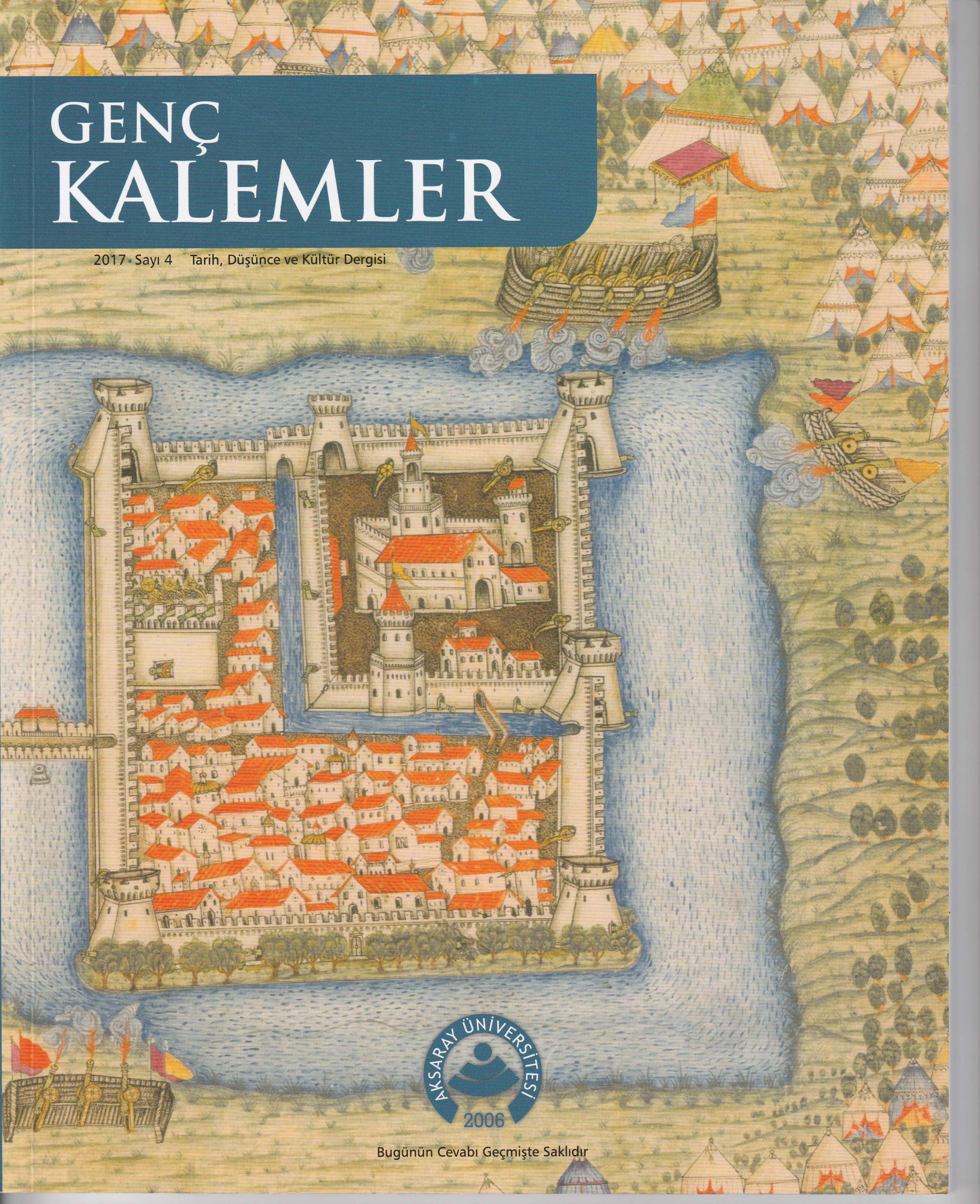

GENÇ KALEMLER

2017 • Sayı 4 Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi

Bugünün Cevabı Geçmişte Saklıdır

Aksaray Üniversitesi
GENÇ KALEMLER
Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi

Yıl 3, Sayı 4, Aksaray 2017

Altı aylık, yerel süreli yayın

Bu Dergi
Aksaray Üniversitesi
Genç Tarihçiler Topluluğu Yayınıdır

Genel Yayın Yönetmeni

Necmettin AYGÜN

Yazı İşleri Sorumlusu

Fatih TUĞLUOĞLU

Yayın Koordinatörü

Remzi KUZUOĞLU

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Necmettin AYGÜN
Doç. Dr. Remzi KUZUOĞLU
Doç. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU
Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM
Yrd. Doç. Dr. Selahattin SATILMIŞ
Yrd. Doç. Dr. Eyyub ŞİMŞEK
Yrd. Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH
Yrd. Doç. Dr. S. Serkan ÜKTEN
Yrd. Doç. Dr. Turan AÇIK
Öğr. Gör. Şerife ŞİMŞEK
Öğr. Gör. Aliye KUZUOĞLU
Arş. Gör. Adem KELEŞ
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM

Kapak Tasarımı

Abdullah SİNGİN

Dizgi ve Sayfa Tasarımı

Cemile AYGÜN

İletişim: tarih.asu@gmail.com

Kapak: Osmanlı Ordusunun Sığatvar'ı Kuşatması-1566
(Feridun Ahmed Bey)

Fotoğraflar

Atilla Alp BÖLÜKBAŞI
Savaş ULUKAYA
Hoca Ali Rıza Bey
Jurgen SEEHER
Salih ALTUN
Necmettin AYGÜN
Tülay ÖNDER

Baskı

X X Matbaacılık Ltd. Şti

Çocukken, özellikle anne ve babalarımızın bizi, belli konularda hep uyardıkları aklımıza gelir. O vakit, bizim de kafamızın çalıştığını, büyüklerimizin bizleri sürekli niye uyardıklarını düşünürdük. Oysa bu uyarılar, büyüklerimizin tecrübelerine dair aldıkları notlardı. Onlar, bizi uyarıyorlardı; zira kendi düştükleri hataya bizlerin de düşmesini istemiyorlardı. Biz ise bu uyarıları hep, onların ukalahlıkları olarak algılama eğilimindeydik. Yaşça büyük olmak, onların bizlere, buyurgan bir üslupla sürekli bir şeyler söylemelerine imkân sağlıyordu.

Aradan yıllar geçti, bizler de yaşlandık. Şimdilerde, daha önce şikâyet ettiğimiz şeyleri yapar olduk: Bizler de yaşça bizden küçük olanlara sürekli bir şeyler söylemeye başladık.

Bunu niye yapıyoruz, diye düşünüyoruz. Öncelikle, bu tavırda bir kötü niyet yok. Bundan eminiz. Peki, niye böyle bir tavır sergiliyoruz? Şundan: Tarih tekerrür etmesin, diye. Bizler, kişisel tarihlerimizde bir şeyleri tecrübe ediyoruz. Onları, tecrübe hanesine koyuyoruz. Bunlar içinde iyi olanlar da var, kötü olanlar da. Bize mutluluk verenler de var, acı verenler de. Çocuklarımız, öğrencilerimiz, sevdiğimiz, hep, iyi, güzel, hoş olan şeyleri tecrübe etsin, istiyoruz. Bunun için de belli bir yaştan sonra, sürekli olarak, etrafına bir şeyler telkin eden bir davranış sergilemeye başlıyoruz.

Tarih, insanoğlunun birikimini bize aktaran bir disiplin. Yaşlıların gençlere yaptığı şeyi, bir bakıma, tarihçi de yapıyor: Tarih bize, insanoğlunun serüvenini anlatıyor. Bizlerin, nerelerde iyi işler çıkardığımızı, hangi sebeplerle tökezlediğimizi, niçin birbirimize düştüğümüzü ortaya koyuyor. Tarihe, insanoğlunun tecrübesinin özeti de denilebilir. Bu yüzden; tarihçilere, yaşça genç olanların, yaşlılara baktıkları gibi bakılması ihtimali yüksek.

İşte tarihçiler, okuyucuların tepkisini çekme pahasına, bizlerin serüvenini ortaya koyma işini üstlenmiş durumdalar. Onlar bize, bir ayna tutuyor. Ama biz bu aynada gördüklerimizi dikkate almadığımızda, tarih tekerrür de edebiliyor.

Bunu vurgulamak istedik.

Prof. Dr. Yusuf ŞAHİN
Aksaray Üniversitesi Rektörü

Aksaray'a Yerleşen Bulgaristan Türkleri (1936-1951)

OĞUZ ÜYÜMEZ / AKSARAY ÜNİVERSİTESİ*

Özet: I. Dünya Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya ilk büyük göç dalgası 1923'de imzalanan Lozan Anlaşması neticesinde Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi sonunda gerçekleşmiştir. İkinci büyük göç dalgası ise Bulgaristan'dan yaşanan göçlerdir. 1914-1934 yılları arasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye yıllık ortalama 10.000 kişi göç ederken, 1934'de Bulgaristan'daki askeri ihtilalden sonra bu oran yılda 20.000 kişiye çıkmıştır. 1942 yılında Bulgaristan'da Komünist Parti Vatan Cephesi kuruluşunu ilan ederek tüm antifaşist güçleri bir araya topladı. Yeni Bulgar Komünist rejim Bulgaristan'daki en büyük azınlığı oluşturan Türk nüfusu asimile etmek isterken, 1940-1949 yılları arasında ki on yıllık dönemde yılda ortalama 2100 kadar göçmen Türkiye'ye gelmiştir. Bu göçler neticesinde, ülkemizde yeni yerleşim birimleri oluşmuştur. Cumhuriyet'in ilanından sonra 1936 yılında Aksaray İli merkezine bağlı 12 km. mesafede, Helvadere yolu üzerinde merkez bucağına bağlı, Romanya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesiyle "Sağlık Kasabası" kurulmuştur. Sağlık Kasabası, bilgi edinilmesi gereken bir yerleşim bölgemiz olup, göçmenler Romanya'nın Köstence ve Tolca, Bulgaristan'ın Şumnu, Varna, Rusçuk ve Eskiçuma şehirlerinden gelmişlerdir. Bu bölgeye yerleştirilen göçmenlerin evleri dönemin hükümeti tarafından yapılmış ve göçmenlerimize sahip çıkılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada, 1930-1950 yılları arasında Bulgaristan'dan Aksaray'a göçü hazırlayan etkenler, göç sürecinde Türkiye Cumhuriyeti'nin tavrı ve yaşadığı sorunlar, göçmen vatandaşların yaşadıkları sorunlarla birlikte ele alınarak incelenmeye çalışılacaktır.

Bulgaristan'ın Konumu: Balkanlar'ın önemli bir ülkesi olan Bulgaristan, Batıda Sırbistan ve Makedonya, doğuda Karadeniz, kuzeyde Romanya, güneyde Yunanistan güneydoğuda Türkiye ile çevrilidir. Ülkenin en önemli ırmağı olan Tuna Nehri, aynı zamanda Romanya-Bulgaristan sınırını oluşturur. Bulgaristan sınırları içerisinde doğup, Yunanistan-Türkiye sınırını oluşturarak Ege Denizi'ne dökülen Meriç (Maritsa) Bulgaristan'ın bir diğer önemli akarsuyudur. Kuzeydeki Tuna Ovası ve

güneydeki Yukarı Trakya Ovası da Bulgaristan'ın alçak ve verimli bölgeleridir.

Türkiye-Bulgaristan Göç İlişkileri: Bulgaristan'dan ilk büyük Türk göçü, 93 muhacereti oldu. 1877-78 Osmanlı- Rus savaşı sırasında görülen bozgun göçü, Bulgaristan'ın kuruluş günlerine rastladı. Bulgar Devleti, 1878 yılında, Osmanlı İmparatorluğunun Tuna vilayetinde kuruldu. Tuna nehri ile Balkan Sıradagları arasında kalan Tuna Vilayetinde, 1876 yılında 1.120.000 Türk ve 1.130.000 Bulgar yaşıyordu. Yarı yarıya Türk ve Bulgar nüfusunun yaşadığı bir toprak üzerinde tek milletli bir Bulgar Devleti kurmak imkânsız gibiydi.¹Bu yüzden Bulgar çeteleri, bu toprakları Bulgarlaştırma politikasını gerçekleştirmek için korkunç katliamlar yaptılar. Yaklaşık 7 ay süren 1877-78 savaşında bir milyona yakın Rumeli Türkü göçe zorlandı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bulgaristan'da iktidara gelen Alexandre Stambulisky Hükümeti zamanında (1919-1923) Bulgaristan'da yaşayan Türkler eski dönemlere nazaran rahat ve huzurlu bir ortam yakalamışlardı. Ancak, 9 Haziran 1923 tarihinde gerçekleştirilen bir darbe ile Stambulisky Hükümeti devrilince Bulgaristan'da yaşayan Türklerin durumu yeniden kötüleşmeye başlamıştı. 1923'deki darbeden sonra Bulgar Kralı Boris'in çeşitli girişimleri ile sık sık hükümetler değişmiştir. Bu dönemde ortaya atılan "Bulgaristan Bulgarlarıdır" parolası çerçevesindeki uygulamalar Bulgaristan Türklerini zor duruma düşürdü.² Bu dönemde ilk kez göç işi bir anlaşma ile düzene bağlandı. 18 Ekim 1925 günü Ankara'da imzalanan "Türk-Bulgar İkamet Sözleşmesi" göç konusunu da düzenledi. Buna göre, Bulgaristan Türklerinin isteğe bağlı göçlerine engel olunmayacaktır. Göçmenler, taşınabilen mallarıyla hayvanlarını yanlarında serbestçe getirebileceklerdir. Taşınmaz mallarını da serbestçe satabilecekler ve bu satışlardan elde edecekleri parayı dışarı çıkarabileceklerdi.³ 1930'ların başından itibaren gerek Balkan ülkelerinin türdeş etnik bir yapı kurmaya yönelik politikaları ve gerekse 1929 ekonomik bunalımının olumsuz etkileri özellikle Bulgaristan ve Romanya'daki Türk kitlenin göç etme

* Tarih Bölümü IV. Sınıf Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur. Konunun tespiti beni yönlendiren hocam Necmettin AYGÜN'e teşekkür ediyorum.

¹ Bilal N. Şimşir, Bulgaristan Türkleri, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009, s. 200-201.

² Hikmet Öksüz, "İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye'ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi (1923-1938)", Atatürk Dergisi, C. III, S. I, Erzurum 2000, s. 177.

³ Bilal N. Şimşir, a.g.e., s. 207.

isteğini önemli ölçüde arttırmış ve bunun sonucunda Türkiye'ye yönelik iltica vakaları sıklaşmıştı.⁴ Bunun yanında 1933 yılında Razgrat'ta Türk mezarlığının Bulgarlar tarafından yakılması, Türk ileri gelenlerinin tutuklanması ve birçok Türk gencinin takibata uğraması, Türk okullarının kapatılmaya başlaması ve Türkler aleyhinde filmlerin gösterime girmesi bunlardan sadece birkaçıydı.⁵

Tablo:1 Cumhuriyetin ilk Döneminde Bulgaristan'dan Türkiye'ye Gelen Göçmen Sayısı (1923-1939)

Yıllar	Göçmen sayısı
1923- 1933	101.507
1934	8.682
1935	24.968
1936	11.730
1937	13.490
1938	20.542
1939	17.769
1923-1939	Toplamı 198.688

Öte yandan 19 Mayıs 1934 tarihinde Bulgaristan'da faşist bir askerî darbe sonucu hükümet devrilmiş ve Kral Boris 1935'de askerlerin gücünü kırarak 1943'e kadar sürecek olan diktatörlüğünü kurmuştur. Göçmenlerin kabul ve iskân işlemleri 21 Haziran 1934 tarihli İskân Kanunu'na göre yürütülmüştür. Nitekim bu kanuna göre Türkiye'ye yerleşmek amacıyla gelen göçmenlerin "Türk ırkından" olması ve "Türk kültürüne bağlı" bulunması gerekiyordu. Bu özelliklere sahip olmayanlar ile "anarşistler, casuslar, göçebe çingeneler ve memleket dışına çıkarılanlar" göçmen olarak kabul edilmeyecekti.⁶ Bu koşulları sağlayan muhacir vatandaşlarımıza 1934 yılı sonlarından itibaren konsolosluklar aracılığıyla vizeler verilmeye başlanmıştır. Yıl boyunca Bulgaristan ile gergin ilişkiler yaşayan Türkiye ise gelecek göçmenler için hazırlıklarını hızlandırmış, Bulgaristan ve Romanya'dan ülkemize kara yolu ile gelecek göçmen vatandaşlarımız Edirne'de, deniz yolu ile gelecek olanlar ise İstanbul Tuzla ve İzmir Urla'da karşılanmıştır.

1935 yılı başlarında iki ülke arasında çıkan gayrimenkul sorununun çözümlenememesi ve Bulgaristan'da yaşayan Türk nüfusa baskılar uygulanması Türk-Bulgar ilişkileri açısından olumsuz bir hava estirmiştir. Bu olayları her iki ülke basını da yakından takip etmiş ateşi söndürmeyecek haberler yapmayı

tercih etmişlerdir. Tarihler 1936 yılının Nisan ayını gösterdiğinde ise iki ülke arasında yapılan anlaşmaya göre 10.000 Bulgar Türkünün Türkiye göçü için karar verildi. Bulgaristan göçmenlerinin önemli bir kısmı Yama limanı üzerinden deniz yoluyla getirilmiştir. Nakliye işlemleri için yapılan mukavele gereği Kalkavan Vapur İdaresi'ne 1937 yılı Ağustos ayı içerisinde 5.607 lira karşılığı serbest döviz, 1938 yılının Ekim ayında 1.000, Aralık ayında da 200 olmak üzere toplam 1.200 sterlin ödenmiştir.⁷ Bu göç kapsamında Aksaray'a 1936 yılında yeni bir yerleşim yeri kurulmuştur. Sağlık Kasabası adı verilen bu bölgeye Bulgaristan ve Romanya Türkleri yerleştirilmiştir. Göçmenlerin sayısı şu şekildedir.

Tablo:2: 1934-1939 yılları Arası Aksaray Sağlık Kasabasına İskân Edilen Göçmenlerin Yer ve Miktarı

Romanya				Bulgaristan			
Yıllar	Aile sayısı	Kadın	Erkek	Yıllar	Aile sayısı	Kadın	Erkek
1934	1	3	2	1934	-	-	-
1935	-	-	-	1935	-	-	-
1936	132	294	293	1936	248	349	473
1937	5	13	20	1937	5	11	10
1938	-	-	-	1938	3	5	4
1939	-	-	-	1939	1	1	5
Toplam	138	310	315	Toplam	257	366	492

İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) boyunca ve hemen savaşı izleyen yıllarda, Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçlerde yavaşlamaya başlamıştı. 1940-1949 yılları arasındaki on yıllık dönemde Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelen Türk göçmen ve mültecilerinin sayısı 21.353 kişi oldu. İkinci Dünya Savaşından sonra işgücüne ihtiyacı olan Bulgaristan, Türklerin göç etmesini engelleyecek tavrılarda bulunmuş ve bu davranışlar Türk basını tarafından da tepki görmüştür. Türk Bulgar ilişkileri, 1949 yılında karşılıklı sınır ve casusluk olayları ile gerginleşmiş ve 1950 'de tehcir hareketi ile kopma derecesine varmıştır.1949 yılının sonuna doğru Bulgar hükümetinin Türk okullarına, camilerine el koyması ve tarımda kolektivizasyona gitmesi ile Bulgaristan'da yaşayan Türkler anayurda göç etmek istemişti.⁸ Bu durumu fırsat bilen Bulgar hükümeti Bulgaristan Türklerinin göçmesi için vize çalışmalarına başlamıştır. Bu arada usulsüz şekilde mal ve mülkleri ellerinden alınan Türkler sınıra yığılmıştı. Türk hükümeti bu göçmenleri kabul etmeyince Bulgar hükümeti 10 Ağustos 1950'de Türk Hükümetine bir nota göndererek, 250.000

⁴ Önder Duman, "Atatürk Dönemi Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)" Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S.43, Bahar 2009, s. 476.

⁵ Hikmet Öksüz, a.g.e., s. 177

⁶ Önder Duman, a.g.e. s. 477.

⁷ Hikmet Öksüz, a.g.e. s. 180.

⁸ Oral Sander, Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965) Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, s.74.

Türk'ün Türkiye'ye giriş yapmasının gerektiğini ifade etmişlerdir. Türk Hükümeti ise Bu notaya 28 Ağustos'ta cevap vermiştir. Türk Hükümeti nota da Bulgaristan Türklerine göç esnasında yapılan yanlış tutumdan rahatsızlığını dile getirmiştir. Ayrıca çok kısa sürede gelecek ve parasız pulsuz kalan 250.000 kişinin ülkeye gelmesinin ekonomik açıdan olumsuz sonuçlar doğuracağı da ortadadır. Bulgar Hükümeti 22 Eylül tarihinde Türk Hükümetine ikinci bir nota gönderdi. Bu notada Bulgaristan'daki Türk azınlığına çok iyi davranıldığı, göç etmek isteyenlerin mal ve mülklerinin tasfiyesi konusunda tam bir serbesti verildiği ve Türk hükümetinin Türk göçmenlerini kabul etmek zorunda bulunduğu ifade edilmektedir.⁹ Türkiye bu ikinci notaya 16 Ekim tarihinde cevap vererek göç işinin düzenli bir şekilde yapılması halinde olumlu bakılacağı belirtilmiştir. Sınrayığılan göçmenler arasında çingenelerinde olması Türk Hükümetini tedbirler almak zorunda bıraktı. Bu kapsamda Türk Hükümeti bir tedbir olarak 6 Kasım'da Türk-Bulgar Sınırını kapattı.

Türk Hükümetinin bu meseleyi Birleşmiş Milletlere götüreceği tehdidi üzerine Bulgar Hükümeti ile tekrar buzlar erimiş. 2 Aralık 1950'den itibaren Türk-Bulgar hududu tekrar ulaşımaya açılmıştır. Sınırın tekrar açılmasından sonra Göç işi yavaşlamıştır. Toplam olarak 1 Ocak 1950 ile 30 Eylül 1951 tarihleri arasında 212.150 kişiye Bulgaristan'dan Türkiye'ye giriş vizesi verildi. Ama vize alan bu soydaşlarımızın tamamı göçmen olarak ana-yurt Türkiye'ye gelemediler.¹⁰ Türkiye, bütün göç meselelerinde olduğu gibi, 1950-51 göç olayından başarıyla ve yüz akıyla çıkmıştır. Çok kısa zamanda büyük bir göçmen kitlesini yerleştirmeyi ve ev bark sahibi yapmayı başarmıştır.

Sağlık Kasabasından Notlar

İç Anadolu'nun ortasında konum olarak önemli bir güzergâhta olan il Aksaray. Birçok medeniyet görmüş bu şehir 1936 yılından sonra Bulgaristan ve Romanya'dan da misafirler ağırlamış. O misafirleri başına basmıştır. Aksaray'da göçmenler için iskân edilen Sağlık Kasabası' da çok güzel hikâyeler barındırıyor içerisinde. Burada yaşayan insanların yaşam tarzı da ilgimi çekiyordu. Artık vakit kaybetmeden kasabayı ziyaret etmenin vakti gelmişti.

Kasabaya ziyaretimin İlk gününde mezar yerlerini ve dönemin hükümeti tarafından yapılan Hükümet evini merak ediyordum. Aklımda acaba o dönemde gelen göçmen kardeşlerimizin mezarları farklı veya topluca bir yerlere yapılmış olabilir düşüncesi var idi. Ama gerçek öyle değildi. Mezarlığa ulaştığımda dikkatimi çeken nokta öyle süslü mezar taşlarının yerine gayet sade

bir mezar yapılarıyla karşılaşmamdı. Vefat eden göçmen vatandaşlarımızın hangi vilayetin hangi kazasından geldiği mezar taşlarının üzerinde yazılıydı. Ayrıca hiçbir ayırım söz konusu olmamış yerlisi muhacırı herkes aynı alana defnedilmiş. Burada birkaç fotoğraf çektikten sonra, yola koyuldum. Yeşillik temiz bakımlı ve düzenli bir kasaba Sağlık Kasabası.

Yolda giderken Kasaba halkının Hükümet evi dediği evlere rastladım. 400 adet yapılan bu evlerin bazıları yıkık ve bakımsız iken bazıları ise bakımlı ve gayet güzel evlerdi. Dönemin şartları düşünülürse evler hiç de fena sayılmaz. Akşamüstü saat 4-5 civarlarında Salih Ersoy ile tanışma fırsatı yakaladım. 90 yaşında olmasına rağmen dinç ve kendi işini yapabilecek bir güce sahipti. Gayet temiz ve bakımlı olan evinde çok iyi karşıladı beni. Hemen konuya girmek için fırsat kollarken o arada torunlarından birisi içecekleri getirdi. Bir yandan içeceklerimizi yudum-larken diğer yandan Salih amca beni de bekletmemek için konuya girdi. O günleri anlatırken çok duygulu olduğu ses tonundan ve gözlerinden belli oluyordu. Fazla uzatmadan Salih amcanın sözlerine yer vermek istiyorum.

Salih ERSOY
(Bulgaristan Göçmeni, 27 Haziran 2016)

"1928 yılında Bulgaristan'da doğdum. 1936 yılında Türk hükümeti ve Bulgar hükümetinin karşılıklı olarak anlaşması sonucu gönül rızasıyla, hiç bir baskı görmeden Türkiye'ye göç ettim. Bulgaristan'da maddi durumumuz iyiydi. Babam rençberlik yapıyor, kardeşlerim zanaat ile uğraşıyordu. Bulgaristan'da cahil adam yoktur. Herkes mutlak bir işle meşgul olur. Benim gibi birçok göçmen Bulgaristan'ın Varna iskelesinden çok büyük bir vapura binip oradan Romanya'ya geçti. Romanya'dan da

⁹ Sander, age, s. 76.

¹⁰ Bilal N. Şimşir, a.g.e., s. 224.

alınan göçmenler ile birlikte İstanbul'da bulunan Tuzla iskelesine indik. Burada birkaç gün bekledikten sonra tren vasıtasıyla Niğde ilinin Bor ilçesine götürdüler. Dönemin Türkiye hükümeti bizlere sahip çıktı. Geldiğimiz dönemde Aksaray halkı tarafından iyi karşılandık”.

Sıcaklar iyiden iyiye kendini hissettirmeye başlamıştı. Bu arada Kasaba halkına da iyice alışmıştım. Sağlık Kasabası Belediye Başkanı Mustafa Kepil ile Belediye binasında bir çay içtik. Başkan, Belediye çalışanlarından Osman Bey'i bize yardımcı olması için görevlendirdi. Görevli arkadaş Nermiye teyzenin evine götürdü. Kapıda gelini karşıladı bizleri. Gayet sıcak bir karşılama oldu. Güler yüzlü ve neşeli insanlar olduğu her halinden belli. Kayınvalidesine seslendi ve dışarıda buluştuk. Nermiye teyze yaşına göre gayet sağlıklı maşallah. Lafı fazla uzatmadan sizleri Nermiye teyzenin anıları ile başa bırakıyorum

Nermiye İŞERİ (2 Ağustos Salı 2016)

“1930 Bulgaristan doğumluyum. Babamın Adı Ahmet Kurtarır, Annemin Adı Zehra Kurtarır. 1936 yılında Aksaray'a geldim. Babam taş kırma işiyle uğraşır. O vakit televizyon yoktu. Annem Bulgaristan ve göç anılarını anlatırdı hep. Şimdi herkesin gözü televizyonda muhabbet kalmadı. Annem, bey demiş. Muhacirler gidiyor çıktı yola.

Babam. Sen memlekete gitmek mi istiyorsun? demiş anneme.

Ben gâvura söyleyim satalım gidelim demiş. Hemen pasaport işlemleri halledip, yola çıkmışlar. Helalleştikleri insanları Varna da bulmuşlar. Vapurla geldik. Denizden çıktık geldik. Vuuu! diye bağıırdı. Çok büyüktü vapur. Vapurdan aşağı bakarken ağabeyim denize düşeceğim diye tuttu götürdü. Bir ara vapur batıyor diye söylenti çıktı. O ara türkü yakmışlar. Vatan yanmış kül kömür olmuş. Biz nasıl dayanalım diye. Vapur'un batmadığı anladık.

Yolda gelirken bize ekmekte yemekte verdiler. Kayınım Ahmet'e yarım ekmeğe vermişler. Mustafa'ya bütün ekmeğe vermişler. Kaynatam sormuş niye o bütün bu yarım. Büyüğe büyük küçüğe küçük ekmeğe vermişler. Peynir felan vermişler. Annemin anlattığına göre ilk olarak Trenle Niğde Bor'a gelmişiz. Niğde Bor'a geldiğimizde 1 hafta anca kaldık. Hana yatırdılar. Orada sağlıksız ortam vardı. Ağabeyim beni kolumdan tuttu. Develeri gösterdi. Develeri bilmiyorduk biz. Aksaray

Gâvurlar mahallesinde oturduk bir dönem. Kilisenin yanındaydı hemen. Atatürk öldüğünde biz Aksaray'daydık. Atatürk'ün ölüm haberini duyunca annem ağladı.

Niye ağlıyorsun anne? dedim.

Annem Atatürk babamız ölmüş. Bizi taaaa buralara getirmeye uğraşmıştı. Ölmeden son kez bizi görseydi keşke dedi. Sonra Sağlık Köyüne bizim için ev yapıldığını duyduk. Evler kura ile verilecekti. Kurada bize ev çıkmayınca annem çooooo üzülmüştü. Annem, Atatürk yaşasaydı bize ev yapardı. Dedi. Sonra yetkililerin yanına gitmiş. 3 çocukla ortada kaldım. Eşimin de bir işi yok. Ben ev istiyorum. O arada kasabadan göçenler olmuş. Göç edenlerin evlerinden birini bize vermişler.

Buralar geldiğimizde aşırı derecede bataktı. Sinekler vızır vızır o senelerde günde en az 4-5 tane cenaze çıkıyordu. Sinekler yiyormuş. Hükümete şikâyet etmişler. Bataklıktan çıkardı hükümet bizi. Tarlalarda öteberi yetiştirdik. Kanallar temizlendi. Öğlen sıcaklığında hayvanları salardık camız batağa yatar. Bataklıktan camızı çıkarana kadar elimiz yüzümüz hep çamur olurdu. Şimdiki gibi öyle bol su yok. Banyo yapamazdık. Elimizi yüzümüzü yıkardık sadece. Sinekler gözlerimizi yerdi. Yemeniyle örtterdik. Kışın kamy ayıtlardık. Deveciler kamışları almaya gelirdi. Babam beni 16 yaşında evlendirdi. Babam, annem ve ağabeyim vefat etti. Kocam evlendiğim sırada kendi hayvanımızı güdüyordu. Kocamda göçmen, bizimle beraber geldi. Rençberlik yapmışlar ayçiçeği ekmişler.

50-60 tane hayvanımız vardı. Atatürk insan başına beşer dönem yer verdi. Pulluk vermiş. İki kişiye 2 öküz vermiş. 1 araba vermiş. 2 kişi bir arabayı kullanmış. Babam daha sonra hayvanları satıp bir tane at aldı ve o at ile geçimini sağladı. Yolda gelirken Varna'da bir helke zeytin vermişler. Bizimkilerde zeytini bilmedikleri için atmışlar. Yememişler. Bulgaristan'da yaşadığımız yerde zeytin yokmuş pek.

Bunları niye verdiniz? diye suya dökmüşler.

Sonra buraya geldiklerinde bakmışlar herkes yiyor bizimkilerde alıp yemiş. Bir de tereyağımız var. Oooo tereyağımı, çökelek peynirini ben yapsam da sen yesen ama hayvanım yok. Aksaray da çok çökelek yağ sattım. Çok camız sağdım. Adamım alışverişten anlamazdı. Ben götürüp satardım. Paradan

anlamazdı fazla. 6 tane çocuk büyüttüm. Hepsi evlendi, artık ihtiyarladım.

Kâşif emmi bizim emmimizdir. Çekirdeğimizi alırdı. Ayçiçeğini o getirdi buraya. Çekirdek o dönemlerde Aksaray'da yoktu. Kimse ekmiyordu. Çekirdeklerimizi götürür yağı çıkartıp getirirdi. Nurlar içinde yatсын rahmetli...

Burada şalvar giyerdik. Buradaki vatandaş gibi giyim vardı. Erkekler şık giyinirdi. Sarık sararlardı başlarına. Şapka giyerlerdi. Atatürk o şapkaları attırdı. Annemlerde ferece alt üst giyerdi. Atatürk onları attırdı. Giymediler bir daha onları. Atatürk ne derse onu yaptık. Allah razı olsun. Atatürk'ten. Atatürk'ün yanına gittim. Ankara'ya vardım Anıtkabir'e. Anıtkabir'in her yerini gezdik.

Sonra oradaki polise ben Atatürk'ü görmedim nerede Atatürk? dedim.

Polis de ne yapacaksın sen Atatürk'ü? dedi.

Oğlum Atatürk'ü göreceğim. O getirdi bizi memleketten buraya.

Karşıda! dedi.

Heyyy! Atatürk babam. Çok sağ ol. Allah razı olsun bizi buralara getirmişsin. Eğer okuma yazmam olsaydı, sana muhtar olurdum, dedim. Ondan sonra polis bana güldü.

Atatürk'ü çok seviyoruz. İlk zamanlarda birbirimize kız alıp vermedik. İlk geldiğimiz zamanlarda çekindik biraz. Sonra ısındık gardaş olduk. Kız alıp verdik. Artık sen yerlisin sen muhacirsin ayrımı yapılmıyor.

Nermiye teyze yaklaşık bir buçuk iki saat konuştu. Hiç sıkılmadan dinledim. Kahvelerimiz bitti. Müsaade isterken tam yemeklerden konu açıldı. Başladı anlatmaya tekrardan;

-Ahh evladım ahhh! Genç olsam neler yapardım sizlere ama artık yaşlandım" dedi.

Bir hafta sonra tekrar yolumuz kasabaya düştü, ne kadar çok kişiyle görüşürsem o kadar iyiydi benim için. En ufak bir detay bile önemli olabiliyor bazen. Artık kasabanın yollarını iyice ezberledim. Gözü kapalı gidebilirdim. Kasabaya uğrar uğramaz

daha önceki sohbetlerden ismini aldığım Hüseyin Yiğit'i buldum. Yine bütün göçmen vatandaşlarımızın yaptığı gibi gayet sıcak bir karşılama ile misafir kabul ettiler beni. Başlarda biraz çekingen olsa da Hüseyin amca başladı anlatmaya...

Hüseyin YİĞİT (9 Ağustos 2016)

1941 yılında Bulgaristan'ın Varna ilçesinde doğdum. Varna ormanlık ve yeşilin bol olduğu yerdir. Yaşadığımız bölgelerde meyve ağaçları dağda idi. O dönem Bulgaristan'da komünistlik rejimi kendini hissettirince Adnan Menderes zamanında tren vasıtasıyla Edirne'ye daha sonra Aksaray Koçaş çiftliğine yerleştik. Yaklaşık 1 sene talebeler ile birlikte çiftlikteki koşullarda kaldık. Yurtdışında olan adamın aşkı Tür-

kiye'dir. Türkiye'ye gelmeye heves ediyorduk. Burada bize sahip çıktılar baktılar. Tarla verdiler. Tarlalar elverişli değildi. Ev de verdi. Bizde çalıştık çabaladık. Hala devletin sırtından istemeyiz. Şu an çiftçilik yapıyorum. Tereyağı yapıyorum. Camuzumuz var. Köyde kardeşimle ikimiz kaldık camız işiyle uğraşan, Tarım yönünden burada yaşayanlara örnek olduk. 2 adet 35'lik traktörle toprak çeke çeke tarlayı ihya yaptım. Benden gören diğer arkadaşlarda aynı şeyi yaparak elverişsiz toprakları kullanılabilir hale getirdiler. Allah hükümetimizden razı olsun. Siyasi olarak her türlü hakkımız verildi. Seçimlerde oy kullanabildik. Kapıkuleden girdiğimiz anda Türk kimliklerimizi aldık. Yemekleri aynı Türkiye'deki yemekler gibiydi.

Karadeniz tarafları bizim kültürümüze çok yakın dokuma aletleri ve giyim tarzları bizlere çok yakın. Akrabalarımızın çoğu Eskişehir ve Bursa'da yaşıyor. Daha bağlarımızı koparmadık. Hükümet evinde kaldık. O dönemde o şartlarda gayet iyi evlerdi. Şimdi Türkiye çok iyi durumda. Biz çok çaba sarf ettik. Bulgarlar Kâşif Ağayı Bulgaristan'da içeri aldı ve daha sonra serbest kalıp Aksaray'a geldi. Tarlayı Ömer Kâşif Nalbantoğlu'ndan aldık. Bize ayçiçeğini o öğretti. Aksaray'ın adamından kötülük görmedik. Bizleri iyi karşıladılar. Kavgaya ve dövüş hiç olmadı".

En zor görüştüğüm isimlerden birisi de Şakir Yiğit oldu. Görüşmeden önce birkaç kere köy kahvesinde karşılaşmıştım Şakir amcayla. Ağustos'un 10'unda sabah erkenden dikildim evinin önüne. Evin önünde gölge de bulunan sedire oturduk ve serinlikte anlatmaya başladı Şakir amca...

Şakir YİĞİT (10 Ağustos Çarşamba 2016)

"Bulgaristan'ın Elene kazasından geldim. Asıl zorluğu 1936 yılında gelenler yaşadı. Bulgaristan'da karar almışlar 3-4 gün içinde bir tane Türk koymayın diye. Ömer Kâşif Nalbantoğlu ile İsmet Paşa bir camide görüşmüş. İnkılâp yapacakmış destek istemiş İsmet Paşadan. Kâşif Nalbantoğlu'nu yakalarlar. O da cezaevinden kaçmış ve Romanya'ya geçmiş. Oradan Yunanistan'ın Gümülcine oradan da Türkiye'ye gelir. İsmet Paşayı bulur Ankara da onunla görüşmek ister. İsmet Paşa da Ömer Kâşif ne diyorsa ona istediğini verir der. Daha sonra radyo yayınevine spiker olarak girmiş. O dönem İsmet İnönü ile aynı maaşı alıyormuş.

1951 yılında kendi isteğimizle müracaatımızı yaptırдық. Pasaport işlemlerimizi hallettik geldik. Edirne'ye indik ilk. Edirne'den de Koçaş'a getirdiler bizi. Koçaş besi damları var ya orayı temizlemişler orada 8 ay kaldığımızı iyi hatırlıyorum. Ondan sonrada Sağlık Kasabasına iskân ettiler. Burada okulun birinde kaldık, yıkıldı ismini hatırlamıyorum. 2 oda 1 aralık ev yaptık. Birazda devlet yardım etmiş. 1000 lira mı 1500 lira mı yardımda bulunmuş. Sonra biz o yardımı 8000 lira olarak ödemişiz. Rahmetlik anam evvelden tarlalara ekinleri yıgın yaparlar götürürlerdi. Şimdi devletimiz çok iyi yerde. O zaman kara lastiği bayramdan bayrama o zaman bulacaksın da giyeceksin Oooo. Yıkayıp paklayıp anamın sandığına koyardık ayakkabıyı öteki bayramlarda giyebilmek için.

Elene kazasında halkın içinde bir kin ve düşmanlık yoktu. Ama komünist rejim etkiliyordu. Şimdi Bulgar öyle bir gâvur ki git orada yaşa imrenirsin. Diyelim orada yaşıyorsun ve karşı komşun Bulgar. Sende 3-5 gün evi terk ettin. Gece affedersin it ürkse kalkar evvela ilk olarak senin evini sarar kolaçan ederler.

Acaba ne oldu? Malına canına namusuna bir şey gelmesin diye. Ama aynı şeyi senden de aynısını beklerler.

1951 yılında geldiğimizde üzerinde oturduğumuz arsayı verdiler. Burayı amcama vermişler. Amcam ölünce onun çocuklarından ben satın aldım. O kadar çok çalıştım ki çalışa çalışa elimi sakatladım. Geldiğimizden beri amelelikte yaptım. Tarlayı ortak ettik. Buraya gelirken seçme hakkımız yoktu nereye kura çekerde dağıtırlarsa oraya gidiyorsun. Benim annemin

babası 1951 yılında onlar da bizlerle beraber gelmiş. Çankırı'ya iskân olmuş onlar. Biz buraya. Birbirlerinden haberi yok. Şimdiki gibi vesayet yok, olsa da imkânların elverişli değil. Para yok. 16 sene sonra buluştu annemle dedem bir duyduk Çankırı da. Ama kazasını köy mü gine bilmiyoruz. Sadece Çankırı vilayet ismi biliyoruz. Sonra duyduk dedemgil dayımla İstanbul taşlı tarlaya göçmüş. Ama adres gine yok. Bu duyum gelip gidenden. Sonra Gonya'nın Ilgın'da büyük dayım vardı. Dedemgil oraya gelmiş. Oraya gediğinde dedem 66- 67 yılları arası olması lazım. Oturduğumuz evi yapıyorduk. Dayımgile gelmiş orada buluşmuşlar. Ben bilmiyorum tabi dedemi ufaktım. Dedemi aldım getirdim buraya 106 yaşında öldü. Dedemin hikâyesini anlatayım karşıdaki ev dedemin

eviydi. İskân hakkı diye tarla vermişler. Bu gördüğümüz arazi batalgaymış. İlerde bağlı köyün oradan bir su kaynağı var. Kaynıyor bura göl halini almış. Menderes'in gününde kepçelerin kanalı açıp tuz gölüne bağladığını bilirim. Tarla vermişler. Tapuda vermişler ama tarla nerede bilen yok. Tapu Kadastro Fen memuru nereye getireceksin onlarında vesayeti yok. Fayton tutacaksın ya da kendinin at arabası varsa onla getireceksin. Buralar göl olduğu için uçakla yukardan haritadan planlamışlar. Öyle vermişler al tapu diye ama neresi? Bilen yok. Dedem de otoriter adamdı. Evvelden Paşalar cesur adam ararmış. Varırlar kaymakama o zaman dilekçeye istida (:istid'â) derler. Kaymakamın altında da

makam arabası yok. 1952 - 53 yılında. Buralarda çok yerde kayıkla kamış biçerlermiş. Nasıl getireceksin o insanları. 8-10 kişi toplanırlar. Elebaşları da dedem. Hiçbirinin okuması yazması yok. Eski yazıyı okuyorlar da yeni yazıyı okuyan hiçbirisi yok. Gidelim Niğde'ye valiye Aksaray kaymakamını şikâyet edelim demişler. Üstü açık bir kamyonla. Sağ kanadı yokmuş kamyonun. Doluşmuşlar gitmişler. Ben de dedemgille giden-den dinledim. Dedemden değil. 1953- 54 yılları arasında gitmişler. Niğde'ye iniyorlar valiliği buluyorlar. Vali ile irtibath bir kişiye rastlamışlar. Benim kanaatimce. Validen yeni kurulan göçmen köyünden heyet gelmiş sizle görüşme talebinde bulunuyorlar. Demişler. Adam da vali ile görüşme ayarlamış. Bu adam demiş ki bunlar geri dönüp Aksaray'a gidecekler vesayetleri de yok köye de yayan gidecekler. Vali de dinlemiş olgun bir vali. Tahsilli adamdan adama zarar gelmez. Valilerin kapıda koruma görevlileri ve polisleri olur onlar da kapıda bekliyormuş. Hepsi konuşmuş derdini anlatmışlar valiye. En son dedeme sıra gelmiş.

Abe Vali Bey! Biz kaymakama istida veriyoz veriyoz ama Kaymakam bizi umursamıyoz. Demiş.

Toplantı bitmiş tamam amcacığım. Ben sizin her dediğinizi liste yaptım. Kaymakama göndereceğim Kaymakamda sizle ilgileysin dedi. Bir de dedem Bulgaristan'da ağa iken burada bir dilim ekmeğe muhtaç kalınca zoruna gitmiş. Açlık başa beladır. Böyle zor günler yaşandı.

Etraf komşu köylerden ilk etapta horlandık. Bizlere gâvur muhacırı derler düşünlerine sokmazdı. Amcalarım güreşçiydi. Pehlivandı bizim sülale. Onları güreşe davet ettiler mi ben onların arasında giderdim düşününe. Bize açılış yaptırıyorlardı. Güreştirirlerdi çocukken. Yensek de yenilsek de 2,5 lira kâğıt paralar vardı. Onları verirlerdi. Nasıl seviniirdim var ya eve dönünce rahmetli babam alırdı zoruma giderdi. Bana 25-50 gurusu verirdi o paradan. Demek ki adam o paraya muhtaç kalmış çocuğun getirdiği 2,5 liraya. O verdiği 25 gurusu da 2-3 günde zor bitirirdim. Hala biz burada arkadaşlarla konuşurken onlar beni kızdırır ben de onları kızdırırım. Karaahisar köyü var onun ilerisinde kilise var. Bana derler ki siz Bulgar muhacırı değil misiniz oradan geldiniz. Tamam, Bulgaristan'dan geldik ama kiliseyi sizin köyünüzde gördük. Diye cevap verdim mi bir hoş oluyorlar. Bizim buraların tereyağları meşhurdur. Hala uğraşırım. Camuzlarım vardır. İneklerim var. Bizden kız alıp kız vermiyordu etraf köylülere. O dönemlerde Bulgaristan'a gidip gelen akrabalarımız vardı. Oradaki insanlar dine çok bağlıdır. Buradan Kuran'ı Kerim ve dini kitapları gizlice Bulgaristan'a götürürlerdi. O akrabalarından bazılarıyla haberleşiriz. Telefonda konuşuruz seslerini biliriz ama belki yolda görsek tanımayız. 60'lı yıllara kadar Bulga-

ristan Türkiye'den daha iyiydi. Ama şimdi Türkiye Bulgaristan'dan 100 sene ilerde. Komünist rejim Bulgaristan'ı geri bıraktı”.

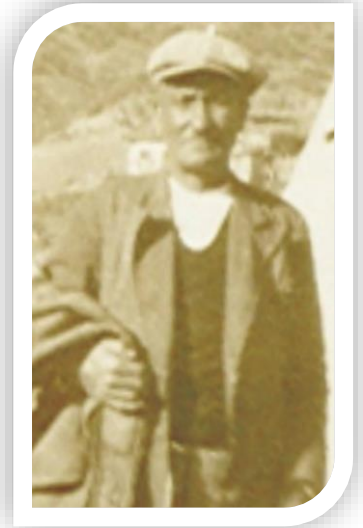
Şakir Yiğit, evinin yanında küçük bir hayvan bakım yeri yapmış. Hatırı sayılır büyükbaş ve küçükbaş hayvanları var. Çok çalışkan birisi ve hiç yerinde duramıyor.

Ömer Kâşif NALBANTOĞLU

31 Ağustos 1901 yılında Bulgaristan'ın Varna şehrinde dünyaya gelmiştir. İlk ve Ortaokulu Bulgaristan'ın

Varna ilçesinde Türk Okulu ve rüştiyesinde yaptı. 1938 yılında anavatana göç etti. 11 Haziran 1938 den 20 Temmuz 1942 tarihine kadar Ankara'da dışişleri Bakanlığında Bulgarca mütercimi olarak çalıştı. 1942 tarihinde memuriyetten ayrıldı. İstanbul'da ve daha sonra Sivas İlinin Şarkışla ilçesinde ufak tefek ticari işler yaptı. 1949 yılında Aksaray ili Sağlık kasabasına geldi. 1954 yılında Aksaray merkeze geldi. Aksaraylı gazeteci Mahir Südemen Ömer Kâşif Nalbantoğlu ile ilgili köşesinde şu ifadelerle yer vermiştir: “Siloların arkasındaki Sanayi Çarşısı'na yağ imalatı için küçücük bir imalathane kurdu. Katkısız güzel çiçek yağım bir türlü yediremedi halka. Biçerle ekin biçti. Tarımda teknolojinin öncülüğünü yaptı. Ömer Kâşif Bey hayvancılık yapmak amacı ile Sağlık Köyü yolu üzerinden 30 dekar arazi satın aldı. Ortağına ektirdi biç-tirdi.”

Ömer Kâşif Bey o dönem Niğde ile çekişme halinde olan Aksaray'ın Askerlik Şubesi-nin Niğde'ye taşınmasını engellemek için kendi arazisini bağışladı. Kalan arazisini de kimsesiz çocuklar yetiştirme yurduna hibe etti. 10 Ekim 1978 'de vefat etti.

Hititlerde Ticaret

TOLGA HAN ARUN / GAZİ ÜNİVERSİTESİ*

İnsanoğlu sürekli kendini yenileyen bir varlıktır. Elimizdeki bulgular insanların sürekli hayatlarını kolaylaştırmak için çeşitli buluşlar yaptığını göstermektedir. Mağaralarda birkaç kişilik gruplar halinde yaşarken yerleşik hayata geçmeleriyle bir uygarlık atılımı gerçekleştirmişlerdir. Artık üretime geçen âdemoğlu yeni icatlar ve kaynaklar için arayışa geçmiştir. Böylece önce kendilerine yakın topluluklarla sonra uzakta olanlarla temaslar kurarak ticaret yapmışlardır. Bu kapsamda her türlü malın alınıp satılması ile ticaret kavramı ortaya çıkmıştır. Bu işten gelir sağlayan kişilere de tüccar denilmiştir.

Eski çağda teknolojik imkânlar baktığımızda günümüzdeki gibi imkânlar mevcut değildi. Ticaret yapmak isteyen insanlar kıt imkânlarla zor doğa koşulları ile uğraşıyorlardı. Dolayısıyla yolculukları da kısa sürmüyordu. Mezopotamya'dan Anadolu'ya gelen bir tüccar günlerce hatta aylarca yolculuk yapıyordu. Araçları ise eşeklerdi. Taşınan mallar da sınırlıydı. Gemiler ise eşeklere oranla daha çok mal taşıyabilirdi. Ancak orada da günümüzde olduğu gibi devasa tankerler, pusulalar ve makineler yoktu. Bunun yerine basit ahşap gemiler kullanıyorlardı. Yönlerini ise kıyı şeridini takiben bulabiliyorlardı. Doğa koşullarının zorluğu da büyük engel teşkil ediyordu.¹ Dolayısıyla tüccarların ve ticaretin güvenliğini sağlamak da devletler için önemliydi. Özellikle kanunlarda belirlenen cezalar güvenlik meselesinin önemini anlamamıza yardımcı olmaktadır. 'Eğer bir tüccarı Hatti'de biri öldürürse, yüz mina gümüş versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırsın. Eğer bu Luwiya ülkesinde ya da Pala ülkesinde olursa yüz mina gümüş versin ve mallarını tazmin etsin. Eğer bu Hatti ülkesinde olursa tüccarın kendisini de teslim etsin.'²

Hitit kanunlarında uygulanan öldürülen tüccara 100 mina gümüş kan parası ödenmesi alınan önlemin ne derece caydırıcı olduğunu göstermektedir. Şayet bu miktarı açacak olursak 1 mina 496 gr gümüş edip 40 şekle'e tekabül eder. Belgelerden elde edilen bilgilere göre de bir kadın kölenin 1 yıllık ücreti 50 şekle gümüştür.³ Ayrıca suçun işlenme yerinin de

belirlenmesi ve Hitit toprakları dışında işlenecek bir cinayette 100 mina gümüşün yanında tüccarın kaybettiği malların tazmini de tüccarların ve mallarının korunmasına verilen önemi göstermektedir. Bunlara ek olarak yukarıda bertilen cezaların bağlı devletlerde uygulandığı görülmektedir. Bu durum da bize Hitit yasalarının sadece Anadolu'da değil, Hitit nüfusunu kabul eden devletlerde de uygulandığını gösterir. Anadolu tarihine baktığımızda alım satım meselesini anlatan en büyük örnek Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ndedir (M.Ö 1974-1719). Aile şirketleri olarak örgütlenen Asurlu tüccarlar Anadolu'da, büyüğüne 'Karum', küçüğüne 'Wabartum' denilen ticaret merkezleri kurmuşlardır. Yerli otoritelerle çeşitli vergiler ve imtiyazlar karşılığı mesleklerini yapan tüccarlar, Mezopotamya'nın ihtiyacı olan hammaddeleri temin ederken, Anadolu'ya da ihtiyacı olan kalya, kumaş ve çeşitli ürünleri sağlamışlardır.⁴ Hititler'in Hattuşa'da kurulup kısa sürede Anadolu'ya yayılıp, Asurlu tüccarların bölgede ticaret yapmalarına müsaade etmeyerek bölge ticaretine hâkim olmuştur.⁵ Özellikle Hititlerin Kuzey Suriye üzerine yayılma politikası, Halep (Halpa) ve Karkamış (Cerablus) gibi kervan yollarının kilit noktalarında bulunan şehirleri elde etmek isteği, ticaret yollarının emniyetini ve kontrolünü kendi elinde tutma arzusunandı.⁶

Tüccar

Hitit çivi yazılı belgelerden anlaşıldığına göre söz konusu alım satım işlerinde tüccarlar, kralın mülkü olan ganimetlerin ve Hititlere bağlı devletlerin hediyelerinin nakliye işlerinde görevliydi.⁷ Adları geçen kişiler uluslararası ticarete müttefik devletlerin koruması altında olan önemli ve zengin kişilerdi.⁸ Değişim aracı olarak dönemde para bulunmamasından dolayı gümüş kullanılmış, ölçüm araç gereçlerinin bir kısmı ise Mezopotamya'dan alınmıştır.⁹ Tüccarların güvenliği ise ülke içinde ve vassal krallıklarda korunmuştur. Yasalar incelendiğinde verilen cezalar mevzuu açıkça anlamamızı sağlamaktadır. Örneğin işbaşındaki bir tüccar öldürülürse katil, 100 Mina

* SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ M. Alparslan, Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö 2. Binyıl), Türk Eskiçağ Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2010, s. 38.

² F. İmparati, Hitit Yasaları, İtalyan Kültür Heyeti Yayınları, Ankara, 1992, s.39.

³ E. Reyhan, Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler, Tarih Araştırmaları Dergisi, 47, s. 66,72.

⁴ K. Koçak, Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Say: 27 Y1: 2009/2, s. 210-211.

⁵ A. Deniz, Anadolu Tarihinde Hititlerin Sosyo-Ekonomik Tarihi, International Periodical For The Languages, Literature and History Of Turkish or Turkic, Volume 10/2 Winter 2015, s. 241.

⁶ E. Reyhan, Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağılım, Gazi Akademik Bakış, Cilt 2, Sayı 4, Ankara, 2009, s.164,165.

⁷ F. Sevinç, Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2008, sayı: 17, s.22,23.

⁸ H. Hoffner, 2002, s. 2, 3.

⁹ E. Reyhan, Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler, Tarih Araştırmaları Dergisi, Sy. 47, Ankara, 2007, s. 66.

gümüş ödeyecek ve sürgüne gönderilecekti. Hırsızlık yapan bir kişi ise tüccara verdiği zararın üç mislini ödemekle yükümlü tutulacaktı.¹⁰ Cezalardan da anlaşılacağı gibi tüccarlar can ve mal kaybı tehdidiyle karşı karşıyaydı. Özellikle uzun yolculuklarda haydutların saldırıları olağan bir durumdu. Suriye bölgesinde yoğunlaşan bu gasp olaylarıyla ilgili davalar belgelerden anlaşılacağı üzere kral vekilleri tarafından görülürdü. Ancak Amurru ve Ugarit gibi bölgelerin dağlık olması ve haydutların yakalanmasındaki zorluk nedeniyle yargılama işi güçtü. Trevor Bryce'ye göre söz konusu sebepten ötürü Hitit kralları suçların cezalandırılması sorumluluğunu olay yerinin halkına ve yöneticilerine yüklemiştir.¹¹

İç Ticaret

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde uzak yerlerden Anadolu'ya gelen tüccarlar bölgede merkezi bir devlet olmadığı için yerel beylerle çeşitli anlaşmalar karşılığında rahatça ticaret yapabilmişlerdir. Bölgenin kaynaklarını anavatanlarına götürürken ürünlerini satarak zenginleşmişlerdir. Ancak Hititler'in bölgede kısa sürede güçlenerek merkezi bir krallık oluşturmaları bu dönemi sonlandırmıştır. Artık bölgede ticaret, serbest tüccarlar vasıtası ile değil, Hitit merkezi Hattuşa kontrolünde kraliyet tüccarları vasıtası ile yapılmaya başlamıştır. Elde edilen vesikalarda 'Majestenin Tüccarları' olarak bilinen tüccarların görevlerini incelediğimizde, krala vergi ya da hediye olarak yollanan değerli madenler, taşlar, kumaşlar ve boyalı giysileri kontrol edip, onlara ulaştırmak olarak söyleyebiliriz.¹² Peki, Majestelerinin tüccarları ülke içerisinde mallarını nasıl temin ediyordu ve yabancı tüccarların ülke içerisinde etkinlik dereceleri neydi? Buna özellikle Muazzez İlmiye Çığ'ın anlatımıyla ticareti tekel haline getiren Hitit krallarının saraylar ve tapınaklarında aramak gerekir. Söz konusu yapılarla üretim için sanatçı atölyeleri bulunmaktaydı. Özellikle deri ve deri ürünlerinden ayakkabı sarayda yapılıyordu. Gerekli hammadde ise kesinlikle yerli olmak zorundaydı. Burada 'kesinlikle' kelimesinin altını çizmekte yarar görüyoruz. Çünkü eğer sarayda üretilen bir ayakkabıda yabancı bir malzeme kullanılırsa büyük cezalar uygulanıyordu. Eğer yanlışlıkla bir kullanım söz konusu ise krala bildirilmesi gerekliydi. Üretim işi bittikten sonra gereksinimler karşılanıp ihtiyaç fazlası ürünler¹³ tüccarlar tarafından alınıp, satılmak üzere Mezopotamya, Suriye bölgelerine götürülüyordu.¹⁴ Yabancı tüccarlar ise ülke içerisine alınmayıp, vassal

devlet topraklarına alınması da yasaklanıyordu. Özellikle taşınmaz mal almaları ve yerleşmelerine kesinlikle müsamaha gösterilmiyordu. Ayrıca düşman ülkelerinin tüccarları Hitit ve vassallarının topraklarına giremiyordu.¹⁵ Kaynaklarda Hitit iç ticaretiyle ilgili fazla veri olmamasından dolayı iç ticaret unsurlarında ne denli bir sistemleşmenin olduğunu tam anlamında bilemiyoruz. Ancak buraya kadar olan kısımdan da anlaşılacağı üzere Hitit döneminde imparatorluk sınırları içerisinde ticaret devlet elindeydi. Tüccarlar kralın hizmetinde olan, bölgelerin ihtiyaçlarını karşılayan 'görevli' niteliğinde kişilerdi. Hakları yasalarla koruma altına alınmıştı. Özellikle seyahatleri sırasında saldırıya uğramaları durumunda zanlılar krallığa bağlı kişiler tarafından yargılanıyor ve caydırıcı cezalar veriliyordu.

Dış Ticaret

Dış ticaret Hititler açısından oldukça önemli bir ekonomik faaliyetti. Bu bağlamda özellikle dokuma ürünleri ve kalay ithal edilirken karşılığında da altın ve gümüş verilirdi. Burada kalaya özellikle değinmekte yarar görüyoruz. Dönemin silahlarının tunçtan yapılması, söz konusu madenin değerini oldukça arttırmaktadır. Anadolu'da bakırın bol bulunmasına karşın, kalayın yetersiz olduğu ya da bulunmadığından ithal edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle Asur kervanlarının bulunduğu güney doğu güzergâhı stratejik bir öneme sahipti. Trevor Bryce'ye göre Hititler'in Kuzey Suriye'ye yönelmesinin sebebi de ticaret yolu üzerinde hâkimiyet düşüncesiydi.¹⁶ Bunun dışında Hoffner 'Hitit İmparatorluğunda Tüccarlar ve Ticaret Üzerine Bazı Düşünceler' isimli eserinde Hititlerin Kafkas sınırlarındaki bütün devletlerin kendileri ile ticari ittifak yapmalarından ötürü sadece belirli şehir devletleri ile ticaret yaptıklarını anlatmıştır.¹⁷ Buradan anlaşılacak şudur ki Hititlerin dış ticaretteki politikası öncelikle güvendiği devletlerle ilişkileri geliştirmektir. Bunun içinde öncelikle ticari anlaşmalarla temas kurulacak devletleri belirlemişlerdir. Yukarıda sözünü ettiğimiz ticaret yolu bugünkü Afganistan, Tacikistan, kuzey doğu Baykal ve Baykaş göllerinin bulunduğu bölgeden gelip, Mezopotamya Zagros dağları üzerinden Dicle nehrini aşarak Fırat kıyısı şehirlerini de kapsayarak Doğu Akdeniz'e ulaşır.¹⁸ Akdeniz'den devam eden yol ise kuzeybatı Girit, Yunanistan, güneyde Mısır, güneydoğuda Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Kıbrıs, kuzeyde Ege denizi kıyıları, Karadeniz ve Anadolu'yu bünyesine alır.¹⁹

¹⁰ İ. Taş, Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt.1, Sayı 1, Çorum, 2008, s. 81.

¹¹ T. Bryce, Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum, Dost Kitapevi, Ankara, 2003, s.104-106.

¹² F. Sevinç, 2008, s. 22, 23

¹³ Tarım ve maden ürünleri başta olmak üzere bütün ürünler dâhil

¹⁴ Muazzez. İ. Çığ, Hititler ve Hattuşa İştar'ın Kaleminden, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s.121, 122.

¹⁵ Muazzez. İ. Çığ, 2015, s.122,123.

¹⁶ T. Bryce, 2003., s.104.

¹⁷ H. Hoffner, 2002, s. 6.

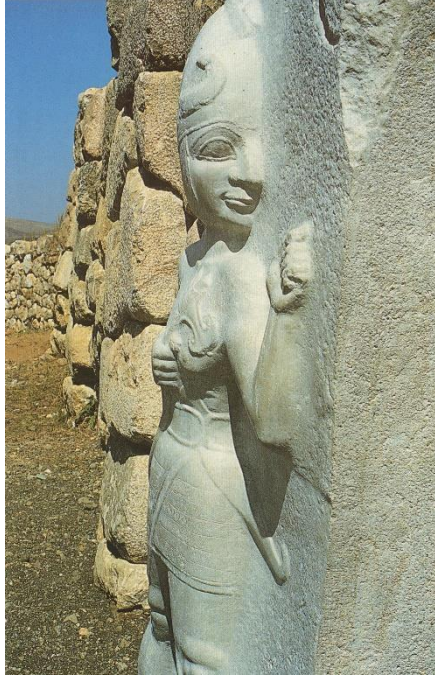
¹⁸ Özlem S. Gavaz, Hitit İmparatorluğu'nun Suriye ve Yukarı Mezopotamya Ticaret Yolları Üzerindeki Hâkimiyet Politikası, İCANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara, 2007, s. 2825.

¹⁹ Ö.S.Gavaz, 2007, s. 2820.

Kuzey Suriye'ye yönelen Hititler burada sadece kara ticaretinde etkili olmamış, yanı sıra Ugarit gibi denizcilikle uğraşan devletler vasıtasıyla Doğu Akdeniz Ticaretinde de etkili olmuşlardır. Buradan hareketle aklımıza başkent Hattuşa'ya bu denli uzak bölgelerde ticaretin nasıl yürütüldüğü sorusu gelebilir. Bunun yanıtı ise Hititler'in bölgedeki vassalları olan Ura, Amurru, Karkamış ve Ugaritte aranmalıdır. Kaynaklarda belirtildiğine göre bölgedeki işler Karkamış krallığı tarafından yönetiliyordu. Yöneticileri başkentten gönderilen yüksek rütbeli memurlardı. Karkamış'ın etkisi öylesine güçlüydü ki, Doğu Akdeniz Liman şehri olan Ugarit dahi bölgedeki ticari faaliyetler için onlara danışılıyordu.²⁰ Ura kenti ise en az Ugarit kadar gelişmiş bir liman kentiydi. 1. Arnuvanda, bölgenin doğu Akdeniz ticaretindeki özelliğiyle bölge halkını hâkimiyetine alıp, bağlılık yemini ettirerek tanrılarına hediyeler sunmuştur.²¹ Buradaki egemenlik, bölge ticaretinin yanı sıra dünya ticaretine açılmanın da kapısı olmuştur. Özellikle Ugarit şehrinin elde edilmesi ile Akdeniz'de de Hitit varlığı başlamıştır.

Deniz Ticareti

Yukarıda da değinildiği üzere deniz ticareti Doğuda Suriye kıyılarından başlayıp, batıda Girit ve Yunan Adalarının güneyinden Mısır'a kadar olan bölgede Kıbrıs'ı da içerisine alır. Nakliye araçları olarak kullanılan gemilerse bazıları yöresel Suriye yapımı olup kalan kısmı ise Kıbrıs ve Mykenai yapımıdır. Sefer mevsimi geldiği zaman gemilerin rotası, Yunan anakarasından başlayıp, Girit, Mısır, Kuzey Suriye-Filistin Limanlarından Batı Anadolu kıyıları üzerinden tekrar Yunanistan'a döner.²² Kara ticaretine oranla deniz ticareti daha karlı ve güvenli bir konumdaydı. Yapılan incelemelerde dönem gemilerinin 10-11 ton yük taşıyabildiği görülmüştür. Eşeklerin dönemde 67 kg yük taşıyabildiği göz önünde bulundurulursa deniz ticareti oldukça avantajlı görülmektedir. Bunlara ek olarak deniz ticareti kara ticaretine oranla daha güvenli bir yoldur. Ancak bu yolunda doğal afetler gibi tehlikeleri bulunmaktadır.²³ Deniz ticaretindeki doğal afet tehlikelerine yukarıda değinmiştik.

Bu konuya en iyi örnek 1982 yılında söz konusu döneme tarihlenen, Kaş Limanı'nın doğusundaki Uluburun batığıdır. Burada külçeler halinde bakır, kalay, cam, fildişi, egzotik ağaç kütükleri, deve kuşu yumurtaları, kokulu reçine, sarı zırnık²⁴, altın ve gümüş süs eşyası, keramik kap kaçak, sıvı malların taşınmasında kullanılan küpler, silahlar ve taş çapalar gibi pek çok ürün bulunmuştur.²⁵

Deniz kazalarında Hitit yönetiminin ne tür uygulama izlediği ise Ugarit'te bulunan Hitit kraliçesi Puduhepa'nın Ugarit kralına yazdığı mektupta görülmektedir. Burada kraliçenin verdiği siparişleri taşıyan kaptan Şuku kontrolündeki ticaret gemisi batmıştır. Bu haberi alan Puduhepa olayda Şuku'nun ihmalinin olduğunu düşündüğü için malların zararını Şuku'ya yüklemiştir.²⁶ Yukarıda sayılan faaliyetler dikkate alındığında deniz ticaretinin dönemde ilkel olduğunu söylemek büyük bir yanlış olacaktır. Söz konusu malzemeler ve uygulamalar Hititler'in neden Akdeniz'de etkili olmaya çalıştıklarını açıkça göstermektedir. Hitit İmparatorluğu Anadolu'nun ilk merkezi krallığı olmasından dolayı ilk çağ Anadolu tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Kurmuş oldukları imparatorluk düzeninin sağlamlığı onların uzun süre hem bölgesinde hem de dünyada etkin olmalarını sağlamıştır. Söz konusu sağlamlığın arkasında kurumlaşmanın yanı sıra güçlü bir ekonomik yapıya sahip olmaları da bulunmaktadır. Özellikle iç ve dış ticarete uyguladıkları politikalarla ekonomilerini güçlendiren Hititler, oluşturdukları ticari yasaları da ilişkide buldukları devletlere kabul ettirmişlerdir. Tüccarları adeta devlet memurları gibi kullanmalarıyla Hitit sara-yının ve şehirlerinin ihtiyaçlarını karşılayıp, ürünlerin uzak yerlere ulaşmasını sağlamışlardır. Özellikle kuzey Suriye'de Karkamış, Amurru, Ugarit, Ura şehirleri vasıtasıyla hem güneyin zenginliklerini ülke içerisine taşımışlar, hem de dünya ticaretine açılmışlardır. Böylece Hititler Anadolu'da ticareti kendi ellerine alırlarken, dışarıda da hâkimiyet sağladıkları alanlara yasalarını kabul ettirmişlerdir. Dolayısıyla Hititler'de ticaret bölgesel değil, evrensel olmuştur.

²⁰ İ.Taş, Hitit Kralı IV. Tudhaliya'nın Suriye Politikası, 38. İCANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler 10-15.09.2007 Ankara/Türkiye, VI. Cilt, Ankara, 2012, s.3030-3032.

²¹ A.Ünal, Hitit Devrinde Anadolu I, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2002, s.139.

²² T. Bryce, 2003, s.109.

²³ M. Alpaslan, 2010, s.38.

²⁴ Arsenik taşı.

²⁵ M. Desti, Anadolu Uygarlıkları, Dost Yayınevi, Ankara, 2013, s. 103.

²⁶ Binnur Çelebi, Anadolu'da Hitit Sosyal Yaşamında Kadının Yeri ve Önemi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 68, 69.

Türk Hâkimiyetine Kadar Anadolu'da Madencilik

MUSTAFA ÜNLÜ / KARABÜK ÜNİVERSİTESİ*

İnsanlık var olduğu sürece doğal malzemelere ihtiyaç duyulacaktır. Tükenebilir doğal kaynakların amaca uygun olarak kullanılması gerekmektedir. Bu durumda insanların iyi bir şekilde, barınma ve diğer amaçlı kullanacağı malzemelerin teknik özelliklerini en iyi şekilde tanıması gerekmektedir¹. Maden sanatı Neolitik Devirden beri, Orta Asya'dan başlayarak Anadolu'da uygulanmaya gelmiştir. Tümülüslerde bronz ya da demir devrine ait pek çok madeni eşya bulunmuştur. Bu eserlerde genellikle stilize – zoomorfik (stilize edilmiş hayvan kompozisyonları ile) bezemeler görülmektedir. Eski Çağlarda Anadolu'da yaşamış medeniyetlerin konutları çok değerli madeni eşyalarla süslenmiştir².

Eski Anadolu kentlerindeki buluntular Türk hâkimiyetine kadar yaşamış olan uygarlıkların maden sanatında mahareti olmalarına rağmen Türk hâkimiyetinden sonraki dönemlere göre çok ileri düzeyde olmadıklarını göstermektedir³. Ayrıca Anadolu'da Mezopotamya bölgesinde bulunan bazı madeni eşyaların tarih öncesi çağlarda maden sanatının gelişimi ve bu alana verilen önemin kanıtları olmuşlardır⁴. Strabon eserinde, Anadolu coğrafyasında zamanımızdan iki bin yıl kadar önce Doğu Anadolu'da var olmuş bulunan zengin altınlardan bahsetmektedir⁵. Yine aynı eserde, Anadolu'nun madenlerinden bahsederken, Çanakkale çevresinde kıymetli madenler hakkında da bilgi vermektedir. Eski tarihi eserler Sart Çayı'nın, Lidya kralı Krezüs'ün ve Frigya kralı Midas'ın altınlarından sık sık bahsetmektedir⁶.

Altın hususunda pek zengin olan Frigya'nın altın madenlerinin, bilhassa Troya'nın kuzeyindeki Astyra madenlerinden çıkarıldığı kaydedilmektedir. Yine eski tarihi eserlerde, Lidya'nın zengin altın hazinelerinin Sart Çayı'nın yakınında Boz Dağ'dan çıkıp Gediz nehrine inen vadilerin birinden, Sart Çayı'nın kumları arasında toplanan altınlarla çoğaldığı kaydedilmektedir⁷. Eserlerde geçen bilgilere göre, Boz Dağının çevresindeki köy ve kasaba halkı, geçimlerini derelerdeki kum-

lar arasında bulunan altınları toplamakla temin ettikleri görülmektedir⁸. Bugün bir takım izler türlü çağlarda Boz Dağında ve Manisa ile Aydın çevrelerinde ayrıca kayalar arasındaki altın damarlarının da işletildiği ve hatta yer yer 60 metre derinliklere bile inilmiş olduğu ihtimalini ortaya koymaktadır⁹. O kadar ki M. Ö. 700 yılında Lidya'da maden eritilmesi, madeni eşyalar yapılması kendi dönemleri içinde madencilik sektörünü ilerlettiklerini göstermektedir. Bunların yanında yine Lidyalıların madenden para basması bu ilerlemeyi kanıtlar niteliktedir. Ayrıca bu para aynı nispetteki altın ve gümüşten meydana gelmektedir¹⁰.

Yine tarihi eserlerde, Trabzon ve çevresindeki dağlarda bulunan altın madenlerinden faydalandığı, bu altınlar için zaman zaman savaşlar yapıldığı kaydedilmektedir. O zamanlar altınların büyük bir kısmı Çoruh Irmağı vadisi ile bazı kollarının kumları arasında bulunmaktadır. Hatta bugün de, bu nehrin iki kıyısında palladium, osmium gibi madenlerle karışık olarak altın cevherlerinin bulunduğu ifade edilmektedir. Erzurum vilayeti dâhilinde İspir ve çevresinde işletilen bu madenlerden Osmanlı Devleti de faydalanmış daha sonra terk olunmuştur¹¹. Memleketimizdeki bakır madenleriyle bunların işletilmeleri de yine tarih öncesi çağlara dayanmakta olup, hatta maden endüstrisinin ilk defa Karadeniz'in doğu bölgelerindeki bakır madenleri civarında meydana geldiği ve dünyaya buradan yayıldığı zannedilmektedir¹². Bilhassa Harşit ve Çoruh Irmaklarının geçtikleri yerlerin çevresinde görülen ve yer yer az, nispete daha başka madenlerin (gümüş, çinko, kurşun, demir vs.) de bulunduğu bakır cevherleri alanları, yine türlü tarih çağlarında işletilmiş zaman zaman türlü sebeplerle terk olunarak bu işletmelere yeniden başlanmıştır¹³. Bütün bu bölgede yer yer görülen birçok maden ocağı harabelerinin miktarları bazı çevrelerde yüzü geçen fırın yığınlarının varlığı ve terkininde hala % 3 – 5 bakırı ihtiva eden ve maden yatakları civarında öbek öbek tümsekler teşkil eden cüruf yığınlarının yüz binlerce tonu aşan miktarının var oluşu, türlü tarih çağlarında buralar-

* SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi.

¹ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 2011, s. 27.

² Celal Esad Arseven, L'art Turc, İstanbul 1939, s. 41-42.

³ Güngör Yavuz, Türk Maden Sanatı, İstanbul 1991, s. 79.

⁴ Reşat İzbrak, Türkiye'de Madencilik, Ankara 1993, s. 1.

⁵ Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap XII-XII-XIV), (Çev: Aslı Pekman), İstanbul 1987, s. 10.

⁶ Strabon, a.g.e., s. 11.

⁷ T.B.M.M. Kütüphanesi, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Belge No: 1412, Ankara 1968, s. 2.

⁸ Henry Pirienne, İlk Çağ Anadolu'sunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, İstanbul 2009, s. 15.

⁹ Pirienne, a.g.e., s. 15-18.

¹⁰ Ahmet Ünal, "Boğazköy Metinleri Işığında Hititler Devri Anadolu'sunda Filolojik ve Arkeolojik Veriler Arasında İlişkilerden Örnekler", 1922 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, Ankara 1993, s. 45.

¹¹ Muazzez İlmiye Çığ, Orta Doğu'nun Uygarlık Mirası, Ankara 1980, s. 150.

¹² Çığ, a.g.e., s. 151.

¹³ Ekrem Memiş, Eski Çağ Türkiye Tarihi, İstanbul 2009, s. 45-48.

daki canlı maden işletmelerini göstermektedir¹⁴. Ergani bakırlarının işletilmesi ise, eserlerde geçen bilgilere göre milattan birkaç bin yıl önceye kadar gitmektedir. Bu madenler, Fenikeliler tarafından işletilmiş, Osmanlı Devleti zamanında da bunlardan faydalanılmıştır. Bilindiğine göre, türlü devirlerde basit usullerle işlenen bakırın kireç silme işi 4 – 5 tonluk fırınlar içerisinde yapılır ve yakacak olarak da odun ve odun kömürü kullanılırdı¹⁵. Gümüşlü kurşun ve çinko madenlerinin de memleketin türlü köşelerinde eskiden beri işlenmiş olduğu görülmektedir. Bu gibi maden yataklarının bazılarında açılmış galeriler ve eski madencilere ait eşya, yağ kandilleri vs. bulunmaktadır¹⁶.

Tarih Öncesi (Prehistorik) Çağlarda Madencilik

Anadolu sınırları içerisinde tarih öncesi çağlara ait çeşitli madenler tespit edilmiştir¹⁷. Bu devirde genel olarak yazılı belge yoktur. Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yapılan kazılar ve keşif gezileri neticesinde yontma taş devrine ait Germeç ve Gököy'de (Kastamonu) bulunmuş çakmak taşı ve el baltaları Anadolu'nun tarih öncesi devrini M. Ö. 5 binlere kadar götürmüştür¹⁸. Kaba ve Cilalı Taş devirleri kültürüne ait çeşitli madenler müzelerde sergilenmektedir. Taş devrini aydınlatan eserlerden başka höyüklerde Taş Devri ile Maden Çağı arasında 4 bin yıllarında Kalkolitik Kültürün izleri görülmektedir¹⁹. Bu kültür Cilalı Taş devrinin yaşanmasına rağmen insanoğlunun madeni keşfederek yeni bir çağa geçme arifesinde bulunduğu bir safha anlamına gelmektedir²⁰. Maden Çağı kültürü bakımından Anadolu'da M.Ö. 3 bin yıllarına ait bakır madeni bulunmakta ve Anadolu bu kültürden sonra tarihi devre girmektedir²¹. Coğrafi konumu itibarıyla stratejik bir öneme sahip olan Anadolu, dağlık bir bölge olup çevresi Prehistorik Çağlardan itibaren zamanımıza kadar pek çok kavim ve devletin istila sahası olmuştur²².

Tarihi Çağlarda Madencilik

Gaskalar Döneminde Madencilik: Gaçka²³ (Kaşka) veya Gasgas²⁴ olarak da adlandırılan Gaskalar (Bazı eserlerde kesin olmamakla birlikte "Gas Türkleri" olarak da isimleri geçmektedir), Prehistorik Çağlardan sonra Anadolu'nun bilinen en eski sakinlerinden birisi olup, bu bölgede M. Ö. 2000 – 3000

yılları arasında hüküm sürmüşlerdir²⁵. Sümerlerin bir kolu olan Gaskalar hakkında bilgileri Hitit yazılı tabletlerinden öğrenmekteyiz. Bu belgelere göre Hititlerin Anadolu'da hüküm sürdükleri devirlerde, Kızılırmak'ın sol sahilinde Ilgaz Dağı ile Karadeniz arasındaki yerde büyük bir sahayı işgal etmişlerdir²⁶. Gaskaların, M. Ö. 1400 tarihlerine doğru işgal ettikleri saha kuzeyden Karadeniz, Şarktan (Doğu'dan) Kızılırmak'ın doğu tarafları yani bugünkü Erzurum ili ile güneyden Koçhisar ve Tuz Gölü, batıdan da tahminen Bolu havalisine kadar uzanmaktadır²⁷. En kuvvetli oldukları zamanlarda bile Akdeniz kıyılarına kadar uzanmaya muvaffak olmuşlardır. Özellikle buldukları konum itibarı ile maden bakımından son derece zengin topraklara sahip olan Kastamonu havalisinde kurulmuş olduğundan, bulunduğu mevkiye büyük istila hareketleri olmuştur²⁸. Ekonomik yapılanmalarına baktığımız zaman ise kendi dönemlerinde madencilik alanında önemli kalıntılara rastlanmaktadır. Bu dönemde özellikle demir, bakır ve kömür başta olmak üzere birçok madenin iktisat hayatlarında son derece önemli yeri vardır. Bu sebeptendir ki madence zengin alana kurulu bir devlet oluşlarından kaynaklı olarak kendi dönemlerinde şarkın en kuvvetli milletleri sayılan Mısırlılar, Kalderiler, Suriyeliler ve her zaman Hititliler ile siyasi, ticari ve kültürel²⁹ münasebetlerde bulunmuşlar, hatta uzun yıllar onlarla savaşarak milli varlık ve güvenliklerini onlara kabul ve tasdik ettirmiş bir kavimdir³⁰. Zamanla güçsüz duruma düşen Gaskaları M. Ö. 1329 yılında Hititler hâkimiyetleri altına almışlardır³¹.

Hititler Döneminde Madencilik: M. Ö. 1300 – 1200 yılları arasında hâkimiyet sürmüşlerdir. Gaskalar ile Hititler arasında meydana gelen savaşlar birkaç bölüm arz etmektedir. Hitit kralı Tuthalyaş ve IV. Şuppililuma, M. Ö. 1400 – 1300 yılları arasında Gaskalar ile iki safha arz eden savaş yapmışlardır. Bu safhalarda Hititler üstün geldilerse de Gaskaları egemenlik altına almayı başaramamışlar lakin Hitit kralı Mursil'in başa geçmesiyle Gaskalara son vermişlerdir³². M. Ö. 1349 – 1329 yılları arasında Hitit kralı Mursil zamanında Gaskalarla dört safhalı savaş yapılmış, neticede M. Ö. 1329 yılında Hititler Gaskaları egemenlikleri altına almışlardır³³. Gaskalar, esir edilerek bir kısmı Filistin'e gönderilmiş bir kısmı da esir pazar-

¹⁴ Füzruzan Kınal, Eski Anadolu Tarihi, Ankara 1987, s. 381.

¹⁵ Celal Tuna, Mağaralardan Kente, Anadolu'nun En Eski Yerleşim Yerleri, İstanbul 2000, s. 100.

¹⁶ İvan Lissner, Uygarlık Tarihi, Rusya 2006, s. 18.

¹⁷ İlhan Ozanoğlu, Turistik Kastamonu, Kastamonu 1968, s. 6.

¹⁸ T.B.M.M. Kütüphanesi, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Belge No: 1412, Ankara 1968, s. 2.

¹⁹ Kınal, a.g.e., s. 382-383.

²⁰ Mustafa Ünlü, Türkiye Madencilik Tarihi, (Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Lisans Bitirme Tezi), Karabük 2015, s. 5.

²¹ Strabon, a.g.e., s. 10.

²² Homeros, Odysseia, (Çev: Hasan Ali Yücel), C. IV, İstanbul 2012, s. 354.

²³ Homeros, a.g.e., s. 355.

²⁴ Pirienne, a.g.e., s. 15-16.

²⁵ Recep Yıldırım, Gaskalar, Ankara 1989, s. 10.

²⁶ Yıldırım, a.g.e., s. 10.

²⁷ Yıldırım, a.g.e., s. 11.

²⁸ William Mitchell Ramsay, The Cities And Bishoprics Of Phrygia: Being An Essay Of The Local History Of Phrygia From The Earliest Times To The Turkish Conquest, London 1897, s. 340.

²⁹ Ramsay, a.g.e., s. 341.

³⁰ Faruk Çoban, H. 1288 (M. 1871) ve H. 1317 (M. 1899) Tarihli Kastamonu Vilayet Salnamelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2006, s. 441.

³¹ Çoban, a.g.t., s. 441-442.

³² Kınal, a.g.e., s. 384.

³³ Tuna, a.g.e., s. 103.

larında satılmışlardır³⁴. Hititlerin ekonomik yapısına baktığımız zaman ise özellikle ticaret, hayvancılık ve de madencilik alanları üzerinden geçimlerini sağladıklarını görmekteyiz³⁵. Bu dönemde Hititler madenler üzerinde çok durmuşlardır. Günümüze yansıyan Hitit kaynaklarına baktığımız zaman, yapılan kazılar sonucu ortaya çıkan madeni eşyaların bu döneme kadar uzandığı görülmektedir³⁶. Anadolu'ya geldiklerinde kendilerini hammadde kaynağı açısından yeterli ve her türlü maden üretim teknolojisinin uygulandığı bir kültür bölgesinde bulan Hititler, M. Ö. 2 binin ilk çeyreğinden itibaren eski madencilik geleneğini daha da geliştirme olanağı elde etmişlerdir³⁷. Hititler çubuk, yuvarlak ya da öküz gönü şeklinde elde ettikleri metal külçeleri, fırın, ocak, körük, üfleç, pota gibi zengin üretim malzemesine sahip yerel atölyelerde eritmişler ve pişmiş toprak ya da taştan yapılmış açık iki parçalı ya da kaybolan modelli kapılarda, döküm ve dövme tekniğinde çeşitli eserler üretmişlerdir³⁸. Hattuşa'da Aşağı Şehir, Büyük Kale ve Yukarı Şehir'de ele geçen az sayıda işçilik, üretim malzemesi ve mamul eser bize yazılı belgelerde sözü edilen metal sanatı hakkında bir fikir verebilmektedir³⁹. Mutavvala'nın hükümdarlığından sonra⁴⁰ Hititler, Avrupa içlerinden gelen kavimlerin saldırılarına uğramıştır. Nihayet Trakya'dan Anadolu'ya gelen deniz kavimlerinden biri olan Friglerin saldırılarına daha fazla dayanamamaları M. Ö. 1200 tarihinde yıkılmışlardır⁴¹.

Frigyalılar Döneminde Madencilik: Frig olarak gösterilen ve bölgesel ismi ile Paflagonyalılar⁴² diye bilinen halkın menşei hakkında pek çok tarihçi çeşitli fikirleri ileri sürmüşlerdir. Bu kavim hakkında en kabul görülen fikir ise M. Ö. 1200 yıllarında Trakya'dan Anadolu'ya gelen deniz kavimlerinin bir kolu olduklarıdır⁴³. Frigler, özellikle maden işçiliğinde çok ileri gitmişlerdir. Kaya ve taş mimarisinde kullanılan malzemeyi işlemek için madenden çeşitli aletler yapıyorlardı⁴⁴. Frigler, Hitit Uygarlığının etkisinde kaldığı için maden ve taş işçiliğinde gelişmiş bir uygarlık haline gelmiştir. Hititler'den kendilerine kalan bu mirası alarak daha da geliştirmiş ve zamanın en iyi taş ustalarını çıkartmışlardır. Aslında taş ve kayalar insanlık tarihinden bu yana kullanılmaktaydı. Ancak Frigler yaptıkları taş işçiliğinde ne kadar becerikli olduklarını herkese göstermiş-

lerdir⁴⁵. Bölgede bulunan sepiyolit (lületaşı), krallarının taçlarını süslemede kullanıldığı gibi işleme kolay bir taştır. Bunun haricinde kristal, oniks ve mika Frigya'da bol bulunan madenler arasında yer almaktadır⁴⁶. Ayrıca ülkenin tunç işleri de boldur⁴⁷. Maden işçiliğinde maharetli olan Frigyalı ustaların yaptığı faile kâseler ve tunç kazanlar Yunanistan ve Asur'da çok tutuluyordu. Makara kalıplı Frig kâseleri Batı Anadolu İyon kentlerinde Anadolu'da Kibele'ye yapılan sıvı odaklarında kullanılan, orta bölümü kararık kaplardır⁴⁸. Maden ustaları madeni eritip kalıba dökmeyi, kaplamayı ve lehimi çekiçle işlemeyi ve döverek şekillendirmeyi hatta mine işlerini bile biliyorlardı⁴⁹. Frigyalılar M. Ö. 1555 yılında Anadolu'yu Boğaziçi'nden Toroslara kadar işgal etmişlerdir. Paflagonya bölgesine yaklaşık olarak 650 yıl hâkim olan Frigler M. Ö. 700 yılında Kimmerler ve Lidyalıların saldırılarına uğramışlardır. M. Ö. 600 yılında Kimmerler tarafından yıkılmışlardır⁵⁰.

Lidyalılar Döneminde Madencilik: Frigyalıları Paflagonya'dan çıkararak bölgeye hâkim olan Kimmerlerin bu hâkimiyeti fazla uzun sürmedi. Lidyalılar hükümdarları Giges'in idaresi altında Kimmerleri bu bölgeden atarak Paflagonya'ya hâkim oldular⁵¹. Giges izlediği mahirane siyaset ile Lidya'yı zamanın en mühim bir ticaret merkezi haline getirmişti⁵². Sinop, dönemin en önemli ticaret merkezlerinden birisidir⁵³. Lidya'nın insanlık tarihine en büyük katkısı parayı icat etmiş olmalarıdır. Başkent Sardes'in içinden geçen Paktalos Irmağı'nın alüvyonlarında doğal olarak bulunan altın – gümüş karışımı "Elektron" madeninden basılan ilk sikkelerin üzerinde Lidya Krallığının arması olan aslan başı bulunuyordu. İlk Lidya sikkeleri muhtemelen Alyattes döneminde basılmıştır. Sikke basımının daha iyi bir duruma gelmesi ve elektron yerine altın ve gümüşten ayrı olarak sikke basımı Kral Kroisos (Karon) zamanında ortaya çıkmıştır. Askerleri de paralı olduğu için Lidya'nın askeri kuvveti gittikçe zayıflamıştır⁵⁴. Seramik kapların Lidyalıların batıdaki komşuları İyonya ile çok öncele-re giden bir ilişkileri olduğu saptanmıştır⁵⁵. Giges ile girdikleri mücadelede mağlup olan Kimmerler, mahir ve muktedir bir kumandan olan Toktamış etrafında toplanarak intikam almak için Lidya üzerine yürüdüler. Lidya işgalden sonra, Toktamış Asur üzerine yürümüştür. Kilikya'ya geldiğinde muharebe hazırlığına başlayan Kimmerler, Asurluların ani baskınına uğramıştır. M. Ö. 650 yılında yapılan savaşta Kimmerler ye-

³⁴ Çoban, a.g.t., s. 443.

³⁵ Çoban, a.g.t., s. 444.

³⁶ Çoban, a.g.t., s. 444.

³⁷ Ekrem Uykucu, Hüseyin Salman, Eskiçağ I-II, İstanbul 1973, s. 175.

³⁸ James Gregory MacGueen, The Hittites: The History And Legacy Of The Bronze Ages Forgotten Empire, London 1986, s. 215.

³⁹ MacGueen, a.g.e., s. 216.

⁴⁰ Herodot, Herodot Tarihi, (Çev: Perran Kutman), İstanbul 1973, s. 170.

⁴¹ Sedat Alp, Hitit Çağında Anadolu/Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar, Ankara 2001, s. 105.

⁴² Paflagonya, doğudan Kızılırmak, batıdan Sakarya Nehirleri, kuzeyden Karadeniz ile çevrili bölgeye verilen isimdir. Yani şimdiki Kastamonu, Sinop, Çankırı vilayetlerinin tamamı ile Samsun, Bolu ve Zonguldak illerinin de bir kısmını içine almaktadır.

⁴³ Lissner, Uygarlık Tarihi, s. 18-19.

⁴⁴ Richard Wrigley, "Bir Devrimsel Belirtkenin Farklı Anlamları: Fransız Devrimi'nde Özgürlük Başlığı", Fransız Tarihi, C. XI, Fransa 1997, s. 131-169.

⁴⁵ Ramsay, a.g.e., s. 342.

⁴⁶ Strabon, a.g.e., 25.

⁴⁷ Strabon, a.g.e., 26.

⁴⁸ Strabon, a.g.e., 26-27.

⁴⁹ Ramsay, a.g.e., s. 345.

⁵⁰ Şemsettin Günaltay, Yakın Şark II, Ankara 1964, s. 349.

⁵¹ Günaltay, a.g.e., s. 350.

⁵² Ekrem Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, Ankara 2014, s. 21.

⁵³ Veli Sevin, "Lidyalılar", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1982, s. 146.

⁵⁴ Ekrem Akurgal, Ancient Civilisations And Ruins Of Turkey, Ankara 1969, s. 16.

⁵⁵ Günaltay, a.g.e., s. 353.

nilmiş ve Toktamış ölmüştür⁵⁶. Kimmerler bu mağlubiyetten sonra Paflagonya'ya geri dönememişlerdir. Güneye çekilerek, Mısır ve Suriye içlerine doğru dağılmışlardır⁵⁷. Böylece Paflagonya bölgesindeki Kimmerler hâkimiyeti sona ermiş oldu. Kimmerler hâkimiyetinin sona ermesiyle Anadolu'ya, dolayısıyla Paflagonya'ya tekrar Lidyalılar hâkim olmuşlardır⁵⁸.

İranlılar (Pers) Döneminde Madencilik: Lidyalılar zamanında Anadolu genel anlamda barış ve refaha kavuştu fakat bu durum uzun sürmedi⁵⁹. Lidya, Krezüs zamanında İran hükümdarı Keyhüsrev'in (Kurus) saldırısına uğramıştır. Lidya toprakları M. Ö. 546 yılında İranlıların idaresi altına girmiştir⁶⁰. İran'da çeşitli madenler üretilmiştir. Demavend'de lacivert taş, Lamagan ve civarında bakır, Horasan'da firuze, Seyhun ve civarında altın, Urmiye Gölü bölgesinde bakır ve demir, Huzistan'da petrol, Basra Körfezi ve Umman Denizi'nde inci ve sedef, Doğu Anadolu ve Kapadokya'da ise bakır çıkartılmış ve işlenmiştir⁶¹. Büyük İran (Pers) İmparatoru III. Darius'un ölümünden sonra İran (Pers) İmparatorluğunun toprakları Büyük İskender'in eline geçmiştir. Büyük İskender'in ölümünden sonra İran Selevkosların payına düşmüştür. M. Ö. 3. Yüzyılda Partlar, İran'ı Selevkoslar'ın elinden kurtarılmak için ayaklandılar. Bunlarla Romalılar arasında pek çok harpler yapılmıştır. Daha sonraları rahip Sasa'nın torunu Ardaşir, M. Ö. 226 – 651 yıllarında İran'da Sasaniler sülalesini kurmuştur⁶².

Antik Yunan Döneminde Madencilik: M. Ö. 330 yılında sınırlarını Anadolu sahillerine kadar uzatan, İran (Pers) İmparatorluğunun vaziyetini kendi çıkarları için uygun görmeyen Makedonyalı Büyük İskender topladığı büyük bir ordu ile İran ordusunu mağlup ederek Anadolu'dan çıkarmıştır⁶³. Anadolu'da İran hâkimiyetine son veren Büyük İskender M. Ö. 332'de Ankara yakınlarından geçerken, Paflagonyalılar bir elçi ile kendisine tabii olduklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine İskender bu bölgeye uğramayarak Paflagonya idaresini Frigya Satrapı Kolos'a vermiştir. Antik Yunan coğrafyasında, Doğu Yunanistan maden kaynakları bakımından çok zengindir. Daha çok Eviya, Argolido, Halkidiki, Kozani ve Ege adaları maden bakımından bolluk içinde olan bölgelerdir. Madenlerin bir kısmı toprak üstünden ve bir kısmı da toprak altından elde edilir. Darnasso, Grona, Elikona ve Kiteronada bölgelerinde

boksit; Halkidiki, Eviya, Domoko ve Kozoni çevresinde krom, beyaz taş ve aliveride; Ptolemağida ve Megalopolide yörelerinde linyit ve Taşoz adasının kuzeybatısında da petrol yatakları mevcuttur⁶⁴. Diğer önemli madenler ise şunlardır: Demir, nikel, amyant ve magnezyum filizidir⁶⁵. Metal yapıda olan madenler bugün de olduğu gibi Yunanistan'da bulunabilmekteydi. Bunlardan en bilineni Lavrion kentinde bulunan gümüş madenleridir. Bu madenler, M. Ö. 5. Yüzyılda Atinalıların bu madenleri bulması, işlemesi ve ince işçilikle biçim vermesi ile birlikte Atina'nın hızla gelişmesine ve kalkınmasına yardımcı olmuştur. Bu madenlerde çalışanlar büyük ölçüde kölelerden seçilmişlerdir. Bu köle işçilerin pek çoğu Trakya ve Paflagonya gibi Karadeniz bölgesinden getirilmiştir⁶⁶. Demostenes (M. Ö. 348 – 322) Atina'nın en ünlü hatibi ve siyaset adamıydı. Demokrasinin ve milli bağımsızlığın ateşli savunucusu Demostenes on yılı aşan bir süre Atinalıları, Makedonya'nın saldırgan kralı Philip tehlikesine karşı uyarmaya çalışmış ama çabaları boşa giderek sonunda Philip'in oğlu Büyük İskender Antik Yunan ülkesini egemenliği altına almıştır⁶⁷.

Pontus Rum Döneminde Madencilik: M. Ö. 279 yılında Pontus Kralı Ariobarzanes bütün Paflagonya'yı işgal etti. Paflagonya bu tarihten sonra Galatyalılar, Bitinyalılar ve Pontus Rum Devleti arasında bir mücadele sahası haline geldi. Galatya kumandanı Marsias M. Ö. 183 yılında Paflagonya sahasını işgal ettiler. Fakat M. Ö. 120 yılında Pontus Rum Devleti Galatya hâkimiyetine son vererek buraları ele geçirdiler. 104 yılında da bu bölge Pontus Rum Devleti'nden Bitinyalılara geçirdi⁶⁸. Pontus Rum Devletinin hâkim olduğu bölgelerde bakır, demir yatakları, kurşun, çinko yatakları saptanmış, bu yataklar zaman zaman özel kesim şirketi tarafından işletildi. Bu özel kesim şirketi, ilkel yöntemlerle ve düşük verimle gerçekleştirilen maden işletmeciliği daha çok Tonya, Maçka, Vakfikebir ve Sürmene ilçelerinde yoğunlaştı⁶⁹. Buna göre bazı madenler: Manganez; Araklı, Arsin, Maçka ve Sürmene. Bakır; Araklı ve Of. Çinko ve Bakır; Vakfikebir. Bakır, Çinko ve Kurşun; Tonya ve Yomra. Demir ve Altın; Çaykara ve Sürmene bölgelerinde bolca bulunmaktadır. Ayrıca Sürmene'de bakırlı pirit yatakları vardır. Bölge daha sonra Bitinyalılar'ın M. Ö. 64 yılında Romalılar ile yaptıkları savaşta yenilmesiyle Romalılar'ın eline geçmiştir⁷⁰.

Antik Roma Döneminde Madencilik: Antik Roma Anadolu'yu tamamen ele geçirmek amacıyla komutanlarından Lukul-

⁵⁶ Deniz Yeşilirmak, Şahin Kral Giges: Anadolu Uygarlıkları Lidya, Frigya, İstanbul 2003, s. 75.

⁵⁷ Bekir Parlak, Cantürk Caner, Anadolu Uygarlıkları ve Türkiye'nin Yönetim Tarihi, Ankara 2013, s. 180.

⁵⁸ İlhan Akşit, Anadolu Uygarlıkları ve Türkiye'nin Antik Kentleri, İstanbul 2014, s. 55-60.

⁵⁹ Ekrem Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, Ankara 1998, s. 267.

⁶⁰ Homeros, İlyada, (Çev: İbrahim Abdulkadir Meriçboyu, Azra Erhat), İstanbul 2006, s. 116.

⁶¹ Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, s. 270.

⁶² Recep Yıldırım, Uygarlık Tarihine Giriş, Ankara 2004, s. 458.

⁶³ Yıldırım, Uygarlık Tarihine Giriş, s. 460.

⁶⁴ Selçuk Gür, İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler, İstanbul 2007, s. 100.

⁶⁵ Herodot, a.g.e., s. 173.

⁶⁶ Akşit, a.g.e., s. 65.

⁶⁷ Yeşilirmak, a.g.e., s. 80.

⁶⁸ Ahmet Vasif Efendi, Mehâsinü'l-Asar ve Hakâikü'l-Ahbar, (Düz: Mürsel İlgürel), İstanbul 1978, s. 465.

⁶⁹ Anadolu Medeniyetleri Ansiklopedisi, "Yunan, Roma, Bizans", C. II, İstanbul 1982, s. 468.

⁷⁰ Herodot, a.g.e., s. 175.

lüs'u Anadolu'ya gönderdi. Lukullüs komşu devletlerle yaptığı savaşları kazanarak sınırlarını genişletti. Fakat kendisi ve ordusu Senatoya karşı itaatsizlik edince geri çağrıldı. Yerine Pompeus gönderildi. Pompeus, Lukullüs'ün kazandığı zaferlerin semerisini almış ve M. Ö. 64 yılında Samsun'da bir meclis toplanarak Anadolu'nun idari taksimatı yapıldı. Buna göre Paflagonya'nın batı kısımları Bitinya eyaletine, iç kısımları ise mahalli idarelere bırakıldı⁷¹. Taş köprü eyalet merkezi yapılmıştır. Bu şehir, General Pompeus tarafından alındığı için Pompeopolis ismi verildi⁷². Antik Roma'da, sanayi ve imalat faaliyetleri daha küçüktü. Bu alandaki en büyük faaliyetler dönemin binalarının inşası için malzeme sağlayan madencilik ve taş ocakçılığıdır. İmalatta üretim daha küçük ölçekteydi ve genelde atölyeler en fazla 10 işçi çalıştıran küçük fabrikalardan ibaretti⁷³. Ancak bazı tuğla fabrikalarında yüzlerce işçi çalışırdı⁷⁴. I. Otto zamanında ise M. Ö. 938 yılında, Saksonya'da zengin bir gümüş maden damarı bulundu. Bu mineral zenginliği I. Otto'ya kendi hükümdarlığı içindeki aktivitelerinde güç sağladı. Gerçekten bu maden damarı Avrupa'nın yaklaşık 200 yıllık gümüş, bakır ve kurşun ihtiyacının çoğunu karşılamıştır⁷⁵. Paflagonya, Roma idaresine geçtikten sonra uzun yıllar ona bağlı kaldı. Konsül vekilleri ve büyük valiler tarafından idare edildi. Bu idare şekli daha M. Ö. 63 yılından M. S. 330 yılına kadar böyle sürdü. Daha sonra Roma İmparatoru Teodosius M. Ö. 395 yılında Antik Roma şehirlerini doğu ve batı diye ikiye ayırdı. Doğu, yani Bizans İmparatorluğu'na büyük oğlu Arkedyus'u Batı yani Latin İmparatorluğu'na küçük oğlu Honaryus'u tayin etti⁷⁶.

Bizans (Constantinople) Döneminde Madencilik: Roma Devleti ikiye ayrıldığı sırada, Paflagonya dâhil olmak üzere Anadolu'nun büyük bir kısmı Hunların idaresindeki Peçenekler, Kumanlar ve Hazarlar tarafından ele geçirilmişti. M. Ö. 451 yılından sonraları Rum İmparatoru olan Marsiyones, Anadolu'da Hunların hücumunu kırarak Paflagonya ve civarını Roma idaresine geçirdi⁷⁷. Anadolu'nun büyük bir kısmını Hunların istilasından kurtaran Bizanslılar, M. Ö. 572 – 575 yılında güneyden İranlıların istilasına uğradılar. Bizanslılar İranlılara bir müddet karşı koydularsa da İran hükümdarı Hüsrevpezir'in büyük bir ordu ile Anadolu'ya girerek Pont, Paflagonya ve Kapadokya bölgelerini ele geçirilmesini engelleyemediler. Paflagonya 13 yıl İranlıların elinde kaldıktan sonra Bizans

İmparatoru Herakliyos'un İranlılar ile yaptığı savaşta İranlılara bozguna uğratılmasından sonra tekrar Bizans Devleti'nin eline geçti⁷⁸. Bizans maden yapım sanatında altın, gümüş, bakır, bronz ya da tunç (bakır – kalay alaşımı), demir ve pirinç (bakır – çinko alaşımı) gibi malzemeler kullanılmıştır. Maden eserlerinin yapım teknikleri: Dövme, döküm ve tornada çekmektir. Süsleme teknikleri: Kazıma, kabartma, kalıpla kabartma, delik işi (kesme ajur), telkâri, kakma, niello, mine ve kaplamadır. Erken Bizans döneminde ise özellikle günlük kullanım araç gereçlerinde genellikle malzeme olarak bronz, yapım tekniği olarak döküm ve süsleme tekniği olarak kazıma ve kabartma teknikleri kullanılmıştır⁷⁹.

Erken Bizans döneminde altın daha çok; bilezik, yüzük, kemer, madalyon, küpe, kolye gibi süs eşyaları yapmak için kullanılmıştır. Bu eşyaların üzerinde Hristiyan dinine ait konular tasvir edilmiştir. Eserler renkli taşlar ve mine süslenmiştir. Gümüş malzeme daha çok imparatorların, hükümdarlık yıl dönümünü kutlamak için yapılan hediye eşyalarda ve "liturjik" eşyalarda kullanılmıştır. Özellikle liturjik eşyalarda kullanılan gümüş eserlerde kontrol damgaları vardır. Bu damgalar sayesinde eserlerin tarihlendirilmeleri yapılabilmekte ve üretim yerleri öğrenilebilmektedir. Bronz ya da tunç ise, ucuz veya kolay satın alınabilen malzeme olması dolayısıyla hem sivil hem de dini alanda küçük eşya yapımında karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer malzeme özellikle VI. Yüzyıl ya da VII. Yüzyıl başına tarihlenen pullarda kullanılan kurşun ve kalay alaşımıdır⁸⁰. Anadolu'da İran – Bizans mücadeleleri iki devleti güçsüz düşürmüştü. Bunu fırsat bilen Araplar, Muhammed İbn-i Hakem'in idaresinde⁸¹ Anadolu'ya girdiler. Bizanslılar ile Araplar arasında yapılan uzun muharebelerden sonra Rumlar mağlup oldu. Bu suretle Anadolu'nun büyük bir kısmı, Karadeniz sahili ve bu arada Paflagonya, Şam hilafeti'nin idaresine geçti. Bundan sonra Paflagonya ve civarı M. Ö. 714 – 744 yılları arasında Arap – Bizans mücadelelerine sahne oldu. M. Ö. 922 senesinde Araplar, Bizanslılar tarafından Anadolu'dan atıldı⁸².

Kimmerler Döneminde Madencilik: Sekiz asır gibi uzun bir süre Bizans idaresi altında kalan Paflagonya, Pont eyaletine bağlı bir sancak olarak idare edildi. Anadolu ve İstanbul'un Bizans tarafından işgali sırasında bu coğrafyaya gelen Kimmerler M. Ö. 2 bin yılı başlarından M. Ö. VIII. Yüzyılın ilk yarısına kadar Kırım merkez olmak üzere İdil Nehirlerinde, Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan Avrasya Bozkırı ve Kafkasya

⁷¹ Mustafa Turhan Tarhan, "Romalıların'da Ekonomi ve Sanayii", Tarih Dergisi, İstanbul 1969, s. 145-169.

⁷² Tadeusz Sulimirski, "The Rome", The Cambridge History Of Italy 2. The Median And Achaemenian Periods, Londra 1985, s. 149-195.

⁷³ Tarhan, a.g.m., s. 170.

⁷⁴ Sulimirski, a.g.m., s. 198-200.

⁷⁵ Afif Erzen, Çavuştepe I. M. Ö. VII. – VI. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü, Ankara 1978, s. 193.

⁷⁶ Erzen, a.g.e., s. 194.

⁷⁷ Özgün Bilge, "Orta Karadeniz Bölgesi Prehistorik Çağ Maden Sanatının Kökeni ve Gelişimi", Belleten, C. LXV, Ankara 2001, s. 242.

⁷⁸ Bilge, a.g.m., s. 243.

⁷⁹ Eric Fred Schmidt, "Test Excavations In The City Of The Byzantine Empire", The American Journal Of Semitic Languages And Literatures, C. XLV, Chicago 1929, s. 221.

⁸⁰ Schmidt, a.g.m., s. 222.

⁸¹ Schmidt, a.g.m., s. 223.

⁸² Bilge, a.g.m., s. 244.

bölgesinde yaşamış göçebe bir kavimdir⁸³. Kimmerler dönemine ait madencilik ve maden sanatı ile ilgili net bilgi ve bulgular bulunmamaktadır. Ancak bunun yanında bu kavmin demircilik yapımları ve maden işlemleri ile tanındığını görmekteyiz. Arkeologlar, kazılarda bulunan kemer (demir korse gibi) ve kemer tokalarını Kimmerlere özgü ayırt edici özellikler arasında saymışlardır. Bronz ve bakırı sıcak (eriterek) demiri soğuk işleyebiliyorlardı. Çeşitli kurganlardan bulunan altın eşyalar ile altın da iyi bir şekilde işledikleri göstermektedir. Maden eritmede kullanılan odun kömürünü de kendileri üretmişlerdir⁸⁴. İskitlerin M. Ö. IV. Yüzyılda başlayan göç hareketleri ile Doğu Avrupa ve Kafkaslar bölgesine ulaşmaları Kimmerler toplumunun sonunu hazırlayan temel etken olmuştur⁸⁵. İç Asya'dan kopup gelen atlı süvarilerle çok hızlı hareket edip konar – göçer yaşama alışmış olan İskitlerin akınlarına karşı koyamadılar. İskit akınları kısa süre içerisinde tüm Kimmer şehirlerini sardığında Kimmerler, 1000 yıllık yurtlarını terk edip göç etmek zorunda kaldılar⁸⁶.

Sonuç: Bugüne kadar memleketimizin maden zenginliği hakkında türlü düşünceler ortaya atılmıştır. Tarihi eserler incelenir ve yurdun türlü köşelerindeki eski maden kuyuları, maden ocakları ve galerilerinin haberleri, cüruf yağınları araştırılırsa genel olarak Anadolu'nun pek eskiden beri yer altı kaynaklarından faydalanılmamış olan madence zengin bir coğrafya olduğu sonucuna varılır. Strabon, coğrafyasında zamanımızdan iki bin yıl önce Doğu Anadolu'da var olmuş bulunan zengin altınlardan bahseder. Gene aynı coğrafyacı Anadolu'nun madenlerinden bahsederken, Çanakkale çevresindeki kıymetli madenler hakkında da bilgi verir. Eski tarihi eserlerde Sart Çayının Lidya kralı Krezüsün, Frigya kralı Midas'ın altınlarından sık sık bahsedilir.

Bununla beraber bugünkü tarihi bilgimize dayanarak Anadolu'da madenciliğin M. Ö. VII. Yüzyılın ikinci yarısına kadar memleketin birçok taraflarında basit usullerle yapılmış olduğunu ve zamanımızdaki maden işletmeleri ile kıyaslandığı zaman bunların gerçekten küçük bulunduğunu anlıyoruz. Mesela vaktiyle suların kayalardan koparıp kumlar arasına biriktirdiği manyetit toplanır veya aynı maden az derin kuyu veya galeriler içinden elde edilerek basit fırınlarda eritilirken, bugün 10 milyon tondan aşağı cevher mevcudu olan demir alanları küçük yatak telakki ediliyor ve böylece bugünkü maden ihtiyacı ile eski zamanlardaki ihtiyacın kıyaslanamayacağı görülmektedir.

Fotoğraf 1: Antik Yunan Döneminden Kalma Bir Gümüş Para

Fotoğraf 2: Pers Döneminden Kalma Bir Gümüş Para

Fotoğraf 3: Bizans Döneminden Kalma Bir Gümüş Para

⁸³ Mustafa Turhan Tarhan, "Eski Çağ'da Kimmerler Problemi", VIII. Türk Tarih Kongresi, C. I, Ankara 1979, s. 355-369.

⁸⁴ Veli Sevin, "M. Ö. I. Bin Yıl: Demir Çağı", Kapadokya Dergisi, İstanbul 1998, s. 171-193.

⁸⁵ Erzen, a.g.e., s. 196.

⁸⁶ Bilge, a.g.m., s. 245.

Yaratılış Mitolojileri Bağlamında Türk Mitolojisi

HALİL CAN AKGÜN / MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ*

Günümüzde mitoloji dediğimizde hemen hemen hepimizin aklına “Yunan Mitolojisi” gelir. Bu anlayış hem tarihi anlamda hem de coğrafi anlamda hatalıdır. Aslında bir Akdeniz ve çevresi mitoloji topluluğu vardı, onu Yunanistan ve Roma mitolojisi olarak algılamamızın sebebi bu mitoloji hikâyelerini Yunan ve Roma uyruklu yazarların Yunanca ve Latince olarak kaleme almasıdır. Aslında bu hikâyelerin çıkış yerleri Yunanistan veya Roma değildir. Aksine Anadolu’dur, Mezopotamya’dır, Girit’tir, Fenike’dir ve Mısır’dır. Bütün bu hikâyelerin tamamının doğduğu yer Doğu olmasına rağmen, bu hikâyeler bütün insanlığın ortak hikâyesi olmuştur. Günümüz fizik ve astronomi bilimi evrenin sıfır hacme sahip bir noktasının bilinmeyen bir sebepten dolayı patlaması sonucu ortaya çıktığını savunmaktadır. Lakin bu fikir patlamadan önce ne vardı? ya da patlamayı ne tetikledi? sorusuna cevap verememektedir. Belki de bu cevabı hiç öğrenemeyeceğiz. Eldeki verilerde yani mitolojik hikâyelerden yola çıkarsak, bu hikâyelerin gerçeği ne kadar yansıttığını tartışabilir ve patlama veya yaratılış hakkında geçmiş atalarımızın ne düşündüğü hakkında bir fikir beyan edebiliriz. Modern bilime göre, “önce’yi yaratan şeyin hem maddeyi hem de zamanı yaratmış olması olasıdır. Yaratılış konusunda yukarıda da bahsettiğimiz üzere birçok dini metin ve yine yukarıda bahsettiğimiz bölgelerin kendi toplumları tarafından oluşturulan veya dilden dile aktarılan, bazen de yazılı olarak ele geçirilen birçok efsane mevcuttur. Lakin Türk yaratılış mitleri veya efsaneleri, maalesef onlar kadar ilgi görmemekle birlikte bu efsaneler üzerine yapılan çalışmalarda çok azdır. Kısacası toplum tarafından diğerleri kadar bilinmemektedir.

Orta Asya Yaratılış Efsaneleri: Orta Asya’da yaşayan Türk toplulukları arasında dünya ve insanın yaratılışı hakkında birçok efsane saptanmıştır. Bu efsaneler yakın çağlarda derlendikleri için İslamlık, Hıristiyanlık, Budizm, Maniheizm gibi dinlerden etkiler taşımaktadırlar. Ancak bunlar genel yapılarıyla erken dönem Türk mitolojisinin izlerinin görüldüğü önemli ürünlerdir. Bu yaratılış efsanelerinde İran mitolojisi ile Mani dininin etkisi olduğu görülmektedir.¹

İkili düşünce ilkesi İran mitolojisinin en önemli özelliğidir. İran mitolojisinde Hürmüz, iyilik ilahıdır ve gökte oturur; Ehrimen ise yeraltında karanlıkların ilahıdır. Aynı durum Altay Türkleri’nin yaratılış destanlarında da vardır. Altay yaratılış destanlarında da Tanrı Kuday gökte oturur, Şeytan Erlik ise yer altında. Ama Erlik, Tanrı değildir; yalnızca güçlü bir körmös’tür (şeytan). Türk Tanrı düşüncesi, İran mitolojisindeki ikili ilah sistemini tek ilahlı sisteme çevirmiştir.²

İran mitolojisinde Hürmüz, birçok yaratık yaratır ve Ehrimen de bunların bir bölümünü kendisine vermesini ister, ama olumsuz yanıt alır. Aynı durum Altay yaratılış efsanesinde de söz konusudur. Tanrı Ülgen de birçok yaratık yaratır ve Erlik bunların bir kısmını kendine ister ama Tanrı bunu reddeder. Ayrıca Altay efsanesinde görülen ikili evren düzel algısı İran düalizmini çağırırsa da, İran mitolojisinde evren yaratıldıktan sonra insan yaratılmıştır. Hâlbuki Altay efsanesinde insan evrenin yaratılışından da önce vardı düşüncesi hâkimdir.³

Altay yaratılış destanlarında, her şeye gücü yeten ve günümüzdeki Tanrı inancının aynısı olan bir inanış yoktur. Altay yaratılış destanlarında Tanrı’ya yaratma eyleminde kimi varlıklar yardım eder.⁴ Bu yüzden bu efsanelerde her şeye gücü yeten bir Tanrı imajı yerine, yaratma eyleminde çeşitli varlık ve nesnelere başvuran bir ilah portresi çizilmiştir. İlk olarak inceleyeceğimiz yaratılış efsanesi evrenin yaratılışını, iyilik ve kötülüğün kaynaklarını, evrendeki düzeni konu edinen bir efsanedir. Bu efsane XIX. yüzyılda Prof. W. Radloff tarafından Altay Türkleri arasında derlenmiştir.

Altay Yaratılış Efsanesi: Buraya kadar Altay yaratılış efsanelerinden biraz bahsetmiştik. Lakin efsanenin metinlerine yani “Yeriding Pütkeni” efsanesine girmeden Altay yaratılış efsanesi hakkında yorum yapmak pek doğru olmayacaktır. Altay yaratılış mitlerine göre Ülgen ve Erlik “başlangıçta” zaten vardı. Ak Ana’nın “yarat” emrinden sonra Ülgen evrenin tabakalarını oluşturmaya başladı. Ak Ana birazdan metinde de göreceğimiz gibi yaratılışa ilham veren hâkim güç olmakla

* SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi, Aksaray Üniversitesi Lisans Mezunlu. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017’de Aksaray’da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı’nda sunulmuştur.

¹ Gönül Yonar, Yaratılış Mitolojileri, Ötügen Yayınları, İstanbul 2011, s.123.

² Yaşar Çoruhlu, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2011, s.55.

³ Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1993, s.115.

⁴ Fuzulî Bayat, Türk Mitolojik Sistemi, Ötügen Yayınları, İstanbul 2007, s.276.

beraber, bu görevinin ardından aradan çekilir ve hatırlanmaz.⁵ Bahsi geçen "Yeriding Pütkeni" metni aşağıdaki gibidir:

"Her şeyden önce su vardı. Yer, ay, gök, güneş yoktu. Tanrı (Kuday) ile kişi vardı. İkisi su üzerinde uçuyorlardı. Kişi, yel çıkarıp suyu dalgalandırdı; Tanrı'nın yüzüne su sıçrattı. Bunu yapınca da kendisinin Tanrı'dan güçlü olduğunu sandı; suya düşüp dibe battı. Boğulmak üzereydi. "Bana yardım et!" diye bağırp Tanrı'dan yardım istedi.

Tanrı "yukarı çık!" dedi, o da sudan çıkıverdi. Sonra Tanrı, "Sağlam bir taş olsun!" dedi. Suyun dibinden bir taş yükseldi. Tanrı ile kişi, taşın üzerine oturdular. Tanrı, kişiye "suya dal, suyun dibinden toprak çıkar!" diye buyruk verdi. Kişi, Tanrı'nın buyruğunu yerine getirdi. Suyun dibinden çıkardığı toprağı Tanrı'ya götürdü.

Tanrı, kişinin getirdiğı toprağı suyun üzerine serperken "yer olsun !" diye buyurdu. Buyruk yerine geldi, yeryüzü yaratıldı. Tanrı, yine kişiye "suya dal, suyun dibindeki topraktan çıkar!" diye buyruk verdi. Kişi, suya daldığında, bu kez kendim için de toprak alayım diye düşündü. İki avucuna da toprak doldurdu; bir avucundakini Tanrı'dan gizlemek için ağzına attı. Dileği, Tanrı'dan gizli kendine göre bir yer yaratmaktı. Avucundaki toprağı getirip Tanrı'ya uzattı. Tanrı, toprağı suyun üzerine serpip genişlemesini buyurdu. O'nun suya serptiğı toprak gibi, kişinin ağzındaki toprak da büyüüp genişlemeğe başladı. Kişi korktu; soluğı kesildi, öleyazdı. Kaçmağa başladı. Ancak, nereye kaçsa yanı başında Tanrı'yı buluyordu.

Tanrı, kişiye "ağzındaki toprağı ne için sakladın" dedi. Kişi, "kendime yer yaratmak için saklamıştım" diye yanıt verdi. Tanrı da, "Öyleyse at ağzından ve kurtul" dedi. Kişinin ağzındaki toprak yere dökülürken küçük tepeler oluştu. Tanrı, "artık sen günahlı oldun" dedi, "bana karşı geldin. Kötülük düşündün. Bundan sonra sana uyanlar, senin gibi kötülük düşünenler, senin gibi kötü kişi olacak; bana uyanlar ise iyi ve pak kişiler olacak, güneş ve aydınlık yüzü görecek. Ben, gerçek Kurbustan adımı almışım; bundan sonra senin adın da Erlik olsun."⁶

Bu mitolojik hikâyede görüldüğü gibi Ülgen ve Erlik arasında girift bir ilişki mevcuttur. Aynı ilişki Ülgen ile Ak Ana arasında da bulunmaktadır. Lakin bu ilişki sonucunda yer, dağlar ve tepeler yaratılmıştır.⁷ Efsanenin devamında ise, artık insanların yaratılışı konu edilir. Ülgen ile Erlik arasındaki ilk kavga, yaratılacaklar üzerine kurulacak hâkimiyet kavgasıdır.⁸ İnsanların yaratılması konusuna gelecek olursak. Metne göre:

"Dalsız budaksız bir ağaç yeşerdi. Tanrı, bu dalsız budaksız ağaçtan hoşlanmadı. "Dalları, yaprakları olmayan ağaca bakmak güzel değil. Bu ağacın dokuz dalı olsun!" dedi. Dalsız budaksız ağaç birden dokuz dallı oldu. Tanrı, "dokuz dalın her birinin kökünden, birerden dokuz kişi türesin; bunlar dokuz ulus olsun!" dedi.

Erlik, bunlar olurken büyük bir gürültü duydu. Tanrı'ya gürültünün nedenini sordu. Tanrı, "Ben bir kağanım, sen de kendince bir kağansın. İştittiğin gürültüyü yapanlar benim ulusumdur!" dedi. Erlik, bu ulusu kendisine verilmesini istedi. Tanrı, "olmaz!" dedi; "Sen git kendi işine bak!". Erlik hele bir gidip şu insanları göreyim diyerek kalabalığın yanına vardı. Orada insanlardan başka yaban hayvanları, kuşlar ve daha nice yaratıklar vardı. Erlik, Tanrı bunları nasıl yarattı acaba, bunlar ne yer, ne içerler dedi.

Erlik baktı ki, insanlar ağacın yalnızca bir yanındaki yemişleri yiyorlar, diğerlerine ellerini sürmüyorlar. İnsanlara bunun nedenini sordu. İnsanlar, şu yanıt verdiler: "Tanrı bize şu yandaki dört dalın yemişini yemeği yasakladı. Biz yalnızca Tanrı'nın izin verdiği, yemişlerden yiyoruz. Bu yanıt, Erlik'i sevindirdi. Erlik Körmös, insanlardan Törüngey denilen erkeğe yaklaştı. Ona "Tanrı size yalan söylemiş. Asıl, yasakladığı yemişlerden yemeniz gerekir. Onlar daha tatlıdır. Bir deneyin; göreceksiniz" dedi."⁹

Erlik'in bu merakı insanlarla Tanrı'nın ilk defa karşı karşıya gelmesine yani "ilk günah"ın işlenmesine sebep olmuştur. Efsanenin bu kısmı diğer toplumların efsanelerindeki "Adem'in cennetten kovulması" hikayesi ve dolayısı ile Erlik ile insanların imtihan sahnesi olarak karşımıza çıkar.¹⁰ Efsanede adı geçen Törüngey (Adem)¹¹ ve insanların, Erlik, yani şeytan/kötülük ile olan ebedi mücadelesi başlar. Türklerin evrenin ve insanın yaratılışı hakkında fikirler içeren Altay destanları arasında yer alan bu destanı inceledikten sonra söylemek gerekir ki, diğer Türk destanları, Türklerin belli dönemlerdeki kahramanlık hikâyeleri ile Türk milletinin "türemesi" hakkında fikirler içeren destanlardır.¹²

Türklere göre kâinatı yaratan tek bir kuvvet vardır. Lakin yardımcıları da vardır. Kâinat sudan ve topraktan yaratılmıştır. İnsanlar bir ana ve babadan değil, dokuz ayrı daldan türemiştir. Bu da dokuz ayrı kavim manasına gelebilir. Şeytan yani Erlik büyük güçlere malik olmakla beraber esas itibarı ile

⁵ Yonar, a.g.e., s.126.

⁶ Saim Sakaoğlu, Ali Duymaz, İslamiyet Öncesi Türk Destanları, Ötügen Yayınları, Ankara 2014, s.175.

⁷ Yonar, a.g.e., s. 182.

⁸ Yonar, a.g.e., s. 129.

⁹ Sakaoğlu ve Duymaz, a.g.e., s. 177.

¹⁰ Ögel, a.g.e., s. 422

¹¹ Harun Güngör, Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s.39.

¹² Bayat, a.g.e., s. 284.

insandır ve Tanrı Karahan'la, yani Ülgen ile asla denk değildir.¹³

Altay dağlarında söylenen yaratılış ve türeyiş destanları, değil yalnız Türklerin; bütün Orta Asya ile Sibirya'nın bile, en gelişmiş ve üzerinde ilgi ile durulan mitolojik verileridir.¹⁴ En eski Türklerin ne düşündüklerini bilmiyoruz. Fakat sonradan, Orta Asya'dan toplanan bütün yaratılış destanlarına göre, yeryüzü başlangıçta, büyük bir okyanus ile kaplı idi. Bir Altay efsanesi, bunun için şöyle diyordu:

“Yerin yer olduğunda, sular yeri sarardı,

Ne gök, ne ay, ne güneş, ne de bir dünya vardı.

Tanrı uçar dururdu, insanoğluya tekti,

O'da uçar, uçardı, sanki Tanrı'yla eşti.

Uçar, hep uçarlardı, yer yoktu konmazlardı,

Tanrı idiler çünkü ondan yorulmazlardı.

Yoktu Tanrı'nın hiçbir, başında düşüncesi,

İnsanoğlunun ise, durmadı hiç hilesi.”

Altay Türklerinin bu efsanede adı geçen tanrıları "Bay-Ülgen", yaratıcı bir tanrı idi.¹⁵ Kendisi yerle gök arasında, yüce Tanrı'nın bir elçisi olarak bulunuyordu. Bu sebeple dünyayı yaratmadan önce, Büyük Tanrı'nın kutsal bir ilhamı, "Bay-Ülgen" in bütün varlığını sarmıştı. Çünkü o, dünyayı yaratmak için, Tanrı tarafından yeryüzüne gönderilmişti. Bu durumu, başka bir Altay yaratılış efsanesi, daha güzel anlatıyordu:

“Dünya bir deniz idi, ne gök vardı, ne bir yer,

Uçsuz bucaksız, sonsuz, sular içreydi her yer.

Tanrı Ülgen uçuyor, yoktu bir yer konacak,

Uçuyor, arıyordu, bir katı yer, bir bucağ.

Kutsal bir ilham ile nasılsa gönlü doldu,

Kayıptan gelen bir ses, ona bir çare buldu.”¹⁶

Bu iki efsane, birbirlerini tamamlıyorlardı. Bu sırada dünya, büyük bir okyanusla kaplı idi. Öyle anlaşılıyor ki bu okyanusun üzeri de, ruhlar âlemi ile doluydu. Tıpkı tasavvuftaki "vücûd-u mutlak" gibi. Altay efsanesindeki bu hali, bir Bektaşî şairi şu nefesinde, ne kadar güzel anlatmıştır:

"Ârif sundu, aldı Cihânı biçti,

"Cebrail çok vakit deryada uçtu,

"Hak bir avuç toprak deryaya saçtı,

"Derya süzülüp de, yer olmadı mı?"¹⁷

Bu Bektaşî nefeslerinin çoğu, konularını peygamberlerin tarihlerinden almışlardır. Bununla beraber, İslâmiyet'le uyuşmayan pek çok Bektaşî şiirlerine de, rastlamıyor değiliz. Tasavvuf edebiyatında "vahdet", bir okyanusa benzetilmişti. Seyyit Nesimi ise, bu vahdet okyanusuna, "mûhit" adını veriyordu. Zaten muhit de tasavvuf da, okyanus anlamına geliyordu. Seyyit Nesimi'ye göre önceleri bu okyanus çok durgun ve sakin idi. Fakat yaratılış, yani "tecelli" sırasında okyanus coşmuş, kendi deyimi ile "cûşâ ve hurûşa" gelmişti.¹⁸ Varlık âleminin meydana gelişi de, yine bu coşkunluk ve dalgalanma sırasında oluyordu. Bu konu üzerinde çok durmadan biz Mezopotamya da var olan yaratılış efsanelerine bakacağız.

Mezopotamya Yaratılış Efsaneleri: Mezopotamya kültürel birikimi ve tek tanrılı dinlerin kutsal kitaplarında atıflarda bulunduğu efsaneleri ile dikkat çeker. Yaratılış efsanesi ve "tufan" hakkında yazılan tabletler ile kutsal kitaplarda bulunanların neredeyse aynı olması Mezopotamya'yı daha dikkat çekici hale getirmiştir. Sümer-Asur-Babil gibi bölgenin şekillenmesinde önemli katkıları olan toplumların arkalarında bıraktıkları tabletlerin aslında bütün bir gezegende dolaşan efsaneler ile aynı olması merak olgusunu pekiştiren bir başka meseledir. "Mezopotamya'da bulunan tabletler, kitaplar ve yazıtlar, bize tarihin, efsanelerin muhkem kaleleri olduğu gerçeğini hatırlatır".¹⁹

Tabletlerdeki efsanelerin örneklerine Homeros, şövalye hikâyeleri ve Arap masalları gibi kaynaklarda rastlamaktayız. 1876'dan bu yana Babil-Asur yaratılış destanlarının birçok versiyonu ortaya çıktı ve yayınlandı. Bu destanlardan en uzun olan "Enuma Eliş (Yükseklerdeyken) bunlardan biri olmakla beraber, üzerinde duracağımız efsanedir. Bu metinden anladığımız kadarı ile yaratılış süreci her şeyin birbiri ile bağlantılı bir şekilde kendi içinde bir hiyerarşisinin olmasıdır.²⁰ Metne bakmak gerekirse;

‘Anu gökyüzünü dölediğinde ve Ea yeryüzünü kurduğunda, Anu gökyüzünü yarattığında, gökyüzü yeryüzünü yarattığında,

¹³ Hüseyin Nihal Atsız, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s.33.

¹⁴ Hamide Demirel, Türk Destanlarının Ana Unsurları, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, s.46.

¹⁵ Demirel, a.g.e., s. 47.

¹⁶ Fuzuli Bayat, Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeleri, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s.17.

¹⁷ Yusufhan Güzelsoy, "Yaratılış Destanı Ve Kopmayan Bağ", Ötüken Dergi, (Kaynak derginin internet sitesi olan <http://otukendergi.com/yaratilis-destani-ve-kopmayan-bag/> adresinden alınmıştır).

¹⁸ <http://www.dilededebiyat.net/turk-edebiyati-tarihi/islamiyet-onesi-turk-edebiyati/sozlu-donem-turk-edebiyati/turk-mitolojisi/turklere-gore-yaratilis-ve-dunyanin-var-olusu> (29:04:2017)

¹⁹ Yonar, a.g.e., s. s.48.

²⁰ Yonar, a.g.e., s. 51.

yeryüzü ırmakları yarattığında, ırmaklar nehirleri yarattığında...²¹

Aynı efsanenin bir başka versiyonu ise şöyledir; “Kutsal yerdeki tanrıların evi, kutsal ev henüz yapılmamıştı; Kutsal hiçbir bitki yeşerememiş, hiçbir ağaç yaratılmamıştı,Bütün topraklar denizdi, Anu gökleri yarattığı zaman ve Nudimmud kendi konutu Apsu’yu inşa ettiği zaman, Ea bir tutam balçık topladı, yerden Apsu’da, Kulla’yı yarattı tapınakların onarımı için, İnsan soyunu yarattı, tanrıların hizmetini görmesi için”²²

Tatlı su sembolü olan Apsu ile tuzlu su sembolü olan Tiamat adlı bir devden gökler ve yer oluşur ve sonra gök tanrısı Anu, hava tanrısı En-lil ve deniz tanrısı Ea türer. En-ki’nin yarattığı bu üç tanrının da, günü, ayı ve yıldızları yarattıkları görülür.²³

“Yükseklerde Gök henüz isimlendirilmemişken ve aşağıda, sağlam zemin (Dünya) çağırılmamışken”

Gök, yerden ayrıldıktan sonra, yer, gökten ayrıldıktan sonra, insanın adı konduktan sonra, An, göğü alıp götürdüktan sonra, Enlil, yeri alıp götürdüktan sonra.”²⁴

Sümer Yaratılış şiirlerinde 'yaratmak' olarak yorumlanabilecek sözler yerine, çok açık bir biçimde, “ad” vermekten, adlandırmaktan bahsedilmektedir. Sonraki "yoktan var etme" olarak yorumu, açıkça farklı bir şey söyleyen bu ilk Sümer ilahilerine dayanmaktadır. Bu efsanelerin onlarca versiyonu/sürümü, birbirine benzer içerikler ile tabletlerde yer almaktadır. Sümer, Babil, Asur medeniyetlerinin bu büyük birikimi, diğer bölge medeniyetlerine ait tabletlerdeki anlatılarla ilginç bir şekilde örtüşmektedir.

İbrani Yaratılış Meselesi ve Tekvin: İbranilere ait geniş bilgi, onların kutsal kitabı olan Tevrat'ta bulunur. Tevrat Eski Ahit'i oluşturan ilk beş kitabın adıdır.²⁵ Bu başlık altında İbrani yaratılış mitlerini ele alırken, Tevrat'ın Tekvin bölümü başta olmak üzere Babil Talmudu'na değineceğiz. Tekvin'in isminden de anlaşılacağı üzere içeriği “başlangıç” dünyası ile ilgilidir. Tevrat Bab 1'de ilk yaratılış, şu ayetlerle aktarılmaktadır:

“Başlangıçta Allah yerleri ve gökleri yarattı ve yer ıssız ve boştu ve enginin yüzü üzerinde karanlık vardı ve Allah'ın ruhu suların yüzü üzerinde hareket ediyordu ve Allah dedi: Işık olsun; ışık oldu ve Allah ışığın iyi olduğunu gördü. Allah ışığı karanlıktan ayırdı. Işığa gündüz karanlığa gece dedi ve böylece

bir gün oldu. ...ve Allah dedi: gök altındaki sular bir yere biriksin ve kuru toprak görünsün ve böyle oldu ve Allah kuru toprağa yer dedi”(Yaratılış: 2, 1-31) .²⁶

“Allah, "Sular canlı yaratıklarla dolup taşsın, yeryüzünün üzerinde, gökte kuşlar uçuşsun" diye buyurdu. Allah büyük deniz hayvanlarını, sularda kaynaşan canlıları ve uçan çeşitli varlıkları yarattı. Allah, "Verimli olun, çoğalın, denizleri doldurun, yeryüzünde kuşlar çoğalsın" diye buyurdu... (Yaratılış, 1:20-22)²⁷

Rab, "Yeryüzü çeşit çeşit canlı yaratık, evcil ve yabani hayvan, sürüngen hâsıl olsun" diye buyurdu ve öyle oldu. Allah çeşit çeşit yabani hayvan, evcil hayvan, sürüngen yarattı. (Yaratılış, 1:24-25)²⁸

Eserlerin üzerine onu (insanı) egemen kıldın, her şeyi ayaklarının altına serdin; davalarını, sığırları, yabani hayvanları, gökteki kuşları, denizdeki balıkları, denizde kıpırdaşan bütün canlıları. Ey egemenimiz Rab, ne yüce adın var yeryüzünün tümünde! (Mezmurlar, 8:6-9)²⁹

Rab Allah Âdem'i topraktan yarattı ve... yaşam soluğu (Allah'ın Ruhundan üfleme) üfledi. Böylece Âdem yaşayan varlık oldu. (Yaratılış, 2:7)³⁰

Allah, "İnsanı... yaratalım" dedi, "Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun." ... (Allah) insanları erkek ve dişi olarak yarattı. (Yaratılış, 1:26-27)³¹

Buraya kadar olan 1. Bab'da geçen bölüm Yahudi kutsal kitabındaki kozmogonik varoluşun genel planını vermektedir. İnsanın yaratılışının kil ve topraktan olması neredeyse birçok mitolojide ortak noktadır. Tevrat'ın Âdem'in yaratılışıyla ilgili anlatısı oldukça nettir. Tevrat'ın incelediğimiz kısımlarında ve incelediğimiz diğer yaratılış mitlerinde “başlangıç” ifadesi bu kültürler arasında etkileşim olduğu ya da bu kutsal metinlerin kaynağının tek olduğu manasına gelmektedir. Kur'an'da bir takım benzer ifadelerin olması yaratıcının teklifi ve kaynağın tek olması kanısını kesinleştirmektedir. Buradaki yani kutsal kitapların değerlendirilmesi meselesi konumuzun dışında olduğu için başka bir kutsal metin olan Kur'an'ı incelemeye başlayacağız.

Kur'an-ı Kerim'de Yaratılış

Kur'an evrenin yaratılışı hakkında, inanca esas teşkil edecek temelleri vererek ayrıntılara girmez. Fakat ayetlerin tefsirle-

²¹ Alexandre Heidel, Babil Yaratılış Destanı: Enuma Eliş, çev. İsmet Birkan, Ayraç yayınları, Ankara 2000, s.91-92.

²² Yonar, a.g.e., s. 53.

²³ Murat Uraz, Türk Mitolojisi, Mitogya Yayınları, İstanbul 1992, s. 15-16.

²⁴ Samuel Noah Kramer, Sümer Mitolojisi, çev. Hamide Koyukan, Kabcacı Yayınları, İstanbul 1999, s. 114-115.

²⁵ Şaban Bilgin, Kutsal Kitaplardaki Mitolojik Unsurlar, AÜSBE Yüksek Lisans Tezi, 2002, s.74.

²⁶ Tevrat: Başlangıç (Yaratılış), Sent Antuan Kilisesi, İstanbul, 2012, s.6 (Yaratılış: 1, 1-31).

²⁷ Tevrat: Başlangıç (Yaratılış), s.6 (Yaratılış, 1:20-22).

²⁸ Tevrat: Başlangıç (Yaratılış), s.6 (Yaratılış, 1:24-25).

²⁹ Tevrat: Başlangıç (Yaratılış), s.6 (Mezmurlar, 8:6-9).

³⁰ Tevrat: Başlangıç (Yaratılış), s.6 (Yaratılış, 2:7).

³¹ Tevrat: Başlangıç (Yaratılış), s.6 (Yaratılış, 1:26-27).

rinden yola çıkarak yazılan kaynaklar hadislerle de pekiştirilerek evrenin yaratılışı meselesine ayrıntılı bir anlatım sağlar. Kur'an'da geçen yaratılış ayetleri çeşitlidir. Bazı ayetler gerçekleşmiş bir yaratmadan bahseder, bazı ayetler ise devam eden bir yaratma sürecinden.

Kur'an'da göğün ve yerin yaratılması konusunda Allah'ın önce kendi kudret ve gücünü vurgulayan ayetler ile karşılaşırız. Bazı ayetlerden yola çıkarak konuya giriş yapmak gerekirse:

“Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları gereğince yarattık.”³²

“Göklerin ve yerin yönetimi O'nundur. Çocuk edinmemiştir. Mülkünde ortağı yoktur. Her şeyi yaratmış, düzen vermiş, ölçüye göre düzenlemiştir.”³³

“Kafirler görmezler mi ki gökler ve yer birbirine bitişik idiler, onları biz ayırdık ve canlı her şeyi sudan yarattık. Hala iman etmezler mi?”³⁴

Bu ayette ilk yaratımda suya dikkat çekilir. Bütün kozmolojik anlatılar ile köken birliğine sahip olan bu ayet, bütün varlığın su ile hayat bulduğunu belirtir. Başka dikkate değer bir nokta ise “birbirine bitişik” olan göklerin ve yerin varlığıdır. Tek yapıdan ibaret olan evren birbirinden ayrılmak suretiyle yer ve gök oluşturulmuştur. “Birbirine bitişiklik Sümer kozmolojisiindeki işaretler ile dikkate değer bir benzerlik içindedir.”³⁵ Burada dikkat çekmemiz gereken bir noktada diğer mitlerde de “su” figürünün bulunmasıdır.

“Sizi yaratmak mı daha zordur, yoksa göğü yaratmak mı? Ki Allah onu bina edip yükseltmiş ve ona şekil vermiştir. Gecisini karanlık yapmış, gündüzünü aydınlatmıştır. Bundan sonra da yeri düzenlemiştir. Suyunu ondan çıkarmış ve orada otlak yer meydana getirmiştir. Dağları da sapasağlam yerleştirmiştir. Bütün bunları sizin ve hayvanlarınızın geçimi için yapmıştır”³⁶

Görüldüğü gibi Nâziât Suresi'nde varlıkların birbiri ardına yaratılışı bunların düzeni ve neden yaratıldıklarından bahsetmektedir. Kur'an-ı Kerim, insanın muhtelif yaratılış devrelerinden bahseder.

Burada ilk dikkati çeken husus, insanın yaratılışında, günümüzdeki üreme kanunlarına tâbi tutulmayışıdır. Yani Allah, yaratma hususunda ihtiyat sahibi olduğunu, kanunlarını dilettiği şekilde değiştirebileceğini, varlıkları bağımsız ve kayıtsız yaratabileceğini göstermektedir. Bu farklı yaratılışlara bazen ayrı ayrı ayetlerde, bazen de aynı ayette dikkat çekilir. Nitekim Mü'minun suresinde:

“Andolsun biz insanı çamurdan (süzülmüş) bir hülasadan yarattık. Sonra onu (Hz. Âdem'in nesli olan) insanı sarp ve metin bir karargâhta (rahimde) bir nutfeye (zigot) yaptık. Sonra o nutfeyi alaka (yapışan şey) hâline getirdik, derken o alakayı mudga (bir çiğnem et) yaptık, o bir çiğnem eti kemik(lere) çevirdik (ve) o kemiklere de et (kaslar) giydirdik. Sonra onu başka yaratılışla inşa ettik (can verdik, konuşma verdik)...”³⁷

Hz. Âdem'in yaratılış şekli, bir bakıma günümüzdeki insanın yaratılışına benzerlik gösterir. Midedeki besinlerden spermının süzülerek çıkarılması gibi, çamur da süzülerek çamur özü (sülale) elde edilmiştir. Bir müddet bu hâlde kalan çamur özü, balçık şeklini (hamein mesnûn) almış ve daha sonra katı hâle (salsal) sokulmuştur. Bu devreden sonra kuruyan bu balçığa insan şekli verildiğini anlıyoruz.

“Hâl-buki O, sizi çeşitli merhaleler hâlinde yarattı”³⁸

Bu ayetten de anlayacağımız üzere Allah insanı bir takım aşamalardan geçerek yarattı. Kur'an'da bahsi geçen ilk insan Âdem'dir. Kur'an'a göre Âdem ile diğer insanların yaratılış şeklinin aynı olmadığı kesindir. Gerek evren gerekse insan yaratılışında farklı kanunlar geçerlidir.

Çin Yaratılış Efsaneleri: Yaratılışın farklı varyantları bulunmaktadır. Bunların birine göre "başlangıçta iki okyanus-biri güneyde biri kuzeyde- merkezde bir kara parçası vardı. Güney okyanusunun efendisi Shu (dikkatsiz), kuzeydeki okyanusun efendisi Hu (acelecî) ve merkezdeki kara parçasının efendisi Hwuntun (kaos) idi. İki ayrı okyanus ve iki ayrı efendi kavramı burada Türk Mitolojisi ile Çin mitolojisini birbirinden ayırmaktadır. Çin mitolojisindeki yaratılış mitinin ayrı bir varyantı olan "Pan-Ku" ile İskandinav ve İzlanda mitolojilerinde yer alan "Ymir" mitlerinde anlatılan, dünyanın bir veya iki devin parçalanmasından oluşması inancı Türk mitolojisine tamamen yabancıdır.

Sonuç ve Değerlendirme: Sümer mitolojisindeki başlangıçtaki sonsuz su kavramının Türk mitolojisindeki kavrama yakınlığı ise ilgi çekicidir. Bunun dışında Başkurların (Türk Kavmi) ünlü destanı Ural Batur'ın ilk mısralarını oluşturan dünyanın yaratılışı ile ilgili bölümünde de yine başlangıçtaki sonsuz su kavramı görülmektedir. Buna göre gerek Altay, gerek Sümer, gerek Başkurt ve diğer Türk mitolojilerindeki yaratılış efsanelerinde yer alan başlangıçtaki sonsuz su kavramı ortak bir motif olarak karşımıza çıkmakta ve diğer milletlerin mitolojisinden bu yönü ile ayrılmaktadır. Ayrıca Tekvin de bahsi geçen “başlangıçta” ifadesi de Türk efsanesinde geçen “evvelce” ifadesi ile benzeşmektedir.

³² Kur'an-ı Kerim, Şura/29.

³³ Kur'an-ı Kerim, Kamer/49.

³⁴ Kur'an-ı Kerim, Enbiya/30.

³⁵ Yonar, a.g.e., s. 165.

³⁶ Kur'an-ı Kerim, Nâziât/27-33.

³⁷ Kur'an-ı Kerim, Mü'minun/12-14.

³⁸ Kur'an-ı Kerim, Nuh/14.

Su motifi Tekvin’de sıkça kullanılmış özellikle Tekvin’de ve Türk efsanesinde Tanrı’nın başlangıçta “suyun üstünde” gezdiği ifadeleri benzeşmektedir. Daha değinmediğimiz birçok efsanede aynı ifadeler geçmektedir. Türk efsanelerinde yaratılış meselesinin çağdaş olan veya olmayan diğer toplumlar ile aynı ifadelerle aktarılması Türk mitolojisinin bugün ki gördüğü ilginin daha da üzerinde bir ilgi görmesi gerektiğinin kanıtı olabilir. Yine değindiğimiz Mezopotamya yaratılış efsanelerinde “başlangıçta” Anu’nun gökleri yaratmadığı zaman hiçbir şeyin olmaması ve bütün yeryüzünün “deniz olması” yine Türk mitolojisi ile Mezopotamya efsanelerinin benzerliğini göstermektedir.

Kur’an’da da su motifinin sıkça kullanılmış olması ile beraber Törüngey, Erlik ve Âdem, şeytan ilişkisi halk arasında sıkça karıştırılmaktadır. Kur’an ve Türk mitolojisinin ortak noktası olarak değinmek gerekir ki, Erlik ile Şeytan iki tarafta da aynı karakter özelliklerine ve yazımlardan elde ettiğimiz veriler neticesinde öğrendiğimiz kadarı ile aynı kadere ve statüye sahipler, lakin Kur’an’da mutlak güç Allah’tır. Ama Altay efsanemizde tanrı Ülgen’in müsaadesi ve izni ile Erlik’te bir takım hünerlere sahiptir.

Mitolojide yer alan uçsuz bucaksız efsaneler dizisini tek tek incelemeye vakit ve ömür yetmez. Lakin modern bilimin konu dışında tuttuğu bu efsaneleri incelediğimizde elde ettiğimiz

veriler kültürlerin (kutsal metinleri ayrı tutmak gerekir) hemen hemen çoğunun ortak bir hikâye ye sahip olduğudur. Bu da bu efsanelerin dilden dile dolanarak tek bir efsanenin varyantları olup olmadığı sorusunu akıllara getirir. Tek bir efsanenin farklı hayat tarzlarınca, kültürünce ve günlük yaşam şekillerince farklı yorumlanması gayet normal olmakla birlikte, kesin gerçekliği ifade etmese de bir takım fikirler vermesi açısından son derece önemlidir.

Modern anlamda bu konudaki araştırmaların çok geç başlamış olması, eski Türk inancına dair birçok konuyu da şüphede bırakıyor. Örneğin 1800’lü yıllarda Altay Türkleri arasında yapılan dini araştırmalar bizi ne kadar eskiye götürebilir? O yüzyılda yaşayan Altaylılar arasında çok Tanrılı dini inamış, yüzyıllar öncesi için ne kadar geçerlidir? Bunu anlamak için, bölgeye giden misyonerlerden, çevre coğrafyalar da kurulup yayılan dinlere kadar çok geniş kapsamlı bir araştırma yapmak gerekiyor. Bununla beraber Orhun yazıtları gibi eski Türk metinlerindeki ifadeler de geçmiş kültürel bağları korumak adına mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Türkler tarih yapmış, tarih yazmamış ancak geleneğini, örf ve âdetini yaşatarak geçmişle bağını kuvvetli biçimde sürdürmüştür. Kim bilir, belki de kadim topluluklarının birçoğunun yok olma sebebi de bu bağı koruyamamak olmuştur. Birçok yazılı metin bırakmış toplulukların, bugün ancak birer hatıra olarak yaşıyor olması bize bu konunun önemini göstermektedir.

Türklerde Devletin Temeli

YILDIZ AKBULUT / SİNOP ÜNİVERSİTESİ*

Kökene eski dönemlere dayanan siyasi bir yapı olan devletin, doğuşu ve ortaya çıkması farklı bilim dallarına konu olmuştur. Siyaset bilimciler, tarihçiler, sosyologlar devleti kendi alanlarına göre incelemişlerdir. Devlet, bir milletin belirli toprak parçası üzerinde siyasi bir örgütlenme sonucu ortaya çıkan yapıdır.¹ Devletin oluşabilmesi için bazı unsurlar gereklidir. Bunlar: halk, ülke (yurt), hâkimiyet ve teşkilattır.² Bir devletin varlığından söz edebilmek için öncelikle belirli sınırlarının olması gerekmektedir. Bu sınırlar belli olmadığı zaman göçebe statüsünde kalınır. Ülke, devlet egemenliğinin veya devlet gücünün kullanıldığı yerdir.³

Devletin ilk ortaya çıkışı merak konusu olmuş ve araştırmalar yapılmıştır. Erken devletin ortaya çıkması üzerine yapılan araştırmalarda farklı kuramlar ortaya atılmıştır. Bu kuramlardan ilki devletin oluşmasında toplumsal eşitsizlik olgusunu esas alırken, bir diğer kuram ise karşılıklı olarak yapılan bir toplum sözleşmesi sonucu devlet kurumunun ortaya çıktığını savunmuştur.⁴ Devletlerin oluşmasını eşitsizliğe bağlı gören diğer bir kuram ise fetih olgusu olmuştur. Güçlü olanın fethettiği bölgedeki halkı boyunduruk altına almasının devletleri ortaya çıkardığı savunulmuştur. Bu görüşü destekleyenler olduğu gibi her zaman fetihlerin devlet ortaya çıkarmadığı eleştirisi de yapılmıştır.⁵ Yaşam şeklinin devlet kurmada etkili olduğu düşüncesine bağlı olarak, Türklerde devlet kavramı konusunda daha açık bahsedeceğimiz bir konu olan konar-göçerlerin devlet kurma hususunda daha yetenekli olduğu görüşüne karşı, tarımın devlet oluşumunu desteklediği yönde fikirler de bulunmaktadır.

Eski Türklerde Devlet Kavramı

Türkler devlet kurma ve millet kavramlarına eski dönemlerden beri önem vermişlerdir. Bu anlayış sayesinde tarih boyunca devletsiz kalmamışlardır. Devletin milli varlıklarını yaşatan

ve koruyan bir müessese olduğunun her zaman farkında olmuşlardır.⁶ Konar-göçer oldukları dönemlerde dahi bağımsızlıklarına ve topraklarına önem vermeleri milli duygulara sahip olduklarını göstermiştir. Türklerin bu anlayışa sahip olmaları Orta Asya'da çok erken dönemlerde devlet yapılanmasının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Eski Türk devletlerinde devlet kelimesinin yerine kullanılan il, Thomsen'e göre siyasi açıdan bağımsız ve düzenli bir teşkilata sahip olan milleti ifade etmektedir. Gabain'e göre il, ülke-imparatorluk demektir. Clauson ise bir hükümdar tarafından yönetilen siyasi bir birlik olarak tanımlamaktadır. İbrahim Kafesoğlu ise devleti, bir devlet başkanının yönetimi altında bodunların ve boyların birlikteliğinden oluşan, ülkesi, halkı, töresi ile yurdunu ülkesini koruyan, huzur ve barış içinde yaşamasını sağlayan siyasi bir kurumdur şeklinde tanımlamaktadır.⁷ Bir devlet başkanının (hükümdarın) idaresinde oluşan bir yapılanma olan toplumun yaşamını sistemli hale getiren devlet kurumunun oluşmasının nedenlerine yönelik farklı görüşler bulunmaktadır. Orta Asya'da yaşayan göçebe toplulukların, yerleşik hayatı benimseyen toplumlardan bin, bin beş yüz yıl kadar önce devlet örgütlenmesini kurdukları bilinmektedir. Fakat bu siyasi yapının ortaya çıkışı yerleşik toplumlara karşı mı oluştu, yoksa onların toplumsal örgütlenmelerinden mi etkilenecek ortaya çıktı belli değildir.⁸ Türklerde devletin kurulmasının temellerinde konar-göçer unsurun etkili olduğu görüşü daha yaygındır. Türklerin konar-göçer yaşam tarzlarının beraberinde getirdiği zorlu yaşam koşulları devlet kurma yeteneği elde etmelerini sağlamıştır. Konar-göçer hayatla beraber geçim kaynağı olarak hayvancılıkla uğraşan Türklerde büyük sürülerin idaresi, geniş sahalarda dolaşma, oymaklara bağlılık, cesaret gibi özelliklerinin olması devlet kurmasının temellerini oluşturmuştur.⁹ Türklerde devlet anlayışı kendi yaşam koşullarının etkisiyle kendi göstermeye başlamıştır.

* SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Aydın Taneri, Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s.81.

² Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", Türkler, C.II, Ankara 2002, s.1448.

³ Taneri, a.g.e., s. 82.

⁴ Henri J. M. Claessen-Peter Skalnik, "Erken Devlet Kuramları ve Varsayımları", Erken Devlet, Çev: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1993, s.23.

⁵ Classen-Skalnik, a.g.e., s.13.

⁶ Koca, a.g.e., s. s.1448.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, Türk Bozkır Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987, s. 22.

⁸ Lawrence Krader, "Devletin Asya Göçebeleri Arasındaki Kökeni", Erken Devlet, Çev: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1993, s.139.

⁹ Laszlo Rasony, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s.5.

Eski dönemlerde Türklerin konar-göçer bir hayat tarzına sahip olmaları onların sorunsuz geçen normal yaşam şartlarında siyasi örgütlenmeye ihtiyaç duymamalarına yol açmıştır. Bu dönemlerde bireylerin güvenliği aşiretler tarafından sağlanmaktadır. Devlet kuvvetinin başında bulunan hanlar savaş gibi olağanüstü durumlarda birkaç kavmi birleştirmektedir. Hanlar belirli kimseler tarafından seçilmiyor ve atanmıyordu, kavimler bu duruma belirli bir süre direnip sonunda kabul ediyorlardı. Oysaki bu birliklikler sayesinde başka ülkelere yapılan saldırılar daha kuvvetli ve etkili olmuştur. Bu durum hanlıklar ile halkın birlikte hareket etmesini sağlamıştır.¹⁰ Zor dönemlerde elde edilen tecrübeler bir siyasi örgütlenmenin gerekliliğinin öğrenilmesini ve devlet kurumunun ortaya çıkmasını sağlamıştır.

W. Eberhard ise Türklerin ve Moğolların aile yapısından yola çıkarak Türklerde devlet kavramını açıklamaya çalışmıştır. Eberhard, devlet ile aile arasında benzerlikler kurmuştur. Ailenin en yaşlı erkek tarafından yönetildiğini, aile bireylerinin o kişiye bağlı kaldıklarını ve ailenin genişleyip devlet şekline gelmesiyle de bu kişinin devletin yöneticisi konumuna geldiğini ifade etmiştir.¹¹

Jozsef Deer de Eberhard gibi göçebe toplumlarda aile kavramından yola çıkarak devletin oluşumunu açıklamaya çalışmıştır. Göçebe hayat tarzının temeli aileye dayanmaktadır. Ailelerin büyüyüp gelişmesiyle boylar oluşmaktadır ve bu boyların başında bulunan boy beyleri geniş yetkilere sahiptirler. Kışın aynı bölgede konaklayan çok sayıda boy arasında zaman zaman problemler çıkmakta ve bu problemler boy beyleri tarafından çözülmektedir. Zamanla boy beylerinin nüfuzu artmakta ve topluluğa karşı gücü çoğalmaktadır. Boy beyleri konar-göçer toplulukları bir arada tutan güç olmuştur. Kendi aralarındaki sorunlara karşı ve yabancı düşmanlara karşı toplum güçlü bir yöneticinin varlığından yana olmuştur. Konar-göçer devletlerinin büyümesinin sebebi bizim için bu şekilde anlaşılır bir hale gelmektedir.¹² Devlet fikrinin temelini aile yapısına dayanmasından dolayı da devletler yıkılsa bile ailenin ve bireylerin geleneklerine, düşünce yapılarına işlemiş olan bu siyasi düşünce sürekli yeni devletlerin kurulmasını sağlamıştır.¹³ Tarih boyunca çok sayıda ve sürekli yeni Türk devletlerinin kurulmuş olması da bu tezi doğrular niteliktedir.

Devletin (İl) oluşumunu daha detaylı olarak ele alan ve gruplandıran Ziya Gökalp olmuştur. Ziya Gökalp il'i oluşumuna göre dörde ayırmıştır:

¹⁰ V.V.Barthold, Orta Asya Türk Tarihi, Divan Kitap, Ankara, 2015, s. 16-17.

¹¹ Wolfram Eberhard, "Eski Çin Felsefesinin Esasları", Çev: İkbâl Berk, DTCF Dergisi, C. II S. II, Ankara 1944, s.268.

¹² Jozsef Deer, "İstep Kültürü", Çev: Şerif Baştav, DTCF Dergisi, S. 12, Ankara 1954, s.162-164.

¹³ Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar), C. I, TTK Basımevi, Ankara 2010, s.269.

Küçük İl, dört boyun birleşmesiyle oluşur.

Orta İl, iki küçük ilin birleşmesiyle oluşur.

Büyük İl, iki orta ilin birleşmesiyle oluşur.

En Büyük İl, iki büyük ilin birleşmesiyle oluşur.¹⁴

Boyların güçlenmesi, sınırların genişlemesiyle bu gücün devam edebilmesi için boylar sülaleler haline gelmiştir. Fakat bütün bunlar devletin (il) oluşması için yeterli değildir. Devletin varlığından söz edebilmek için siyasi, hukuki, idari alanlarda gelişmelerin olması gerekir.¹⁵ Boyların bir araya gelmeleri, saldırılara karşı birlikte hareket etmesi güçlenmelerini sağladığı için boyların devamlılığını da sağlamıştır.

Bodunların birleşmesiyle devlet meydana gelir. Vatani korumak, milleti huzur ve barış içerisinde yaşatmak devletin görevidir. Dil ve din birliği değil, amaç birliği devletin oluşmasında önemlidir.¹⁶ Farklı grupları bir arada tutmak ve yönetmek için, eski dönemlerde de devletin devamlılığını sağlamak ve gücünü korumak için, dil ve din gibi faktörler arka planda tutularak vatan ve birliklik önemsenmiştir. İlk kurulan bozkır Türk devletlerinin ortaya çıkışına dair Çin kaynaklarında bilgiler bulunmaktadır. Hun hükümdarı Mo-tun'un tahta çıkışından bin yıl önceye gidildiği zaman MÖ 1200'lü yıllara ulaşılmaktadır ve bozkırlı Türk devletinin ortaya çıkışı bu tarihlere rastlamaktadır. Bu tarihlerde atın binek olarak kullanılmasıyla beraber demirin kullanımının yaygınlaşması ile hızı ve gücü birleştiren Türkler devlet yapısının temelleri atmıştır.¹⁷ Devletin kurulmasının nedenleri olduğu kadar bu sürece katkı sağlayan unsurlarda önemli olmuştur. At Türklerle ulaşım kolaylığı, farklı bölgeleri keşfetme olanağı sunarken, demir yaşanan mücadelelerde Türklerin düşmanlarına karşı daha iyi savunma yapmalarını ve güçlerini korumalarını sağlamıştır. Atın savaşlar da kullanılmaya başlanması demirin icadından beş yüz yıl sonra olmuştur. Tarımla uğraşan topluluklarda at, savaşlarda arabalara koşularak kullanılabilirdi. Bu durum daha çok asker ihtiyacı doğurmuştur ve at arabalarının savaşta kullanımı zordur. İlerleyen dönemlerde üzeninin kullanılmasıyla atın üzerinde daha rahat durabilen savaşçıların ortaya çıkması göçebe toplumların hareket hızını daha da arttırmıştır. Bu hızın yanı sıra atın üzerinde savaş aletini kullanabilmek güçlerini de arttırmıştır. Bu durum konar-göçer toplumları yerleşik toplumlar karşısında daha güçlü daha

¹⁴ Ziya Gökalp, Yusuf Çotuksöken (Haz.), Türk Uygurluğu Tarihi, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1991, s.140; Ziya Gökalp Türk Devletinin Tekâmülü adlı eserinde Türk İl'inin sınıflandırılmasında En Büyük İl'e yer vermemiştir. s.14.

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötügen Yayınları, Ankara 1997, s.231-232.

¹⁶ Gülçin Çandarhoğlu, Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004, s.38.

¹⁷ İlhami Durmuş, "Eski Türk Devletinin Oluşumunun Temel Unsurları", Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi, C. I, S. II, Ankara 2008, s. 27.

hareketli hale getirmiştir.¹⁸ Eski dönemlerde Türkler konar-göçer hayatı benimsedikleri için onlar için ön planda olan devlet olmuştur ve devlet için devlet baba tabiri kullanılmıştır. Türkler toprakları için ise devlet babanın koruyuculuğunda olan ana vatan ifadesini kullanmışlardır.¹⁹ Türkler, devletlerinin sahip olduğu ve milletlerin yaşadığı topraklara ulus, ülke ve yurt gibi isimler vermişlerdir. Türkler için yurdun asıl anlamı bu topraklarda bağımsız bir şekilde kendi bayrakları altında yaşamalarıdır.²⁰ Türk hükümdarları devletin toprağını her zaman kutsal olarak görmüş ve bu toprakları korumayı kendilerine görev bilmişlerdir. Çok zor durumlarda kalmadan bu topraklarını terk etmemişlerdir.²¹ Türklerde bağımsızlık arzusunun kökeni konar-göçer hayat tarzlarına dayanmaktadır. Yaşadıkları bölgede bozkır iklim şartlarının sert olması ve konar-göçer hayat tarzına alışkın olmaları bağımsızlık arzusunun beraberinde getirmiştir.²² Devletin temeli olarak görülen ailede devlette olması gereken bağımsızlık anlayışının da olduğu görülmektedir. Hürriyet duygusu ilk olarak ailelerde görülmüş daha sonra boy, budun ve en son il şeklinde genişleyerek siyasi bir yapının ortak hükmü olarak devlette istiklal kavramını ortaya çıkarmıştır.²³

Türklerde Devlet Algısı ve Kaynaklara Yansımaları

Her milletin devlet algısı; kültür, inanç, din ve yaşam koşulları gibi çeşitli faktörler çerçevesinde şekillenmektedir. Türklerin de devlet algısı kendi kültürleri ve yaşantılarıyla bağlantılı olarak şekillenmiş ve zamanla gelişmiştir. Türklerin kendi kültürlerinin yanında devlet olgusunu etkileyen, iletişim kurdukları farklı milletler ve komşuları olmuştur. Türklerin ilk dönemlerinden beri var olan evrensel devlet-cihanşümül devlet anlayışının temeli gök tapınmasıdır ve burada Çin'den etkilenilmiştir. Çin'deki anlayışa göre gök Tao adı verilen bir kanun ve düzene göre hareket etmektedir. Gökteki kanunların kurduğu bu düzen insanları ve devleti de etkilemektedir. Çin imparatoru göğün sembolüdür. Yani kısaca devleti idare eden Tao düzenidir. Türklerde bu anlayışın yerine Töre anlayışı vardır. Töre gök tarafından değil, gök tarafından kutsanmış kağan tarafından oluşturulmuştur.²⁴ Türk devletlerin oluşum sürecini anlayabilmek için dönemin kaynaklarını incelemek gerekir. Türklerin en eski dönemine ait bilgilere destanlar, atasözleri, mitolojik olaylar ve kitabelerden ulaşılmaktadır. Yine Türk milletinin devlet algısına ve devletlerinin temelleri-

ne dair bilgilere de bu kaynaklardan ulaşılabilmektedir. Cihan devleti anlayışının varlığını Oğuz Kağan Destanındaki yansımadan görebilmekteyiz:

“Yurdumu ırmaklarla denizler ile dolsun/Gökteki güneş ise yurdun bayrağı olsun

İlimizin çadırı, yukarıdaki gök olsun/Dünya devletim ol olsun, halkımızda çok olsun!”²⁵

Türklerin ilk yazılı eserleri olması açısından önemli olan Orhun Abidelerinde devlet kelimesi yerine il kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un eseri olan Divanü Lügati't-Türk'de ülke kelimesinin karşılığı olarak el, il kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.²⁶ Aynı zamanda el kelimesine iki bey arasında barışıklık anlamı da yüklenmiştir.²⁷ Ziya Gökalp iki anlamdan yola çıkarak sulh ile devlet arasında bağlantı kurmuş sulh dini adı verilen bir sistemden bahsetmiştir. Bu dinle il ilahı ortaya çıkararak boylar arasındaki kan davalarına, savaşlara son vermiştir. Bu dini kabul edenler il dairesine katılmıştır.²⁸ Devleti kazanmak veya kaybetmekle ilgili de eski kaynaklarda geçen kelimeler bulunmaktadır. Devleti kurmak kelimesi yerine kazanmak fiili kullanılmaktadır. Ayrıca kazanmak kelimesi; çalışmak, kazanmak, başarmak anlamlarına da gelmektedir.²⁹ Türklerin din ve inançları devlete karşı algılarına da yansımıştır. Türklerde devletin Tanrı tarafından verildiğine inanılmaktadır.³⁰ Bu durum devleti daha kutsal ve korunması gereken bir örgütlenme haline getirmiştir. Divanü Lügati't Türk'te geçen kut kelimesinin açıklaması şu şekildedir; kutluluk, devlet olarak geçmektedir. Önemi ise şu cümleyle ifade edilmiştir: “tanrım bir kuluna kutluluk ve ululuk verirse her gün onun işi yükselir”.³¹ Türklerde devlet anlayışının sonraki kurulan devletlerde de devam ettiğini ifade etmiştik. İslamiyet öncesi devletlerde Tanrı tarafından devleti yönetme yetkisinin verilmesi ana kaynaklarda görülmektedir. Aynı durum İslamiyet sonrası ilk yazılı eser olan Kutadgu Bilig'e de yansımıştır. “Ey devletli hükümdar, Tanrı sana saadet verdi; adını bin kere zikrederek, ona şükür lazımdır.”³² Türklerin devlet anlayışlarına göre, devletin ebedi olması görüşü mevcuttur. Orhun Abideleri'nde de geçen “Bengü il” deyiimi bunun kanıtıdır. Bunun sağlanmasının da

¹⁸ Bang- Rahmeti, a.g.e., s. 95.

¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati't- Türk, Çev: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, Kocabalı Yayınevi, İstanbul 2005, s.253.

²⁰ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati't Türk, C. IV, Çev: Besim Atalay, TTK Basımevi, Ankara 1986, s.176; C. I s. 49.

²¹ Ziya Gökalp, Kazım Yaşar Koprıman (Haz.), Türk Devletinin Tekâmülü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.99.

²² Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları II, MEB Yayınları, İstanbul 1971, s. 52.

²³ Ögel, s.54.

²⁴ Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lügati't Türk I, Çev: Besim Atalay, TTK Basımevi, Ankara 1985, s. 320.

²⁵ Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig II Tercüme, Çev: Reşid Rahmeti Arat, TTK Yayınları, Ankara 1959, s.19.

¹⁸ Abdullah Gündoğdu, İhsan Çapcıoğlu-Hayati Belirli (Ed.), “Türklerde Devlet”, Türk Kültürü El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 304.

¹⁹ Mehmed Niyazi, Türk Devlet Felsefesi, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, s.32.

²⁰ Koca, a.g.e., s. 1449.

²¹ Koca, a.g.e., s. 1450.

²² Gülçin Çandarlıoğlu, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, s.94

²³ İbrahim Kafesoğlu, “Türkler”, İslam Ansiklopedisi, 12/2, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s.222

²⁴ Bahaeddin Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıla Kadar), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982, s. 7

ancak başkent idaresi ile olacağı düşünülmektedir. Bunun ispatı niteliğinde olan cümleler ise Orhun Kitabeleri'nde geçmektedir: “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir. Bunca milleti hep düzene soktum. O şimdi kötü değildir. Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur.” “Ötüken yerinde oturup kervan, kafilere gönderirsen hiç bir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın.” Türklerin Ötüken'i kutsal saymaları ve atalarından kalan topraklara bağlı kalmaları, vatan bilinci ve sevgisinin en önemli göstergesidir. Türklerin yurtlarına verdiği önem ve bağımsızlık mücadelesi kendilerine ait olan destanlarda yer almıştır. Göktürklerle ait olan Ergenekon Destanında ata yurda dair geçen ifadeler bunun en açık örneğidir: “Tanrı'nın kudretiyle demir eriyip yüküyle bir deve geçecek kadar bir yol açıldı. O ayı, o günü, o saati belleyip dışarı çıktılar. İşte o gün Moğollarca bayram sayıldı. O tarihten beri bu kurtuluş günü Moğollar bayram yaparlar. O gün bir demir parçasını ateşte kızdırırlar. Demir kıpkırmızı olunca evvela han bir maşa ile demiri tutup örsün üstüne kor ve çekiçe vurur. Ondan sonra bütün beyler aynısını yaparlardı. Bu güne çok itibar edip: “Zindandan çıkıp ata yurduna geldiğimiz gün”. Göktürklerin Türeyiş Destanı ya da Bozkurt Destanı olarak bilinen destanın içeriğinde Türklerin yeniden var olma

mücadelesi anlatılmaktadır. Hunlar ve Göktürkler döneminde bağımsız olabilmek için verdikleri savaşlar, Göktürklerin türeyişine dair günümüze ulaşan Türeyiş Destanı'nın farklı rivayetlerinin hepsinde, Ergenekon Destanı'n'da yer almıştır.

Sonuç: Türklerde devlet kurulmasında etkili olduğu savunulan görüş göçebe hayatın devlet kurma ve yönetme kabiliyetini barındırdığı şeklindedir. Konar-göçer hayatın ve hayvancılığın getirdiği zorlu hayat koşullarına uyum sağlama ve insan topluluklarını, hayvanları bir arada tutma yeteneği devlet sistemini kurmayı kolaylaştırmaktadır. Konar-göçer toplumların yaşam şartlarından dolayı yerleşik toplumlara göre devlet kurma ve yönetme konusunda daha yetenekli oldukları görüşü hâkimdir. Türklerin devlet kurmalarının temelini aileden geldiği ve boyların birleşmesiyle ortaya çıktığı gibi farklı görüşler de yer almaktadır. Türklerin devlet kurmalarını sağlayan iki etmen, demir ve at olmuştur. Atın kullanılması Türkleri diğer topluluklar karşısında hızlandırırken demir güçlenmelerinde etkili olmuştur. İlk Türk devletinin Hunlar döneminde kurulduğu bilinmektedir. Göktürkler döneminden itibaren yazılı kaynaklardan Türklerin devlet anlayışına ulaşılabilir. Devletin Tanrı tarafından hükümdara verildiği görüşünün olması devlete kutsallık atfetmiştir. Bu durum devletlerin uzun ömürlü olmasını sağlamıştır.

Orta Asya'dan Anadolu'ya Han Yağması ve Tahta Çıkma Geleneği

B. ERHAN ÇAVDAROĞLU / KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ*

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde; "Hanların düğünlerinde veya bayramlarda yağma edilmek üzere hazırlanan sofraya."1 Olarak geçen Han Yağması geleneği ihtiyaç sahibi olan kimselerin ihtiyaçlarının giderilmesi ve biriktirilen malın yeniden paylaşılması olarak da değerlendirilebilir. Orta Asya'da hükümdarın şahsi servetler edinip, halkının durumunu düşünmeden hareket etmesini engellemek amacıyla, hükümdar yılda iki kez halka açık ziyafetler verir ardından eşi ile otağından çıkarak halkın otağı yağma edip ihtiyaçlarını almasını sağlardı. 'Han-ı yağma' deyiminin bu "potlaç" töreni ile ilgili bir deyim olduğu ilk defa rahmetli Ziya Gökalp tarafından kaydedilmiştir. Türkler bir defa "hoy" diyerek bütün sofrayı yağma ederlerdi. Hafız-i Şirazi'nin beyitlerinden de anlaşılıyor ki İranlılar "han-ı yağma" törenini Türk göreneği saymışlardır. Bu geleneğin Orta-Asya boyları arasında Moğol istilasından sonra devam ettiğine dair elimizde tarihi veri mevcut değildir. Moğolların, Timur ve oğullarının devrinde yazılan tarih kitaplarında Türk gelenek ve göreneklerine çok önem verilmekte, en küçük olaylar bile yazarların gözünden kaçmamaktadır. Durum böyle iken bu devrin yazarlarından hiçbir kimse Potlaç izi olabilecek bir gelenekten bahsetmemiştir. Dikkate değer bir bilgi ise XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı sarayında 'han-ı yağma'yı çok andıran bir gelenek tarih belgelerinde kaydedilmiştir. Bu da Han Yağması geleneğinin biçim değiştirmiş hali olan "Çanak Yağması" geleneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Selçuklular ve Suriye Atabegleri (Zen-giler)'nde ve Osmanlılarda da toy geleneğinin yeni formları sürmüştür. Suriye hükümdarı Nureddin Mahmud'un Arap etkisi altındaki bir ortamda bile yağmalı toylar verdiği bilinmektedir. Mütercim Asım Efendi "Burhan-ı Katı" tercümesinde "han-ı yağma" deyimini şöyle açıklamaktadır: Han-ı yağma; taama denir ki selatin düğünlerinde ve sair bazı kibar ve kürema pişirdüp cümleye sılayı am ederler, her kim olursa gelüp tenavül ederler. Sela-tin-i hakanıye-i Osmaniye... adet-i sadatlarından ulufe günlerinde Selçuklu taifesinin seray-i hümayunda tarac eyledikleri taama itlakube gayet mülayimdir.² Bu açıklamaya göre Mütercim Asım Efendi zamanında bile XI. yüzyıl Türklerinde tesbit edi-

len 'kençliyü' (yani 'han-ı yağma') töreninin hatırası Osmanlı sarayında devam ettiğini net bir biçimde görmekteyiz.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın eserinde ise bu durum Hicri 1153 (M. 1740)'de İran elçisine verilen ziyafette on bin yeniçeri bulunup, yemek kapışmalarını Subhi Tarihi'ne göre şöyle tasvir edilmektedir; "Yeniçerilere divanda çorba verildi. Matbah aşçı yamakları avlunun ortasına bir istikamette altı yüz bakır kabın içine buğday veya pirinç çorbası koyarlar ve her kabın yanına başına üç ekmek somunu ile fodla konular ve verilen işaret üzerine yeniçeriler yemeklerini kapışıp kaldırırlar ve buldukları yere götürüp orada yerlerdi."³ Bu kayıtlar, ulufe dağıtım sırasında yeniçerilerin sofraya birden saldırdıklarını ve "kapışarak" kaldırdıklarını haber veriyor. Bu olayda XI. yüzyıl Türklerindeki 'kençliyü' (han-ı yağma) geleneğinin ancak silik bir gölgesi olan Çanak Yağmasının izini sürmek mümkündür.

Bu durumu bir diğer örnek, Sultan III. Muradın oğullarının sünnet düğününde kendini göstermektedir; At Meydanı'nın sahne olduğu en şaşalı düğünlerden biri III. Murad'ın oğlu ve halefi Şehzade Mehmed'in sünnet düğünüdür. III. Murad, veliahdının düğünün bir ihtişam içinde sünnet edilmesini istemişti. 1582 yılında yapılması kararlaştırılan düğün için zamanın dünya hükümdarlarına haber verilmişti. Bütün valilere davetiye gönderilmişti. Devlet hazinesi bu düğün için yarım milyon akçe ayırmıştı. Mutfaklar padişahın, veliahdın, sultanların ve diğer davetlilerin oturacakları mahaller inşa olunmuş, sonradan Sultan Ahmed Camii'nin yapıldığı saha üzerine saray mızıkası yerleştirilmişti. Sefirlere ayrı yerler hazırlanmış, buralara birkaç yüz mumluk avizeler asılmıştı.

III. Murad, Haziranın birinci günü At Meydanı'nda İbrahim Paşa Sarayına gitmişti. Maiyetindeki çavuşlar, müteferrikaları, saray ağalarını, sünnet nahillerini takip ediyor daha sonra altın işlemeli ve kırmızı renkte elbise ve iki siyah serpuşlu bir kavuk giymiş olan veliaht geliyordu. Düğün türlü oyunlar ve eğlencelerle başlamış, halk mesrur gün ve geceler geçirmişti (Düğün esnasında her akşam meydana 1000 tabak pilav ile her tabak için bir ekmek ve boynuzlar ile ayaklar ile pişirilmiş

* Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayında sunulmuştur.

¹ Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lügat-üt Türk, Kocabalı Yayınları, İstanbul 2007, III. Cilt, s.438

² TDK Yayınları, Ankara, 2009, s.985

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, TTK Yayınevi, Ankara, 1988, I.Cilt, s.450

on altıdan yirmiye kadar öküz ortaya konulurdu. Halk bu yemekler üzerine öyle şıtab gösterirdi ki meydan kırılmış tabaklar, her yere dağılmış pilavlarla dolardı. Hükümdarın saraydan ayrılmasının ardından halk bir anda sofralara hücum etmekteydi.). Gelen hediyeler arasında altın işlemeli top kumaşlar, inciler, yakutlar, zümrütler, seccadeler, saatler, çeşitli küpler bulunuyordu.⁴

Dede Korkut Hikâyelerinde Han Yağması Geleneği

"İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyreğin Öldüğü Destanı Beyan Eder: Üç Ok, Boz Ok bir araya gelse Kazan evini yağmalatırdı. Kazan tekrar evini yağmalattı. Amma Dış Oğuz beraber bulunmadı. Sadece İç Oğuz yağmaladı. Ne zaman Kazan evini yağmalatsa helallisinin elini tutar, dışarı çıkardı, ondan sonra yağma ederlerdi. Dış Oğuz beylerinden Aruz, Emen ve diğer beyler bunu işittiler, dediler ki bak bak, şimdiye kadar Kazan'ın evini beraber yağma ederdik, şimdi niçin beraber olmayalım dediler. Söz birliği ile bütün Dış Oğuz beyleri Kazan'a gelmediler, düşmanlık eylediler..."⁵ Dede Korkut Destanı'nın XII. faslında Han Yağması geleneği kendini net bir biçimde göstermektedir.

Kutadgu Bilig'de Komutanın Şahsi Servet Yığılması

Meselesi: Devlet yönetimi hakkında önemli bir kaynak niteliğinde olan ve ilk siyasetname sayılan Kutadgu Bilig'de de bu durumun izini şöyle sürebiliriz; "Komutan kendisinde, at gibi, giyim-kuşam, silah ve teçhizat gibi en lüzumlu şeyler dışında bütün mal ve servetini askere dağıtmalıdır. Ona şöret kazanıp, dünyaya nam salmak yeter. Ailesini, çoluk çocuğunu düşünerek, mal-mülk peşinde koşmamalı veya mal-mülk, bağ-bahçe edineceğim diye gümüş yığmamalıdır. Silah arkadaşlarına sık sık ihsan ve ikramda bulunmalıdır. Yedirmeli içirmeli ve giydirmeli. At koşum, çokça köle ve kız vermeli."⁶ Bu beyitlerden yola çıkarak, sadece hükümdarın değil ordu komutanlarının da şahsi servet edinmelerinin önüne geçilmeye çalışıldığı fikrine ulaşılabılır. Ayrıca hükümdara açıkça belirtilmesi de hükümdara uygulanan han-ı yağmanın komutanlara da uygulandığı fikri kanaatimizce uygundur. Tüm bu veriler göz önüne alındığında İslamiyet öncesinde ve sonrasında ki Türk devletlerinde Han-ı Yağma geleneğinin bulunduğunu söylemek mümkündür.

Tahta Çıkış Törenleri

Türklerde hükümdar devletin merkezindeydi. Onun seçilmesi için ciddi bir mücadele verilmekteydi. Bu mücadele sonucunda çeşitli yöntemlerle seçilen hükümdar Türk gelenekleri çerçevesinde törenlerle yönetimi devralmaktaydı. Bu törenler halkın aktif katılımıyla gerçekleşmekteydi. Bu törenlerin temel amacı devleti temsil eden hükümdarın halk ile kaynaşmasını sağlamaktı. Halkla bütünleşmek günümüzde de modern devlet yapılanmalarının temel amaçları arasındadır. Çalışmamız, dünya milletlerinin bu bütünleşmeyi sağlamak için çabaladığı ve birtakım bedeller ödemeyi göze aldığı günümüzde Türklerin bunu iki bin yıl öncesinde ve sahip olduğu gelenek ve törenleri ile gerçekleştirdiğini ortaya koyması bakımından da önemlidir. Türklerdeki bu gelenek ve törenler sadece devlet adamlarını ilgilendiren ve onların uyguladığı bir sistem olmamıştır. Türk halkı bu geleneklerin uygulanması esnasında bulunarak istediği hükümdarın seçiminde etkin bir rol üstlenmiştir. Halkını köle olarak gören ve Türkleri çağdaşı diğer devletlerden ayıran bu rolün gelenek ve törenler çerçevesinde şekillendiği bir gerçektir. Bu çalışma ile tarih araştırmalarında ihmal edilen bu gerçeğin bilinmesini ve bunun derinlemesine ele alınabilmesi için zaruri olduğuna kanaat getirdiğimiz Türk gelenek ve törenlerinin izah edilmesini amaçlamaktayız.

Taht, ıstılahta hükümdarlık koltuğu, hükümdarlık orunu anlamlarını ihtiva eder. Tahta çıkmak ise 'hükümdar olmak' demektir. Yükselmek, oturmak yer anlamlarına da gelir.⁷ Bu bağlamda, hükümdar olmak için yapılan törenlere 'tahta çıkma töreni' olarak değerlendirmek pek mümkündür. Tahta çıkma töreni İslamiyet'ten önceki Türk devlet gelenek ve törenleri içerisinde önemli törenlerden bir tanesidir. Türkler yeni hükümdarlarının tahta çıkışını tarihi, dini, siyasi, askeri ve sosyolojik özellikleri olan muhtelif tahta çıkma törenleri ile gerçekleştirmişlerdir. Devletin yönetimini ilgilendiren tahta çıkma törenleri tabii işleyiş itibarıyla ve temelde idari ve askeri törenlerdir. Taht hükümdarın egemenliğinin sembolü olan koltuktur.⁸ Ve bu sembolik koltuğa yeni hükümdarın ilk defa oturması için bir tören düzenlenmektedir. Bu törene tahta çıkma töreni denilmektedir. Tahta çıkma töreni, Türklerde çok eski çağlardan beri yapılmaktaydı.⁹ Tahta çıkma töreni öncesi uygulanan bir adet ise tahta çıkmadan hemen önce hanedan üyesine, tahta çıkması (hükümdarlık) teklif edilirdi. Tahta çıkacak olan hanedan üyesinin usulen bu teklifi kabul etmemesi ve bu makama layık olmadığını belirterek alçak gönüllük göstermesi adettendi. Hükümdar ilan edilmeden önce, Türk töresine göre herkesin böyle bir alçak gönüllük göstermesi ve bu görevi üç defa reddetmesi usulden idi.¹⁰

İskitlerde Tahta Çıkış Töreni: Bu mevzu ile alakalı elimizde yazılı vesikalar yahut arkeolojik veriler mevcut değildir.

⁴ Nurhan Atasoy, 1598 - Surname-i Hümayun: Dügün Kitabı, Koçbank Yay. Evi, 1997, s. 62

⁵ Dede Korkut Kitabı, Yayına Haz. Muharrem Ergin, Hisar Kültür Gönüllüleri Yay. Evi, 2003, İstanbul, XII. Hikaye, s. 142

⁶ Yusuf Has Hacıb, Kutadgu Bilig, Çev. Ayşegül Çakan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.183, Beyit:2277, 2278, 2279, 2280, s.183.

⁷ Kaşgarlı Mahmud, age, Cilt III, s.222

⁸ Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türki, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1290

⁹ W.Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Terc. Nimet Uluğtuğ, TTK, Ankara, 1996, s.87

¹⁰ Liu Mau TSAI, Doğu Türkleri (Çin Kaynaklarına Göre), Çev. Ersel Kahya-Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, 2006, İstanbul, s.79

Ancak İskitler'de tahta çıkma geleneği¹¹ hakkında bize ipucu veren bir geleneği Herodotos nakletmiştir. Bu efsaneye göre İskit hükümdarının üç çocuğu bir arada gezerken gökten altın nesnelere düşer. Ancak bu altın nesnelere kor halinde el vurulamayacak derecede sıcaktırlar. Büyük kardeşler bu ateşten kor halindeki altın nesnelere ellerine alamazken, küçük kardeş yaklaşık bu nesnelere soğuyor ve en küçük kardeş bunları eline alıyor. Bu duruma atfen büyük kardeşler, Tanrı tarafından iktidar kutunun küçük kardeşe verildiğini düşünmüş olmalıydılar. Bunun üzerine İskitlerde, küçük kardeşten doğanlar tahta çıkmışlardır.¹² Tahta çıkma töreni ile ilgili kaynakların bildirdiği ilk töreni, Çin kaynakları To-ba (Tabgaç) devletinde kaydetmiştir. M.S. 532 senesinde Büyük Hun devletinin torunlarından olan To-baların, hükümdarı tahta çıkmış ve bunun için şehrin dışında bir tören yapılmıştır. Yedi kişi, keçeden yapılmış bir halının altına girerek halıyı tutmuşlar ve yeni hükümdar bunun üzerine çıkarak yüzünü batıya dönmek suretiyle, saygı duruşunda bulunmuştur.¹³

Göktürklerde Tahta Çıkış Töreni: Göktürklerde yeni bir hükümdar seçilince, topluluğun en yüksek rütbeli kişileri onu, bir keçe örtünün içinde taşıyarak, güneş yönünde dokuz kez döndürürlerdi. Her dönüşte, bütün tebaa onun önünde eğilirdi.¹⁴ Döndürmeler ve eğilmeler sona erince, hükümdarlarını ata bindirerek dolaştırırlardı. Dolaşma sırasında kağanın boğazı bir parça ipekle neredeyse bayılana kadar sıkılırdı. Sonra yarı baygın haldeki kağanın ağzından çıkan hırıltılı sözler dikkatle dinlenir, bu sözlerden de onun hükümdarlık süresinin ne kadar olacağına ilişkin bir yorum çıkartılırdı.¹⁵ Bu sözleri duyanlar ise sözlerin gâipten (ruhlar âlemi) geldiğini kabul ederdi. Konar-göçer bir yaşam süren Türkler de taht, çok daha sonraları ortaya çıkmıştır. Göktürklerde hükümdarlar, akkiyiz, yani beyaz bir keçe üzerine oturtturuldu. Keçeyi dört tarafından tutan beyler, hükümdarları havaya kaldırarak, onun, Gök Tengri ile temasını kurarlardı. Daha sonraları bu "hanlama" veya "han kaldırma" töreni olarak isimlendirildi.¹⁶ Sibirya'da bulunan gümüş bir tabak üzerinde ise, Karluk hükümdarına ait olduğu sanılan tahta çıkma töreni tasvir edilmiştir. Bu tasvir, keçe halı üzerinde kaldırılan hükümdar resmi ile tahta çıkma törenini doğrulamaktadır.¹⁷

İpek Urganla/Yay Kirişi İle Boğulma Meselesi: Hükümdarın boynu, ipek bir bezle sıkılarak ona kaç yıl tahta oturacağı soruldu. İpek bir bezle hükümdarın boğulana

kadar boğazının sıkılması, hükümdara adil olması ve adaletten ayrılmaması yönünde bir hatırlatma idi.¹⁸ Aynı zamanda bu durum, hükümdara dünyanın ölümlü olduğunu hatırlatmak amacıyla yapıldı. Hükümdara tahtın sonsuza kadar kendi mülkü olmadığını ve iktidarının sonu olduğu yönünde bir uyarıydı. Hatırlatmaların dışında bir çeşit hizmet isteği de olabilirdi.¹⁹

Türk Töresine Göre Tahta Çıkış Usulleri

Taht üzerinde hanedan üyelerinin eşit hakkı vardı. Tahta çıkacak üyenin seçiminde Tanrı, takdirini hanedanın en yetenekli ve tahtın hakkını verebilecek üyesi için kullanmaktaydı. Tanrı, seçimini dolaylı yoldan işaret etmek suretiyle belli ederdi. Tanrı'nın hangi üyeyi işaret ettiği ise taht için yapılan mücadelenin sonunda ortaya çıkardı. Dolayısıyla Eski Türk devletlerinde hanedan üyelerinin çatışması kaçınılmaz olmuştur. Hükümdarın hayatta iken veliaht tayin etmesi dahi mücadeleyi engellememiştir. Diğer hanedan üyeleri, taht üzerinde hak sahibi olduklarını ve tahttan feragat etmeyeceklerini söyleyerek taht mücadelesine başlardı. Yeni hükümdarın hâkimiyetini güçlendirip pekiştirmesi ise kanlı bir iktidar mücadelesi sonucu gerçekleşirdi. Tüm bu mücadelelerin Tanrı'nın işareti ile başladığını düşünen halk, taht mücadelelerini meşru görmüştür.²⁰ Türk hâkimiyet anlayışının yansıması olarak vuku bulan taht mücadelelerinin iyi ve kötü sonuçları olmuştur. Çetin ve uzun süren mücadeleden sonra devlet yönetimi en güçlü hanedan üyesinin eline geçmiştir. Ancak mücadelenin uzun ve kanlı olması, ayrıca milletinde mücadele içinde olması devleti zayıflatmış ve devletin yıkılmasına sebep olmuştur. Bir diğer tahta çıkma yöntemi ise devletin ileri gelenleri tarafından oluşturulan kurultayların kimin tahta geçeceğini Türk töre ve geleneklerine göre karar vermeleridir. Türk devletlerinde kurultaylar güçlü kurumlardır ve gereğinde hükümdarın seçiminde etkin rol oynamışlardır.

Devlet Kurucu Olarak Tahta Çıkış: Tanrının seçtiği hükümdar, yüksek bir başarı göstererek dağınık durumdaki Türk boy ve kavimlerini kendi idaresi altında toplar, daha sonra da idaresi altında topladığı boy ve kavimleri devlet haline getirirdi. Kendisi de devlet kurucusu olarak tahta çıkardı. "Devlet kurmak için harekete geçen kişi, hem itibarlı, hem de tanınmış bir boyun başkanıdır. Teşkilâtçılık bakımından da son derece yetenekli bir kimsedir. Boy başkanı, kendi boyu ile akraba olan boylara tek tek otoritesini kabul ettirmek suretiyle işe başlıyordu. Bunu ya ikna ve inandırma yöntemiyle, ya da mücadele,

¹¹ M.Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyası'nda İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt I, 2002, Ankara, s.608

¹² Herodotos, *Herodotos Tarihi*, Çev. Mümtekin Ökmen, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006, s.295

¹³ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt I, TTK, Ankara, 2003, s.295

¹⁴ Liu Mau TSAI, age, s.591

¹⁵ Ahmet Taşağıl, *Gök Türkler*, Cilt I, TTK, Ankara, 1995, s.97

¹⁶ Chiu Tang-Shu, *Eski Tang Tarihi (Çin Kaynaklarında Türkler)*, Terc.İ.TOĞAN, G.KARA, C.BAYSAL, TTK, Ankara, 2006, s.74

¹⁷ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2001, s.130

¹⁸ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1982, s.66

¹⁹ Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri I*, Damla Neşriyat, İstanbul, 1990, s.38

²⁰ Kürşat KOÇAK, "İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni Ve Yöntemleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 4, Haziran, 2011, s.105

yani kuvvet ve silah kullanma yöntemiyle yapıyordu. Başkanın otoritesinin kabul ettirdiği boy sayısı artıkça da, devletin kuruluşu hızlanmaktaydı. Böylece, aile çevresinde başlayan teşkilatlanma²¹, boylara ve gittikçe toplumun diğer kesimlerine doğru yayılmaktaydı. Bundan sonra devletin kuruluşu bazı işlemlerle tanımlanıyordu. Artık boyların, yani bodun başkanlığına yükselmiş olan devlet kurucusu, belli bir yerde (ör. Ötüken), belli bir törenle kendisini başında bulunduğu topluluğun hükümdarı ilân ediyor; tahta çıkıyor ve belirli unvanlar(ör. Şan yü, Kağan, Han, Yabgu) alıyordu. Bu aynı zamanda, yeni hükümdarın iktidarını halka tanıtması ve onaylatması anlamına geliyordu.”²² Bunun en bariz iki örneği yazımızın ana temasını teşkil eden Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde görülmektedir. Babası Dukak'ın ölümünü takip eden süreçte Oğuz Yabgu-su'nun yanından ayrılıp, bağlı bulunduğu Kınık boyu ile Cend havalisine²³ gelen Selçuk bey burada beyliğin dolayısıyla yeni tohumları atılan devletin kurucusu olarak beylik makamına oturmuştur. Bu durumun Osmanlı'daki müspet örneği ise, Osman Gazi'nin ölümü üzerine kabileden uc beyliğine takip eden süreçte uç beyliğini, durumun ve zamanın getirdiği yeni şartlara bağlı kılarak, bağımsızlık alameti olan sikkelerini²⁴ bastıran ve nispeten bağımsız bir devlet kurucu olarak tahta çıkan Sultan Orhan'ın saltanatıdır. Nitekim Sultan Orhan, Aşıkpaşazade²⁵, Oruç Beğ ve Neşri gibi ilk Osmanlı kronikçilerinin eserlerinde kabul ettiği genel kaniya göre, Osman'ın ölümünün ardından Devletin asıl kurucusu olarak beylik ve saltanat kılıcını kuşanmıştır.

Veliaht Tayini Usulüyle Tahta Çıkış: Tahta çıkma yöntemlerinden bir tanesi de veliaht tayin edilmek suretiyle tahta çıkma yöntemidir. Türklerde hükümdarlar daha sağlıklarında kendilerinden sonra hâkimiyetlerinin kime intikal edeceğine karar verirler ve tahta çıkacak veliahdı tayin ederlerdi. Türklerde veliaht tayin edilme şansı bulunan hanedan üyeleri Tigin unvanı alırlardı ve çeşitli görevlerde bulunurlardı. Hunlarda, hükümdardan sonra gelen ve “dört köşe” adıyla anılan görevlere Tiginler tayin edilmekteydi. Tiginlerden biri, genellikle büyük oğul, hükümdarın sağlığında veliaht tayin edilirdi. Veliaht olarak tayin edilen tigin, bazen “sol bilge tigin” bazen de “şad” unvanını alırdı. İdaresine devletin doğu bölgeleri bırakılırdı, emrine de bir tümen verilirdi. Veliaht tigin, bazende bir Türk boyunun yönetimine getirilirdi. Buradaki maksat, onun ilerideki görevine gelmeden önce, hükümdarlık görevi için yetişmesini sağlamaktı. Burada hanedan üyesi “sol bilge beyi”,

“şad” görevleri ile pratik uygulamalarla tecrübe kazanıyor, diğer taraftan katıldığı akın ve seferlerde komutanlık yeteneğini geliştiriyordu.²⁶ Hunlarda veliaht tayin edilmek suretiyle yapılan taht değişikliklerine şu örnekler verilebilir. Hun Şan yü'sü (Çince kaynaklarındaki ismi Jih-t'e-hou Han) tahtına varis olarak büyük oğlu ve Sol Bilge Tigin Hu-lu-ku Tigin veliaht tayin etmiştir.²⁷ M.Ö. 96 yılında Hun Şan yü'sü ölünce Hu-lu-ku Tigin veliaht tayin edilmek suretiyle tahta çıkmıştır (M.Ö. 96–85).²⁸ Hun verasetinde bir başka veliaht tayin etme suretiyle gerçekleşen²⁹ taht değişikliğinde ise Hu yente Han, M.Ö. 68 yılında ölünce yerine daha önce veliaht prens tayin edilen küçük kardeşi Hsu-lu-kuan-chü unvanı ile tahtın sahibi olmuştur.³⁰ Selçuklu örneğinde ise bu durumun en net örneğini, çocuksuz olan Sultan Tuğrul'un ölümü öncesinde kendisine karısının etkisi ile Çağrı Bey'in en küçük oğlu Süleyman'ı veliahd göstermesi³¹ ve onun ölümünü takip eden süreçte, Vezir Amid ül-Mülk'ün derhal Süleyman'ı tahta çıkartması hadisesi olarak görebiliriz. Osmanlı Devleti'nde rahatsızlığı artan II. Bayezid'in kendisinin ölümüne müteakip oğlu Şehzade Ahmed'i veliahd ilan etmesi³² ve Selim'in Kefe'de iken babasını bizzat görmek bahanesiyle İstanbul'a gitmek için izin talebinde bulunması, Sadrazama yazdığı mektupta babasının Şehzade Ahmed'i tahta geçirmeyi düşünüp diğer oğullarını ortadan kaldırma niyetini taşıdığını ve eğer böyle bir amacı varsa hemen gelip ona teslim olacağını bildiriyordu. Ayrıca devlet adamlarını da ağır biçimde suçluyordu.³³

Kuvvet Yoluyla Tahta Çıkış: Kuvvet yoluyla tahta çıkma, Türklerde çokça görülen yöntemlerden biridir. Türklerde tahta çıkmak için özellikle belirlenmiş kurallar yoktu. Taht üzerinde hak iddia edebilmek için yönetimdeki hanedanın üyesi olmak yeterli idi. Eski Türklerde tahtın el değiştirmesi, Tanrı'nın kutunu verdiği düşünülen hanedan üyelerinden birinin tahta geçmesi ile gerçekleşirdi. Tanrı'nın seçimi ise hanedan üyeleri arasında çoğu zaman yapılan kanlı mücadele sonucu belli olurdu. Bu kişi yeteneği, liyakati ile en çok takdir toplayan hanedan üyesi olurdu. Bu mücadele, baba ile oğul, amca ile kardeş veya kardeşler arasında olurdu. Kanlı bir taht mücadelesinden sonra kazanan tahta çıkardı. Eski Türklerde tahta çıkışta temel amaç kanlı mücadeleyi kazanan hanedan üyesinin, güçlü bir şekilde tahtın sahibi olmasıdır. Tahta çıkışın kesin yasalarla belirlenmesi durumunda tahta kimin çıkacağı bilinirdi. Türkler, güçlü hükümdarın tahta oturmasında bir

²¹ Koçak, agm, s.107

²² Salim Koca, Türk Kültürünün Temelleri II, Ankara, 2003, s.65-66

²³ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003, s.64-66

²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Beyin Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi", Belleten C.VIII, say., Ankara, 1945, s.207-211

²⁵ Aşıkpaşazade, Osmanlıların Tarihi, Çev.Kemal Yavuz-Yekta Saraç, Koç Kültür Sanat Tanıtım A.Ş., İstanbul, 2003, s.102

²⁶ Koca, Türk Kültürünün Temelleri II, s.80

²⁷ Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Cilt II, TTK, Ankara, 1981, s.132

²⁸ Denis Sinor, Erken İç Asya Tarihi, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.192

²⁹ Koçak, agm, s.109

³⁰ L.N. Gumilev, Hunlar, Terc. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s.216

³¹ Turan, age, s.147

³² Feridun Emecen, "Yavuz Sultan Selim Maddesi" DİA, Cilt III, 2003, s.408

³³ Emecen, agm, s.408

sakınca görmezken zayıf hükümdarın tahta oturması onlar açısından istenmeyen bir durumdu. Bu istenmeyen durumu ortadan kaldırmak içindir ki Türkler en güçlü kişinin tahta çıkmasını istediklerinden tahta çıkmak için tek kişiyi işaret eden hükümler koymaktan kaçınmışlardır.³⁴ Hükümdarlık mücadelesinde güçlü olanın kazanmasını isteyen halkın bu yaklaşımı bir bakıma hanedan üyeleri arasında muhtemel bir taht mücadelesini teşvik edici nitelikte olmuştur. Göktürklerde iktidarın veraseti, "hanedanın büyüğü hükümdar olur prensibine" dayanıyordu. Hükümdarlık babadan oğla veya ağabeyden küçük erkek kardeşe geçiyordu.³⁵ Göktürklerde bir başka kuvvet ve mücadele yoluyla tahta çıkma hadisesinde Bilge Kağanın kuvvet ve mücadele yöntemiyle tahta çıktığını görüyoruz.³⁶ Kapgan Kağan'ın 716 yılında öldürülmesinden sonra tahta devlet ileri gelenleri tarafından oğlu Küçük Kağan tahta çıkartıldı.³⁷ Külteğin, Küçük (İnel) Kağan ve çevresindekileri öldürüp yerine ağabeyi Sol Şadı Bilge Kağan'ı tahta çıkartmıştır.³⁸ Bilge Kağan, Tanrı'nın kendisinin daha doğrusu ailesinin Tanrı tarafından hükümdar seçildiğini Orhun yazıtlarında anlatmaktadır. "Tanrının başışı olduğu için, kendimin (de) talihim olduğu için (hakan olarak) olarak tahta oturdum." ³⁹ Tanrı'nın verdiği yetki ile tahta oturmak, tahtın meşruluğunun ilahi temelini de olduğunu ortaya koymaktadır. Türklerde, köklü ve tanınmış bir hanedana mensup olmak iktidarın meşruluğunun kabul edilmesini kolaylaştırmaktaydı. Kuvvet yoluyla tahta çıkmanın bir diğer örneğini ise Büyük Hun İmparatorluğu'nun esas kurucusu sayılan Mete/Motun Han'da görebilmekteyiz. Bu durumu Çin Yıllıkları şöyle anlatır; "Tuman Han kanarmış, İnsanoğlu bu ya! Bir cariyeye hep dermiş bu Mete ölsün diye. Tuman Han ava gitmiş Mete'ye de gel demiş. Avda bir ok uçmuş, Tuman Han'a gelmiş. Gerçi derler çoğu Mete atmış ilk oku!"⁴⁰

Burada Mete'nin babasını öldürerek tahta çıkışına şahit olmaktadır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır; Mete babası Teoman'ı taht hırsı veya şahsi öfkesi yüzünden değil, Türk töresini çiğnediği için katletmiştir.⁴¹ Sultan Tuğrul'un ölümünü takip eden süreçte, Selçuklu tahtında en az Süleyman ve Kutalmış kadar hak sahibi olduğunu iddia eden Melik Alp Arslan, Kutalmış'ın 50.000 Türkmen ile Rey Şehri üzerine yürüdüğünü haber alıp derhal Merv üzerinden hareke-

te geçmiştir.⁴² Damagan yakınlarında Kutalmış'a elçi gönderen Melik Alp Arslan, onu saltanat davasından⁴³ vazgeçirmeye çalışmıştır. Ancak Kutalmış'ın saltanat davasından vazgeçmemesi üzerine iki Melik arasında yapılan savaş neticesinde 1064 yılında Alp Arslan, Kutalmış'ı yenmiş ve tahta cülus etmiştir. Osmanlı Devleti'nde ise, yine I.Selim örneği üzerinden meseleyi incelediğimizde, II. Bayezid'in artık devletin istikrar ve güvenliğini kâfi derecede muhafaza edemeyeceğine kanaat getiren Şehzade Selim Kırım Hanı ve Payitahttaki yeniçerilerden aldığı destek⁴⁴ ile İstanbul'a gelerek bir askeri darbe⁴⁵ ile babası Sultan II. Bayezid'i tahttan indirerek kendisi Osmanlı tahtına oturmuştur.

Kurultay Yoluyla Tahta Çıkış: Türklerde hükümdar öldükten sonra yeni hükümdarın seçilmesinde devlet ileri gelenleri söz sahibi idi. Özellikle tahtın pek çok taliplisi varsa devlet ileri gelenlerinin teveccühünü kazanan hükümdar adayı tahtın yeni sahibi olmaktadır. Devletin ileri gelenleri bir kurultay düzenleyerek kararlarını halka ilan ederlerdi. İskitler boylar birliği tarafından yönetiliyordu. Büyük ihtimalle hükümdarları bu boy reislerinden seçiliyordu. Fakat elimizde bu seçim ile ilgili mevcut bilgi bulunmamaktadır. Hun tarihinde devlet ileri gelenlerinin tercihi ile tahta çıkan hükümdarlar olmuştur. Hun tahtına, M.Ö. 60 yılında ölen Hakanın yerine kurultay ve Ulu hatunun karar ile Sağ Bilge Tigin'i, Wuyen-chü-te'yi tahta çıkardılar. Büyük Hun kurultayı devam ederken Hun Hakan'ı öldü. Ulu hatun, kurultayın devamını sağladı ve ölen hakanın oğullarından tahtı kurultay kararı ile aldı. Kurultay başka bir hakan torununu, Hun tahtına çıkardı.⁴⁶ Uygur devletinde ise öncelikle hükümdarın oğlu, kardeşi ve diğer hanedan üyeleri tahta çıkardı. Hanedan içerisinde tahta çıkacak aklı başında yetişkin bir hükümdar bulunamazsa hükümdarın evlatlıkları da devlet büyüklerinin isteği ve kurultay kararı ile tahtın sahibi olabilirlerdi. Uygur Kağan'ın, evlatlığı Yağlakar kabilesinden Kutluk Bilge Çor kağandır. Karabalsagan Yazıtı'na göre, bu kağanın tahta çıkışı şu şekilde meydana gelmiştir. 794 senesinde kağan öldüğü zaman, Kutluk Bilge Kağan bütün hanedan üyelerinin ve Uygur ileri gelenlerinin en yaşlısıymış. Bütün Uygur valileri, nazırları, ordu komutanları, sınır valileri kendisini desteklemişlerdir. Hatta tahta çıkması için teşebbüste bulunmuşlardır. Sonunda devlet ileri gelenlerinin seçimi ile Kutluk Bilge Kağan tahta çıkmıştır.⁴⁷ Alâeddin Keykubad ile Mugiseddin Tuğrulşah ve Celâleddin Keyferidun arasındaki saltanat mücadelesi, kendi aralarında meydana gelmeyip dev-

³⁴ Chiu T'ang-Shu, age, s.94

³⁵ Koçak, agm, s.110

³⁶ Chiu T'ang-Shu, age, s.252

³⁷ Jen-T'ang, T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler, Taipei, 1968, s.171

³⁸ Rene Giraud, İleriş Kapkanı Bigenin Hükümdarlıkları, Çev. İsmail Mangaltepe, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1999, s.83

³⁹ Talat Tekin, Orhon Yazıtları, TDK, Ankara, 2006, s.47

⁴⁰ Ögel, Türk Mitolojisi, s.9

⁴¹ Korkunç bir hakan olsun, çok büyük bir han olsun. Babasını öldürsün Türk Töresi korunsun. Mete'nin babası yanılmış, Tanrı vermiş cezayı, oğul yaptı sanılmış.

⁴² Turan, age, s.148

⁴³ Turan, age, s.148-149

⁴⁴ Yavuz Sultan Selim Maddesi, Feridun Emecen, DİA, Cilt III, 2003, s.409

⁴⁵ Erhan Afyoncu-Ahmet Önal-Uğur Demir, Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016, s.45

⁴⁶ Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Cilt II, s.136

⁴⁷ Özkan İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta-Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", İstanbul Ün. Tarih Enstitüsü Dergisi, Cilt IX, s.87-106

let adamları arasında yaşanmıştır. Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un Melik Eşref üzerine sefere çıkacağı sırada verem hastalığına yakalanarak ölmesi üzerine, Çaşnigir Emir Seyfeddin Ayaba, Pervâne Şerefeddin Muhammed, Emir Mübarizeddin Çavlı, Emir-i Meclis Mübarizeddin Behramşah ve Emir-i Ahur Zeynüddin Başara onun ölümünü saklayarak tahta kimin geçeceğini tartışmaya başladılar⁴⁸. Devlet adamlarından bir kısmı Erzurum Selçuklu Meliki Mugiseddin Tuğrul Şah'tan yana görüş bildirirken, diğer bir kısmı da Celâleddin Keyferidun'dan yana tavır aldılar. Önerileri dinleyen Mübarizeddin Behramşah ile Seyfettin Ayaba ise merhum sultanın ortanca kardeşi olan Alâeddin'in tahta daha münasip olduğunu ileri sürdüler.⁴⁹ Bir takım gâilelere rağmen Alaeddin Keykubad üzerinde karar kılınarak Selçuklu tahtına çıkarıldığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde geleneksel Türk yönetim geleneği gereği tahta çıkmada tüm hanedan üyelerinin eşit hakkı sahip olması ilkesi gereğince, yaşanan taht kavgaları devletin güç kaybetmesine (Fetret Devri) neden olmakla birlikte, içerideki huzursuzluklar devletin Merkez-i Ademiyetçiliğini her an tehlikeyi sokmaktadır. Yaşanan kardeş katletmeleri ise tüm toplumda derin bir acı ve kedere sebep olmaktadır. Bunun önüne geçmek isteyen Sultan I. Ahmed saltanatı esnasında çıkarttığı kanunname ile kardeş katli meselesine son vermiş, bunun yerine "Kafes Sistemi" denilen, hanedanın en büyük ve akli dengesi yerinde üyesinin tahta geçmesine karar vermiştir. Bu sistemin konumuz ile alakası ise, padişahın ölümü durumunda devlet adamları tarafından toplanan Meşveret Meclislerinde en uygun şehzadenin tahta çıkartılması hususudur. Yani Orta Asya Türk devletlerindeki Kurultay hadisesi burada Meşveret Meclisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplanan Meşveret Meclisinde⁵⁰ akli dengesi yerinde olmayan Sultan I. Mustafa'nın yerine büyük ve akli dengesi yerinde olan II. Osman'ın tahta çıkartılması uygun bulunmuştur.

Din Adamları Vasıtasıyla Tahta Çıkış: Orta Asya'dan Anadolu'ya değin kurulan Türk devletlerine bakıldığında din adamlarının devlet içindeki önemi kendiliğinden anlaşılır. Tahta çıkan bir hükümdar için önemli olan iki nokta vardır; Siyasi Meşruiyet ve Dini Meşruiyet. Tarih boyunca Türk hükümdarlar bu iki meşruiyetten birini tesis edemediğinde hükümdarlıkları meşruiyet kazanmamış ve halk tarafından itibar görmemişlerdir. Türklerin İslamiyet'e girmeden önceki inançları olan Gök Tengri inancında bu meşruiyet bir kam vasıtasıyla sağlanırken, Türklerin İslamiyeti kabul etmesini takip eden süreçte bu görevi Müftü/Şeyh'ül-İslam yapmıştır. Bu durum öyle bir hal almıştır ki, artık sadece hükümdarın tahta çıkış

meşruiyetini sağlamakla kalmamış, tahttan indirilmesi içinde din adamlarına başvurulmuştur. Hunlar'da kağan öldüğünde, genellikle yedi seçkin kabilenin reisi, vezirlerle bir araya gelir ve saray ortasına bir siyah keçe döşeyip yeni kağan olacak kişiyi bu keçenin üzerine oturturlardı. Beyaz elbise içindeki beyler yeni kağana biat⁵¹ ettikten sonra ona şöyle derlerdi: "Yukarıda güneşe bak, baki olan Tanrı'yı itiraf eyle. Sen onun gölgesisin. Kendi tedbirini O'nun muradına uydur. Aksi halde sana sadece bu siyah keçe kalır." Daha sonra kırmızı elbiseler giyip, başlarına birer sorguç (kotuz) takarlar ve kağana tacını giydirelerdi.⁵² Göktürkler'de ise, kağanlar tahta çıkarılırlarken bir keçe ya da bir halı üzerine oturtulurlar ve Doğu'dan Batı'ya doğru dokuz kez döndürülüp, her defasında önünde eğilerek selâmlanırlardı. Bu selâmlama işi bittikten sonra kağan bir ata bindirilir ve atın üzerindeki ipekli bir kumaşla boğazı sıkılarak baygın bir hale sokulurdu. O sırada kağanlığının ne kadar süreceği⁵³ kendisinden sorulup, onun yarı baygın bir şekilde vereceği cevaplardan türlü hükümler çıkartılırdı. Törenin sonunda halka büyük ziyafetler çekilirdi.⁵⁴ Kağanın bu şekilde bir keçe ya da halı üzerine oturtularak Doğu'dan Batı'ya doğru dokuz kez döndürülmesinin sebebi şuydu: Eski Türkler'in düşüncesine göre Dünya Doğu'dan, yani Güneş'in doğduğu yönden Batı'ya doğru dönmekteydi. Keçe ya da halı da dokuz kez aynı yönde döndürülüyordu. Böylece kağan göğün dokuz katını aşmış ve Tanrı'ya ulaşmış, ondan kutunu almış oluyordu.⁵⁵ Bu âdetin, temelini Şamanların göge çıkma törenlerinden aldığı ortaya çıkmaktadır. Nitekim Şaman ayininin yapılacağı gün, akşam olunca keçe bir çadır kurulur ve kapısı Doğu'ya çevrilirdi. Çadıra bir ağaç dikilir, ağaca göğün dokuz katını gösteren dokuz işaret yapılırdı. Açık renkli bir at kurban edilirdi. Kurban davulun ruhuna, ateş anasına sunulurdu. "Ay, Kam, Ay" diye bağırılırdı. Kam eşik ruhuna seslenir, bakır kılıcı, ok ve yayı ile kötü ruhları kovardı. Yedinci katta Ay'a, sekizinci katta Güneş'e saygı duruşu yapar, dokuzuncu katta ise Gök Tanrı ile buluşurdu. Göge çıkıp inmeden sonra, kam bir keçe üzerine konup dokuz kere döndürülürdü.⁵⁶ Din adamları vasıtasıyla tahta çıkışın Orta Asya'da ki önemli örneklerinden birisi de Çingiz Han (Cengiz Han)'ın tahta çıkış hadisesidir. Meşhur İranlı tarihçi Cüveyni'nin eseri olan Tarih-i Cihan Güşa'da geçen hadiseye göre⁵⁷; Kamların Tanrı ile ilişkisi de

⁵¹ Biat, İslam Hukuku'nda halife seçimi sırasında, seçmenlerle seçilen arasında yapılan bir sözleşme olarak kabul edilmektedir. Bu sözleşmede seçmenler itaatlerini satmakta, karşılığında da seçilenden yönetim satın almaktadırlar. İşte, halifenin seçmenlerce tanınması işlemine bey (satım) kökünden biat (beyat) adı verilmektedir.

⁵² Halil Cin - Ahmet Akgündüz, Türk Hukuk Tarihi, Cilt I, Akçağ Yay., Konya, 1989, s.67

⁵³ Koçak, agm, s.112

⁵⁴ Cin - Akgündüz, age, s.41

⁵⁵ Ögel, Türk Mitolojisi, Cilt II, s.164

⁵⁶ V.I. VERBITSKIY, Altayskie Inorodzu, Moskova, 1983, s.418

⁵⁷ Aybars Pamir, "Türklerin Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukukuna Etkisi", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Ankara, 2012, s.165

⁴⁸ İbn Bibi, el-Evamir'ül Ala'ıye, C. I, s. 218.

⁴⁹ Mevlüt Günler, Türkiye Selçuklu Devleti'nde Saltanat Mücadeleleri ve Devlet İle Toplum Üzerindeki Etkileri, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010, s.91

⁵⁰ Halil İnalçık, Devlet-i 'Aliyye II, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014, s.182

bulduğundan söz edilmiş, Moğollar döneminde, şiddetli kışta çıplak bir vaziyette dağlara giderek Tanrı ile konuşan Moğol Kamı, Tanrı'nın yeryüzünü Temuçin ve oğullarına verdiğini bildirmiştir.⁵⁸ Din adamları vasıtasıyla tahta çıkışın en çok ve net görüldüğü devlet ise, aynı zamanda bir İslam Devleti olan, Osmanlı Devleti'dir. Osmanlı Devleti'nin hetedoroks bir devlet olması, devlet içerisindeki ulema sınıfının oluşmasına ve güçlenmesine sebep olmuştur. Devletin yükseliş ve çöküş dönemlerinde birçok padişahın Şeyhülislamın fetvası ile tahttan indirildiğine ve tahta çıkarıldığına şahit olmaktadır. Bu duruma birçok örnek vermek mümkünse de biz Sultan İbrahim hadisesine değinmekle yetineceğiz. 1648 tarihinde tahttan indirilen Sultan İbrahim'in yerine henüz reşit olmayan kardeşi Mehmet tahta çıkarılmıştır. Hadise ise şöyle cereyan eder; Sultan İbrahim'in sadrazamı olan Ahmet Paşa, bazı muhalif ve isyancı karakterdeki yeniçeri ağalarını ortadan kaldırmak için bir düşün tertip eder. Ancak planı önceden öğrenen yeniçeriler, aniden düğünü terk eder ve isyan başlatırlar. İsyanın kontrolden çıkması üzerine Sultan İbrahim derhal sadrazam Ahmet Paşa'yı azleder. Ancak bununla yetinmeyen yeniçeriler, mevcut sultan değişene değin isyana devam edeceklerini bildirirler.⁵⁹ Valide Kösem Sultan'dan da destek alan Yeniçeriler Şeyhülislam Hanefi Efendi'den bir fetva⁶⁰ alırlar. Aldıkları fetva üzerine derhal Sultan İbrahim'i tahttan indiren yeniçeriler, bu sefer de sabık sultanı saltanatı için tehdit gören Valide Kösem'in emri ile Sultan İbrahim'in katli için Hanefi Efendi'den fetva⁶¹ isterler. İstedikleri fetvayı alan yeniçeriler derhal Sultan İbrahim'i boğdurtmuş ve küçük kardeşi Şehzade Mehmet'i IV. Mehmet nam ile tahta oturtmuştur.

Osmanlı'da Tahta Çıkış Töreni: Osmanlı devlet törenleri içerisinde en önemlisi devletin yapısını ve iktidar anlayışını işaret eden cülûs törenleridir. Tahta çıkış törenleri olan cülûs törenleri en eski Türk devletlerinden itibaren her devirde yapıldığı gibi Osmanlı Devletinde de kuruluşundan başlayarak her devirde çeşitli şekillerde kutlanmıştır.⁶² Yeni padişahın cülusu, gün ve saati teşrifatçı tarafından merasime iştirak edecek olanlara derhal bildirilirdi. Padişahın tahtı Babüssaade denilen Ak ağalar kapısının önüne kurulurdu. Merasimde bulunacak olanların sıraları teşrifatçı vasıtasıyla ve bir deftere

kaydedilirdi.⁶³ Padişah bir koltuğunda Darüssaade ağası ve diğer koltuğunda bir zamanlar Babüssaade ağası daha sonraları Silahdar Ağa olduğu halde biat mahalline geldiğinde meydana da bulunan Divan-ı Hümayun çavuşları hep bir ağızdan ve ritmik bir sesle iyi dilek ve dua cümleleri söylerlerdi ki buna alkış tutmak denir.⁶⁴ Müneccimbaşı'nın tayin ettiği saat-ı muhtar denilen uğurlu bir anda tahta otururdu.⁶⁵ Nakibül-eşrafın dua etmesiyle başlayan merasimde vezirler, divan üyeleri olarak kazaskerler, defterdar, nişancı ve diğer yüksek rütbeli memur varsa Kırım Hanları, yeniçeri ağası ve dört bölük ağaları, İstanbul kadısı, ulema, meşayih, çarşıgırlar, müteferrikalar ve diğer birun halkı şayet İstanbul'da ise kapitan paşa katılırdı. Resmi devlet törenleri için en önemli kaynak olan Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi'nde cülus ve bayram törenlerindeki biat esnasında padişahın kimlere ayağa kalkıp kalkmayacağı, kimlerin el öpmesi gerektiği belirtilmiştir. Buna göre padişah, sadrazam, vezirler, şeyhülislam, nakibüleşraf, kazaskerler, defterdar gibi üst düzey makam sahipleri ve ulema el öpmek için yaklaştıklarında ayağa kalkmaktadır. Bir nevi teşkilat görevi yapan Divan-ı Hümayun çavuşları bu esnada bir yanlışlığa yer vermemek için ayağa kalkması gerektiğinde padişaha "hareket-i hümayun padişahım" oturması gerektiğinde de "istirahat-ı hümayun padişahım" sözcükleri ile alkış tutardı.⁶⁶ Askerlerin biat etmesine sıra geldiğinde padişahın bunlara yüksek sesle "bahşiş ve terakkileriniz kabulümdür" demesi gerekmektedir. Teşrifat sırasına göre herkes biat ettikten sonra teşrifatçı efendinin biat etmesi ile merasim biter, padişah yine alkış arasında ayağa kalkıp içeriye giderdi. Cülus yeni padişah adına hutbe okutmak suretiyle ilan edilirdi.⁶⁷ Yeni padişah adına hutbe okumak ise saltanat alameti olup cülusun bütün ülkeye ilan edilmesidir. Uzak vilayetlere ve komşu devletlere ulaklar gönderilerek söz konusu değişiklik resmi yazılarla bildirilirdi. Bunlardan sonra başta devlet erkânı olmak üzere cülus tebrikleri başlardı. Uç vilayetlerden gelen sancak beylerinden sonra komşu ülkelerden de cülus tebriği için elçiler gelirdi. Hükümdarlığa geçen bir şehzade cülusunu müteakip tıraş olur ve tesrih-i lihye tabiri ile sakal salıverirdi. Küçük yaşta hükümdar olanlar ise büyüyüp yaşları yirmiye gelince sakal uzatırlardı.⁶⁸ Padişahın cüluslarında sadr-ı azamdan başlayarak devlet erkânına ve ulemaya ve kapıkulu ocaklarına cülus bahşişi denilen bir bahşiş verilmesi kanundu. Bundan başka padişahların saraya kapanmadıkları zamanlarda, ilk defa sefere gidişlerinde askere sefer bahşişi

⁵⁸ Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, Çev. M.Kazvini, Londra, 1937, s.165 ve Osman Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1978, s.54.

⁵⁹ Afyoncu-Önal-Demir, age, s.161

⁶⁰ Mezhebimiz uleması olan İmam Ebu Hanefi Hazretleri, "Akli dengesi bozuk olanın saltanatı caiz değildir; akıllı olanın caizdir." diye buyurmuştur. O yol üzerine fetva vermek gerekir ki, maslahat tamam olsun. Masum tahta çıkarsa, vezir işleri idare edebilir. Ancak akli dengesi bozuk olana iş öğretmek mümkün değildir. Bu hal üzerine Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi, yerine Şehzade Mehmed'in tahta çıkarılması vaciptir. (Afyoncu-Önal-Demir, age, s.162)

⁶¹ El-Sual; İlimiye ve askeriye makamları ehline verilmeyip, rüşvetle ehilsiz kişilere verilmekle düzeni bozan padişahın katli vacip olur mu? El-Cevab; Olur. (Afyoncu-Önal-Demir, age, s.162-163)

⁶² Zeynep Tarım Ertuğ, "XVI. yy Osmanlı Devletinde Cülûs Ve Cenaze Törenleri", Türk Dernekleri Dergisi Osmanlı Özel Sayısı, Ankara, 1999, s. 2

⁶³ Uzunçarşılı, age, s.188

⁶⁴ Ertuğ, agm., s.138.

⁶⁵ Uzunçarşılı, age, s.188

⁶⁶ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Saltanat Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C.XIV, Ankara, 1959, s.72

⁶⁷ Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s.66

⁶⁸ Uzunçarşılı, age, s.75

ismiyle başka bir bahşış daha vermeleri usuldendi. Cülus ikramı iki şekilde olurdu bunlardan birincisi yeniçeri ve devlet görevlilerinin ulufelerine yani mevcut maaşlarına zam yapılmasıdır ki buna cülus terakkisi denilirdi; ikincisi ise yine askere ve devlet erkânına yeni padişahın hediyesi olarak bir defaya mahsus verilen paradır. Buna da cülus inamı veya cülus bahşışı denilirdi bahşış eski bir gelenek olup sadece para olarak verilmez hilaat giydirmek veya çeşitli hediyeler vermek de bu gruba girerdi.⁶⁹ Eğer ulufe tevziatı sırasında asker Çanak Yağması yapmaz ve sarayı terk ederlerse, bu isyan alameti sayılır ve sultan derhal içeriye alınır. Nitekim Sultan I.Süleyman devrinde ulufe tevziatında askerin Çanak Yağması yapmaması, ardından şehirde isyan başlaması⁷⁰ bu duruma verilecek birçok örnekten bir tanesidir.

Sonuç: Orta Asya'dan Osmanlı'ya kadar uzanan zaman silsilesi içerisinde, birçok Türk anene ve geleneği çeşitli değişikliklere uğrayarak gelmiştir. Bunlardan değişmez fakat biçim değiştirmiş olan en görünür örnekler Han-ı Yağma ve Tahta çıkış ritüelleridir. Kitab-ı Dedem Korkut'ta bahsedilen Han Yağması geleneği Osmanlı'nın birçok döneminde düğünlerde yahut şenliklerde kendini göstermiş ve dönemin elçileri, vakanüvisleri bunları kayıt altına almıştır.⁷¹ Aynı şekilde Orta Asya Türk devletlerinde ki tahta çıkma gelenekleri de İslam dininin getirdiği yenilikler ve kaideler eklenmesine karşın Ötüken'de ki törenlerle benzerlik göstermektedir. Farklı usuller kullanarak tahta çıkma geleneği (Veliaht tayin etme⁷²- Kuvvet yoluyla tahta çıkma⁷³- Kurultay yolu ile tahta çıkma⁷⁴- Şamanlar vasıtasıyla tahta çıkma⁷⁵) Orta Asya'da olduğu gibi sadece biçim değiştirerek, Osmanlı Devleti'nde de

uygulanmıştır. Aradan geçen yüzyıllar, değişen devlet isimleri ve hanedanlar Türk devletlerinde sadece tarihsel sürekliliği getirmiş birçok adet olduğu gibi intikal etmiştir. Yani Türk gelenek ve göreneklerinde tarihi süreçte hiçbir değişiklik yaşanmamış, sadece yaşandığı yüzyılın durumuna göre değişik formlara bürünmüştür.

⁶⁹ Ebru Baykal, Osmanlılarda Törenler, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s.16

⁷⁰ Afyoncu-Önal-Demir, age, s.51

⁷¹ Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, TTK Yayınevi, Ankara, 1988, I.Cilt, s.438

⁷² II. Murat'ın oğlu Şehzade Mehmed'i yerine aday göstermesi.

⁷³ I. Selim'in babası II. Bayezid'i askeri bir darbe ile hal etmesi.

⁷⁴ Devlet adamlarının kendi belirledikleri şehzadeyi tahta çıkartma gayretleri.

⁷⁵ Şeyhülislam'ın desteklediği ve tahta çıkması yönünde uygun fetva verdiği şehzadenin tahta çıkması.

Bozkır Kavimlerinde Askeri Teşkilat

MAZHAR NARŞAP / GAZİ ÜNİVERSİTESİ*

Her kültür ortaya çıktığı coğrafi çevrenin etkisiyle meydana gelmiştir. Orta Asya coğrafyasında ise bozkır kültürü, diğer bir adı ile atlı göçebe kültürü oluşmuştur. Bu bozkır kültürünü meydana getiren bozkır kavimleri hem kendilerini hem de yurtlarını düşmanlarından korumak amacıyla ordu-millet anlayışı temeline dayanan kendilerine özgü bir ordu teşkilatı kurmuşlardır. Bozkır kavimlerinin devletlerini kurabilmeleri, dağınık boyları bir devlet çatısı altında tutabilmeleri, ortak düşmanlarına karşı gelebilmeleri, devletlerinin güçlü ve uzun ömürlü olarak hayatını sürdürmesi, sosyal, siyasi, iktisadi ve askeri bakımın iyi organize olabilmeleriyle doğrudan bağlantılıdır. İşte iyi bir şekilde teşkilatlanmasını tamamlayan bozkır kavimleri geniş coğrafyalarda egemen bir güç olarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir.¹ Yusuf Has Hacib de yazmış olduğu eseri Kutadgu Bilig’de devlet teşkilatlanması şu şekilde özetlemiştir; “Ülkeyi elde tutmak için çok asker ve ordu lazımdır, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır, bu mal elde etmek için, halkın zengin olması gerektir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar”.²

Devlet teşkilatının temel taşlarından biri de askeri teşkilattır. Bozkır kavimlerinin askeri teşkilatı da sosyal yapısına uygunluk göstermektedir. Askeri teşkilatta emir-komuta zinciri içerisinde küçükten büyüğe ya da büyükten küçüğe doğru bir yapılanmanın olduğu dikkati çekmektedir.³ Eski Türk ordusu çeşitli birliklerden meydana geliyordu. En büyük birlik 10 bin kişilikti. Bu birliğe tümen adı veriliyordu. Tümenler de 1000’li, 100’lü ve 10’lu olmak üzere kademeli olarak küçülen birliklere ayrılmaktaydı. Bu birliklerin başlarında da derecelerine göre tümenbaşı, binbaşı, yüzbaşı, onbaşı gibi unvanlar taşıyan birer komutan bulunmaktaydı. İlk defa Hun hükümdarı Mete zamanında görülen bu teşkilat, ufak değişikliklerle bütün Türk devletlerinde varlığını korumuştur.⁴

Türk ordusu ücretli değildi. Diğer milletlerde askeri kuvvet çoğunlukla para ile tutulan kimselerden teşkil edilirken Türklerde ordu, devletin tabii savunma gücü sayılırdı. Türklerde ordu daimi idi.⁵ Eski Türklerde askerliğe meslek gözüyle bakılmazdı. Şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes asker olarak yetişmek zorundaydı. Bundan dolayı, hemen hemen her Türk bir savaşçı idi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türkler de halk ordu, ordu da halk durumundaydı. Daha doğrusu savaş zamanında bütün halk bir ordu haline gelmekteydi.⁶ Zira kadın-erkek, genç-yaşlı herkes her an savaşabilecek durumda olup, bu bozkırının en doğal hayat tarzının gereği idi. Türklerin sporları, eğlenceleri ve avlanmaları bile askeri egzersizler niteliğindedir.⁷

Türk ordusunun ideal asker sayısı 400 bin idi. Tarihi kayıtlara göre, 400 bin kişilik ordu ilk defa Hun Türklerinde görülmüştür. Örneğin büyük Hun hükümdarı Mete, Çin ordusunu M.Ö. 203 yılında Pe-teng kalesi çevresinde 400 bin atlıdan oluşan ordusuyla dört taraftan kuşatmıştır.⁸ Türk ordularının mevcudiyeti hakkında yabancı kaynaklarda mübalağalı rakamlar verilmekle beraber, her şeye rağmen yine de kalabalık oldukları muhakkaktır.⁹

Türkler zamanın ve çevrenin en zor şartları içinde dahi yiyecek ve malzeme ikmallerini kolayca yapmak çarelerini bulmuşlardır. Diğer milletlerde ordunun arkasından askeri beslemek üzere binlerce baş sığır sevk etmek zorunda kalınırken, Türklerde her savaşçı kendi atını, silahını ve azığını kendi tedarik etmek durumundaydı. Türkler yiyecek ihtiyaçlarını et konservesi ile karşıyorlardı.¹⁰ Esasında bu da ordunun daha çabuk hareket etmesini sağlıyordu, çünkü ordunun besin ihtiyacı için gelen binlerce sığır ve koyun ordunun hareket kabiliyeti oldukça düşürebilmekteydi. Ancak Türkler kendi icatları olan konserveler sayesinde buna bir çözüm bulmuşlardı.

Eski Türklerde başkomutan, şan-yü, kağan, han ve hakan unvanını taşıyan hükümdar idi. Ondan sonra kağanın oğulları ya da kardeşleri arasından seçilen iki küçük kağan ve

* SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017’de Aksaray’da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı’nda sunulmuştur.

¹ İlhami Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, Ankara 2016, s. 212.

² Halil İnalçık, Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı Devlet Kanun Diplomasi, İstanbul 2011, s. 37.

³ Durmuş, a.g.e., s. 213.

⁴ Salim Koca, Türk Kültürünün Temelleri-2, Ankara 2010, s. 103.

⁵ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 2010, s. 270.

⁶ Koca, a.g.e., s. 102.

⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s. 270.

⁸ Koca, a.g.e., s. 105.

⁹ Kafesoğlu, a.g.e., 272.

¹⁰ Koca, a.g.e., 102; Kafesoğlu, a.g.e., 272.

dört alt kağan, bölümlere ayrılmış toprakların yönetiminde görevlendiriliyordu. Sağ ve sol şadlar, aynı şekilde sağ ve sol yabgular oluyordu. Devlet yönetiminde görev yapan bu önemli şahsiyetler ordunun bölümlerini kumanda ediyorlardı.¹¹ Karahanlılar ile Oğuz Türklerinde bir de ordu komutanı vardı. Bu komutan sü-başı unvanı ile anılmaktaydı. Türk hükümdarı her savaşta ordusunun başında bulunur ve ordusunu bizzat kendisi komuta ederdi. Başka bir ifade ile Türk hükümdarları, başkomutan olarak, başından sonuna kadar bütün askeri faaliyetleri planlama, yürütme ve sonuçlandırma görev ve sorumluluğunu üzerinde taşıyan en büyük yetkililerdi.

Bozkır kavimlerinde ordu üç ana parçadan oluşmaktaydı. Bunlar; savaşçı alp yani insan gücü, savaş araç ve gereçleri ve de taktikti.

Savaşçı Alp ve Alp'in Yetiştirilmesi

Orduyu meydana getiren unsurlardan biri hiç kuşkusuz bizzat savaşçı unsurdur. Zira ordu ne kadar mükemmel teşkilata, ne kadar modern savaş araç ve gereçlerine sahip olursa olsun, zafer ancak ve ancak savaşçı unsurun göstereceği gayret ve yetenek sayesinde temin edilebilir. Daha doğrusu, savaşın kazanılmasında savaşçı unsur ile ordunun başında bulunan komutanın niteliği birinci derecede rol oynamaktadır.¹²

Türkler savaşçı unsura sü, çerig, er ve urungu demekteydiler. Öte yandan Göktürk kağanlarının bahadırlardan seçilmiş özel bir muhafız birliği bulunmaktaydı. Bu muhafız birliğinin askerleri ise böri adıyla anılmaktaydı.¹³

Türklerde askeri eğitim çocuk yaşta başlamaktaydı. Şüphesiz bu eğitim hayatın gayesine uygundu. Örneğin Hunlarda çocuklar iğdiş edilmiş koç ya da koyunlara binebilmekte, yay gerebilmekte ve kuşlara, gelinciklere ve büyük farelere ok atabilmektedirler. Büyüdüklerinde beslemeleri ve giyimleri için gerekli olan tilki ve tavşanları avlamaktaydılar. Burada koç ve koyuna binerek, ayakları yere değmeden durabilme ve bu esnada yay gerip ok atabilme kabiliyetinin kazanıldığı dikkati çekmektedir. Böylece atlı bir savaşçının kazandığı üç temel kabiliyetin ilk adımı atılmaktadır. Bunlar dörtnala giden at üzerinde kendinden emin bir şekilde öne, arkaya, sağ ve sola dönebilme, yay gerip ok atabilme ve hedefi vurabilmeleridir. Çocukken başlayan eğitimde koç üzerinde durarak, atış yapıp hedefi vurma, bu işi gerçekleştiren çocuklarda güven duygusunu artırıyordu. Koçtan düşüklerinde fazla zarar görmüyor, tekrar koça binmekten

korkmuyor, bu safhayı atlattıktan sonra iyi bir at binicisi, iyi bir yay gericisi ve iyi bir hedef vurucusu olabiliyorlardı.¹⁴

Türk toplumunda savaşçı unsura alp denilmekteydi. Alplar toplumun koruyucusu ve kahramanı oldukları için toplumda saygın bir konumda bulunmaktaydılar. Yazılı kaynaklarda Türkler için, hastalıktan dolayı yatakta ölmeyi utanç sayarlar, savaş meydanlarında ölmeyi ise övünç kaynağı olarak görmekteyler şeklinde yer alan ifadeler bulunmaktadır ki, bu Türklerde kahramanlığın önemini gösteren en güzel ifadelerden biridir.

Her aile kendi çocuğunun alp olmasını istemekte ve çocuklar alp olmaları için özendirilmekteydi. Alp kelimesi eski ve yeni birçok Türk lehçesinde kahraman, cesur, yiğit, zorlu manalarına gelmektedir. Bu kelime şahıs adı olarak kullanıldığı gibi bir sıfat, bir unvan ve boy teşkilatı içinde bir asalet zümresinin adı olarak da ortaya çıkmaktadır. Bu kelimeden alpagut, alpirkanmak, alpirkamak, alp yol gibi kelimeler de türetilmiştir.¹⁵

Türk toplumunda kahramanlık göstermiş, toplumun yararına bir şeyler yapmış olan ergenlik çağına erirmiş çocuğa, ailesinin verdiği adından başka bir alp adı da verilmekteydi ve kahraman artık toplumda bu adı ile anılmaktaydı. Alplara ad verme ile ilgili olarak Dede Korkut Hikâyeleri'nde de ad koyma toylarına rastlanılmaktadır. Kahramanlık göstermeyip ad almayan birisi bey oğlu dahi olsa beyliğe layık görülmemektedir.

Konar-göçer ve akıncı kimliği olan bir toplumda, çocukların alp tipine uygun olması yani kahraman, korkusuz, çevik ve yiğit olması beklenirdi. Sadece erkek çocukların değil, kızların da korkusuz, yiğit ve kahraman olmaları yani alp tipine uygun olmaları istenilirdi.¹⁶ Türk toplumunda yalnız erkekler değil, kadınlar da savaşçı olarak yetiştirilmekteydi. Eskiçağ zaman dilimi içerisinde erkeklerin yanında veya erkeklerle karşı savaşan kadınlar ve kadın grupları hakkında anlatılan efsane ve hikâyeler bulunmaktadır. Grekler böyle kadınlara amazon adını vermişlerdir. Herodotos'un verdiği bilgiye göre, Karadeniz'in kuzey bölgesindeki bu kadınlar İskitler tarafından Oirpata olarak anılmaktadır. Bu terim "oir" erkek ve "pata" öldürmek sözcüklerinden türetilmiştir. Böylece erkek öldürenler anlamına gelmektedir.¹⁷ Bu konuda Hippokrates ise İskit kadın savaşçıları hakkında şu şekilde bilgi vermektedir; Avrupa'da, Azak denizi taraflarında

¹⁴ İlhami Durmuş, "Eski Türklerde Askeri Kültür" Silahlı Kuvvetler Dergisi, S. 385, Temmuz 2005, s. 8-9.

¹⁵ İlhami Durmuş, Türk Tarihinin Öncüleri, Ankara 2013, s. 23.

¹⁶ Lütfü Kerem Başar, "Dede Korkut Hikâyelerinde Savaşçı Eğitimi" International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/4, Fall 2012, s. 1016.

¹⁷ İlhami Durmuş, İskitler, Ankara 2007, s. 101.

¹¹ Durmuş, a.g.e., 213.

¹² Koca, a.g.e., 102.

¹³ Koca, a.g.e., 102.

yaşayan bir İskit kavmi vardır. Diğer kavimlerden farkı olan bu kavim Sauromatlardır. Bu kavimin kadınları ata binerler, at üzerinde oldukları halde yay çekerler ve mızrak atarlar. Kız kaldıkları sürece cenk ederler; üç düşman öldürmedikçe kocaya varamazlar ve kanunun emrettiği kurbanları da eda etmeden evvel kocaları ile bir arada oturamazlar. Bir kız bir erkeğe varınca, bir lüzum üzerine bütün millet silahlanmaya mecbur olmazsa bir daha ata binmez.¹⁸ Yazılı kaynaklardaki bilgileri arkeolojik buluntular da destekler durumdadır. Tiflis yakınlarında Zemo-Avchala'da 1928 yılında kadın savaşçıya ait bir mezar bulunmuştur. Kadın çömelmiş bir vaziyette gömülmüş ve silahları da hemen yanına konulmuştur.¹⁹ Türk ordusunda savaşçı unsur olan alplar savaşlarda öncelikle ok, yay, kılıç, kama, zırh ve at gibi birçok savaş araç ve gereci kullanmaktaydılar.

Savaş Araç ve Gereçleri

Savaş araç ve gereçlerinin başında at ve silah yer alıyordu. Türklerin savaşlardaki başarıları, bu iki aracı çok iyi kullanmalarından ileri geliyordu. Savaş araç ve gereçlerinin önemli kısmını silahlar oluşturmaktaydı. Eski Türk toplulukları silaha tolum, silah kuşanmaya da tolumlanmak veya tolumlanmak diyorlardı. Her Türk savaşçısı, kullandığı silahı tamamen kendisi imal etmekteydi. Hâlbuki başka milletlerde silahın her kısmı için ayrı ayrı ustalar bulunmaktaydı.²⁰ Türklerde savaş araç ve gereçleri başlıca at, ok, yay, zırh gibi unsurlardan meydana gelmekteydi.

At: At Türklerin bütün hayatında ön plana çıkmaktadır. Uçsuz bucaksız coğrafyaların kısa zamanda aşılmasında, geniş otlaklar ve sürülerin kontrol altında tutulmasında, yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa göçte, Tanrı'ya ve atalara adanan kurbanlarda, et ihtiyacında, süt ihtiyacında, boyların kendi aralarındaki mücadelelerde ve diğer düşmanlara karşı verilen mücadelelerde daima at karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda at Türklerin sosyal, siyasi, iktisadi, dini ve askeri hayatında en önemli unsurlardan birisidir. Bütün bunlardan ötürü Türklerle atlı kavimler ve onların oluşturdukları kültüre de atlı kültür denilmiştir.²¹ X. yüzyılda başlıca kavimlerin hükümdarları herhangi bir unvan ile vasıflandırılırken, Türk hükümdarına, binek atlarının meliki denilmiştir.²²

Türk atı ufak yapılı ve üstelik kaba kıllı idi. Onda saf kan Arap atının zarafeti ve gösterişi yoktu. Fakat son derece dayanıklı, çevik ve süratli idi. Türkler bütün işlerini atları

vasıtasıyla görüyorlardı. Kaşgarlı Mahmut'un ifadesiyle, kuş için kanat ne ise Türk için de at o idi. Bundan dolayı her çadırın önünde daima koşumlu bir at hazır bulunmaktaydı. At, manevra yeteneği, savaşlarda yıldırım hızıyla delip geçme kabiliyeti ile büyük bozkır devletlerinin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Bozkırlardaki devletler at sırtında kurulmuş ve çeşitli kavimler üzerinde bu sayede hâkimiyet sağlanabilmiştir. At, bozkırlı insanın gözünde adeta kendisiyle birlikte savaşan bir silah arkadaşı olmuştur. At bir binek hayvanı olarak bozkır insanının hayatında özel bir yer tutmuş, demirin yaygın olarak kullanımı, onun önemini daha da arttırmıştır. Toplumun tüm hayatına egemen bir unsur olmuştur. Şüphesiz atın savaşta kullanımı askeri açıdan en kayda değer vasıta olduğunu ortaya koymuştur. Türkler atın hızı ve demirin vurucu gücü sayesinde diğer milletlere karşı üstünlük sağlayabilmişlerdir.²³

Ok: Eski Türk silahları arasında ok ilk sırayı alıyordu. Ok, özellikle uzak savaş taktiğini benimsemiş ve süvari birlikleri oluşturmuş Türkler için önemli bir yer tutuyordu. Türkler at üzerinde yay gerip, ok atmada son derece başarılıydılar. Ok genellikle temren, ahşap çubuk ve yelek gibi kısımlardan meydana geliyordu. En eski Türk oklarının temreni kemik idi. Daha sonra bu malzemenin yerini demir almıştır. Bundan dolayı ok ucuna demirden yapılmış anlamında bir söz olan temürgen yani temren adı verilmiştir. Ayrıca ok ucuna başak da denilmekteydi.²⁴

Türkler çeşitli oklar icat etmişlerdi. Hun hakanı Mo-tun "ışıklı, vızıldayan okları" icat etmişti. Işıklı oklar ışık çıkaran kısımlarının biçimine göre çeşitlilik gösteriyordu.²⁵ Işık çıkaran oklar Osmanlı döneminde de kullanılmış olup bunlara çavuş okları adı verilmekteydi.²⁶ Türklerin zehirli oklar ürettikleri de bilinmektedir. Öncelikle İskitler zehirli okları kullanıyorlardı. Zehri yapmak için belirli bir cins yılanı (muhtemelen küçük engerekler) yakalar, gövdelerinin çürümesini beklerlerdi. Bir takım işlemlerden sonra zehir elde edilmekteydi. Okların uçları bu zehre bulanıyordu. Kaşgarlı Mahmut eserinde zehirli oklar için "katutluğ ok" tabirini kullanmakta ve bu tür okların temrenlerinin, yani uçlarının ağıya bulaştırıldığından söz etmektedir.²⁷ Eski Türk kültür çevrelerinde okların menzili 660- 884 arasında değişmekteydi²⁸

Yay: Ok ve yay birbirini tamamlayan iki savaş aracıdır. Ok olmadan yay, yay olmadan ok savaşlarda yalnız bir şey ifade etmez. Nasıl ki mermiyi kullanmak için silaha ihtiyaç varsa,

¹⁸ Galip Ataç, İskitlerde Hekimlik, Ankara, t. yok.

¹⁹ İlhami Durmuş, Sarmatlar, Ankara 2012, s. 127.

²⁰ Koca, a.g.e., s. 106.

²¹ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, s. 218.

²² Faruk Sümer, "Oğuzlara Dair Destanı Mahiyette Eserler", Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi, C. 17, S. 3-4, Ankara 1959, s. 433.

²³ Durmuş, a.g.e., s. 221.

²⁴ Koca, a.g.e., s. 106.

²⁵ Durmuş, a.g.e., s. 222.

²⁶ Koca, a.g.e., s. 107.

²⁷ Durmuş, "Eski Türklerde Askeri Kültür", s. 19

²⁸ Kafesoğlu, a.g.e., s. 273

oku kullanmak için de yaya ihtiyaç vardır. Bundan dolayı yay da ok gibi Türklerin hayatında ve giriştikleri mücadelelerde önemli bir yer tutar.²⁹

Yay, oku hedefe fırlatmak için kullanılan bir araçtır. Bu kelime büyük bir ihtimalle yaymak fiilinin köküdür. Yay genellikle son derece sert ve sağlam bir ağaç türü olan kayın ağacından yapılmaktaydı. Yayın iki kısmı vardır. Biri sert ve sağlam ağaçtan veya boynuzdan yapılmış kavisli kısım, diğeri ise öküz bacaklarının sinirinden veya hayvan bağırsağından yapılmış gerilen kısımdır. Bu kısma kiriş denilmektedir. Kiriş, yani sinir kısmını, kavisli ahşabın iki ucuna bağlamak suretiyle yay meydana getirilmekteydi. Kahramanlardan bazılarının yaylarının kirişleri kurt sinirindendi. Yayın üzerine sıırım veya sinir sarılmaktaydı. Bundan maksadı, yayın hem direncini artırmak, hem de kuruyup işlevini yitirmemesini sağlamaktı. Ayrıca esnekliğini koruması için yayın üzerine zamk da sürülmekteydi.³⁰ Yay yarım metreden biraz uzun olup, elde ve at üzerinde kolayca taşınabilmekteydi³¹ Türkler çeşitli yaylar kullanmaktaydılar. Bunlardan gerilmesi en güç, fakat vuruculuğu en fazla olanı, tersine gerilmek suretiyle kullanılan çift kavisli reflekse yaylardı.³² Bu yaylarla atılan okların öldürme gücü çok yüksekti.

Kılıç, Kama, Süngü: Ok ve yay uzaktan savaş araçlarıdır. Bozkır kavimlerinde yakından dövüş araç ve gereçleri ise kılıç, kama, bıçak ve gürzdür. Eski Türk koriganlarında kılıç, meç (kısa kılıç), mızrak, bıçak, hançer gibi çeşitli yakından savaş silahları bulunmuştur. Bunlardan kılıç, Türk savaşçısının en çok kullandığı silah idi.³³ Kılıçlar arasında iki tarafı keskin olanları da vardı. Bu kılıçlara kingırak adı verilmekte olup, bu kılıçlar savaşta hem sallama, hem de batırma işlevi görüyordu. Genellikle ahşap olan Türk kılıcının kabzaları, sade ve yalın değildi, kabzaların başı, bazen Türk hayatında önemli bir yer tutan kurt başları şeklinde yapılarak, kılıçlara bir sanat eseri özelliği kazandırılmaktaydı.

Bozkır kültür coğrafyasında yakın dövüşlerde en çok kılıçlar kullanılmasına rağmen, kamalar da kullanılıyordu. Bunların boyları genelde 30-40 cm. idi. Türklerin kullandığı silahlardan biri de mızraktı. Mızrağa süngüg denilmekteydi. Kazılar sonucunda kurgan adı verilen mezar buluntularından ve kaya resimlerinden süvarilerin kullandıkları mızraklar hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir³⁴.

Zırh, Miğfer ve Kalkan: Türklerin mücadelelerinde saldırı ön palandıydı. Dolayısıyla saldırı silahları geliştirilmiş-

ti. Ancak, saldıran kişinin kendini daha da güvende hissetmesi ve rahat çarpışabilmesi için savunma araç ve gereçlerine de ihtiyaç duymuşlardı. Çünkü uzaktan mücadelede düşmanın oklarından yakın dövüşlerde ise kılıç, kama ve mızraklardan korunmak gerekiyordu. Onlar şartların zorlamasının bir sonucu olarak, düşman silahlarından başlarını ve bedenlerini korumak ihtiyacı duymuşlardı. Bu savunma ve korunma araç gereçleri zırh, miğfer ve kalkandı.³⁵

Bozkır kültür çevresinde zırhlar deri üzerine dikilen demir pullarla yapılmaktaydı. Bu deriden yapılan zırhlar savaşçının kolayca hareket etmesini sağlamaktaydı. Aynı zamanda diğer kavimlerin kullandığı demir zırhlara oranla hafifti, bu da savaşçının yükünü azaltıyordu. Süvari pantolon çizme, ceket ve börk giymekteydi. Yazılı kaynaklarda süvari giyimine dair verilen bilgiler arkeolojik buluntularla da desteklenmiştir. Örneğin Esik kurganında bulunan altın elbiseli adam kıyafeti bir süvari kıyafetidir. Vücudu saran zırh haricinde başı korumak için miğfer giyiyorlardı. Miğferlerin farklı biçimde olanları vardı. Bunlar genelde tunç ve demirden imal ediliyorlardı. Türk miğferleri genellikle kubbemsi olup, tepeleri de minare ucu gibi sivri idi. Bu miğferlerin arkaları ve yanları ise, kulakları ve enseyi korumak için perdeliydi. Oğuz beyleri, miğferlerin üzerine kahramanlık sembolü olarak tüy, sorguç veya al renkte bir ipek parçası bağlamaktaydılar. Bu sorguca veya ipek parçasına, beçkem denmekteydi.³⁶ Alplar kendileri zırh giydikleri gibi, savaşta en yakın silah arkadaşı olarak gördükleri atlara da zırh giydirmekteydiler. Ata giydirilen zırha keçim denilmekteydi.³⁷

Taktik

Bozkır kavimlerinde savaş taktiği üç aşama da meydana gelmekteydi. Bunlar; yıpratma, yanılma ve imha idi. Keşif seferleri ve yıpratma savaşları. Ele geçirilmesi planlanan ülkelerin önceden küçük birliklerle gözden geçirilmesi, bu memleket ne kadar uzak olursa olsun, ilk şart idi ve akıncılar vasıtası ile düzenlenen keşif mahiyetindeki seferler bazen yıllarca sürerdi. Keşif seferlerinin neticesinde elde edilen bilgilere göre düşmanın ikmal yollarına darbe vurularak düşman takatsiz bırakılmaya çalışılmaktaydı.³⁸ Düşmanın güçlü olduğu dönemlerde de geri çekilmek suretiyle düşman yıpratılmaya çalışılmıştır. Bunun en güzel örneğini ise Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda İskitlerle Perslerin mücadelesi oluşturmaktadır. M.Ö 513 yılında İskitlere karşı sefer düzenleyen Pers ordusunun önünden çekilen İskitler,

²⁹ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, s. 225

³⁰ Koca, a.g.e., s. 107-108

³¹ Durmuş, a.g.e., s. 225

³² Kafesoğlu, a.g.e., s. 274

³³ Koca, a.g.e., s. 108

³⁴ Durmuş, "Eski Türklerde Askeri Kültür", s. 21

³⁵ Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, s. 132-133

³⁶ Salim Koca, Selçuklularda Ordu ve Askeri Kültür, Ankara 2005, s. 142.

³⁷ Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul 2007, s. 1133.

³⁸ Kafesoğlu, a.g.e., s. 275.

onların kullanacakları kaynakları yok ederek Pers ordusunu başarılı bir şekilde yıpratmıştır.³⁹

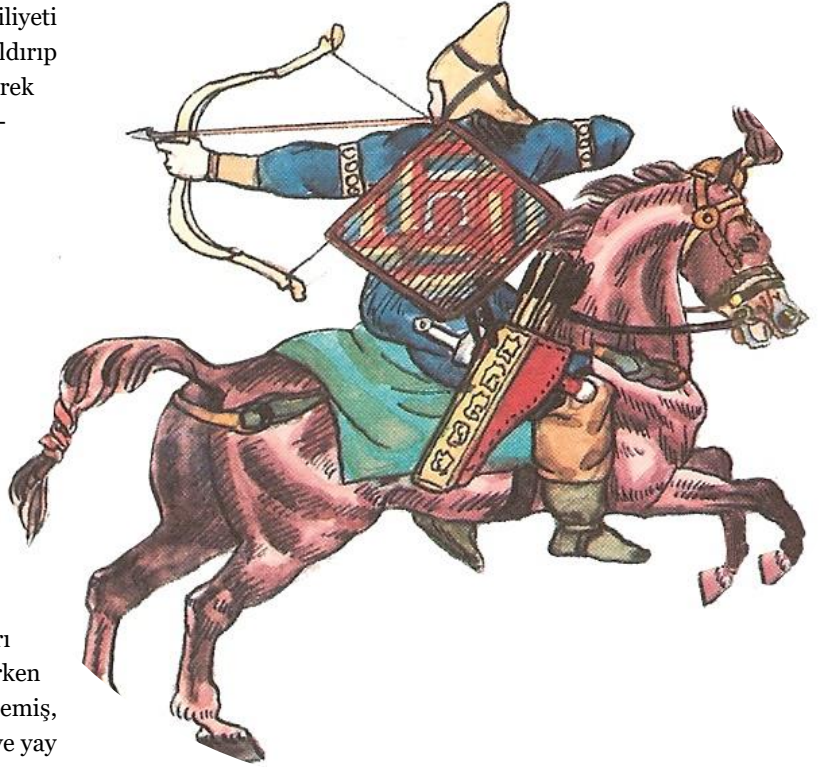
Savaşın diğer aşamaları ise sahte geri çekilme ve imha idi. Savaşta düşmanla ile karşılaşıldıktan sonra oklarını boşaltıp belli bir süre yüze yüze yapılan mücadeleden sonra birlikler süratle geri çekiliyorlardı. Karşı taraf bunu gerçek bir kaçış olarak değerlendiriyor ve hemen takibe başlıyordu. Bu da düşman saflarının bozulmasına ve emir komutanın yitirmesine sebep oluyordu.⁴⁰ Bu durum, pusunun kurulduğu yere kadar devam ediyordu. Pusu ise savaş sisteminin son safhası idi. Pusu kurulacak yer önceden belirlenmekteydi. Pusu yeri için genellikle iki tarafı dağlık derin vadiler ile orman, bataklık, çöl ve uçurum kenarları gibi belirli özellikleri olan arazi parçaları seçilmekteydi. Sahte geri çekilme ile bu alana çekilen düşman, burada pusuda bekleyen askerler tarafından tamamen imha ediliyordu.⁴¹ Bu pusu taktiğine kurt oyunu veya turan taktiği adı verilmiştir. Tarihte bu taktiğin en başarılı kullanım örneklerinden biri, Massaget hükümdarı Tomris'in Pers kralı Kyros'u M.Ö. 528 yılında öldürdüğü savaştır. Söz konusu turan taktiği tarihin en eski dönemlerinden itibaren kültürel süreklilik içerisinde uygulanagelmiştir. Bozkır savaş taktiğini uygulayabilecek şartlar Türkler için hep mümkün olmuştur. Atın üzerinde yay gerip ok atabilme ve aniden saldırıp geri çekilebilme kabiliyeti üstünlüklerinde önemli etken olmuştur. Bu şekilde saldırıp geri çekilme ve istenilen yerde düşmanı pusuya düşürerek imha etme, kurdun saldırı, çekilme ve pusuya düşürmesiyle bir görülmüştür.⁴²

Sonuç: Bozkır kavimlerinde tarihin ilk dönemlerinden itibaren ordu teşkilatı bulunmaktadır. Bozkır kavimlerinde ordu ücretsiz, gönüllü askerlerden meydana gelmekteydi. Bu halk ordu, ordu da halk anlayışının bir yansımasıdır. Küçük yaştan itibaren koyunlara binerek ok atan çocuklar, daha sonra kahramanlıklar göstererek ad almış ve alp olarak ordunun savaşçı gücünü oluşturmuştur. Sadece erkekler değil kız çocukları da savaşçı olarak eğitilmiştir. Hatta hükümdar Tomris savaşçı özelliği ile Pers kralı Kyros'u yenmiştir.

Bozkır kavimlerinde askeri eğitim olarak süreklilik avları düzenlenmiştir. Bu avlarda savaşa hazırlık yapılırken sadece savaş silahlarını kullanmak özelliği geliştirilmemiş, ayrıca emir komuta disiplini de geliştirilmiştir. At, ok ve yay bozkırın insanın vazgeçilmez savaş silahı olmuştur. Atın hızı

sayesinde uçsuz bucaksız bozkırlarda kısa sürede uzun mesafelere gidebilmiştir. Yılığının en iyi atları savaşçı atları olarak seçilmekteydi. Bozkır insanı ok ve yay ile uzaktan savaş taktiğini benimsemiştir. Böylece kan kaybı en aza indirilirken düşmana ağır darbe indirilmekteydi.

Savaşçı kendisini korumak amacıyla zırhlar da giymekteydi. Ordu süvari birliklerinden olduğundan, süvarinin eğitimi ve giyimi büyük önem taşıyordu. Bir süvari başlık, ceket, pantolon ve çizme giyiyordu. Böylece atın üzerinde rahatlıkla hareket edebiliyordu. Türklerin bu giyim kuşama günümüz modern toplumlarının da ilham kaynağı olmuştur. Aynı zamanda zırh olarak yapılmış kıyafetleri de böyleydi. Bunlar genelde deri üzerine aplike edilmiş demir pullardan meydana gelmekteydi. Bu zırhlar savaşçının kolayca hareket etmesini sağlamaktaydı. Her savaşçı atını, silahını ve yiyeceğini kendisi temin etmekteydi. Esasında bu ordunun hızını artırmaktaydı. Çünkü ordunun arkasından gelen sürüler ve yük arabaları orduyu yavaşlatabilirdi. Bozkır hayat tarzı bozkır insanının iyi bir savaşçı olarak yetiştirilmesinde ve onun kendine özgü silah ve savaş taktikleri üretebilmesinde en önemli rolü oynamıştır.

³⁹ İlhami Durmuş "Saka- Pers Mücadelesi", Bilig, S. 4,1997, s. 51.

⁴⁰ Koca, Türk Kültürünün Temelleri-2, s. 117.

⁴¹ Koca, a.g.e., s. 117.

⁴² Durmuş, "Eski Türklerde Askeri Kültür", s. 23

İskit ve Hunlarda Sosyal ve İktisadi Hayat

TURGUT YILDIZ / ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ*

Bilindiği üzere Türkler, tarihin erken dönemlerinde Bozkır coğrafyası üzerinde yaşamışlar ve burada devrinin en önemli devletlerini meydana getirmişlerdir. İskit ve Hunlar birçok toplumda da görüldüğü üzere yaşadıkları çevrenin etkisinde kültürlerini oluşturup geliştirmişlerdir. Zira bozkır coğrafyasında güçlü devletler kurabilmek, sosyal ve ekonomik hayatı idame ettirebilmek yüksek ve ileri kültürün bir ürünüdür. İskitler'in yayıldığı coğrafyayı hem yazılı hem de arkeolojik buluntulardan öğrenmekteyiz. Yazılı kaynaklarda İskitler'in giyim-kuşamlarına göre adlandırıldıklarını görmekteyiz. İskitler, atlı kavimler medeniyetinin önemli bir halkasını oluşturmakla beraber Bozkır Kavimleri arasında gerek siyasi gerekse kültürleri bakımından önemli bir yer tutmaktadır. İskitler hakkında bize ilk bilgileri M.Ö. 5. Yüzyılın ortalarında Bug-Diyenper Irmakları ağzındaki "Olbia" Yunan şehrini ziyaret etmiş olan Herodotos verir.¹ Yazılı belgelere dayanan Türk Tarihi, Hunlar ile başlar.² Hunlar'ın tarih sahnesine teşkilatlı ve güçlü bir devlet olarak ortaya çıktığını görmekteyiz. Hunların yayıldığı coğrafya ise en genel ifade ile Orta Asya bozkırlarıdır. Bu saha, Tanrı Dağları'nın güneyinde ve kuzeyinde olmak üzere iki bölüme ayrılarak mütalaa edilebilir. Biz bu çalışmamızda İskit ve Hunlar'ın sosyal ve iktisadi hayatlarını ve iki toplum arasındaki benzerlikleri ana hatlarıyla açıklamaya çalıştık. Çalışmamızdaki bir diğer amaç ise İskit ve Hun tarihi yeniden gözler önüne sermek ve bu tarihi canlı tutmaktır.

İskitlerde Sosyal Hayat

Bir topluluğun hukuki, siyasi ve sosyal durumunu anlamak için önce o topluluğun küçük bir nüvesi durumunda olan aileye bakmak gerekir. Küçük bir aileyi incelemek aslında o topluluğu incelemek demektir. Çünkü toplulukları aileler meydana getirmektedir. İskitler, Çin'in Kuzeybatısından Hazar Denizi'ne; Hazar Denizi'nden Tuna Nehrine kadar olan bölgede ve Ön Asya'ya kadar uzanan geniş Avrasya bozkırlarında yaşamış ve atlı-göçebe hayat tarzını uygulamış bir topluluktur. İskit-

ler'in yaşadıkları coğrafya otlakları bol, rutubeti az bir ovardır.³ Bozkır coğrafyası İskit topluluklarının yaşamını her yönüyle etkilemiş ve şekillendirmiştir. Göçebe bir hayat sürdürdükleri için sabit bir yerleşim yerleri bulunmamaktaydı. Arabalar içinde oturmaktadırlar. Bu arabaların en küçüklerinin dört, büyük olanlarının ise altı tekerleği bulunmaktadır. Arabaların dört bir tarafı ve üzeri keçe ile kaplanmış olup, bunlar ev şeklinde yapılmıştır. Bu arabaların bazıları iki odalı, bazıları da üç odalıdır. Bu arabalar soğuğa karşı korunaklı olup, bunların içerisine yağmur ve rüzgâr geçmemektedir.⁴ İskit aileleri bu şartlar içerisinde oluşmakta ve yaşamlarını sürdürmekteydiler. İskit erkekleri sakallıydı, sakallarını taramak için taraklar kullanırlardı. Taraklar kadınların günlük eşyaları arasında da önemli bir yer tutmuştur. Erkekler ve kadınlar farklı şekillerde başlıklar kullanmışlardır.⁵ İskitler, (Skyht)⁶ adını Yunanlardan almışlardır. İskitler tarihte farklı kavim kaynaklarında farklı isimlerle anılmışlardır. Asur kaynaklarında "Aşguazi", Grek kaynaklarında "Skythai", Pers kaynaklarında "Saka", Çin kaynaklarında ise "Sai" tabirleri kullanılmıştır.⁷ İskitler hakkında bilgi veren ve onları üç grupta ele alan en önemli kaynak Pers kralı Darius'a ait olan Behistun kitabesidir.⁸ Bu üç grubun hükümdarlarından başka, her grubun kendi içerisinde kabile reislerinin ve klan prenseslerinin de idare de söz sahibi oldukları anlaşılmaktadır.⁹ Bu vesikaya göre bu konar-göçerlerin Saka Tigrakhauda (Sivri Başlıklı Sakalar), Saka Tiay Para Daray (Denizin Ötesindeki Sakalar) ve Saka Haumavarga olmak üzere üç gruptan söz ediliyor.¹⁰ Persepolis'ten Xerxes Kitabesinde de Saka Haumavarga, Saka Tigrakhauda ve Skudra adları geçmektedir. Denizin ötesindeki, Sakalardan burada fazla bahsedilmiyor fakat denizin ötesindeki Sakalar için Skudra adının kullanılmış olduğu kesin olarak görülüyor. Sus ve çevresinde bulunmuş olan tuğlalar üzerine yazılı çivi yazılı tablet-

³ İlhami Durmuş, İskitler, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s. 49-51.

⁴ Durmuş, a. g. e. , s. 133.

⁵ B. N. Grakov, İskitler (Çev. Dr. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 202-203.

⁶ M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, C. 1, Ankara 2002, s. 597-610.

⁷ Durmuş, a. g. e. , s. 41-44; Memiş, a. g. e. , s. 3-4.

⁸ M. Abdülhaluk Çay, İlhami Durmuş, "İskitler", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.1, Ankara 2002, s. 575-596.

⁹ İlhami Durmuş, "İskit Kültürü", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.4, Ankara 2002, s. 15-25.

¹⁰ İlhami Durmuş, "İskitlerin Kimliği", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.1, Ankara 2002, s. 620-627.

* Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayında sunulmuştur.

¹ Herodotos, Tarih (Çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006, s. 295.

² Salim Koca, "Büyük Hun Devleti", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, C.1, Ankara 2002, s. 687-708.

ler üzerinde de “İçkudra” (Susça) ve “Çukudra” (Persçe) adının Güney Rusya ve Karadeniz’in Kuzeyindeki Avrupa İskitleri, yani Denizin Ötesindeki Sakalar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Adı geçen çivi yazılı metinlerde Omurgaya adına rastlanılmaktadır ki bunun Sakai Amyrgioi’yle şüphesiz aynı olan Saka halkının lakabı olduğu anlaşılmaktadır. Tigrakodap (Persçe Tigrakhoda) adı da bu çivi yazılı tabletlerde geçmektedir.¹¹ Her toplumun kendine has bir hayat tarzı olduğu ma-lumdur. İskitler’ in hayat tarzı da çoğu antik devir topluluklarından farklılık göstermektedir. Ekonomik yapının, toplumların hayat tarzlarını büyük oranda şekillendirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Uçsuz bucaksız bozkırlardaki yaşantının temelini, hayvancılık ekonomisine yönelik göçebe hayat tarzı teşkil etmiştir. Bozkırlardaki acımasız tabiat şartları bozkır toplumlarını uzun bir tarihi süreç içinde devamlı bir mücadeleye yöneltmiştir. Bu yaşam tarzı, toplumları daima hareketli kılmıştır. İskitler göçebe bir kavimdir. İskitler’in yaşadığı coğrafya otlakları bol, rutubeti az bir ova-dır. Sabit bir yerleşim yerleri olmayan İskitler bu otağı bol ovalıkta yaşamaktadır.¹² İskit gelenekleri, daha çok toprağın tabiat ve özüne uygun olarak doğmuş ve gelişmişti.¹³ İskitler’in hayat tarzının temeli at besleme idi. Onlar arabalarına bağlı çadırlarda oturuyorlardı. Böyle bir arabanın dört veya altı tekerleği vardı ve bu araba iki ya da üç çift öküz tarafından çekiliyordu. İskit topluluklarının büyük kısmı atl-göçebe bir hayat yaşıyorlar ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Ancak İskitler’in tamamı göçebe değildi. İskit boyları içerisinde çiftçilikle uğraşan boylar da vardı.¹⁴ Konar-göçer olarak yaşayan İskitler, daima mesken çadırı ikametgâh olarak kullanmış ve kendilerini her türlü doğal unsurlardan koruyan bu nesneyi kutlu saymışlardır.¹⁵ Çadır-yurt, İskit göçebesi için kutsal bir anlam taşır: “Kutsal ateşin yandığı ocak aile fertlerini ısıtmakta ve üzerinde pişen aşla beslemektedir”.¹⁶ Bu çadırlar öteki atl-göçebe Türk kavimlerinde olduğu gibi keçeden kubbeli ve derme çadırlardır.¹⁷ Bütün kabile ve boylar yeni ve taze otlaklar bulmak amacıyla, belirli zamanlarda çok uzaklardaki diğer belirli yörelere göç ederlerdi. Bu hareket, göçebelere hiyerarşik bir düzende paylaşmış coğrafyanın yönlendirdiği yaylaklar ve kışlaklar arasında geçerdiler.¹⁸ Kaynatılmış et ve mayalanmış bir çeşit kısırak sütü olan “Kımız”, onların belli başlı yiyecek ve içeceklerini teşkil ediyordu.¹⁹ M.Ö. 4. ve 3. Yüzyılın başlarına ait İskit

aristokrasininin kurganlarının altın ve gümüş eşyalarla dolu olduğu gözlemlenmiştir.²⁰ İskit mezarlarının bazıları küçük, bazıları çok büyüktür. Bazı anıt mezarlarda hiçbir eşya yoktur, diğerlerinde ise çok sayıda altın bulunur.²¹

İskitlerde İktisadi Hayat

Onların ekonomisi hayvancılığa dayanmaktaydı. Bu bağlamda besledikleri en temel hayvanlar sığır, koyun ve at idi. At, sığır ve koyun besleyen İskitler domuz²² beslememişlerdir. Herodotos’a göre İskit ileri gelenlerinin en büyük zenginliklerini “yarı vahşi at sürüleri” teşkil etmekteydi.²³ İskitler’in hayatlarında kısırak sütünden yapılan ve ekşitilmiş yoğurt tadından olan “Kımız” önemli bir besin kaynağı ve içecek olmuştur. Bu durum yine at kültürünün bir parçasıdır. İskitler, kımızın yanında kısırak sütünden yapılmış bir çeşit peynir yemektedirler. Ayrıca sütü kurutarak “Kurut” yapmışlardır.²⁴ Netice itibarı ile İskitler’in ekonomik hayatlarında önemli bir yeri olan ve en çok beslenen hayvanlardan olan atların ulaşım, beslenme ve savaş aracı olarak çok önemli bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. İskit kralları Akdeniz ticaretinde araçlardan kurtulmak istedikleri için Yunan şehirlerine akınlar düzenlemişler ve bu akınlar başarı ile sonuçlanmıştır. Skilurus’ la yapılan savaşların sonucunda Khersonesoslular yani Yarım adalılar (Kırım) bazı topraklarını kaybetmişler ve M.Ö. 2. Yüzyılın ortalarında kuzeybatı Kırım’ın hepsi İskitleri’ in eline geçmiştir. Khersonesos yerleşmeleri, yıkılarak bazılarının yerine İskit kaleleri dikildi. Bu arada Kerkinitia’da ve Kalos Limen’de ortadan kaldırıldı. Olbia, İskit krallığına tabi oldu, Skilurus da bu Yunan şehrinde (Olbia) kendi parasını bastırmıştır. Aynı zamanda İskitler’in Neopolis ile Olbia arasında da sıkı bağlar kurulmuştur. Skilurus zamanında artık İskitler’in kendi donanmalarına sahip olduklarını ve böylece İskit tüccarlarının tarımsal ürünlerini Akdeniz pazarlarına iletebildiklerini varsaymak için yeterli deliller bulunmaktadır.²⁵ İskitya, Yunanistan’ın zahire ambarlarından biri olarak hizmet görmüştür. Gerçekten, İskitler’in egemenliği altındaki Güney Rusya topraklarında yetiştirilen buğday, nomadik metbular (İskitli efendiler) tarafından Pontuslu Yunan kolonistlerine nakledilmiştir, bunlar da söz konusu buğdayı Yunanistan’a satmak suretiyle aracı olarak rol oynamışlardır. Diğer taraftan, Kuban’daki İskitler, İyonya’dan limanlarına gelen gemilerin efendileriyle direkt ticari ilişkiler-

¹¹ Çay, Durmuş, a. g. m., s. 575-596.

¹² Durmuş, a. g. e., s. 133.

¹³ Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, TTK Yayınları, C.1, Ankara 2015, s. 139.

¹⁴ Ekrem Memiş, İskitlerin Tarihi, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 71-72.

¹⁵ Durmuş, “İskitlerin Kimliği”, s. 624.

¹⁶ Taner, a. g. m., s. 600.

¹⁷ Salim Koca, Türk Kültürünün Temelleri I, Damla Neşriyat, İstanbul 1990, s. 34.

¹⁸ Taner, a. g. m., s. 598-599.

¹⁹ Memiş, a. g. e., s. 71.

²⁰ Denis Sinor, Erken İç Asya Tarihi (Çev. Ruşen Sezer), İletişim yayınları, İstanbul 2012, s. 152.

²¹ Zaur Hasanov, Çar İskitler (Çev. Dr. İlyas Topsakal), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2009, s.14

²² Durmuş, “İskit Kültürü”, s. 21.

²³ Tarhan, a. g. m., s. 599.

²⁴ Durmuş, a. g. e., s. 133.

²⁵ Sinor, a. g. e., s. 156.

de bulunmuşlardır.²⁶ İskit kağanlarının altına olan ilgileri pek çok antik yazara konu olmuştur.²⁷

Hunlarda Sosyal Hayat

Küçük bir aileyi incelemek aslında o topluluğu incelemek demektir. Çünkü aile topluluğun en üst kademesinde bulunan devletin küçük bir modelidir. Ailede çocuklar üzerinde babanın otoritesi, devleti yöneten hükümdarın millet üzerindeki otoritesine benzemektedir.²⁸ Türk ailesi baba, ana ve çocuklardan meydana gelirdi. Her şeyin temeli bu aile idi. Devlet, insanların inançlarına ve ailedeki töreye göre şekillenmişti. Eski Türklerde aile kan akrabalığı esasına dayanıyordu. Türkler'in dünyanın dört bucağına dağılmalarına rağmen varlıklarını korumaları aile yapısına verdikleri büyük ehemmiyetten ileri gelmekteydi.²⁹ Aile içerisinde evlenerek ayrı bir ev kuran oğullar arasında en küçük oğul, babasının evinde kalır ve baba ocağını devam ettirirdi. Bu yüzden hükümdar ailesinde en küçük erkek çocuğa "adtegin" (ocak prensi, ateş prensi) denilirdi. Türklerde dıştan evlenme (exogamie) esastı. Eski Türk toplumunda genellikle "monogamie" (tek eşlilik) görülmekteydi.³⁰ Dışardan evlilikten maksat, öyle görülüyor ki akraba sayısını artırmak, karşılıklı olarak birbirilerinin destek ve himayesini kazanmaktı. Dışardan evlilikten başka bir maksat da akraba boylar edinerek boylar arasındaki yağma ve çapulu önlemek ve böylece iç barışı sağlamaktı. Zira konar-göçer bir hayat yaşayan bozkır ailelerinin ve boylarının doğal afetlere ve düşman saldırılarına karşı koyabilmeleri, ancak kendi aralarında akrabalık bağları kurmaları ve iş birliğini kuvvetlendirmeleriyle mümkün olabilmekteydi. Baba' ya "Kanğ", anne'ye "Öğ" denilen Hun ailesinde erkek evlatlar için: "Oğul", "Urı/Orı", "Urı Oğlan", "Oğlan"; kız evlatlar için de: "Kız", "Kız Oğlan Kız" ve "Ev Kızı" gibi tabirler kullanılmaktaydı. Bunlardan büyük erkek çocuklara "İçi" (ağabey), büyük kız çocuklara da "Eçe", "Eke" veya "Eze" (abla) denilmekteydi. Eski Hun ailesinde, kocanın ve kadının kendi kardeşleriyle hısımlıklarını ifade eden pek çok kelime bulunmaktaydı. Mesela kocanın büyük erkek kardeşine "İçi", küçük kardeşine de "İni" adı verilmekteydi. Kocanın kendisinden küçük olan kız kardeşi de "Singil" sözüyle zikredilmiştir. Aynı şekilde, kadının kendisinden büyük olan kız kardeşi için "Baldız", kendisinden küçük olan kız kardeşi için de "Yurç" ifadesi kullanılmaktaydı.³¹ Hun ailesinde babanın yanında annenin de söz hakkı bulunmak-

taydı. O, her şeyden önce erkeğin "evdeş"i, yani ev arkadaşı idi. Başta ev olmak üzere ailenin bütün maddi varlığı, eşlerin ortak malı idi. Evlenen kadının baba evinden getirdiği çeyiz malı üzerinde kocanın doğrudan tasarruf hakkı yoktu. Hun kadını, toplum içinde "Altun Özü", "Ertini Özü", "Arık", "Silig" (namuslu, temiz, bedeni inci gibi kadın ve kız) gibi güzel sıfatlarla anılmışlardı. Hun kadını toplumda itibar sahibi olup, savaşlarda düşman eline geçmesi büyük bir zillet sayılmaktaydı.³² Toprağın paylaşılmasından dolayı oluşan savaşlarda düşmanlara karşı korunmak, otlakları işgal etmek, koyun sürülerini uzun mesafeler içinde dolaştırmak tek başına ya da aile üyelerinin yardımıyla gerçekleştirilebilecek işler değildi. Bu şartlar yüzünden tek tek çobanlar birleşerek göçebe kabilelerini, aşiretlerini meydana getirirlerdi.³³ Boylar birliğine "Bodun" denilmiştir. Başında genellikle, arazisinin genişliğine ve halkının çokluğuna göre Yabgu, Şad, İlteber gibi unvanlar taşıyan idarecilerin bulunduğu bodun, müstakil veya bir "İl"e tabi olabiliyorlardı. Boylar çoğunlukla soy ve dil birliğine sahip oldukları halde, bodunların daha çok, boyların sadece sıkı iş birliğinin meydana getirdiği siyasi topluluklar olduğu anlaşılmaktadır.³⁴ Devlet sadece tek bir bodundan meydana gelmiyordu. Aynı zamanda bodun başkanı olan Türk hükümdarı, diğer bütün bodunları aynı devlet çatısı altında toplamaya çalışmıştır. Örneğin, Hun hükümdarı Mete, büyüklü küçüklü 26 tane şehir devletinin hâkimiyetine son vermiş ve Büyük Hun Devleti'ni meydana getirmiştir. Buradaki 26 şehir devleti en az 26 boduna dayanmaktaydı.³⁵ Bozkır coğrafyası Hunların beslenme, giyinme, barınma vs. alışkanlıklarını büyük ölçüde şekillendirmiştir. Orta Asya haklarının çoğunluğu avcı veya hayvancı halklardan oluşuyordu. Hepsini belli oranda göçebelik karakterize etmekteydi.³⁶ Hunların hayat tarzı yılın belirli dönemlerinde yaylaklar ve kışlaklar arasında göç etmek şeklinde olmuştur.³⁷ Atlı-göçebelik, birçok bakımdan çiftlikten üstün yetenek ve meziyet isteyen bir hayat tarzıdır. Hayvanları evcilleştirmek, yetiştirmek, büyük sürüleri sevk ve idare etmek, değişik iklim ve çevre şartları içinde durmadan onlara yeni otlaklar ve su bulmak, hububatın ekilmesinden ve hasadın toplanmasından daha zor bir faaliyet olduğu gibi; büyük emek, enerji, yetenek ve tecrübe isteyen bir işti. Türkler, fiziki ve ruhi yapılarının sağlamlığı sayesinde bütün bu zor işlerin üstesinden kolayca gelmesini bilmişlerdi.³⁸ Hunların yarı

²⁶ Memiş, a. g. e., s. 108.

²⁷ Anıl Yılmaz, "İskit Sanatı", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.4, Ankara 2002, s. 26-32.

²⁸ Ali Ahmeybeyoğlu, "İslamiyet Öncesi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Yapı" (Ed. İhsan Çapcıoğlu, Hayati Beşirli), Türk Kültürü El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 342.

²⁹ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötügen Yayınevi, Ankara 1997, s. 219-220.

³⁰ Ahmetbeyoğlu, a. g. e., s. 343.

³¹ Ahmetbeyoğlu, a. g. e., s. 345.

³² Ahmetbeyoğlu, a. g. e., s. 345-346.

³³ Sezer Baykan, Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarıları, İstanbul Üniversitesi Ed. Fak. Yayınları, İstanbul 1979, s. 96.

³⁴ Kafesoğlu, a. g. e., s. 219.

³⁵ Koca, Türk Kültürünün Temelleri I, s. 113.

³⁶ Mehmet Aydın, "Şamanizm'in Eski Türk Hayatı İle İlişkisi", XI. Türk Tarih Kongresi, C.2, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 492.

³⁷ M. Abdülhaluk, Çay, Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990, s. 5-7.

³⁸ Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.3, Ankara 2002, s. 22.

göçebe bir hayat sürdürdüklerini ve bu hayat sonucu oluşan kültüründe “Bozkır Kültürü” olduğunu söyler. Bu kültür, her ne kadar at merkezli olsa de ilkeleri yalnız attan ibaret olmadığını söyler. Bunun yanında demir de vardır. At ve demir, bozkır kültürünün iki temel unsuruydu. Bozkır kültüründe hayat, yarı göçebe olduğu için yazın at ve koyun sürülerinin peşinden yaylara çıkan Türkler, kışları kerpiçten ve ahşaptan inşa ettikleri evlerinde yaşamaktaydılar. Hun Türkleri zamanına ait, Kazakistan’da 77, Moğolistan’da 75, Altaylar’da 72 ve Tanrı Dağları ile Batı Türkistan’da 358 olmak üzere toplam 609 yerleşim merkezi tespit edilmiştir.³⁹ Eski Hun ailesinin hayatı genellikle konar-göçer bir tarzda geçtiği için sabit bir meskeni bulunmamaktaydı. Konar-göçer yaşayış içinde, daima tetikte hazır bir durumda bulunmalarını mümkün kılan etken şüphesiz barınaklarıydı. Onların meskeni derme çadırlardan ibaretti. Çadırlar da, kağnılar, develer ve katırlar üzerinde bir yerden başka bir yere devamlı taşınmaktaydı. Evdeki konfor, çadırda da vardı. Sıcığa ve soğuğa karşı korunaklı idi. Sökülmesi ve kurulması en fazla bir saatlerini alıyordu. Çadırların renkleri, Türk ailesinin sosyal ve ekonomik durumunu göstermekteydi. Mesela beylerin çadırı ak renkte olmaktadır.⁴⁰

Hunlarda İktisadi Hayat

Asya Hun İmparatorluğunda, ticaret büyük ölçüde “değiş-tokuş” esasına dayanmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse alınan mal karşılığında başka bir mal verilmekteydi. Bu da hiç şüphesiz alınacak ve verilecek mal hususunda tarafların karşılıklı anlaşmalarına bağlıydı. Türkler, yaptıkları ticarette, para da kullanmaktaydılar. Onlar, özellikle Bizans, Çin ve İran gibi komşu ülkelerden vergi, haraç ve savaş tazminatı adı altında sağladıkları paralarla, bazen ihtiyaçları olan malları satın almaktaydılar. Hun Devleti’nin ekonomisi hayvancılığa dayanmaktaydı. Bundan dolayı olacak ki Hunların ihraç ettikleri mallar arasında canlı hayvan ve hayvan ürünleri baş sırayı alıyordu. Hunlar, M.S. 52 yılında Çin’e çok miktarda sığır sevk etmişler ve bu malları Çin pazarlarında satmışlardır. Aynı tarihte, Çin sarayına haraç adı altında “at ve kürk” sunmuş; karşılığında da ipek almışlardır.⁴¹ Hunların ticarette ödeme aracı olarak kullandıkları paralara “satir” adı verilmekteydi.⁴² Hunlar kendi ekonomilerinin yanı sıra diğer bozkır kavimleri gibi, dünya ticaretine de önemli katkılarda bulunmuşlardır. Hunlar, komşu ülkelerle yaptıkları ticaretin güvenlik içerisinde cereyan etmesi maksadıyla bazı tedbirlere başvurmışlardır. Bu tedbirlerin başında komşu devletlerle olan sınırlarda serbest ticaret pazarlarının kurulması gelmiştir. Tarihi kayıtlara

göre, ilk serbest ticaret pazarı, Asya Hun Devleti ile Çin arasında kurulmuştur. Bu pazarlar için belirlenen yerler ise, genellikle Çin’e ait sınır şehirlerinden oluşmaktaydı.⁴³ Hunlara en çok vergiyi Doğu Türkistan’ın zengin vadilerinin çiftçi zenginleri ödemekteydiler.⁴⁴ Hunların, en önemli ihraç malı hiç şüphesiz ki at olmuştur. Bunun yanında koyun, et konserve, yağ, bal, yünlü kumaş, ipekli elbise, zamk, misk, boynuz, kılıç, zırh, kalkan, topuz, eyer, ham veya mamul madenler, demir, tilki, samur, sincap, sansar, kakum, kunduz, kaplan gibi av hayvanlarının kürklerini ihraç etmişlerdir.⁴⁵ Sonuç olarak; Atlı-göçebe bir hayat yaşayan İskit ve Hunların Orta Asya’da bugünkü medeni milletlerin daha ortaya çıkmadıkları bir çağda arka arkaya büyük ve güçlü devletler kurmaları, onların yüksek bir kültür seviyesine ulaşmış olduklarının en belirgin göstergesidir. İki toplumun da sosyal ve ekonomik hayatlarının yaşadıkları bozkır coğrafyasının şartlarına göre şekillendiği ortadadır. Yine bozkır coğrafyasının getirmiş olduğu şartlar gereği temel ekonomiyi hayvancılık oluşturmuştur diyebiliriz. Ekonomilerinin hayvancılığa dayanmasından olacak ki ihraç ettikleri malların başında canlı hayvan ve hayvan ürünleri yer almaktaydı. Bozkıra hâkim olmuş toplumların benzer özellikleri bize bir devamlılığın olabileceğini göstermektedir. Bu devamlılık yaşamın her safhasında kendini hissettirmiştir. İskitler’ in hayat tarzları, kullandıkları arabalar, besledikleri hayvanlar, ata iyi binmeleri ve hayatlarının büyük bir kısmının at üzerinde geçmesi Hunlarla ciddi bir benzerlik göstermektedir. Tarih boyunca bozkır coğrafyasına hâkim gücün Türkler olduğu düşünüldüğünde; İskitlerin, Hunlar ile arasındaki benzerlikleri maddi ve manevi sahadaki ortaklıkları, tesadüflerle ya da etkileşimle açıklamak zordur.

³⁹ Yusuf Çetindağ, “Türk Kültüründe Hayvan Motifinin Seyri”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.4, Ankara 2002, s. 171-172.

⁴⁰ Nejat Diyarbekirli, Hun Sanatı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 42.

⁴¹ Koca, a. g. e., s. 15-37.

⁴² Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Yapı”, s. 15-37.

⁴³ Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, s. 55.

⁴⁴ Lev Nikolayeviç Gumilev, Hunlar (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 96.

⁴⁵ Koca, Türk Kültürünün Temelleri I, s. 143-145.

Eski Türklerde Evlilik Müessesesi

RİDVAN PALANCI / GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ*

Aile müessesesinin oluşumunun, insanoğlunun yaratıldığı zamandan başladığı bilinmektedir. Topluların sosyolojik, iktisadi, ahlaki vb. yönleri hakkında bilgiler sunan aile müessesesi, çeşitli etkenler altında kalarak sürekli bir göç hareketi içerisinde bulunan Eski Türkler açısından daha da yüksek bir önem arz etmektedir. Nitekim ahlaki açıdan yüksek karakterleri, sarsılmaz disiplinleri, savaş sanatındaki yetenekleri ve gözü pek erleri ile ün salmış olan Türk ordusunun temeli, ordu millet anlayışı ile kurulduğundan; bu şanlı askerlerin ilk eğitimleri aileleri tarafından verilmiş olmakla birlikte çeşitli zamanlarda dünya üzerinde gerek imparatorluk gerekse de bir beylik düzeyinde yaşamış olan Türkler, sağlam aile yapıları nispetinde binlerce yıldır benliklerini ve kültürlerini korumuşlardır.

Günümüzde, ihtiyaçların farklılaşması ile ve farklı kültür ve medeniyetlerin etkisi altında kalınmasıyla, Türk Aile yapısının yozlaşmaya uğradığı, yapılan evliliklerin yüksek bir oranda boşanmalar ile sonuçlanmasından da anlaşılmaktadır. Günümüz tarihinden geriye doğru gidildiğinde boşanma sayısının aynı oranda azaldığı görülmektedir. Nitekim evliliklerin boşanmalar ile sona ermemesi için yapılacak evliliklerde işin en baştan sıkı tutulması gerekmekte olduğundan, eski Türk devletlerinde aile kurarken nelere dikkat edildiğinin anlaşılması günümüz aile yapısının sağlanmasında da etkili olacaktır.

İki insanın gelecekte birlikte yaşamak, dert, üzüntü, sevinç gibi duyguları paylaşmak adına bir araya gelmesi olayına evlilik denir. Günümüzde olduğu gibi tarih öncesi devirlerde de bu birliktelik taraflar arasında sevgi bağının bulunması ile olacağı gibi, bu bağın bulunmasına gerek olmadan da gerçekleşmektedir. Evlilik hiç şüphesiz tarafların birbirleri için taahhüt etiklerine resmi bir nitelik kazandırmaktadır. Evlenme bireysel olduğu kadar tüm toplumu ilgilendiren bir özelliğe de sahiptir.¹ Şöyle ki yapılan evliliklerden doğan her aile toplum düzenini etkilemektedir. Bu etkilemenin Türk toplumu açısından daha büyük etkileri olmuştur. Nitekim tarihi araştırmalar ortaya koymuştur ki, Türk toplumunu ayakta tutan iki unsur-

dan biri cesareti ve savaşçılığı ile ün salmış olan ordusu, diğeri ise sarsılmaz aile yapısıdır. Tabagçalarda küçük aile tipinin değişerek Çinlilerde olduğu gibi büyük aile tipinde kurulmaya başlaması onların benliklerini kaybederek Çinleşmesinde büyük oranda etkili olmuştur.²

Evlilik müessesesi çiftlerin bir araya gelme şekillerine ve bir araya gelecek çiftlerin yaşadıkları sosyal yapı nispetinde farklı tiplere ayrılarak isimlendirilmiştir. Tarafların kaç eş ile evlenmelerine göre yapılan tasnifte, bir kadın ve bir erkeğin evlenmesi şeklinde vuku bulan en yaygın ve en geçerli evlilik tipi "monogami" (tek eşle evlilik) diye isimlendirilirken, birden fazla kadınla yapılan evlenme şekline "polijini", birden fazla erkek ile evlenme şekline ise "poliandri" ismi verilmektedir. Birden fazla eş ile izdivaç yapmanın genel ismi ise poligami'dir. Eşin seçildiği çevreye göre yapılan evlilik sınıflandırması da endogami (grup içi evlilik: eşin aynı din, ulus, sosyal sınıf içerisinde vb.) ve egzogami (grup dışı evlilik: Bireyin kendi grubu dışından evlenmesi) diye isimlendirilir.

Türklerde Evlilik

Farklı kaynaklarda eski Türklerin evlilik tipleri ile ilgili çok çeşitli ve çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekilde özetlenebilir:

Tek eşlilik Türk ailesinin vazgeçilmez bir özelliğidir.³

Birden fazla evliliğe işaret eden tek bir işaret yoktur.⁴

Akınlar ile zenginleşen kişiler kendilerine odalıklar almışlardır.⁵

Türklerde grup dışı evlilik esastır.⁶

Türkler de grup içi evlilik esastır.⁷

Türkler, yağma yolu ile kız kaçıarak evlilik yapmışlardır.⁸

Levirat usulü evlenmek zorunlu idi.⁹

Eğer dul yoksul ise isterse levirat usulü evlilik yapabilirdi.¹⁰

² İlhan Aksoy, "Türklerde Aile ve Çocuk Eğitimi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 4/16, Kış 2011, s. 57.

³ Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişim Çağları, Ankara 1979, s. 179.

⁴ Necdet Sevinç, Eski Türklerde Kadın ve Aile, İstanbul 1987, s. 23.

⁵ Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, Konya 2012, s. 136.

⁶ Gülnisa Aynukulova, "Kırgızlarda Evlilik ve Evlenme Törenleri", Milli Folklor, 2006, S.72, s. 97.

⁷ Gökalp, a.g.e., s. 136.

⁸ Aynukulova, a.g.m., s. 97.

⁹ Aynukulova, a.g.m., s. 97.

¹⁰ Ögel, a.g.e., s. 249.

* Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, IV. Sınıf Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Ali Erkul, "Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri", Türkler Ansiklopedisi, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 90.

Eski Türk topluluklarında ordu millet anlayışının hâkim olduğu bilinmektedir. Türk ailesi adeta bir manga ve devletin en küçük birliği halinde kurulmuştur.¹¹

Bozkır yaşantısının ve zamanın çetin şartları altında gelişen Türk kültürünün etkisiyle Türkler ordunun bu en küçük yapısını korumak için büyük özen göstermiş ve bu doğrultuda aldıkları önlemler ile hem büyük ve güçlü bir millet olarak tarih sahnesinde yerini almış, hem de göç ettikleri yerlerde benliklerini korumuşlardır. Yüzyıllardan beri süre gelen bir kültürün, büyük bir ordunun, onlarca devlet ve imparatorlukların temelini oluşturan bu ailelerin oluşma sürecinin derinlemesine incelenmesi, elde edilen verilerin günümüz şartlarına ışık tutacağı aşîkârdır.

Türklerde Evlilik Tipleri

Ziya Gökalp, Türklerin il aşamasına geçtiklerinde grup içi evlilik (endogamy) yaptıklarını söylemekte ve bunu her boyun kendi soyunu asil addedesine bağlamaktadır.¹² Evlenme geleneklerinde kadın ve erkeğin soyca asil olmasının gerektiğini söyleyen Gökalp, bu fikri, hakanların Çinli prenseslerden olan çocuklarının hakan olamaması, hakan olacak olan teginlerin, Türk anadan doğması gerektiği bilgisine bağlayarak da doğru olarak kabul eder.¹³ Bunun yanında bazı Türk boylarında grup dışı (egzogami) evliliklerin uzun bir süre devam edegeldiği görülse de, eski Türk devletleri boylar federasyonu şeklinde kurulduğundan bunu genele yaymamak gereklidir.¹⁴ İnan'a göre eski devirlerde evlilikler kız kaçırma ve yağma yoluyla oluyordu ve Altay Türklerinde evlenme ancak kız kaçırma yoluyla oluyordu. Kızla erkek anlaşsa dahi erkek tarafının arkadaşları ile gelin hanımı kaçırması gerekiyordu.¹⁵ Lakin Türk mitolojisindeki şu bilgiler: "Ulu Toyun, Ay Toyum'un kızı Güneş Hanım'a âşîk olmuş. Ulu Toyun istenilen nişanları verememiş ve Güneş Hanım'ı alamamıştır"¹⁶, bize kalın verilmeden evlenilmeyeceğini anlatmaktadır.

Yağma yolu ile getirilen kadınların evlerde hatun olması yani baş kadın olması pek olanaklı görünmemektedir. Bilindiği üzere Türklerde kadının düşman eline geçmesi büyük bir utanç sayılırdı.¹⁷ Bu yüzden Türklerin yağma ile evlendikleri değil, esir elde ederek bu esiri odalık olarak sakladıkları söylenebilir. Özbek Türkçesinde ikinci kadın anlamına gelen "kırnak"¹⁸ sözü Divanü Lügati't-Türk'te esir kadın manasında

açıklanmıştır.¹⁹ Bu kadınlardan doğan çocukların miras haklarının farklı olduğu ve kendi annelerine teyze diye hitap ettikleri ve soyca aşağıda görüldükleri de göz önünde bulundurulduğunda, yukarıda da belirtildiği gibi yağma yolu ile getirilen kadınların eş olarak görülmediği, birer cariye niteliğinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.²⁰

Eski Türklerde ana soyu ve baba soyu birbirine eşit sayıldığından ve çiftlerin evlilik yaparken soyca üstün olarak kabul ettikleri kendi guruplarından evlilik yapmak yerine, soyca aşağı kabul ettikleri gruplardan evlilik yapmaları pek de akla yatkın değildir. Yağma yolu ile değil, siyasi evlilik olarak farklı ülkelerden alınan prensesler dahi soyca aşağı sayıldığından, bunlardan doğan çocukların hakan olamadığı bilinmektedir. Bir şehzadenin hakan olabilmesi için hem "tegin" hem de "inal" olması, yani hem ana tarafından, hem de baba tarafından soylu olması gerekiyordu.²¹ Nitekim yapılan bu siyasi evlilikler hanedandan olanların esir olarak yollanmasından başka bir şey ifade etmemektedir. Bu sebepten dolayı da bu tür birlikliklere de evlilik nazarı ile bakmamak gerekir.

Türk toplumunda bir başka evlilik türü olarak görülen levirat usulü hakkında oldukça fazla ve farklı sayıda görüşler mevcuttur. Leviratın açıklaması bir kadının dul kalması ile onun üvey evlat veya kayın biraderlerinden biri ile evlenmesi geleneği şeklinde yapılmaktadır. J.P. Roux levirat geleneğinin tüm göçebe toplumlarda bulunduğunu söylemektedir.²² Nitekim Türk toplumunda da levirat geleneğinin bulunduğu asla inkâr edilemez ki, yakın tarihimize kadar örneklerini görmekte idik. Lakin levirat geleneğinin ne şekilde uygulandığı konusunda önemli tartışmalar yaşanmaktadır. Eberhard, Asya Hunlarının dul kalan üvey anne ve yenge ile evlendiklerini söylerken²³, Sevinç, üvey anne ile evliliğinin olmadığını, Çin kaynaklarında Eberhard'ı destekleyecek bir bilginin bulunmadığını ve eğer üvey anne ile evlenme geleneği olsaydı, yenge ile evlenme geleneğinin nasıl ki günümüzde izleri görülüyor ise, bu tür evlenme geleneğinin de izlerinin günümüze ulaşması gerektiğini ileri sürmektedir.²⁴ Her ne kadar Sevinç, Eberhard'ı doğrulayacak bir bilgi olmadığını söylese de, İbn Fazlan seyahatnamesinde Oğuz Subaşı'sı Ertuğrul'un evine vardıklarında, Ertuğrul'un eşinin ölen babasının karısı olduğunu aktarır.²⁵ Sevinç yenge ile evlenme geleneği gibi üvey anne ile evlenme geleneğinin de Anadolu'da izlerinin görülmesi gerektiğini

¹¹ Ögel, a.g.e., s. 241.

¹² Erkul, a.g.m., s. 92.

¹³ Gökalp a.g.e., s. 136.

¹⁴ Erkul, a.g.m., s. 92.

¹⁵ Erkul, a.g.m., s. 92.

¹⁶ Ziya Gökalp, Türk Töresi, İstanbul 2010, s. 115-116.

¹⁷ İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul 2013, s. 332.

¹⁸ Sevinç, a.g.e., s. 80.

¹⁹ Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lügati't Türk, Çev: Fuat Bozkurt, Konya 2012, s. 178.

²⁰ Sevinç, a.g.e., s. 79.

²¹ Gökalp, Türkçülükün Esasları, s. 136.

²² Jean Paul Roux, Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdenize 2000 Yıl, Çev: Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, İstanbul 2007, s. 135.

²³ Wolfram Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Çev: Nimet Uluğtuğ, İstanbul 2000, s. 69.

²⁴ Sevinç, a.g.e., s. 77.

²⁵ İbn Fazlan, Seyahatname, Çev: Ramazan Şeşen, İstanbul 2010, s. 16.

söylese de, İslam dininin üvey anne ile evlenmeyi yasaklamasının ardından Anadolu Türklerinde bu izleri aramak yanlış olacaktır. Yine İbn Fazlan, seyahatnamesinde bu konu ile alakalı şunu söylemektedir: “Bir adam öldüğünde karısı öz anası olmamak şartıyla üvey evlatlarından büyük oğul ile evlenir.”²⁶

Türklerde levirat geleneği hakkında yapılan önemli tartışmalardan biri de dul kalan kadının mecburi olarak kayın birader veya üvey oğlan ile evlendirilmesidir. Evlilik yapar iken kadına verilen kalın karşılığında kadının ailenin malı sayılması iddiası ile savunulan bu görüş, tam manası ile materyalist bir düşünceden ibarettir. Kalını verilen ve ailenin eşit bir üyesi olarak soya dâhil edilen kadının bir mal gibi düşünülmesi yanlıştır. Dul kadın, çocukları küçükse onların vasisi olur, kocasının mirası kadına kalır. Eğer yoksul ise kocasından küçük kardeşi ile evlenir veya dışarıdan biri ile evlenebilir.²⁷ Yalnız kuma ve konçuyaların durumlarını ayrı incelemek faydalı olacaktır. Nitekim yukarıda belirtildiği gibi hatun kalını ödenmiş, gelin edilmiş ilden kişi iken, kumalar ve konçuyalar daha çok bir cariye niteliğini taşımaktadır. Bu yüzden bu kişiler hakkındaki töre farklı olabilir ve araştırmacılar arasındaki bu tartışmaların sebebi bundan kaynaklanmaktadır. Çin’den alınan konçuyalara ve başka illerden yağma veya kaçırılma yolu ile alınan kumaların çocuklarına mirastan hak verilmediği gibi, kendilerine de pay verilmeyecektir. Bu kadınların geri gönderilemeyeceği de göz önüne alındığında levirat usulü ile üvey evlatlarla ve kayın biraderler ile evlendirilmeleri, yani bu kadınların da miras olarak bırakıldığı düşünülebilir. Yine eşler arasındaki yaş farkının fazla olduğu durumlarda evliliğe izin verilmediği göz önüne alındığında, ikinci kadınların hatun olamayacağı görülmektedir.²⁸ Böylelikle düşülen ikilem de çözüme kavuşmuş olacaktır. Lakin levirat konusunun üzerinde daha derinlemesine araştırmalar yapılarak başlı başına bir eserin ortaya konulması gerekmektedir.

Evlenmenin Gerekliği

Şüphesiz insanoğlu yaradılış açısından gerek fizyolojik gerek duygusal ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile evlenme yoluna girmiştir. Nitekim Türklerde gayri ahlaki davranışlara ağır cezalar verildiği bilinmektedir. Diğer insanlar gibi Türkler de hem soylarını devam ettirmek hem de fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile evlilikler yapmışlardır. Her ne kadar

kadına farklı görevler yüklense de onun asıl varlık gayesi yeni nesillere gebe kalmaktır.²⁹

Eski Türklerde bekârlık ayıp sayılmıştır.³⁰ Delikanlılar fakirlik yüzünden evlenemezler ise ve her kırk evde dört evlenme olmazsa başları sorumlu tutulurdu.³¹ Eğer kız kaçırma ve yağma yolu ile yapılan evlilikler yaygın olsa idi sürekli akın ve yağma yapan Eski Türk toplumlarında kalın verme diye bir olgu ortaya çıkmazdı.

İnan’ın Altay Türklerinde anlaşılan çiftlerin dahi kaçırıldığı görüşü er kişilerin yiğitlik göstergesi olsa gerek. Çünkü delikanlı gençlerin evlenecek çağa geldiklerinde kahramanlık gösterisinde bulunması gerektiğinden bu kaçırılma ritüeli kahramanlık gösterisinin bozulmuş bir versiyonu da olabilir.³²

Türklerde Eş Seçimi

Yakut Türklerinde yapılan evliliklere “sönmez bir ateş yakmak” denilirken, Uygur Türklerinde buna “kavuşmak” denilmiştir. Eve gelen gelin ise evi aydınlatan bir ateş olarak görülmüştür. Karı koca bağlarının da anne baba bağlarından daha kuvvetli olması gerekirdi.³³ Her ne kadar uzun bir zaman geçmiş olsa da günümüzde olduğu gibi eski Türklerde de çiftlerin evlenmek üzere kendi eşleri seçtikleri bilinmektedir. Şöyle ki eski Türk geleneklerinde kızların evlenmeye razı olduklarını göstermek için mendil bir sembol olarak kullanılmıştır.³⁴ Eski Türk geleneklerinin uzun bir süre yaşatıldığı Türkistan Kazaklarının bazılarında genç erkek evlenmek istediği kızın çadırına üç gece gizlice girer. Kızla birlikte yatarlar, kızın anne ve babası bunu sezse bile ses çıkarmazlar. Üç gecede erkek, kendisiyle evlenmesi için kızı razı edebilirse dördüncü gün babasına giderek kızı ister. Razı edemezse çekilir, gider. Bu üç gecede en ufak bir uygunsuzluk olmaz. Erkek ve kız, birbirlerine karşı hiçbir kötü düşünce beslemez.³⁵ Buradan da anlaşılacağı gibi eski Türkler eş seçiminde serbest idiler.

Evlenmelerde aile büyükleri kadar kız ve erkek de söz sahibi idiler.³⁶ Beşik kertme nişanları Türklerde vardı ve ergenlik çağına gelindiğinde bu gençlere yeniden nişan yapılırdı.³⁷ Bu büyük ihtimalle gençlerin fikirlerinin alınması için yapılmaktadır. Gençlerin fikirleri ne kadar önemli ise ebeveynlerin de fikirleri o kadar önem arz etmekteydi ki, evliliklerin annenin izni olmadan gerçekleşmeyeceği gibi ifadelere rastlamak

²⁹ Nurdin Useev “Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın”, Dil Araştırmaları Dergisi, S.11, Güz 2012, s. 62.

³⁰ Sevinç, a.g.e., s. 69.

³¹ Gökalp, a.g.e., s. 136.

³² Gökalp, a.g.e., s. 138.

³³ Ögel, a.g.e., s. 254

³⁴ Ögel, a.g.e., s. 281.

³⁵ Hüseyin Nihal Atsız “Türk Ahlakı”, Çınaraltı, S. 7, 20 Eylül 1941, s 17.

³⁶ Sevinç, a.g.e., s. 75.

³⁷ Ögel, a.g.e., s. 267.

²⁶ İbn Fazlan, a.g.e., s. 11.

²⁷ Ögel, a.g.e., s. 249.

²⁸ Aysun Dursun, “Dede Korkut Hikâyelerinde Halk Hukuku”, International Periodical For The Languages, C. 6/4, 2011, s. 111.

mümkündür.³⁸ Her ne kadar İbn Fazlan, Burdasa adlı bir Türk kolunda kızların ergenlik çağına geldiğinde baba hükmünden çıktığını ve erkeklerden istediği birini babasından istemesi için seçtiği³⁹ gibi bilgiler aktarsa da, babalar kızlarını evlendirmek için kimseye yalvarmazlar, hatta kızlarını isteyenlerin bir yiğitlik göstermesi veya topluma yararlı bir iş yapmasını isterdi.⁴⁰ Yine bu konu hakkında Ögel, kız almak için emek ve hüner göstermek gerektiğini söyler.⁴¹ İbn Fazlan Karluklara isnat ettiği anaerkil toplum yapısının bir kısmını Burdasa Türklerine de isnat etmiş olsa gerektir.

Eski Türklerde hiçbir şekilde cinsiyet ayrımı yapılmamıştır. Başka topluluklarda olduğu gibi kız evlat ayıp sayılmamış, hatta kız evlat versin diye Allah'a dua edilmiştir.⁴² Evlat bakımından bir cinsiyet ayrımı yapılmadığı gibi tüm sosyal yaşamda da her hangi bir kadın erkek ayırım yapılmamıştır. Kadın evin bir hizmetçisi bir malı olarak değil, daima değerli bir üyesi olmuştur ve Türk erkekleri de onların sözlerine kulak vermişlerdir. Şöyle ki Uygur hükümdarı Börü Han'a cihan hâkimiyeti fikrini bir kız telkin etmiştir. Hatunlarına "korklum" yani güzelim diye hitap eden Türk destan kahramanları da eşlerine saygı göstermişlerdir.⁴³ Göktürk hükümdarlarının her ne kadar hatun olmasalar dahi Çinli konçuyaların etkisinde kalarak savaştan vaz geçtikleri de bilinmektedir. Yine bir destan kahramanı olan Manas, Çin üzerine sefere çıkamadan ordusuna ateşli bir konuşma yapmış, daha sonra eşi Kanıkey'in yanına gitmiş ve onun kadınları silahlandırdığını görünce memnun olmuştur. Kalmuk beyinin seferle ilgili görüşlerini sorması üzerine Kanıkey ordunun bir gün daha beklemesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁴ Destan kahramanlarının yanı sıra Türklerde kadınların da devlet yönetiminde de söz sahibi olduğu bilinmektedir. Nitekim Mete Han'ın Çin ile yapmış olduğu ilk anlaşmayı hatunu imzalamıştır. İbn Fazlan da halifenin gönderdiği hilatı Bulgar hükümdarına giydirdiği sırada hükümdarın eşine de hilat giydirmişti.⁴⁵ Halkın sorumluluğu hem hakan hem de hatunda olduğundan talimatlar hakanın buyruğu yerine hakan ve hatunun buyruğudur şeklinde başlıyordu. Dış ülkelerden gelen elçileri hakan ve hatun beraber karşıyorlardı.⁴⁶ Türklerdeki bu kadın erkek eşitliğini Gökalp, eski Türklerde mevcut olan dini değerlere bağlayarak Şamanizm'in kadın kökenli bir din olması, Tayonizm'in ise erkek kökenli bir din olmasına ve bu iki dinin Türklerde eşit sayıl-

masına bağlamaktadır.⁴⁷ Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Türkler cinsiyet ayrımı yapmadıkları gibi kadınlara gayet büyük önem vermişlerdir.

Yağma yolu ile getirilen cariyeler ve komşu ülkelerden yollanan prensesler haricinde, Türkler bu kadar önem verdikleri kadınları eş olarak seçerken nelere dikkat etmişlerdir? Bu soru bu makalenin yazılış amacını oluşturmaktadır ki günümüzde evliliklerde yaşanan olumsuzlukların belki de bir kaçına çözüm olacağı düşünmekteyiz. Eş seçimi yapılırken şu esaslar göz önüne alınmaktadır:

Soy: Türklerde soy önemli idi. Onlar kişinin soyundan birçok maharet ve yiğitlik aldığına inanmakta idiler. Bugün ırkçılık gayri ahlaki sayılsa dahi kişinin atalarından gen yolu ile aldığı bazı meziyetlerin var olduğu bilim sahalarında yapılan incelemeler ile de kanıtlanmaktadır. Nitekim D. Ammon gibi bilim adamlarının yaptıkları deneyler sonucunda bu bilgiye ulaştıklarını Kafesoğlu bize aktarmaktadır. Günümüzde yapılan gen araştırmaları ile de bu gerçek şeffaf bir hal almıştır. Türklerde baba soyu kadar ana soyu da önemli idi. Bu sebepten yukarıda da belirtildiği gibi hatundan doğmayan çocukların miras hakkı olmamış (kuma ve konçuyalar değişik soylardandır)⁴⁸ şehzade olanlara da taht ve hakanlık verilmemiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Türklerde ana soyu ve baba soyu bir birine eşit sayılmıştır. Bu sebepten Türkler evlenecekleri hatunların kendi soylarından olmalarına dikkat etmişlerdir. Nitekim Kutadgu Bilig'de de evleneceklerle öğütler veren yazar "köki engü bol-sun urug hem tarıg uvutlug sakınuk tilegil arıg", yani alacağın kişinin soyu sopu ve ailesi iyi olsun kendisinin de hayâ sahibi olmasına dikkat et diye öğütlemektedir.⁴⁹

Bekâret: Bekâret, günümüzde olduğu gibi eski Türklerde de son derece önemli idi. Bakire kızlara "kapaklıg kız" denirdi ve kızı ancak kalın veren alabilirdi.⁵⁰ Türk mitolojisinde güzellik tanrısı olan Ayzıt namus ve faziletini korumuş olan kadınlara doğumlarında yardım eder, ahlaksızlara ise ne kadar isterlerse istesinler yardımda bulunmazdı.⁵¹ Kış ayınlarında ve yaz ayınlarında şamanlar 9 kız ile 9 erkeği el ele tutuşturup asker dizer gibi dizer ve gökyüzüne çıkarıyormuş gibi ileri yürütürlerdi. Göğün 3. katına vardıklarında Ayzıt'ın sarayına gelirdi. Burada namusça kusuru olanlar içeriye sokulmazdı.⁵² Demek oluyor ki bekâret yalnız kızlar için geçerli değildi, erkeklerin de namuslarını korumaları gerekirdi.

³⁸ Ahmet Gündüz, "Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda Ve Devletlerinde Kadının Yeri Ve Önemi", International Journal of Social Science, C.5/ 5, 2012, s. 131.

³⁹ İbn Fazlan, a.g.e., s. 73.

⁴⁰ Sevinç, a.g.e., s. 23.

⁴¹ Ögel, a.g.e., s. 261.

⁴² Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1995, s. 302.

⁴³ Sevinç, a.g.e., s. 17.

⁴⁴ Sevinç, a.g.e., s. 18.

⁴⁵ İbn Fazlan, a.g.e., s. 22.

⁴⁶ Gökalp, Türkçülüğün Esasları, s. 139.

⁴⁷ Gökalp, a.g.e., s. 139.

⁴⁸ Gökalp, a.g.e., s. 140.

⁴⁹ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Çev: Reşit Rahmeti Arat, İstanbul 2006, s. 896.

⁵⁰ Ögel, a.g.e., s. 251.

⁵¹ Sevinç, a.g.e., s. 15.

⁵² Gökalp, a.g.e., s. 141.

Ahlak: Kasefoğlu'nun da söylediği gibi Türklerin namus ve iffet düşkünlüğü yabancı kaynaklarda da belirtilmektedir.⁵³ Nitekim İbn Fazlan'da Oğuz Türklerinin kadınlarının yabancılarından ve erkeklerden gizlenmediğini ve örtünmediğini, buna rağmen onların zina diye bir şey bilmediklerini, birinde böyle bir şey görseler onu ağaçların dallarını bir araya getirip bağlayarak iki parçaya böldüklerini aktarır.⁵⁴ Türkçede de veled-i zina sözlerine rastlanmaz, bu manalara gelen sözler diğer dillerden dilimize geçmiştir.⁵⁵ Zira Türklerde zina diye bir şeye rastlanmamaktadır. İbn Fazlan Kutluk kabilesi hakkında şu bilgileri verir: "Türkler arasında onlardan kahramanını görmedim. Onlar yağma yaparlar. Kadınları hayatları boyunca bir erkekle evlenir. Kocasını ölünce tekrar evlenmez. Zina eden kadın ve erkekler yakılır. Evlenen kişi kız tarafına bir yıl hizmet eder."⁵⁶ Görülüyor ki Türkler zina yapanlar hakkında çok ağır cezalar vermektedir.

Savaşçılık: Türk erkekler savaşçı cesur kadın istedikleri gibi kızlar da yiğit, gürbüz erleri eş olarak seçmekteydiler. İbn Fazlanın aktardığı gibi Türklerin kadınları da adamları gibi savaşlılardı.⁵⁷ Türk kadını bir nevi alp idi. Binicilik, silahşörlük ve kahramanlıkta erkekleri aratmazlardı. Hatta kale muhafızı, vali ve elçi olabiliyorlardı.⁵⁸ Kafesoğlu ise bu durum hakkında Türk kadınının erkek gibi yetiştirildiği ve çok kere erkekler ile savaşlara katıldıkları söylemektedir.⁵⁹ Türk destan ve geleneklerinde de kadınların savaşçılıkları önemli yer tutmaktadır. Bunlara en güzel örnek Selcen hatundur. O, kocasına baskın yapılmasından korkar ve kocasını uyarır. Savaş başlar ve kocasının atı yaralanınca Selcen hatun atını düşmanların üzerine sürer ve onları kılıçtan geçirir.⁶⁰ Yine Manas Destanı'nda Manas'ın eşi Kanıkey ve Kazan Bey'in karısı Burla Hatun, Türk savaşçı kadınlarını temsil etmektedirler. Türklerde erkeğin ölümünden sonra çocuklara anne vasilik ettiğinden ve zor bozkır şartlarına katlanmaları açısından Türk erkekleri savaşçı ve zorluklarla mücadele edebilecek eşler seçmekte, Türk bayanlarda eşlerinin cesur, güçlü ve sadık olmasını istemekteydiler.⁶¹

Hizmette Kusursuzluk: Her ne kadar hikâye olsalar da Türk gelenek ve göreneklerini yansıtan Dede Korkut hikâyelerinde kadınların 4 sınıfta olduğu görülür: Evin dayacağı, solduran sop, dolduran top ve bayağı kadın. Bunlardan eve ve evlenmeye en çok yakışan kadın tipi evin dayacağı diye adlandırılan kesimdir. Bu tip yabandan bir misafir gelse onu ağırlar,

doyurur, kocasının adını kötüye çıkarmadan yolculayan kadındır.⁶² Eski Türkler töre gereği yabandan gelen misafiri ağırlamak zorunda idiler. İş ve vazife için seyahat edenleri ağırlamayanların mallarından konuk hakkı olarak alınır idi.⁶³ Türklerin bu konuk severliklerine yabancı yazarlar da dikkat çekmiş ve dünden bugüne değişen bir şey olmadığını söylemişlerdir.⁶⁴ Demek oluyor ki Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen kadın sınıflandırması doğrudur. Hikâyelerdeki bayağı kadın ise evin dayacağı kadın tipinin tam tersi olup cimrilik gösterir, hizmette kusur eder ve nankörlük yapar. Bu tip kadın koca adını kötüye çıkaracağından tercih edilmez. Solduran Sop tipindeki kadın ise tıka basa yemek yer, yine açlıktan şikâyet eder ve kocasından bir türlü memnun kalmaz. Dolduran top ise kendi ilgisizliği karşısında evine gelen zararı engelleyemedikleri için komşularına sitem edendir.⁶⁵ Bu tip kadınlara da Türkler açısından değer yüklediği söylenemez. Türkler açısından iyi kadın usta idi, bilgili idi. İyi kadına Harezmsahlara "uz hatun" diyorlardı. İyi kadın evinde görünmeli, hızlı hareket etmeli, uyusuk olmamalı idi. Bunu yine Dede Korkut'un iyi kadın tarifinden anlamak mümkündür. O, "ben yerimden durmadan kadın yerinden durmalıdır" der.⁶⁶ Yani iyi kadın gayet hizmetkâr ve akıllı olmalıdır.

Türklerde Evlilik Hukuku: Türkler öncelikle soylarının devam etmesi açısından evlilik kurumuna büyük önem vermişlerdir. Eski Türklerde bekârlığın ayıp sayıldığını, her kırk evde dört evlenme olmaz ise Başlan'ın sorumlu tutulduğunu yukarıda da belirtmiştik. Türklerde oğul evlendirmek babanın görevidir.⁶⁷ Evlenecek delikanlı baba mirasından payını almak için onun ölmesini beklemez idi. Eğer baba malından oğlunun kalın malını vermez ise oğul babasından bunu zorla alabilir bu olayı da toplum yadırgamazdı.⁶⁸ Çiftler arasında yapılan izdivaç olayına Eski Türklerde de bu günkü gibi "evlenme" denirdi. Türkçede izdivaç için kullanılan "evlenme" veya "evlendirme" sözcüklerinin kökeni, erkek veya kızın baba evinden ayrılarak yeni bir ev kurması geleneğine dayanmaktadır.⁶⁹ Uygur Türklerinde ise yapılan izdivaca kavuşmak denmektedir.⁷⁰ Eve gelin gelen kadına birçok isim verilmekle birlikte genel olarak "evci", Göktürklerde ise "eş" denmiştir.⁷¹ Türklerde evlenen çift için nişan yapıldığı zaman gelinin kayın babası yay gerer, ok atar ve yeni evin nereye kurulacağını belirler ve buraya bir çadır kurardı. Türklerde evlilik gerçekleşmeden gelinin kalınının ödenmesi gerekirdi. Kalın ve başlık parası arasındaki ay-

⁵³ Kafesoğlu, a.g.e., s. 221.

⁵⁴ İbn Fazlan, a.g.e., s. 11.

⁵⁵ Aksoy, a.g.m., s. 57.

⁵⁶ İbn Fazlan, a.g.e., s. 67.

⁵⁷ İbn Fazlan, a.g.e., s. 73.

⁵⁸ Gökalp, a.g.e., s. 140.

⁵⁹ Kafesoğlu, a.g.e., s. 232.

⁶⁰ Gündüz, a.g.m., s. 133.

⁶¹ Nurdin Useev, a.g.m., s. 64.

⁶² Erkul, a.g.m., s. 95.

⁶³ Ögel, a.g.e., s. 273.

⁶⁴ Roux, a.g.e., s. 138.

⁶⁵ Erkul, a.g.m., s. 95.

⁶⁶ Ögel, a.g.e., s. 252.

⁶⁷ Ögel, a.g.e., s. 258; Gökalp, a.g.e., s. 138.

⁶⁸ Gökalp, a.g.e., s. 138; Ögel, a.g.e., s. 247.

⁶⁹ Kafesoğlu, a.g.e., s. 220.

⁷⁰ Ögel, a.g.e., s. 253.

⁷¹ Ögel, a.g.e., s. 251.

rımı kimi araştırmacılarımız halen tam olarak yapamamaktadır. Evliği bir ticaret anlaşması halinde gören araştırmacılar materyalist bir anlayış ile kalın ve başlık parasını bir tutmaktadır. Tabi ki kalın müessesesini kötüye kullananlar da bulunmaktadır. Özellikle Kırgızların kalın sayesinde zengin oldukları ve kızlarının kalınlarını yüksek tutmak için onları evliliklerinden önce ağır işlerde çalıştırmadıkları bilinmektedir.⁷² Kalın genellikle taksitler halinde ödenir ve nikâh yapılmadan tamamlanırdı. Kalının taksitler halinde ödenmesi normal karşılanmalıdır ki, Eberhard kalının binlerce hayvana ulaştığını söylemektedir.⁷³ Ögel, kalının kız ailesine verilen bir aile malı olduğunu, bu malda ailenin diğer üyelerinin hakkının da olduğunu belirterek, levirat geleneğinin köklerinin buraya bağlanmasını tamamen doğru saymaz.⁷⁴ Nitekim eski Türklerde fakir delikanlılara boy tarafından yardım edilerek evlenmeleri kolaylaştırılmıştır.⁷⁵ Kalının ortaya çıktığı ilk zamanlarda da, kalının gelin tarafının ailesine değil mensup bulunduğu boya verildiği ifade edilmektedir.⁷⁶ Nitekim bu bilgiler ışığında bakıldığında levirat geleneğinin köklerin alınan gelin için kalın verilmesi âdetine dayandırılması pek mümkün görülmemektedir. Gelin tarafının da kalın karşılığında “yumuş” adı verilen bir çeyiz getirdiği bilinmektedir. Gelin çeyiz olarak baba mirasından hakkını alır ve koca evine gelir, artık baba evinde her hangi bir hakkı kalmaz idi.⁷⁷ Çeyiz miktarı araştırmacılara göre erkeğe düşen kalın miktarının üçte biri kadardı.⁷⁸

Eski Türklerde erkek ve kız anlaştıktan, nişanları yapıp evleri kurulduktan ve kalın miktarı ödendikten sonra gençlerin nikâhları kıyılırdı. Nikâh kıyılırken ocağa secde edilir, gelin ateş üzerinden atlatılırdı.⁷⁹ Türkler şöenlere çok düşkün idiler.⁸⁰ Düğünler için büyük şöenler düzenlenir at yarışları ve güreşler yapılırdı. Bu güreşlerden sonra gelin evine getirilir ve attan ineceği sırada atın yelelerine ve kuyruğuna kımız saçılırdı. İslamiyet'ten sonra bu gelenek buğday ve şeker olarak değişmiştir. Gelin eve getirildiğinde eşige bastırılmaz, eşigin üzerine bir halı veya kumaş serilerek eşikten geçirilirdi.⁸¹ Eski Türklerde evin eşigi kutludur ve yabancıların bu eşige bastıklarında çarpılacaklarına inanılırdı. Buradan anlaşılacağı üzere gelin halen bir yabacı niteliğinde idi. Çiftlerin ocak perileri bir anda anlaşamayacaklarından çiftler arasında ilk üç gün her hangi bir cinsi münasebet yaşanmamakta olup, gelin evin bir köşesinde saklanırcasına dururdu.⁸² Bazı Türk topluluklarında

ise evlilik ancak ilk çocuğun doğumu ile resmiyet kazanır idi. Bunun nedenini kadın kısır çıkarsa kız evinin ya kalını geri verecek olması, ya da kalın almadan bir başka kız vermek zorunda olmasıydı⁸³. Nitekim kadın kısır çıkarsa erkeğin boşama hakkı olduğu gibi, erkek de iktidarsız veya sakat ise kadının da boşanma hakkı vardı. Her ne kadar eski Türk toplumunda kadının da erkeğinde boşanma hakkı olsa bile, yukarıda saydığımız nedenler haricinde pek boşanmalar olmazdı. Bunun nedeni kızlar için verilen kalın idi. Kalın bir nevi ailelerin ortak malı sayıldığından aileler boşanmalara pek sıcak bakmazlardı. Erkek kadını evden kovacak olursa vermiş olduğu kalın yanacağından; kız da evi terk ederse ailesinin almış olduğu kalını geri vermesi gerektiğinden, aile büyüklerinin destekleri ve kalın müessesesi sayesinde aile bütünlükleri korunmuş ve evlilikler sağlam bir yapı çerçevesinde devam etmiştir.

Sonuç: İslamiyet öncesi Türk evlilik müessesesi, Türklerin eş seçiminde dikkat etmiş oldukları nitelikler, tek eş ile oluşan aile yapıları, kalın ve çeyiz adetlerinin yanı sıra da levirat usulünün uygulanış biçimi sayesinde zamanın en mükemmel müesseseleri arasında gelmiştir. Bu durum kuşkusuz İslami dönemde de devam etmiştir. Yalnız günümüzde Türk evlilik müessesesinde bazı bozulmalar olduğu ortadadır. Bu durum eski geleneklerin zamanla ihmal edilmesi ve yabancı kültürlerin, Türk kültürüne olumsuz yönde tesir etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan yabancı kültürlerle özenerek tesir altında kalmak yerine, zamanının en mükemmel örneklerinden olan Türk evlilik müessesesini örnek almak, her Türk bireyinin bir görevi olmalıdır. Bu meseleye dikkat çekmek üzere kaleme aldığımız yazıyı Türk örf, adet ve ahlakı üzerine en güzel öğütleri bizlere ulaştırmış olan Yusuf Has Hacib'in beyitleri ile bitirmeyi uygun görüyoruz:

*Eğer evlenmek istersen,
Çok dikkatli ol ve iyi bir kız ara.
Alacağın kişinin soyu sopyu ve ailesi iyi olsun.
Kendisinin de hayâ ve takva sahibi olmasına dikkat et.
Alacaksan el değmemiş, senden başka erkek,
Yüzü görmemiş, bir aile kızı almaya çalış.
Böylesi seni sever senden başkasını tanımaz,
Yakışık olmayan uygunsuz harekette bulunmaz.
Evleneceksen kendinden aşağı derecede biriyle evlen,
Kendinden yüksek ailelere yaklaşma, sonra onun esiri olursun.*

*Snanmış kişi ne der dinle,
Snanmış kişinin işi hep mükemmeldir.⁸⁴*

⁷² Aynukulova, a.g.m., s. 97.

⁷³ Eberhard, a.g.e., s. 69.

⁷⁴ Ögel, a.g.e., s. 257.

⁷⁵ Gökalp, a.g.e., s. 136.

⁷⁶ Aynukulova, a.g.m., s. 96.

⁷⁷ Ögel, a.g.e., s. 258.

⁷⁸ Ögel, a.g.e., s. 264.

⁷⁹ Ögel, a.g.e., s. 268.

⁸⁰ Roux, a.g.e., s. 140.

⁸¹ Ögel, a.g.e., s. 268.

⁸² Erkul, a.g.m., s. 91.

⁸³ Ögel, a.g.e., s. 261.

⁸⁴ Yusuf Has Hacib, a.g.e., s. 896.

Cengiz Han'ın Otrar'ı İstilas

MAHMUT ÖMER UÇAR / AKSARAY ÜNİVERSİTESİ*

Destanlarda aktarılan bilgilere bakılırsa XII. yy.'dan önce Moğollarda birlik olup devlet kurma girişimleri olmuştur. Tek bir çatı altında toplanma fikri Kabul Han'ın uğraşlarıyla ortaya çıkmıştır. O dönemde bölgede Moğolca konuşan birbirleri ile mücadele eden kabileler yaşamaktadır. Kabul Han'ın uğraşları devlet kurmaya imkân vermemiştir. Fakat Moğol olmayan kabilelerle mücadelede beraber hareket etme bilinci kazandırmıştır. Kabul Han'dan sonra devlet kurma uğraşlarına torunu Timuçin devam etmiştir¹. Timuçin Kıyat kabilesi reisi olan Yesügey Bahadır ve Houlen Ece çiftinin çocuğu olarak 21 Ocak 1155 yılında Deli-ün Boldok'ta doğmuştur. O dönemde Tatar kabilelerini mağlup etmiş olan Yesügey Bahadır, oğluna kabile reisinin ismini vermiştir. Timuçin babasının gözetiminde eğitim almış ve 9-10 yaşlarına geldiğinde Moğol geleneklerince eş seçmesi gerektiğini öğrenmiştir. Yesügey Bahadır oğlunun, Dei Secer'in kızı Börte ile evlenmesine izin verir. Evlilik anlaşması yapıldıktan sonra Yesügey Bahadır yolculuk esnasında düşmanları tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Yesügey Bahadır'ın ölümü Timuçin ve ailesi için zor yılların başlangıcı olmuştur. Timuçin'e tabi olmak istemeyen kabileler bir, bir isyan etmiştir². Houlen çocukları ile birlikte kutsal dağa kaçmıştır. Burada yaklaşık 27 yıl yaşamışlardır. Börte'nin Merkitler tarafından kaçırıldığı haberini alan Timuçin dostu Camoka ile birlikte Merkitleri mağlup etmiştir. Merkitleri mağlup eden Timuçin, diğer Moğol kabilelerini de itaat altına almıştır. Timuçin'in hızla güçlenmesi yakın arkadaşı olan Camoka ile aralarının açılmasına sebep olmuştur. Timuçin, Camoka tehdidini de ortadan kaldırdıktan sonra 1206 yılında Moğol Devleti'ni resmen kurmuştur. 1206 yılında yapılan kurultay ile devlet kurulmuş, Timuçin'e Cengiz Han ünvanı verilmiş ve 36 maddelik Cengiz yasası çıkarılmıştır³. Cengiz Han cihan hâkimi olmak istediği için otoritesini sarsmayacak kesin kanunlar çıkarmıştır.

Cengiz Han kanunları: 1, 2, 21. maddeler kadın hakları ile ilgili hükümler içermektedir.

3, 12, 17, 33. maddeler toplumsal düzen ve adaletin sağlanmasına yönelik hükümler içermektedir.

4, 14, 15, 16, 32. maddeler israf ve çevresel hükümler içermektedir.

5, 13. maddeler ticaret ve ekonomik hükümler içermektedir.

6, 7, 23, 28, 29, 31. maddeler suç, ceza hükümleri içermektedir.

8, 11, 30. maddeler dini hükümler içermektedir.

9. madde iâşe, yardım ve sorumluluk hükümleri içermektedir.

10. madde vergi sistemine dair hükümler içermektedir.

18, 19, 20, 22, 24, 27. maddeler askeri hükümler içermektedir.

25. madde istihbarat, haberleşme hükümleri içermektedir.

34, 35, 36. maddeler miras hukuku hükümleri içermektedir.

26. madde ise kanunların uygulanıp uygulanmadığının Çağatay tarafından denetleneceğini bildirmektedir⁴.

Kanunlarını oluşturan Cengiz Han 1209 yılına kadar bölgedeki otoritesini güçlendirerek Çin üzerine istila etmenin planlarını yapmıştır. 1209'dan 1218 yılına kadar aralıklarla Çin üzerine seferler düzenleyen Cengiz Han elde ettiği ganimetler ile devletini büyük oranda güçlendirmiştir. Bu hızlı güçleniş Harezmsahlar için hem merak, hem de tehdit unsuru olmuştur. Harezmsahlar ile Moğolların ilk temasları Karahıtayların ortadan kalkmasıyla olmuştur⁵. Karahıtayların ortadan kalkması her iki devleti sınır komşusu yapmıştır. İlk temaslardan sonra yaşanan en önemli olay 1218 yılında meydana gelen Otrar vakasıdır.

Otrar Faciası (1218-1219): Cengiz Han'ın Çin üzerine yaptığı istilanın son dönemlerinde nüfuzu altındaki coğrafyada emniyet, huzur ve asayişini artırarak halkının refahını en üst seviyeye çıkarmıştır. Yolların güvenliğini sağlayarak eşkıyalık faaliyetlerini ortadan kaldırmıştır. Bu sayede tüccarların istediği bölgeye güvenli bir şekilde gitmesini ve ticaret yapmasını sağla-

* Tarih Bölümü, Lisans öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, s. 226.

² Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 7, İstanbul, 1993, s. 367.

³ Grousset, a.g.e, s. 246.

⁴ Ali Bademci, *Cengiz ve Yasası* Timur ve Tüzükâtı, İstanbul, 2012, s. 113-115.

⁵ Grousset, a.g.e, s. 259.

mıştır. Moğolların sabit bir şehirde bulunmaması sürekli ilerleyerek genişleyen bir coğrafyaya sahip olmalarından dolayı tüccarlar onlarla fazla ticaret yapma fırsatı bulamamışlardır. Bu fırsatı yakalayan tüccarlar ise ellerindeki tüm malları çok iyi fiyatlara Moğollara satarak yüksek oranda kâr sağlamışlardır. Moğollarla ticaret yapmanın çok kârlı bir iş olduğu haberi çok kısa sürede komşu ülkelere yayılınca Muhammed Harezmsah'ın ülkesinden Ahmed Hocendi, Emir Süleyman ve oğlu Ahmed Belhi adlarında üç tüccar anlaşarak yanlarına aldıkları sırmalı elbiseler, keten ve zendeci kumaşlar vb. malları Moğollara satmak üzere yola çıkmıştır.⁶ Bazı tarihçiler bu tüccarların Muhammed Harezmsah tarafından Cengiz Han devletinin ve ordusunun gücü hakkında bilgi almak için gönderildiğini iddia etmiştir. Cengiz Han'ın sınırlarına ulaşan tüccarlar yolların eşkıyadan temizlenerek belli noktalara karakçi denilen bekçilerin yerleştirildiğini fark ettiler. Karakçilerin görevi tüccarların ve mallarının güvenliğini sağlamak ve kontrol noktalarında malları kontrol ederek kaliteli ve Han'a layık olan malları kendisine iletmekle sorumlu idiler. Tüccarlar kontrol noktasına ulaştıklarında malları kontrol edildi ve Ahmed Belhi'nin mallarının Han'a layık görülmesi üzerine Belhi, mallarıyla beraber Cengiz Han'ın huzuruna çıkarıldı. Mallar tekrar açılıp fiyatlar sorulunca Belhi on, yirmi dinarlık ürünlere üç, beş balış altın istemiştir. Yüksek fiyatlara sinirlenen Cengiz Han "Bu adam bizim hiç kumaş görmediğimizi mi sanıyor? Gidin hazineden kumaşlarımızı getirinde adamın gözü kumaş görsün" demesi üzerine tüccara kumaşlar gösterilmiş ve Belhi hapsedilerek mallarına el koymuştur. Sonra diğer tüccarları da hanın huzuruna getirdiler ve kumaşların fiyatlarını sordular. Fakat tüccarlar fiyat söylemeyerek "Biz bunları Han'a hediye olarak getirdik" dediler. Bu durum Cengiz Han'ın hoşuna gitmiştir. Hapsedilen tüccarın malları da dâhil olmak üzere tüm malları değerinin üzerinde bir fiyata satın alarak onları bağışlamıştır. Tüccarların bağışlanması ile kendilerine saygı gösterilerek ikramda bulunulmuştur. Müslüman oldukları için temiz beyaz keçeden çadırlar kurulum rahat bir şekilde konaklamaları sağlanmıştır. Tüccarların tekrar ülkelere döneceği sırada Cengiz Han komutanlarına, emirlerine haber göndererek Harezmsah ülkesine iadei ziyaret niteli-

ğinde ticaret yapmaya gönderilecek güvenilir kimselerin toplanmasını istemiştir. Cengiz Han'ın isteği üzerine 450 kişilik bir kervan toplanarak ticaret yapmak üzere Harezmsah ülkesine doğru yola çıkmıştır. Cengiz Han, sultana "Ülkenizin tüccarlarından buraya gelenler oldu. Onları memnun edip sağ salım gönderirken, onlarla birlikte ülkenizde alışveriş yapıp güzel ve nadide şeylerle geri dönsünler diye adamlar gönderiyoruz. Böylece ticari ilişkiler aramızdaki anlaşmazlıkları ve düşmanlıkları kaldırıp yerine sevgi ve dostluk getirmeye, kin ve husumetin sürüp gitmesini önlemeye vesile olacak" diye bir mektup göndermiştir.⁷ Kervan Otrar'a vardığında Terken Hatun'un akrabası olan vali Gayır Han (İnalçuk) önceden tanıdığı Hintli bir tüccara makamı ve akrabalık bağından aldığı güçle sert davranmıştır. Tüccarın validen korkmayıp, saygı göstermemesine sinirlenen İnalçuk bütün tüccarları hapsedip mallarına el koymuştur. Gayır Han durumu bildirmek ve ceza vermek için, izin almak üzere Sultan Muhammed'e elçi göndermiştir. Bazı kaynaklar sultanın izin verdiğini bazıları ise valinin çift başlı yönetimi fırsat bilerek Terken Hatun'a olan akrabalığın dolaylı başına buyruk hareket ettiğini öne sürmektedir. Sultan, Cengiz Han'ın keşif amacıyla ülkesine casus gönderdiğini düşünerek 450 tüccarın öldürülmesine ve mallarına el konulmasına izin vermiştir. Bu rakam Moğolların gizli tarihçesinde 100 kişi olarak aktarılmaktadır.⁸ Sultanın cevabı Otrar'a ulaşmadan kısa bir süre önce tüccarlardan biri zindandan kaçarak bir yere saklanmış ve arkadaşlarının başına gelenleri Cengiz Han'a ilemiştir. Duruma çok sinirlenen Cengiz Han, sultana heyet göndererek valiyi ve mallarını teslim etmesini istemiştir. Sultan muhtemelen annesi Terken Hatun'un isteği üzerine valiyi teslim etmemiş ve gelen heyetin başındaki kişiyi öldürüp yardımcısının sakalını keserek Cengiz Han'a geri göndermiştir.⁹ Bu dönemde Cengiz Han'ın ordusunun bir kısmı Güçlüg Han ile Toktoyan'ın peşinde idi. Cengiz Han'ın ordusunun bir kısmının savaşta olmasından ve yardımcı kuvvet toplamak için bir süre bekledi. Bu bekleyişin sebebi mevcut fetihlerin sonuçlandırılması o bölgedeki askerleri ve toplanan yardımcı kuvvetlerin oluşturacağı büyük bir güçle saldırmak istemesidir. Ordusunu güçlendirmesinin sebebi Harezmsah'ın ordusunun sayıca üstün olması ve olası bir

⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 116.

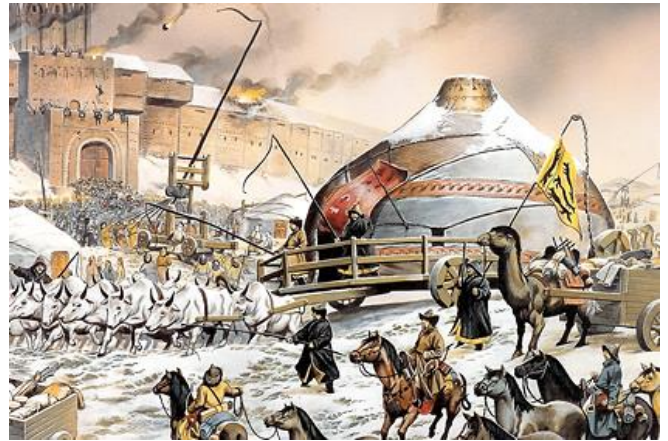
⁷ Ahmet Özdemir, Moğol İstilasası Cengiz ve Hülağü Dönemleri, İz yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 137.

⁸ Mehmet Levent Kaya, Moğolların gizli tarihçesi (Moğolların kırmızı kitabı), Kabalcı yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 220.

⁹ George Vernadsky, Moğollar ve Ruslar, Selenge yayınları, İstanbul, 2007, s. 56.

Türk Devletleri birliğine karşı daha dirençli bir Moğol ordusunun bulunmasını istemesidir. Cengiz Han tüm kuvvetlerini, oğullarını, emirlerini ve noyanlarını toplayarak ordusunu savaş düzenine sokup yeni bir yasa çıkararak 1218 yılında Otrar üzerine harekete geçmiştir. Cengiz Han, sultana bir kez daha elçi heyeti göndererek savaşın başladığını ve sebebinin tüccarların intikamını almak olduğunu bildirmiştir. Cengiz Han sefer güzergâhı üzerinde bulunan toplulukların da gücünü alıyordu. İlk olarak Kayalığ'a ulaşan Cengiz, Kayalığ emiri Arslan Han'ın itaatini alarak askerlerini ordusuna kattı. Sonra sırasıyla Beş Balığ'dan İdi-Kut ve adamları, Almalığ'dan Sıknak Teğın ve adamlarını itaat altına alarak ordusunu bir hayli güçlendirmiştir. Topladığı kuvvetler ile birlikte 1219 baharında Otrar'a ulaşan Cengiz Han, Otrar Kalesi önüne otağını kurmuştur.¹⁰ Cengiz'in üzerine geldiğini öğrenen sultan Muhammed Harezmsah, kumandanları ve bazı vezirlerinin etkisinde kalarak Celaleddin Harezmsah'ın taktik teklifini reddetmiştir. Hiç şüphesiz bu, hızlı çöküşe sebep olan mühim bir karardır. Çünkü sultan kalabalık ordusunu bölerek Cengiz'e manevra fırsatı vermiştir. Durumun ciddiyetini anlamayan Muhammed Harezmsah, Gayır Han'ın emrine 50 bin asker verip, Has Hacıp Karaca'nın emrindeki 10 bin kişilik ordu ile Otrar'ın savunmasını ikisine bırakmıştır. Cengiz Han 200 bin kişilik bir kuvvet ile beraber Otrar Kalesi önünde otağı kurunca vali Gayır Han işin ciddiyetini anlamıştır¹¹. Oldukça kalabalık bir ordu ile Otrar'a ulaşan Cengiz kalenin etrafında halkalar oluşturmuştur. Halkalar tamamlandıktan sonra Cengiz Han görev taksimi yaparak Çağatay ve Ögedey'i Otrar da bırakmış, büyük oğlu Cuci'yi Cend ve Barçılıg Kent üzerine, seçkin emirlerini Hocend ve Fenaket bölgesine göndermiş, kendisi de bir grup asker ile Buhara üzerine yürümüştür. Otrar halkı ve askerleri, Moğol kuvvetlerine karşı 5 ay direnebilmiştir. Kale içindeki erzakların tükenmesi ve dışarıdan erzak alamamaları sebebi ile kıtlık baş göstermiş, insanlar açlıktan ölmeye başlamıştır. Durumun kötüye gittiğini gören Karaca, Moğollara teslim olma konusunda Gayır Han'a fikrini sormuştur. Fakat vali savaşa sebep olan meseleyi kendisi çıkardığı için hiçbir şekilde sağ kalamayacağını biliyordu. Bu sebepten teslim olmaya sıcak bakmayarak "teslim olursak, velinimetimiz olan sultana vefasızlık etmiş oluruz. Sonra bu yapacağımız şey

için ne bahane bulabiliriz? Müslümanların hakkımızda söyleyeceği acı sözlere ve kınamalara ne cevap veririz?" diyerek Karaca'yı terslemiştir. Akşam olunca Karaca emrindeki bazı adamlarla beraber Sofuhane kapısından çıkıp kaçmaya çalışmıştır. Fakat Tatar askerlerine yakalanmaktan kurtulamamışlardır. Şehzadelerin huzuruna çıkarılan Karaca'ya "Sen üzerinde bunca hakkı olan efendine vefa göstermedin. Bizim de senden vefa beklememiz cahillik olur" diyerek onu ve adamlarını şehit etmişlerdir. Kalenin dışına çıkarak 20 bin askeriyile beraber savaşan vali Gayır Han tekrar kaleye sığınmak zorunda kalmıştır. Gayır Han ve adamları tek kişi kalıncaya kadar savaşa devam etmişlerdir. Bu şekilde bir ay kadar daha direnebilmişlerdir. En sonunda iki kişiyle kalan Gayır Han tüm gücüyle savaşmaya devam etmiştir.¹² Valiyi ve iki adamını bir evin damında sıkıştırırmayı başaran Moğol kuvvetleri, Gayır Han'ın diri olarak ele geçirilmesi emredildiği için valinin yanındaki adamını öldürerek onu esir almışlardır. İnalçuk'un esir alınması ile Otrar düşmüş hayatta kalan halk şehrin dışına sürgün edilmiştir. Halkın arasındaki zanaatkarlar ve tüccarlar seçilerek Moğollara hizmet etmeleri şartıyla bağışlanmıştır. Şehri boşaltan ve önemli kişileri hizmetine alan Moğol askerleri şehri yağmaladıktan sonra kale de dâhil olmak üzere her şeyi yıkarak şehri ateşe vermişlerdir. Otrar'ın fethi bu şekilde tamamlandıktan sonra şehzadeler, Buhara'dan Semerkant üzerine yürüyen babalarına yetişmek üzere yola çıkmışlardır. Cengiz Han'a ulaşan şehzadeler vali İnalçuk'u babalarının huzuruna çıkarmışlardır. Cengiz Han'ın emri ile güzlerine ve kulaklarına eritilmiş gümüş dökülmesi sureti ile vali İnalçuk'u öldürmüşlerdir.¹³

¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti Tarihi, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 2000, s. 253.

¹¹ İlyas Kemaloğlu, Avrasya'nın sekiz asrı Çengizogulları, Ötügen yayınları, İstanbul, 2016, s. 35.

¹² Cüveyni, a.g.e, s. 121- 122.

¹³ Kafesoğlu, a.g.e, s. 255.

Maveraünnehr'in Fethi: Celâleddin Harezmsâh'ın nüfuz kazanarak otoritesini sarsacağından korkan Muhammed Harezmsâh, oğlunun Moğollara karşı kalabalık bir ordu ile uzak bir alanda savaşma teklifini reddederek çok büyük bir hata yapmıştır. Bu hatayı Otrar'ı kaybetmekle ödeyen Harezmsâhlar Moğol kuvvetlerine diğer şehirlerinin muhasarasında da dur diyememiştir. Otrar'ın düşmesinin hemen ardından Harezmsâhların önemli şehirlerinin art arda düşmesi devletin çöküşünü hızlandırmıştır. Mâverâünnehr'in çok sayıda şehri olmasına rağmen en meşhur ve en önemlileri Buhara ve baş şehir Semerkant'tır. Cengiz Han, oğulları Çağatay ve Ögeday'ı Otrar'da bıraktıktan sonra büyük oğlu Cuci ve emrindeki kuvvetleri Cend üzerine, önemli komutanlarının emrindeki kuvvetleri Benaket ve Hocend üzerine göndermiş, kendisi de oğlu Tuluy ile birlikte Buhara üzerine yürümüştür. Otrar'ın ilhaki tamamlandıktan sonra bölgedeki şehzade ve askerlerin cihan hâkimi Cengiz Han'a katılarak Buhara'nın ilhakına yardımcı güç olmuştur.¹⁴ Muhammed Harezmsâh, Otrar'ın düştüğünü haber alınca yaklaşık 300 bin kişilik ordusunun geri kalanını ikiye bölerek Buhara ve Semerkant'a göndermiştir. Kendisi de durumu annesi Terken Hatun'a bildirerek güvenli bir yere geçmesini istemiştir. Fakat annesi onu dinlemeyerek muhasaraya katılmış ve Han'a esir düşmüştür. Cengiz'in komutanlarının ve çocuklarının fetihlerini hızlı bir şekilde tamamlaması ve maiyetleriyle beraber Han'a katılmaları önemli şehirlerin fethini kolaylaştırmıştır. Sultan Muhammed, Cengiz'in istihbarat gücünden habersiz olarak Otrar'dan sonraki hızlı ilerleyişin devamında istila edeceği şehrin Semerkant olacağını düşünerek hazırlığını bu yönde yapmıştır. Fakat Cengiz Han tüccarları ve sağlam istihbaratı ile Muhammed'in bu bekleliğini boşa çıkararak Buhara'ya saldırmayı planlamaktaydı. Han tüccarların kullandığı yoldan ilerleyerek Harezmsâhların beklediği yolları boşa çıkarmıştır. Kaynaklara göre Cengiz Han, bu yolları kullanırken, ordusundan önce Çin'den esir aldığı mühendis ve köleleri göndererek, yolların kontrolünü sağlayıp, ordusundaki ağırlıkların geçebilmesi için yolların düzeltilmesini, gerekli yerlere köprü yaptırarak ordunun hızlı bir şekilde ilerlemesini hedeflemiştir. Cengiz Han'ın kullanmış olduğu bu yolun bugün tren yolu hattı olarak kullanıldığı kaynaklarda geçmektedir. Buhara üzerine yürürken

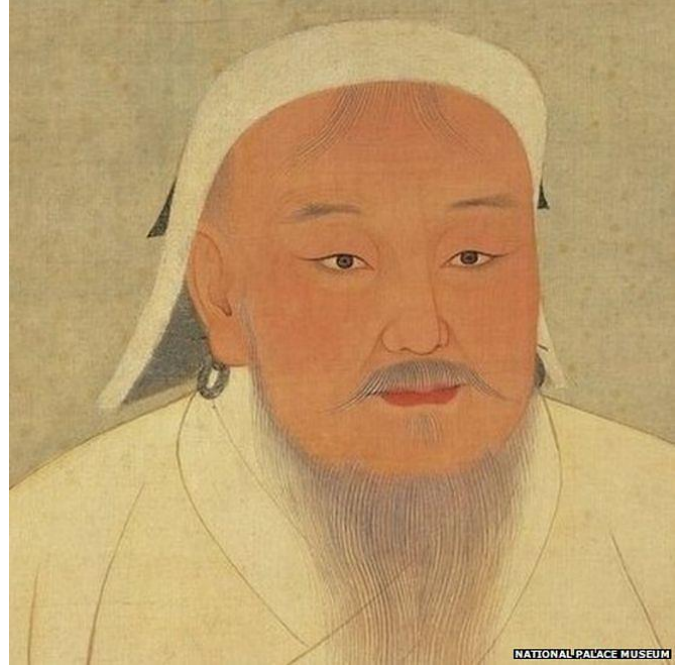
de aynı şekilde tüccarların kullandığı yolları genişleterek ilerleyen Cengiz Han ordusunu güvenli ve seri bir şekilde Mart 1220'de Buhara Kalesi önündeki düzlüğe getirmiştir¹⁵. Kaledeki asker sayısının 20-30 bin civarında olduğu nakledilmektedir. Cengiz Han'ın kuvvetlerinin sayısı net olarak bilinmese de, önceki fetihlerden alınan esirlerin de orduya alınmasıyla birlikte, sayı Harezmsâhlarınkinden çok daha fazla hale gelmiştir. Cengiz Han, esir aldığı köleleri ordusuna katarak hem sayıca üstün görünüyor, hem de kale surlarına tırmanmada, hendeklerin doldurulmasında bu köleleri ve cesetlerini kullanıyordu. Han'ın ordusunun çok kalabalık olması Buhara'yı savunan askerlerin zihnini de şehri teslim ederek katliamı önleme fikrini oluşturmuştur. Cesareti kırılan halk çok fazla direnemeyerek teslim olmuştur. Fakat Buhara'nın kaderi de Otrar ile aynı olmuştur. Tüm garnizon kılıçtan geçirilmiştir. Halkın arasından tüccarlar ve zanaatkârlar ayrılarak, geriye kalanlar şehirden dışarı sürülmüşler, şehir de yağma edilmiştir. Cengiz Han şehrin merkezinde bulunan bir camiye atıyla beraber girerek burasının ne olduğunu ve ne amaçla kullanıldığını sormuştur. İbadet edilen bir yer yani cami olduğunu öğrenince caminin imamı ve ahalisine dönerek "Ben tanrının afetiğim" diyerek imamlara atlarına ot bulmalarını, onlara bakmalarını emretmiş, direnenleri de katletmiştir. Tüm halkı katlederek imamlara, ilim adamlarına ve ibadethanelere saygısızca davranan Cengiz Han'ın din düşmanı olduğunu herkes görmüştür.¹⁶ Buhara'nın fethini de tamamlayan Cengiz'in sonraki istila şehri baş şehir Semerkant'tır. Buhara'dan elde ettiği ganimet ile askerlerini motive eden Cengiz yine tüccarların kullandığı yol üzerinden Mart veya Nisan 1220'de Semerkant'a ulaşmıştır. Semerkant Şah'ın en önemli şehirlerinden idi. Bu sebepten ötürü Şah, Semerkant'ta 110 bin kişilik bir ordu, önemli savaş malzemeleri ve 20 tanede fil bulundurmaktaydı. Tüm bunların yanında şehir halkı da oldukça kalabalıktır. Otrar'a saldırdığı andan itibaren Semerkant şehrinin gücünü ve müstahkem kalesini bilen Cengiz Han, bilinçli bir şekilde önce çevredeki şehirleri alarak en son Semerkant üzerine yürümüştür. Yol üzerinde kendisine katılan kuvvetlerle Semerkant'a ulaşan Cengiz Han kale önlerine otağını kurmuştur. Esir aldığı kölelerden birlikler oluşturarak kaleye doğru göndermiş ve Şah'ın öncü birliklerini yormuştur. Esirlerin tama-

¹⁴ Jean-Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 182.

¹⁵ M. Baron C. D'ohsson, Moğol Tarihi, IQ kültür sanat yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 104.

¹⁶ Roux, a.g.e, s. 184.

mını gönderdikten sonra onların cesetleri üstünden süvari birliğini göndererek savaşa başlamıştır. Süvariler önce saldırmış ve Cengiz'in verdiği taktik gereği düşmanı peşine takarak geri çekilmiştir. Bu çekilmeyi bir kaçış sanan Harezmşahlar kaleden çıkarak Moğollara hücum etmişlerdir. Şah'ın askerlerini arkadan kuşatan Cengiz Han tüm askerleri kılıçtan geçirerek katletmiştir. Kaynaklarda bu katliam da 50 bin ile 70 bin arasında insan öldürüldüğü nakledilmektedir. Bu büyük kaybın ardından Harezmşahlar birkaç gün daha direnmiş ve sonunda teslim olmaya karar vermişlerdir. Semerkant'ı teslim alan Cengiz Han diğer şehirlere yaptığı gibi işe şehri yıkarak başlamış ve tüccar, zanaatkâr kesimi ayırıp halkı şehirden uzaklaştırılarak yağma faaliyetlerine devam etmiştir. Direnenlerin sonu da diğerleri gibi katledilmek olmuştur. Şehirden çok fazla ganimet elde eden Cengiz ele geçirdiği filleri ne yapacağını bilemeyerek ot yedikleri için doğaya göndermiştir. Doğal ortama ayak uyduramayan fillerin açlıktan öldüğü kaynaklarda dile getirilmektedir.¹⁷ Semerkant'ın da ele geçirilmesiyle Mâverâünnehr'in fethi tamamlanmıştır. Başşehri Semerkant'ı da kaybeden Muhammed Harezmşah saklandığı adada hastalanarak ölmüştür. Muhammed Harezmşah'tan sonra Cengiz Han, Celâleddin Harezmşah'la bir müddet daha mücadele etmiştir. Yaklaşık 10 yıl daha direnen Celâleddin Harezmşah küçük çaplı başarılar elde etmiş olsa da, komşu Türk devletlerinin desteğini alamayınca yanlış fetihler düzenlemiştir. Ahlat'ı kuşatması Anadolu Selçukluları ile arasının açılmasına sebep olmuştur. Yanlış tutum ve davranışlarından ötürü devletinin geride kalan maiyetini de koruyamayan Celâleddin, Harezmşahlar devletinin tarih sahnesinden silinmesine, Moğollar ile Anadolu Selçuklu devletinin sınır komşusu olmasına engel olamamıştır. Mâverâünnehr'in fethini tamamlayan Cengiz Han, topraklarını oğulları arasında paylaştırdıktan sonra bugün ki Moğolistan sınırlarına çekilerek yarım kalan seferleri ile ilgilenmiştir. Bu seferler esnasında büyük oğlu Cuci'nin öldüğünü ve devletinin torunu Batu Han'ın idaresine kaldığı haberini almıştır. Cengiz Han ölmeden kısa bir süre önce yarım kalan Asya fetihlerini tamamlaması için oğlu Tuluy'u görevlendirmiş ve devletinin varisi olarak Ögedey'i veliaht ilan etmiştir. Kaynaklarda mezarının nerede olduğu tam olarak bilinmese de Han'ın 18 Ağustos 1227 de öldüğü bilgisi mevcuttur.

Sonuç: Yukarıda verilen bilgilerden yola çıkarak elde edeceğimiz en önemli çıkarımlardan biri: Moğolların İslam âlemine ve Harezmşahlar Devleti'ne yönelik giriştiği istila hareketini başlatan Otrar Faciası'nın neden olduğu kayıpların boyutudur. Şüphesiz bu kayıplar herkesin aklına "böyle bir olay yaşanmasaydı yine de Moğollar İslam dünyasını istila eder miydi?" sorusunu getirmiştir. Lakin Otrar Faciası yaşanmasa da Moğollar İslam coğrafyasını istila edeceklerdi. Fakat bunun daha ileri bir tarihte olacağı kesindir. Yani Cengiz Han'ın Harezmşahlar Devleti'nin gücünden çekinmesi nedeniyle ordusunu güçlendirmek maksadıyla bir süre daha bekleyeceği muhtemeldir. Fakat Harezmşahlar'da yaşanan iki başlı yönetim ve valinin başına buyruk hareket etmesinden dolayı meydana gelen savaşın sonuçlarının Avrupa'ya kadar ulaşacağını muhtemelen kimse tahmin edemezdi. Cengiz Han'ın güçlü bir orduya sahip olması Hârezm coğrafyasına hâkim olmasına yetecek bir sebep olmasa gerektir. Çünkü Muhammed Harezmşah'ın başarısız bir lider olması, halkından aşırı vergi alarak onların devlete olan güvenlerini sarsması ve vezirlerinin yanlış yönlendirmesi sonucunda Cengiz Han, Harezmşah ülkesine sahip olabilmıştır. Muhammed Harezmşah'ın, Celâleddin Mengüberti'yi dinlememesinin sebebi oğlunun önerisinin işe yaramasıyla kazanılacak bir zafer durumunda otoritesinin sarsılacağını düşünmesidir. Cengiz Han muhasaraya başlamadan önce kuvvetlerini toplamak için

¹⁷ D'ohsson, a.g.e, s. 107.

bir süre beklemiştir. Bu bekleyişin sebebi Harezmsah'ın ordusunun sayıca üstün olması, müstahkem kalelere sahip olması ve olası bir Türk birliğinin yaşanması durumunda çok büyük bir kayıp yaşayacağını düşünmesidir. Lakin Muhammed Harezmsah, Cengiz Han'ın tahmin ettiği kadar başarılı ve cesur bir devlet adamı değildir. Ordusunu ve devletini iyi yönetememesi önemli şehirlerini hatta devletini kaybetmesine sebep olmuştur. Harezmsahlar Devleti'nin ortadan kalkması, Moğollar ile Anadolu Selçuklu Devleti'ni sınır komşusu yapmıştır. Fakat Cengiz Han, Alâeddin Keykubat'ın gücünden çekindiği için Anadolu'yu istila etmemiştir. Moğolların Anadolu'yu istilası Alâeddin Keykubat'tan sonra Baba-î isyanının bastırılmasında gösterilen zafiyetin ardından olmuştur. Anadolu'ya hâkim olmak ve Avrupa'ya kadar ilerlemek Cengiz Han'ın torunu Hülagu'ya nasip olmuştur. Hülagu, Cengiz Han gibi yakıp, yıkarak ardında sadece cesetlerle dolu bir enkaz bırakarak ilerlemiştir. Durumun böyle olması Mâverâünnehr'in istilasından buyana bilgin, âlim kesimin kalmamasına, bugünkü İran coğrafyasında birçok yalancı peygamberin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum mezhepleri ve mezhep çatışmalarını da beraberinde getirmiştir. Moğol istilasından sonra coğrafyada yaşanan siyasi

boşluk insanlara keyfince hareket etme fırsatı vermiştir. Yine aynı şekilde Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya yerleşen âlimler ve halk kitleleri olmuştur. İstiladan kaçan grupların Anadolu'da yığılması bu grupları tek çatı altında toplayan Osmanoğulları Beyliği'ni devlete dönüştürmüştür. Peki, tüm bu olaylara sebep olan Moğollar durdurulamaz mıydı? Mevcut durumu değiştirecek bir lider olsaydı yani Muhammed Harezmsah, orduyu ya da yönetimini Celâleddin'e devretmiş olsaydı şüphesiz ki sonuç çok daha farklı olurdu. Aynı durum Anadolu Selçukluları içinde geçerlidir. Çünkü Cengiz Han ilk izlenimlerinde Alâeddin Keykubat ve gücünden çekinmiştir. Fakat Keykubat'tan sonra devletin başına doğru kararlar verebilecek bir liderin geçmemesi, iç isyanları uzun uğraşlarla bastıran bir yönetimin bulunması Moğollara cesaret vermiştir. Bu cesaret sonucunda elde edilen başarılar ile Moğollar Avrupa'ya kadar ilerlemişlerdir. Bizim ele aldığımız ve önemini aktarmaya çalıştığımız Otrar Faciası, işte bu hızlı ilerleyişin ilk basamağı olmakla birlikte, Harezmsahların ortadan kalkması ve Moğolların da Anadolu'yu istila etme fikrini ortaya çıkarması bakımından mühim bir olaydır.

Cengizogulları'nda Askeri Teşkilat

U. MERT KÖROĞLU / KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ*

Cengiz Han'ın kurmuş olduğu Moğol İmparatorluğu 1206 kurultayından sonra asıl teşkilatlanmasını gerçekleştirmiş ve kısa süre içerisinde çok geniş bir coğrafyaya yayılmayı başarmıştır. Söz konusu gücü kazanmasında ve Pekin'den Orta Avrupa'ya kadar yayılma göstermesinde 1206 kurultayında gerçekleştirilen teşkilatlanmanın yeri çok büyüktür. Bahsedilen teşkilatlanma çerçevesinde asıl merkezde bulunan ve imparatorluğun sözü edilen gücü kazanmasında askeri teşkilatlanma çok önemli bir yer tutmaktadır. Askeri teşkilatlanma oluşturulurken Cengiz Han bozkır coğrafyasının ona kazandırmış olduğu bilgi ve edindiği tecrübe ile oluşturmuştur. Söz konusu teşkilatlanmayı oluştururken Moğol halkının eksikliklerini tespit edip eksiklikleri tamamlama amacı gütmüş ve bu çizgide gerçekleştirmiştir.

Bozkır coğrafyasının getirisi olarak savaşçı bir gelenek ile doğup, büyüyüp, yetişen Moğol askerleri Cengiz Han'ın getirmiş olduğu sistemli ve disiplinli askeri teşkilatlanmadan sonra diğer toplumlara karşı az kişiyle büyük işler başarabilmişlerdir. Askeri teşkilat Cengiz Han'ın devleti çocukları arasında paylaştırmasından sonra da aynı şekilde devam etmiştir. Cengizogulları paylarına düşen topraklarda kendi hanlıklarını kurmuş ve devletlerini inşa etmişlerdir. Hanlıkların askeri teşkilatı da tıpkı Moğol İmparatorluğu askeri teşkilatı gibi tesis edilmiş ilk aşamada değişiklik göstermemiştir. Ancak daha sonra gerek gittikleri bölgelerden etkilenmeleri gerek benimsemiş oldukları dinlerin etkisi ile hanlıklar bir takım değişimler geçirmiştir. Bu değişimler devlet teşkilatına sirayet ettiği gibi aynı şekilde askeri teşkilata da sirayet etmiş ve hanlıkların askeri teşkilatları bir takım değişme ve gelişmeler göstermiştir. Bu çalışma çerçevesinde ilk olarak merkez Moğol İmparatorluğu'nda ordu ve orduda askerlerin yanında bulundurması gereken eşyalar ve bir Moğol askeri nasıldır sorusunun tasviri yapılacaktır. Sonrasında Cengizogulları askeri teşkilatlarındaki değişimler yani kuruldukları bölgelerden etkilenmeleri sonucu ortaya çıkan bir takım farklılıklar üzerinde durulacaktır. Söz konusu çalışma çerçevesinde Moğol İmparatorluğu'nun askeri teşkilatı tekrar anlatılmadan incelenecektir.

Cengizogulları'nda Askeri Teşkilat

Cengiz Han, Moğol genişleme hareketinin timsali diye bilhassa ehemmiyet verdiği orduyu eski Moğol örneklerine göre o yolda

kurmuştur ki, gerek büyük Moğol Devletinde gerekse şube devletlerde sonrada örnek teşkil etmiştir.¹ Cengiz Han yasakları ile ordusunu da sistematik bir şekilde düzenlemiştir. Türk devlet teşkilatında görüldüğü üzere Moğollarda ordu-millet anlayışı hâkimdi. Eli silah tutabilecek herkes gerekli görüldüğü bir anda askeri.² Taksimata tamamıyla on³ esasına göre idi.⁴ On asker arban en küçük birliği teşkil ederdi; bu birliğin başında askeri bir şef bulunurdu; bu şef muvaffak olduğu takdirde daha ileriye geçerdi. Onun üstündeki birliklerde yüz ya'gun ya'un ve bin askerden minggan tereküb ederdi; on bin asker bir ordu cüzü tamamı teşkil ederdi ki buna silahlarının sayısı bakımından tümen (farsça tûmân) derlerdi. Daha yüksek askeri kumandanlar hükümdarın muhitinden nökörlere⁵ çıkardı.⁶ Bunlara bagadur veya noyon⁷ Yüzbaşı, binbaşı ve tümenbaşı rütbesi irsi idi; bu rütbelerde bulunanlar umumi bir unvan olan Noyan yani "beğ", "senyör" adını alıyorlardı.⁸

Tüm Moğollar ya da başka bir ifadeyle "keçe çadırlarda yaşayan tüm aileler" Cengiz Han tarafından askeri bir teşkilat altına alınmışlardır. Her Moğol yurdu ile belli bir askeri onbaşılığa mensuptu; bütün subaylar istisnasız Ak Kemik (yani bozkır asilzadeleri)'den idiler, geriye kalanların hepsi ise Kara Kemik'e mensuptular evde kalanlar için bile bir nevi "Mecburi

* Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü IV. Sınıf Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Bertold Spuler, İran Moğolları, çev. Cemal Köprülü, Ankara 2011, s. 435.

² Habibe Temizsu, "Cengiz Yasalarının Moğol Devletindeki Uygulanışı, Etkileri ve Değişimleri", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Programı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 53.

³ Eski Türk ordusunda en büyük askeri birlik on bin kişilik kuvvet idi. Bu birliğe Tabgaçlar, Göktürkler ve Uygurlarda "tümen" adı veriliyordu. Tümenler, binlere, yüzlere, onlara, ayrılmış ve başlarına ayrı ayrı kumandanlar binbaşı, yüzbaşı, onbaşı, tayin edilmişti. Türk tesirindeki yabancı ordularda da görülen bu onlu teşkilat ilk olarak M.Ö Asya Hun imparatorluğu Mete Han devrinde (M.Ö 209-174) tespit edilmektedir.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 2011, s. 271.

⁵ Rene Grousset, Stepler İmparatorluğu, çev. Halil İnalçık, Ankara 2015, s. 231; B.Y. Vladimirtsov, Moğol İçtimai Teşkilatı, çev. Abdülkadir İnan, Ankara 1995, s. 139; Ganizhamal Kushenova, "Ögeday Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir (1229-1241)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi Ankara 2006, s. 72. Daimi asker olmakla birlikte hür insandı ve genelde aristokrasi soyundan olan askeri yetilidir.

⁶ Johann De Plano Carpini, Moğol Tarihi ve Seyahatname, çev. Ergin Ayan, Trabzon 2010, s. 76-77; Alaeddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013, s. 89. ; Grousset, a.g.e., s. 230-231; Spuler, a.g.e., s. 435; Vladimirtsov, a.g.e., s. 135.

⁷ Vladimirtsov, a.g.e., s. 157; Ganizhamal, a.g.m., s. 72. Han'a bağlı tümenbaşı, binbaşı yüzbaşılara denilmiştir. Asil anlamına gelmektedir.

⁸ Vladimirtsov, a.g.e., s. 157.

iş Hizmeti” koymuştur.⁹ Moğollar en azından aşağıdaki silahları bulundurmak zorundadırlar; İki veya üç yay ya da hiç olmazsa iyi bir yay, okla dolu üç büyük sadak, bir balta ve savaş aletlerini çekmek için, bir ip, fakat daha zengin olan Moğollar, ucu sivri ve eğri olan bir pala taşurlar.¹⁰ Başka bir kaynağın aktardığına göre Cengiz Han haleflerine bir takım öğütlerde bulunurken taşınması gereken silahlardan da bahsetmiştir. Savaşa gitmezden evvel askeri, resmigeçit ile bir kere kontrol ediniz, silahlarınızı tetkik ediniz.¹¹

En fazla ata kıymet verilir; at sürüleri eski Moğolların başlıca servetini teşkil ediyordu: at sürüsü bulunmadıkça bozkır iktisadiyatının devamı imkânsızdı. At, Moğol için nakil vasıtası idi, harpte ve avda ona hizmet eder, süt verirdi; Moğollar bugün ki göçebeler gibi, atın etiyile beslenirler, deri ve kıldan istifade ederlerdi. Atlara çok ehemmiyet verilmiştir. Muhariplerin kuvveti buna göre takdir edilir, o veya bu kabilenin serveti malik oldukları at sürüleri ile ölçülürdü. İmparatorların davetine icap etmek veyahut kurultaya gitmek istemeyen Moğol prensleri (beyleri) atlarının zayıf olduğunu bahane ederek seyahate imkân bulamadıklarını söylerlerdi.¹² Moğol, küçük, bodur, sağlam kemikli, geniş omuzlu ve harikulade bir mukavemettir. At da küçük, bodur, zarafetsizdir, “Kuvvetli bir boynu, biraz kaba bacakları, sık tüyleri vardır; fakat o, ateşi, kuvveti, tahammülü, kanaatkârlığı, metin yürüyüşü ile fevkalade vasıfları haizdir.¹³ Cengiz Han daha hayatta iken kurduğu imparatorluğu dört oğlunun idaresine vermiş ve kaynaklarımız bundan “dört ulus” diye söz etmiştir.¹⁴ Han’ın fethettiği ülkelere hudutları, batıda Deşt-i Kıpçak’ta İdil Irmağına ve Bağdat’a; güneybatıda Hindistan’a kadar dayanmıştı. Cengiz Han, toprakları çocukları arasında paylaştırdı; Tuli Han’ı yanında alıkoyduğu için onun oğluna İran ve Irak’ı, Çağatay Han’a Semerkand, Buhara ve Horasan vilayetlerini, öz vilayetini de kendine velayet tayin ettiği oğlu Ögeday’a vermişti. Oğullarının en büyüğü olan Cuci Han’a büyük bir ordu ile Deşt-i Kıpçak’ı ve atlarının yemliğini karşılamak üzere de Harezm ülkesini vermişti.¹⁵ Han’ın ölümünden 1260’lı yıllara kadar hanlık dört parçaya bölünmüş gibi anlaşılabilir ancak asıl ayrışma 1260’lı yıllardan sonra başlamaktadır.

İlhanlılar

Moğol ülkelerinde teşkilat anlamında Cengiz Han yasasına en fazla bağlı kalınan alanın askeriye olduğunu söylemek yanlış

olmayacaktır. Örneğin Cengiz Han hayatta iken, askeri işlerin başına Tuli’yi getirmişti. İlhanlılarda da bu mevki, liyakat esasına göre doldurulurdu. Başkumandan olan generale biglar bigı ya da mir-i miran denirdi.¹⁶ Hülagü’nün idaresine verilen Moğol ordusu ilk zamanlar mevcut Moğol ordusunun bütün özelliklerini taşımakta, sayıca da ordunun beşte biri oranında idi.¹⁷

Hülagü zamanında bu ordunun 70 bin askerden oluştuğu tahmin edilmektedir. Gazan Han zamanında askeri düzende Cengiz Han eski bozkır geleneğinden esinlenerek belirlemiştir-hala onluk sistemin geçerli olduğunu biliyoruz. Ancak İlhanlılar Devleti’nde askeri anlamdaki temel değişimler Gazan Han’ın İslamiyet’i kabul edişi ve daha sonra devletin resmi dini olarak ilan etmesi sonrasında gerçekleşmiştir. İlhanlılar Devleti, askeri teşkilatındaki farklılıklar incelenirken sadece merkez ordudan farklılıkları değerlendirilecektir. Moğol ordusunun özelliklerinin tekrar paylaşılması çalışmamız kapsamında mümkün olmamaktadır. Gazan Han’ın İslamiyet’i kabul etmesi, Moğol uygulamaları konusunda birçok yerde İlhanlılarda farklılık göstermektedir. Nitekim bunlarında başında ilk olarak Cengiz Han’ın bir dine mensup olmama ve dinlere mesafeli durmasının yanında Gazan Han’ın İslamiyet’i kabul edişiyle Moğol acımasızlığı ve saldırı tarzında da farklılıklar ortaya çıkarmıştır. Cengiz Han’ın Buhara’yı zapt ettikten sonra oğlu Tuli ile birlikte şehre girmişti. At üzerinde olduğu halde Ulu Camiye giren Cengiz ihtişamına hayran kaldığı büyük mabedi sultana ait saray zannetmiş, kendisine Allah’ın evi olduğu cevabı verilmişti. Maiyetindekiler ne cami in ne de Kur’an-ı Kerim’in kutsiyetinin farkında olmadıkları için, hazır bulunan Müslümanları son derecede inciten hareketlerde bulunmuşlardı. Mabedin içinde bağırıp çağırılmışlar hatta şarap içmişler raks etmişlerdir. Bu esnada mukaddes kitapların gizli bulunduğu sandıklar açılmış, içlerinden çıkarılan Mushaf lar yırtılıp dağıtılarak ayaklar altına atılmıştır.¹⁸ Bunun yanında Gazan Han, Dimaşk’ı seferinde düşmanın geldiğini öğrenince askerleri ile iki rekât niyaz namazı kılmış ata binip hazırlanıp düşman karşısına geçmiştir. Dimaşk’ı fethettiğinde emirler kale ahalisi itaat etmediği için muhakkak şehirlerin gönüllü bizimle olmayacaktır en iyisi şehri yağlamamızdır, diye arz ettiler.

Bütün emirler bu konuda hemfikir oldular ve bu nedenle şehir ahalisi çok perişan ve çok tedirgin oldular. İslam padişahı acıdı ve bu teklifi beğenmedi. Hiçbir yaratık oranın ahalisine rahatsızlık vermesin ve eziyet etmesin, emirlerden ve askerlerden şehre girmek isteyen herkes divandan belli bir kâğıdı olmadan

⁹ Curt Alinge, Moğol Kanunları, çev. Coşkun Üçok, Ankara 1967, s.6; Temizsu, a.g.m., s. 54.

¹⁰ Carpini, a.g.e. s. 77.

¹¹ Abraham Constantin D’Ohsson, Moğol Tarihi, çev. Bahadır Apaydın, İstanbul 2008, s. 147.

¹² Vladimirtsov, a.g.e., s. 63-64.

¹³ Grousset, a.g.e., s. 234-235.

¹⁴ İsenbike Togan, “Cengiz Han, Moğollar ve Türk Halefleri”, Türkler, edit. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, c.8, Ankara 2002, s. 379.

¹⁵ Mustafa Kafalı, Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi, Ankara 2015, s. 83.

¹⁶ Temizsu, a.g.m., s. 160.

¹⁷ Abdülkadir Yuvahı, “İlhanlılar” Türkler, edit. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, c.8, Ankara 2002, s.358.

¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti Tarihi, Ankara 2000, s. 262-263.

onu kesinlikle şehre sokmasınlar diye buyurdu. Araga'ya oraya gitmesini, halkı korumasını ve yağma yapan kimseleri yasaya çarpmasını buyurdu.¹⁹ Gazan Han bundan başka o zamana kadar pek fena durumda olan orduda yeniden namuskârane idare tesisine çalıştı. Ordu erzakının –ki Gazan'ın İslam olmasına rağmen şarapta bu arada zikredilmektedir- bedeli o zamana kadar ki miktarın altıda birinden sekizde birine kadar düşmüştü.²⁰ Bunun yanında genel Moğol askerinin kılık kıyafeti daha önce çalışmamız içerisinde bahsedilmektedir. Bunun dışında İran Moğol Devleti resmen İslamlaştıktan sonra gözle görülür bir değişme daha yaşanmış ve Moğollar sarık sarmaya başlamıştır.²¹ Genel itibarı ile Moğol askerleri para almazlardı, fakat aldıkları zengin ganimetler, Büyük Han'ın hissesi ödenikten sonrada bunu bol bol telafi ediyordu. Ancak zamanla Cengiz Han dönemindeki gibi fethedilecek toprakların durumu gibi kalmamış değişmişti. Eskisi kadar fethedilen topraklardan alınan ganimetler yeterli olmamaktaydı. Gerek bu şartlar gerekse daimi bir ordunun beslenmesi zarureti İlhanlılar askerlere aylık bağlamaya doğru götürdü. Bu sistemde zamanla devleti büyük bir yükün altına sokmaya başlayınca nihayet Gazan Han garnizonlarına mümkün mertebe yakın bulunan araziye iktâ'ya karar verdi.²² Ganimet almak için hırsıyla saldıran Moğol askerlerinin yerine para ile maaşlı olarak çalışan Moğol askerleri gelmesi, gelenekten farklı bir uygulama olarak İlhanlılarda oldukça dikkat çekmektedir.

Moğolların, İran'da ve diğer komşu memleketlerde yerleştikleri zaman işlerine gelirse hemen derhal yerli halkın silahlarını kullanmağa başlamış oldukları muhakkaktır. Evvelce bilhassa demirin olmayışından dolayı başka maddelerden imal ettikleri eşyayı artık demirden yapabiliyordu.²³ Bunun yanında Reşidüddin, Moğolların "tone" dediği bir ok vardır. Onun ucu üç kanath ve çok keskindir.²⁴ Tone adındaki okun daha önceki Moğollarda kullanıldığına dair malumatımız bulunmamaktadır. Ancak İlhanlılarda bu okun isminin ilk defa geçmesi hasebiyle bahsedilmektedir. İran'da Moğol esirlerinin-tabii bunlar satılabiliyordu-bulunması da müşkülât doğuruyordu. Moğolların kölelik durumları İranlılar üzerinde öyle bir tesir yapıyorlardı ki bu hal hâkim milletin itibarını artıracak bir şey değildi. (Hele bir İranlının bir Moğol hizmetkâr tutması mümkün olduğu takdirde). Gazan, bunun için neşrettiği bir emirde Moğol esirlerinin bundan böyle yalnız saraya satılabilmesi caiz olduğunu ilan etti. Çok geçmeden etrafında on bin kişi toplanınca hükümdar bunları bir nevi hassa efradı haline koydu ve onlara Merage civarını tesis etti. Hükümdar bu suretle eski

Moğol âdetini ihya etmiş oluyordu; bu adet esirlerle hür olmayan diğerlerine (boğol) bir araya getirip unagan boğol olarak hükümdarın ve büyüklerin hizmetine vermektir.²⁵ Cengiz Oğulları Devletlerinden İlhanlılar Devletinin eski Cengiz askeri teşkilatından farklılıkları anlatılmaktadır. Bu farklılık zaman içerisinde yerleşilen bölgeler ve bu bölgelerde belirli kültür ve dinler ile geçilen temastan kaynaklanmaktadır. Nitekim İlhanlılar Devleti özellikle Gazan Han dönemi içerisinde ve daha sonrasında bu değişimleri yaşamaktadır.

Altın Orda Hanlığı

Cuçi ulusunda askeri teşkilatın temeli, diğer üç ulusta olduğu gibi 1206 kurultayında belirlenen kurallara dayanmaktaydı. Cengiz Han bu kurultayla, kendi ulusunu yeniden tanzim ederken, aslında ileride farklı yollarda ilerleyecek olan nesillerinin uluslarının da temellerini belirlemişti. Kumanda noktalarına sırayla onbaşı (Arban-u Noyan), yüzbaşı (Ca'un-u Noyan), binbaşı (Minghan-u Noyan) ve tümen beglerini (Tumen-u Noyan) atamıştır. Moğol ülkeleri ile ilgili bize çok sağlam bilgiler aktaran Reşidüddin'e göre Cuçi Ulusu ordusunun ana çekirdeğini, Cengiz Han'ın Cuçi için belirlediği 4.000 bin kişinin çocukları oluşturmaktadır. Bunlar daha ziyade Sayciut, Kinkit ve Huşin kabilelerindendi. Bunların yanında Mustafa Kafalı dördüncü bir kabile olarak Kıyat kabilesini eklemiştir.

Orduda yukarıda adı geçen boyların dışında Rus, Çerkes, Kıpçak, Macar vb. askerlerde bulunmaktaydı. Elbette ki Cuçi ulusu askeri yapısında zamanla bir Türkleşme söz konusu olmuştur. Bunu askeri tabir ve unvanların yerlerini Türkçe karşılıklarına bırakmalarından anlamaktayız. Mesela Birangar, Cuvangar ve Noyan ifadeleri yerlerini zamanla tamamen Türkçe ifadelere bırakacaktır.²⁶ Moğolca, Noyan unvanını kullanırken daha sonraları Türkçe "Bey" kelimesi onun yerine kullanılır olmuştur. Hatta Arapça "Emir" kelimesi de bu manayı karşılamak üzere kullanılmıştır. Her askerinin bir yay, otuz ağaç ok, bir okluk ve bir kalkın olmak zorundaydı. Her iki askerinin en az bir at, her on askerinin ise bir çadır, iki kürek, kazma, orak, testere, balta, nacak, yüz iğne, ip, kazana sahip olması gerekmektedir. Semerkandî'nin kaydı, Moğol dönemi ordu teçizatı ile alakalı bilgi vermesi bakımından son derece önemlidir. Bu düzen de Cengiz Han dönemine kadar dayanmaktadır. Teçizat düzeninin Toktamış Han döneminde dahi kullanıldığı bilinmektedir. Cuçi Han soyundan gelen torunlar Moğol ordusu döneminden gelen akılcı sistemi devam ettirmişlerdir.²⁷ Kıpçak Hanlığı tarihi diğer Cengiz sülalelerine ait hanlıklara nazaran derin bir fark göstermektedir. Moğollar tarafından fethedilmiş diğer memleketlerde onlar zaferden sonra çok az

¹⁹ Reşidüddin Fazlullah, Câmî'ü't-Tevarih (İlhanlılar Kısmı), çev. İsmail Aka, Ankara 2013, s. 279-281.

²⁰ Spuler, a.g.e., s. 445.

²¹ Grousset, a.g.e., s. 379.

²² Spuler, a.g.e., s. 444-445.

²³ Spuler, a.g.e., s. 448.

²⁴ Reşidüddin Fazlullah, a.g.e., s. 284.

²⁵ Spuler, a.g.e., s. 456.

²⁶ Temizsu, a.g.m., s. 136.

²⁷ Aynı eser, s. 137.

muhite uydukları ve iyi kötü mağlupların talebesi oldukları halde, Çin'de Kubilay ve halefleri Çinli, İran'da Hülagü'nün halefleri Gazan, Olcaytu ve Ebu Said'in şahsında İran sultanları vaziyetine geldikleri halde onların amcaoğulları Güney Rusya Hanları Slav-Bizans medeniyetine tabi olup Ruslaşmadılar. İslamlaşması onları eski İran ve Mısır medeniyetine hakiki bir şekilde sokamadığı gibi Batı âlemiyle alakalarını keserek sonradan Osmanlılar için olduğu gibi Avrupa toprağında çadır kurmuş ama Avrupa'ya asimile olamaz ve Avrupa tarafından asimile edilemez vaziyetine getirecektir.²⁸

Yukarıda da bahsedildiği üzere Altın Orda Hanlığı buldukları bölgede asimile olmadıkları gibi daha önce birçok milletin hâkimiyetinde knezlikler kurup güçlenmeye çalışan Rusları da askeri açıdan etkilemişlerdir. Askeri alanda Ruslar Moğollardan onlu ordu sistemini, bazı taktikleri ve silahları almışlardır. Moğol ordusunun beş genel bölüme ayrılması uygulaması, Ruslar tarafından alınmış ve kullanılmıştır. Bu beş bölüm merkez bolşoy polk, sağ kanat pravya ruka, sol kanat levaya ruka, ileri kanat peradovay polk, ve geri cephede storojevoy polk dur.²⁹ Ordusunu Altın Orda ordusuna göre düzenleyen Ruslar, ayrıca birçok savaş taktiğini de Moğollardan benimsemişlerdir. Düşmanı iki taraftan sarma, ani saldırı ve ani geri çekilme, at üzerinde ok ve yay atma taktiklerini Ruslar Altın Orda askerlerinden öğrenmişlerdir. Moğolların askere çağırma geleneğini devam ettirmiş ve bu askerleri kendi birlikleri içerisinde kullanmışlardır. Ruslar kendi ordularında Moğol silah ve zırhlı takımlarını kullanmışlardır. Süvari birlikleri genellikle göçebe hayat yaşayan toplumlarda çok yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Daha 1246 yılında Galistk Knezi Daniil, Batu'nun yanından döndükten sonra askeri birliğini Moğol tarzında donatmış ve Tatar silahlarını kullanmaya başlamıştır. Yine ath birlikler ve teçhizatları da Altın Orda'dakilere benzetilmiştir. Süvari birlikleri genellikle göçebe hayat yaşayan toplumlarda çok yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Nitekim Fransız tarihçisi Jean Berenger, Avrupalı orduların, süvarinin kitle halinde kullanılması kuramını Asya ve Afrika ordularından aldıklarını yazmaktadır.³⁰ Moğollardaki yam'a karşılık gelen ve Rusya'da özellikle 16. yy. da öne çıkan ath posta servisinin povoz amacı, ulaklar aracılığı ile merkezi hükümetle onun yerel kolları arasında hızlı bir iletişim kurmak ve aynı zamanda ordu birliklerinin faaliyetlerini koordine etmektir.³¹ Ruslar bu sistemi de diğer askeri teşkilat ile alakalı olarak almış oldukları materyaller ve sistemler gibi Altın Orda Hanlığından almıştı. Altın Orda Hanlığının, Cengiz Oğulları Askeri Teşkilatından temel farkı kurulduğu bölgede bulunan Ruslar'ın askeri açıdan teşkilatlanmasında çok büyük etkilerde

bulunmasıdır. Altın Orda Hanlığı sahip olduğu nüfusun yetersizliği ve diğer hanlıklar gibi bölgedeki halktan etkilenmiş ve zamanla İslamlaşmış hatta Türkleşmiştir. Nitekim bir süre sonra bir Türk Hanlığı şekline bürünmüştür.

Kubilay Hanlığı (Yuan Sülalesi)

1251 yılında kurultay kararı ile Büyük Kağan seçilen Tuli oğlu Mengü, tahta geçtikten sonra ülkesinde yeni düzenlemeler yaptı. O, ortanca kardeşi Kubilay'ı, yanında Celayir kabilesinden Mengli ile birlikte Çin'den ibaret olan doğu tarafına göndermiştir.³² Kubilay Çin'de Moğol hâkimiyetine sağlamlaştırma ve Moğol hâkimiyetini tam anlamı ile tesis etmeye çalışmıştır. Aynı zamanda devletin merkezini Karakurum'dan Pekin'e taşıdı. Pekin daha sonraları Hanbalık olarak adlandırılacaktır. İlk başlarda Marco Polo'nun aktardığına göre, Kubilay, Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğuna kurmuş olduğu askeri onlu sistem üzerine devam etmektedir.³³ Ancak bu sistem daha sonraları Çin'e tamamen yerleştikten sonra bazı bozulmalara ve yozlaşmalara uğrayacaktır. Kubilay birkaç yılını idari ve siyasi reformlarla geçirmiş, Doğu Asya'da ilk defa bir çeşit milliyet kanunları hazırlamıştır. Bu milliyet kanunlarının gayesi, Moğolları himaye etmektir. Hâkimiyet altında bulunan Çin halkı dört gruba ayrılmıştır. 1) Yine dört gruba ayrılan Moğollar: En eski Moğol kabileleri, Beyaz Tatarlar, Siyah Tatarlar, Vahşi Tatarlar, 2) Türkistan yardımcı kavimleri: Naymanlar, Uygurlar, muhtelif Türk boyları, Tunguzlar ve başkaları, 3) Kuzey Çinliler, 4) Güney Çinliler. İşte askeri yapının düzenlenmesi de bu dört grubun üzerinde örgütlendirilmiştir. Bunların ardından gelen en kıdemli birlikler Tamacı olup, bunlar Orta Asya müttefiklerin askerlerinden oluşturulmaktaydılar. Bunların ardından gelen diğer binlikler ise Hanjen olarak adlandırılan Kuzey Çin, Cürcen, Kitan ve Koreliler-

²⁸ Grousset, a.g.e., s. 395.

²⁹ Kezban Acar, Ortaçağ'dan Sovyet Devrimine Rusya, İstanbul 2014, s. 62.

³⁰ İlyas Kamalov, Altın Orda ve Rusya, İstanbul 2009, s. 274-275.

³¹ Acar, a.g.e., s. 61.

³² Ayşe D. Erdem Kuşçu, "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklülerle İlk Teması", Türkler, edit. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, c.8, Ankara 2002, s. 620.

³³ Marco Polo, Seyahatname, çev. Işık Ergüden, İstanbul 2003, c.1, s. 87.

den oluşmaktaydı. Sahip olunan askeri mevkilerde daha ziyade babadan oğula geçerci. Moğol İmparatorluğuna nazaran Yüan birliklerindeki askerlerin yüzlük, binlik ve on binliklerinin sayısını hesaplamak mümkündür.³⁴ Çin tesiri altında kalarak tedricen Çinleşmesi ise, Moğol içtimai teşkilatına ve kabilelerin birbirine karışmasına daha fazla tesir yapmıştır. Evvelce tasvir ettiğimi kadim Moğol kabilesi veya oymağı ve Cengiz imparatorluğu devrinin binlikleri yerine XV. asırdan itibaren Moğollarda büsbütün yeni olan ve otop denilen teşekküllere tesadüf ediyoruz. Bu otoplar genel olarak kabilelere dayanmakta ve kadim Moğol İmparatorluğu teşkilatındaki mingganların bir değişik şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sistem zamanla Moğolların bozulmasına ve devlet için fetih yapmak, toprak kazanmak ve ganimet elde etmek düşüncesi zamanla bağlı olduğu otop/kabile'nin toprağını genişletme düşüncesini almış ve bu kabilelere dâhil olanlar askere farklı birlik olarak asker göndermişlerdir.³⁵

Çin hâkimiyetinde birçok koloni şeklinde askeri teşkilatlar kurulmuştur. Kurulan askeri yerleşkelerde Moğolların daha ziyade yabancılık çekebileceği düşünülebilir. Zira buralarda yaşam, savaş zamanlarının dışında ziraatla geçmekte ve yerleşik bir yaşam sürülmekteydi. Ancak Moğol askerleri bu yerleşik yaşam biçimine çabuk alıştılar. Kurulan kolonilerde iş gücü ihtiyacı karşısında sivillerden istifade edilmekteydi. Bu şekilde askerler ile siviller arasında bir bağ kurmaya çalışılmıştı. Ancak askerlerin savaş alışkanlığını kaybetmesi açısından oldukça zararlı bir sistem olarak göze çarpmaktadır.

Yüan sülalesinde askere alımlar başlarda eski Moğol bozkır geleneklerindeki gibi devam etmiştir. Buna göre her erkek bir nevi beşikten mezara kadar askeri sorumluluklar taşımaktaydı. 1267'de getirilen yeni düzenlemeler bu durumu değiştirdi. Artık iki ya da daha fazla erkek olan her evden bir erkek askere alınır oldu. Ailedeki erkeklerin sayısı fazlaca olduğu durumlarda askere alımlar buna göre değişmekteydi. Kubilay aynı zamanda askere alım yaşını 1270 yılında çıkardığı bir yasa ile 20 olarak belirlemişti. Kubilay Han idaresinde Yüan sülalesinin askeri teşkilatındaki bir değişiklik ise savaş bakanlığı idi. Bu savaş bakanlığı bünyesinde beş bölümün dışındaki konularda herhangi bir şekilde karar verme yetkisine sahip değildi. Bunlar, sınır bölgelerinin korunması, askeri koloniler, posta işleriyle alakalı insanlar ve posta atlarının yanında bir de otlaklardan oluşmaktaydı. Farquhar'a göre ise askeri kurumlar Yüan döneminde üç başlık altında toplanmaktaydı. Bu üç başlık, 1) Askeri İşker Bürosu, 2) Yüksek Askeri Komisyon, 3) Silah-cephane Birimi'dir.³⁶

Çağatay Hanlığı

Diğer Moğol Uluslarında olduğu gibi Çağatay Ulusunda da askeri teşkilatın temeli, 1206 yılında Cengiz Han'ın belirlediği esaslara dayanmaktaydı. Cengiz Han bu kurultayın ardından eski Türk askeri teşkilatında olduğu gibi askeri düzeni onluk sisteme göre şekillendirmiştir. Çağatay Hanlığının kuruluş döneminde Çağatay Han'ın emrine dört adet binbaşı verilmişti. Bunların Barlas, Celayir, Sulduz, Arlat kabilelerinin binlikleri ve binbaşılı olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra bu dört adet binliğin asgari bir tümen hatta bazen iki tümen ve üç tümene kadar büyüdüğünü Çağatay Hanlığı yapısı içinde görmekteyiz.³⁷ Bu paylaşımın Çağatay Han'ın hissesine, Haraçar, Müngge, İdohuday, Kokocoş³⁸, Küçük Çağatay ve Kışlık³⁹ adlı binbaşılar ve Naymanlardan sekiz bin kişilik bir topluluk düşmüştü. Burada adı geçen birliklerin dışında Çağatay Ulusu bünyesinde Kavçın adında bir muhafız birliği mevcuttur.⁴⁰ Çağatay Hanlığı ömrü itibari ile diğer hanlıklardan daha az süre devam ettiği için köklü değişiklikler yaşayacak zaman ve ortam bulamamıştır. Ancak Çağatay Hanlığı bünyesinde barındırdığı bozkır Türkleri hasebiyle zamanla Türkleşmişlerdir.

Sonuç: Genel itibariyle kuruluşundan sonra kısa sürede Pekin'den Orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyaya hükmetmiş olan Moğol İmparatorluğu Askeri Teşkilatı ve devamında Cengizogulları Askeri Teşkilatı incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda bir kez daha, Moğol toplumunun kendilerine yabancı gördükleri medeniyetleri, toplulukları, askerleri ve şehirleri yenebilmeleri sadece sayıca üstün oldukları için değil, Cengiz Han'ın Moğol toplumunun bugün ki anlamıyla fizibilitesini çıkarıp, sistemleştirdiği askeri teşkilatı sayesinde olmuştur. Devamında Cengiz Han'ın yaptığı toprak taksimatı sonrasında Cengizogulları da kurulmuş olan askeri sistemi korumaya çalışmışlardır. Ancak, Cengizogulları kendilerine taksim edilen bölgelerde hanlıklarını kurduktan sonra doğal süreç sonrasında buradaki toplum ve yaşayışıyla etkileşim içerisine girmiştir. Söz konusu etkileşim sonrasında da Cengizogulları hanlıklarında bir takım değişim/farklılaşmalar yaşanmıştır. Yaşanılan bu değişim pek tabii Moğol toplumunun temel yapı taşı olan askeri teşkilata da sirayet etmiştir. Yine doğal süreç çerçevesinde hanlıklarının yaşamış oldukları değişim toprak taksimatından sonra kuruldukları bölgelere göre farklılıklar göstermektedir. İlk olarak Hülagü Mengü tarafından İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip buraları kendisine tabii bir "ilhan" (il+han "bölge hükümdarı") olarak idare etmek üzere görevlendirdi. Bu suretle baş şehri Tebriz olmak üzere İran'da kurulan (1256) ve 1295 yılın-

³⁴ Temizsu, a.g.m., s. 97.

³⁵ Vladimirtsov, a.g.e., s. 190-195.

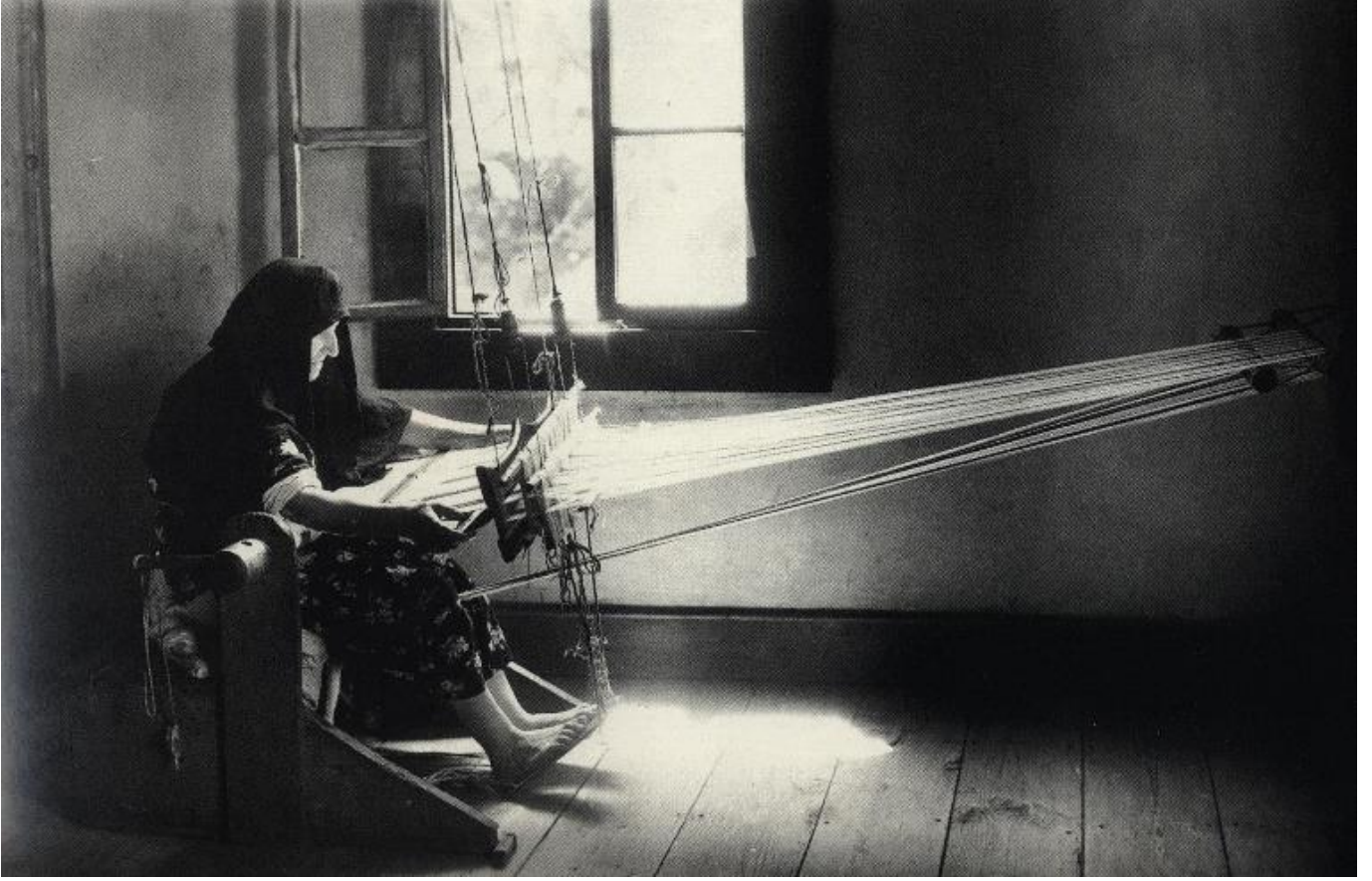
³⁶ Temizsu, a.g.m., s. 98-99.

³⁷ Mustafa Kafalı, "Çağatay Hanlığı" Türkler, edit. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, c.8, Ankara 2002, s. 354.

³⁸ Temizsu, a.g.m., s. 124.

³⁹ Abdülkadir Yuvalı, "Çağatay Hanlığı", DİA, c.8, İstanbul 2000, s. 177.

⁴⁰ Temizsu, a.g.m., s. 124.

dan itibaren tam bağımsız hale gelmiş olan devlet, Hülagü'nün taşıdığı ilhan unvanına nispeten İlhanlılar adıyla anılmıştır. Hülagü'nün devletinin kurulduğu bu bölge Müslümanların yoğunlukta olarak yaşadığı bir bölge olması hasebiyle Hülagü'nün hanlığı Gazan Han dönemiyle birlikte doğal süreçte İslami etkiler altına girmiş ve bundan İlhanlı askeri teşkilatı da nasibini almıştır. Daha sonraki süreçte Altın Orda Hanlığı olarak anılacak olan Cuçi Han'ın bakiyesine büyük bir ordu ile Deşt-i Kıpçak'ı ve atlarının yemliğini karşılamak üzere de Harezmi ülkesini vermişti. Altın Orda Hanlığına da toprak taksimatı sonrasında kalan bölge yine Türk ve Müslümanların ikamet ettiği bölge olması hasebiyle bu bölge toplumundan etkilenmiş ve değişimler yaşamıştır. Ancak Altın Orda Hanlığının en önemli ve göze çarpan özelliği Rus Knezliklerine örnek oluşu ve knezlerin özellikle ordu sisteminde Altın Orda Hanlığından etkilenmesi olmuştur.

1251 yılında kurultay kararı ile Büyük Kağan seçilen Tuli oğlu Mengü, tahta geçtikten sonra ülkesinde yeni düzenlemeler yaptı. O, ortanca kardeşi Kubilay'ı, yanında Celayir kabilesinden Mengli ile birlikte Çin'den ibaret olan doğu tarafına göndermiştir. Bu bölgeye gelen ve burada devlet otoritesini sağlamlaştırmaya çalışan Kubilay ve bakiyesi de belki de kaçınıl-

maz bir son olan bölge toplumundan ve yaşayışlarından etkilenmiş ve bu etkilenme askeri teşkilatına sirayet etmiştir. Doğal olarak Çin asimilesine karşı cüzi bir miktarı temsil eden Moğol toplumu direnememiştir. Nitekim bir süre sonra Moğol askerleri kendilerini diri tutan konar-göçer yaşam tarzından yerleşik hayata geçerek savaşçı özelliklerini kaybetmiştir. Çağatay Han'ın hissesine, Türkistan düşmüştü. Kaynaklarda zikredildiğine göre ona tahsis edilen ülkenin hudutları, doğuda Beş-Balg bölgesini içine alacak şekilde başlıyor, batıda Ceyhun (Amu Derya) Irmağına kadar uzanıyordu. Kuzey'de İli Havzası ve Yedi-Su bölgelerinin hanlık sahasına dâhil olduğunu, Çağatay Han'ın yaylağının İli boyunda, kışlağının ise Yedi-Su havzasında Kayalık şehri yakınında oluşundan anlaşılmaktadır. Zaten bu bölge hanlığın başkenti durumundadır. Sınırları çizilen hanlığın yaşam bölgesine baktığımızda söz edilen bölgede Türklerin çoğunlukta yaşamış olduğunu görmekteyiz. Diğer hanlıklara oranla daha kısa ömürlü olan Çağatay Hanlığının askeri teşkilatı da ömrü oranında kısa ve sınırlı olmuştur.

Moğol Toplumunda Kadın

H. CEREN DAĞDEVİREN / GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ*

XIII. yüzyılın ortasında, Asya'nın derinliklerinden başlayarak, dünya tarihinin en büyük süvari harekâtını gerçekleştirmiş olan Cengiz Han ve onun mirasçıları, büyük bir imparatorluk kurmuşlardır. XIII. yüzyılda eski Köktürklerin vatanında kurularak büyük bir hızla büyüyen Moğollar, birçok devleti tarih sahnesinden silmiş ve aynı zamanda devletlerarasındaki etkileşimde köprü görevini üstlenmişlerdir. Moğolların tarih sahnesinde yerini alması ile birlikte, Moğol siyasi ve sosyal hayatına ilişkin her detay merak konusu haline gelmiştir. Merak uyandıran bu konular arasında, muhakkak ki Moğol kadınının toplumsal konumu da yerini almıştır. Kadın, kendine has özellikleriyle toplumların kültür ve fikir mirasının inşa edilmesinde, gelişmesinde ve ayakta kalmasında önemli bir rol oynamıştır.¹ Kadın, erkeği ve çocuklarıyla beraber toplumda, binlerce yıl geriden gelen bir yaşamın tarihini geleceğe taşıyan ve aktaran bir aracı durumunda olmuştur.² Moğol kadını, toplumdaki konumu ile dikkat çekmiş ve bozkır yaşamının yüklediği tüm sorumlulukları en güzel şekilde yerine getirmiştir.

Moğol Kadınının Geleneksel Rolü

Türk-Moğol toplumlarında kadınlar, belirli geleneksel rollere sahiptir. Özellikle "evlilik" ile kadın, aile ve cemiyet hayatında önemli bir güce sahip olmuştur. Moğollarda boy beyleri genelde eşlerinin fikirlerine ve tavsiyelerine önem vermişlerdir. Bu âdet, Moğol İmparatorluğu'nun hükümdarları tarafından da sürdürülmüştür.³ Moğol hükümdarlarının eşleri sefer sırasında hükümdarların yanında olmuşlardır.⁴ Hatunlar, savaş esnasında kocalarının yaptığı işlerden sorumludur. Cengiz Han Yasası'nda bu konu ile ilgili olarak şu maddeye yer verilmiştir: 'Ordu ile beraber seferde bulunan kadınların, erkekler harbe giderken bütün işleri ve vazifeleri başarmaları lazımdır.'⁵

Zengin ve güçlü bir adamın birden fazla eşinin olduğu bilinmektedir. Bu yüzden ki eşler arasında statüyü belirleyen unvanlar kullanılmıştır. Hükümdarın ilk eşine "Başkan Eş, Büyük Kadın, Birinci Kadın, Ulu Hatun" denilmiştir. Birinci kadının, erkek evlatları varis olmuş ve nesli devam ettirmiştir. Bu durum, başkan eşin geniş ölçüde statü ve itibar sağlamasında en önemli etken olmuştur. Hükümdarların ve aristokrat sınıfına mensup olan kişilerin diğer eşleri ilk eşe itaat etmek zorundadır. Genellikle seçkinler arasında olan ilk eşlerin, kendilerine ait çadırları, toprakları, orduları, otlakları ve hayvanları da olmuştur.⁶ Aynı zamanda kadınların, gerektiğinde kullanmak üzere küçük ve hususi kasaları bulunmaktadır. Hükümdar eşlerinden birisinin ölmesi dâhilinde bu kasalarda oğullarının mülkiyetine, veyahut çocukları olmadığı takdirde diğer kadınların çocuklarına intikal etmektedir.⁷ Bu konu ile ilgili ilk örnek Börte gösterilebilir. Cengiz Han'ın eşi olan

Börte ilk eş olduğundan dolayı oğulları imparatorluğun varisi olmuştur. Bu durum, Moğolların diğer hükümdarları için de geçerli olmuştur. Ögeday'ın ilk eşi Töregene'nin, Tuluy'un ilk eşi Sorgaktani Beki'nin, Cengiz Han'ın torunları Hülagü'nün ilk eşi Dokuz Hatun'un, Kara Hülagü'nün ilk eşi Organa Hatun'un ve Güyük Han'ın ilk eşi Oğul Gaymış Hatun'un oğulları hükümdarın varisleri arasında gösterilmiştir.⁸

Soyun Anneden Gelmesi

Sosyolojik olarak ailede baba veya ana egemenliğinin tespiti bazı kıstaslarla ortaya konulmaktadır. Baba hâkimiyetine dayanan aile ile ana hâkimiyetine dayanan aile düzeni arasındaki temel farklardan birisi soyun baba veya ana tarafı esas alınmak suretiyle tespiti. Örneğin, isim ve bununla bağlı olan mensubiyet, ataerkil ailede babadan, anaerkil ailede anadan çocuklara intikal eder. Ana esasına tabi olan ailede miras çocuğa anadan intikal eder ve kızlar oğullara nazaran daha üstün durumdadır.⁹ Soyun babadan gelmesi durumu çeşitli Türk topluluklarının destan ve mitolojilerinde de ifade edilmektedir. Hun ve Göktürkler döneminde de soyun babadan geldiği açıktır. Göktürk efsanelerinin hepsinde ilk atalar erkektir.¹⁰ Bozkırlarda yaşayan ve tarihsel süreçte önemli bir yere sahip olan Moğolların aile yapısı incelenirken Türk toplumları ile mukayese edilmesi, Moğol toplumunun aile yapısının anlaşılmasında muhakkak ki kolaylık sağlayacaktır. Özellikle Hun devrinden itibaren pek çok konuda Türk kültüründen etkilenen ve Cengiz Han döneminde de Türk kültüründen fazlasıyla istifade

* Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Anabilim Dalı, Bilim Uzmanı. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Mualla Kavuncu, Eski Türklerden Osmanlılara Kadınlar ve Aile, Geçmişten Günümüze Kadınların İslam Kültür ve Medeniyetine Katkıları Konferansı, İlke İlim Kültür ve Dayanışma Derneği, Ankara, ss. 23-43. s.25.

² Burhan Göksel, Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s.12.

³ Leo de Hartlog, Dünya Fatih Cengiz Han, (Çev: Mehmet Savan), Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2013 s.21.

⁴ B.Y. Vladimirtsov, Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi, (Çev: Abdülkadir İnan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.88.

⁵ Curt Alinge, Moğol Kanunları, (Çev: Coşkun Uçok), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1967, s.143.

⁶ B.Y. Vladimirtsov, age, s.86.

⁷ Berhold, Spuler, İran Moğolları, (Çev: Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s.432.

⁸ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihan Güşa, (Çev: Mursel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.95

⁹ İbrahim Onay, Eski Türk Toplumlarında Aile Düzeni ve Bunun Dini Siyasi Hayata Yansımaları, International Journal of Social Scienci, 5 (6), ss. 347-357, s.357.

¹⁰ Bahhaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, c.II. MEB Yayınları, İstanbul 1971, s. 22.

eden Moğollarda, geç tarihlere kadar soy babadan değil anneden neşet etmekteydi (gelmekteydi) ve aile düzeni maderşahi (anaerkil) yapıdaydı. Soyunun anneden geçmesi meselesi mitoloji, efsane ve destanlarda da yansımalarını bulmuştur. Cengiz Han'ın atalarının kocasız bir kadından gelmiş olması, bunun en açık örneği olarak gösterilebilir. Türk mitolojilerinde baba insan ve ana kurttur. Moğollarda ise anne insan baba ise, Tanrı'nın gönderdiği köpeğe benzer sarı bir hayvandır.¹¹ Moğol toplumunda maderşahi aile tipinin yansımaları, Cengiz Han'ın uygulamalarında açıkça görülmektedir. Cengiz Han'ın emrindeki halkları; anası, oğulları ve kardeşleri arasında taksim edilirken "ulusun birleştirilmesinde annem, büyük oğlum Coçi ve kardeşlerimin en küçüğü Otçigin en büyük hizmetimi görmüşlerdir" ifadesinde, annesi ile birlikte Otçigin'e on bin adam tahsis ettiği nakledilmektedir.¹²

Moğol Mitolojisinde Efsanevi Ata: Alan-Ho'a

Moğol mitolojisinde Cengiz Han'ın atası Alan-ho'a kabul edilir. O, gök kurttan ve beyaz dişi bir geyikten doğan Bataçıhan'ın oğlu olan Dobun-mergan'ın karısıydı. Alan-ho'a'nın Dabun-mergan'dan Bugunotia ve Belgunotai adında iki oğlu olmuştu. Fakat kocasının ölümünde sonra, kocasız olduğu halde, Buhu-hadagi, Buhatu-salci ve Bodonçar-munghah adında üç oğlu oldu.¹³ Bu olaydan sonra Bugunotia ve Belgunotai, anneleri Alan-ho'a hakkında dedikodu yapmaya başladı. Moğolların Gizli Tarihin de Alan-ho'a'nun çocuklarının nasıl olduğunu şu şekilde anlatılır: 'Her gece parlak bir adam evin (çadırın) bacasından sızan ışık vasıtasıyla girerek karnımı okşuyor ve onun nuru vücuduma geçiyordu. Çıkarken de güneş ve ayın nurları üzerinden sarı bir köpek gibi sürünerek çıkıyordu. Bu onların (üç oğlun) Tanrı'nın oğlu olduklarının açık işaretidir.'¹⁴ Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi adlı eserinde bu konu ile ilgili şu bilgileri vermektedir: 'Alan-ho'a'ya inanmayanlar hatunun çadırının yanında pusu kurup beklediler. Bir süre sonra havadan parlak bir ışık indiğini gördüler. 'Bayağı güneş (kün) gibi inen bu ışık ne idi?' diye birbirlerine sordular. 'Gelin bağıralım, kurt ise çıkar' dediler. Bağırıldılar. Baktılar ki at yeleli bir gök kurt (Yılkı yallı kök börü) çıka geldi. Arkasına baktı. "Çingiz" diye bağırıldı. Ondan sonra kayboldu.'¹⁵ Cengiz Han'ın atasının kadın olması ana ailesinin varlığını kanıtlar niteliktedir. Bunun dışında Moğol efsanelerinde baskın motif ışık ve köpektir.

Kadın Şamanlar ve Moğol Şamanı: İdugan

Kadın şamanlık kurumu, paleolitik dönemde avcılık ile ekonomik sisteminin gelişmesiyle ortaya çıkmış ve bu dönemde toplumu etkilemişlerdir.¹⁶ Kadın şamanlar, toplumsal refahın sağlanmasında düzen sağlayıcı, diğer dünyalar ile iletişime geçilmesinde bir köprü görevi görmüşlerdir. Özellikle hastalıkların iyileştirilmesinde bilhassa kadın şamanların her daim farklı bir yerde olmuştur. Bu fark, kadının iyileştirme ve tanrılar ile iletişim kurabilme özelliğinin, erkek şamanlara göre, çok daha güçlü olduğu inancından kaynaklanmıştır.¹⁷ Gaipen haber veren, ayınlar düzenleyip topluma yol gösteren ilk şamanın bir kadın olduğundan bahseden efsaneler bulunmaktadır. Moğolların kuzey kolu olan Buryatlar'ın efsanesine göre; "dünyada, ilk önce, ne hastalık, ne de ölüm vardı. Kötü ruhlar sonradan, bu belalar ile insanların rahatını bozdular. Tanrılar da, insanları korumak için gökten bir kartal yolladılar. Fakat insanlar bu kartalın dilinden anlamadıkları gibi, ona itimat ve emniyet de etmediler. Kartal bunun üzerine, ya kendisinin de

insan dili konuşabilmesine ya da şaman vazifesini Buryatlı bir kişiye devretmesine müsaade dilemek üzere, ilahlara döndü. İlahlar ona, yine yere uçarak şamanlık kudretini, ilk rastladığı kimseye vermesini emrettiler. Kartal tekrar yeryüzüne gelince, bir ağacın altında uyuyan bir kadın gördü. Kadın uyandıktan sonra ona yaklaştı. Bu kartal ile bir münasebette bulunan kadın gebe kaldı. Kadın, muayyen bir zaman sonra, bir erkek evlat doğurdu. Bu varyanta göre, bu münasebetten sonra, ruhları görmeye başlayan bu kadın, 'ilk şaman' oldu.'¹⁸ Bu efsane kadına dini bir güç vererek ve ona ruhani bir vasıf yüklemiştir. Moğollar şamanlara "bilgin, büyücü, beki, böğü" gibi isimler vermişlerdir. Fakat erkek şamandan daha önce ortaya çıktığı sanılan kadın şaman için Türkçede cinsleri ayırt etmeyen özel bir isim yokken Moğolcada cinsiyet ayrımı yapılmıştır. Bu bağlamda Kadın şamana İdugan (utagan) ismi verilmiştir.¹⁹ Bu durum Moğollarda kadın şamanın özel bir yerde olduğunu gösterir niteliktedir. Ermeni müverrihi Krikos Moğollarda kadın şamanlarla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: 'Kadınlar büyücüler ve her şeyle ilgili olarak büyü yapıyorlardı. Moğollar ancak kendi büyücülerinin ve sihirbazlarının görüşünü aldıktan ve kâhinler karar verdikten sonra yola koyuluyorlardı'²⁰

Moğol Kadınının Çalışması

Moğol kadınının, toplumsal yaşamın her alanına katkıda bulunuyor olması tartışmasız bir gerçektir. Belirli görevler, özellikle kadınlara tahsis edilmiştir. Papaz Rubruk 1253-1255 yılları arasında Moğolistan topraklarına seyahat etmiş ve bu seyahat esnasında kadınlara düşen görevleri iyi gözlemlemiştir. Geniş yük arabalarını süren kişilerin genellikle kadınlar olduğunu görmüştür. Bir kadından 30 tane yük arabasının bağlanması istendiğine tanık olmuştur.²¹ Kadın arabacı, süreceği yük arabalarının önünde oturarak arazinin düz ya da engebeli olmasını önemsemedi arabaları yönetmiştir.²² Konargöçer kabilelerde çadırların (meskenlerin) kurulması ve kaldırılması

¹¹ Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.22.

¹² Manghol'un Niuçatonça'an, (Yüan-Ch'ao Pi-shi), Moğolların Gizli Tarihi, (Çev: Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s.56.

¹³ Moğolların Gizli Tarihi, s.3.

¹⁴ Moğolların Gizli Tarihi, s.8.

¹⁵ Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, c.I. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.114.

¹⁶ Fuzuli Bayat, "Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Şamanlar", Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.3, 2010, s.40.

¹⁷ Fuzuli Bayat, Türk Kültüründe Kadın Şamanlar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s.45.

¹⁸ Sadettin Buluç, Makaleler, (Hazırlayan: Zeynep Korkmaz), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s.338.

¹⁹ Jean-Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, (Çev: Aykut Kazancıgil), Kabcacı Yayınları, İstanbul 2011, s.66.

²⁰ Müverrih Kiragos, Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar, (Çev: Gürsoy Solmaz), Elips Yayınları, Ankara 2009, s.45.

²¹ Wilhelm von Rubruk, Moğolların Büyük Hamna Seyahat, (Çev: Ergin Ayan), Ayışığı Yayınları, İstanbul 2012, s.40.

²² George Lane, Daily Life in the Mongol Empire, Greenwood, Publishing Group 2002, s.227.

görevi de kadınların olmuştur. Kadın, meskenlerin yapımını aile üyelerine itina ile öğreten kişidir. Kadınlar büyük yünlerden keçe elde ederek bu keçeleri örtü, eyer altlığı ve yağmurluk olarak kullanmışlardır.²³ İnek sağmak, yağ ve peynir yapmak, derileri ve postları dabaklayarak (işleyerek) bunları hayvan sinirlerinden yapılan iplerle birbirlerine dikmek görevlerini üstlenmişlerdir. Hayvan sinirlerini çok ince ayırarak bölerler ve uzun bir ipliğe dönüştürürlerdi. Aynı zamanda başmak gibi ayakkabı, çorap ve diğer giysileri de dikmek kadınların görevi olmuştur.²⁴ Kadınlar ve genç kızlar ipekten ve altın sırmadan çeşitli renkleri ve örgeleri (motifleri) olan işlemeler örmüşlerdir. Çok zevkli bir biçimde işlenmiş bu işlemeler, zengin kişilerin yorgan ve yastıklarında kullanılmıştır.²⁵

Moğol Kadının Giyimi ve Görünüşü

Kadınlar ve erkekler Bukeran adı verilen kıyafetler giyerlerdi. Bu kıyafetler, yukarıdan aşağıya kadar yırtmaçları olup göğüs üzerinde ikiye katlanırdı. Wilhelm von Rubruk kadınların kıyafetleri ile ilgili olarak: “Kızların giysileri erkeklerinden sadece biraz daha uzun olmalarıyla ayrılır. Moğollar, boltac (baş tacı) adı verilen bir baş süsü takarlar. Bu, bir dirsek boyunda yuvarlak olup, yukarıda bir kolon gibi dört köşedir. Bunu değerli ipeklerle kaplarlar, fakat bunun içi boştur. Yukarıda dört köşe kısma, bir dirsek boyunda bir tüy ya da kamyştan çubuk sokarlar. Üst kısmın sonunda bu çubuğu tavus kuşu tüyü ile süslerler ve etrafını vahşi hayvan kuyruğu tüyleri ile değerli taşlarla çevirirler. Zengin kadınlar bu süsü tepelerinde taşırlar. Üstü açık bir deriden kukuletayı da üstüne çekerler. Saçlarını başlarının arkasından bir toka ile birbirlerine illeştirirler ve boltacın içine koyarlar. Eğer birkaç kadın birlikte at sürmekteyse, uzaktan adeta miğferli ve mızraklı kalkık süvarileri andırırlar. Çünkü bu boltac bir miğfere benzemekte ve üzerindeki çubuk bir mızrak gibi durmaktadır”²⁶ bilgilerini vermiştir. Moğol kadınları, Arap kadınlarına göre çok daha serbesttir. XIII. asrın sonuna kadar peçe-siz gezmişlerdir.²⁷

Plano Carpini'nin Moğol kadını tasvirine göre; Moğol kadının yanakları ile gözleri arasındaki mesafe geniştir. Elmacık kemikleri de çenelerine oldukça uzaktır. Burunları düz ve küçüktür. İstisnalar dışında belleri incedir. Hemen hemen hepsi orta boyludur ve ayakları narindir.²⁸ Wilhelm von Rubruk'un Moğol kadını tasvirine göre ise; Moğol kadını oldukça hantaldır ve küçük bir burun bilhassa onlara güzellik sağlar. Bunun yanında yüzlerini boyadıklarında güzellik formları bozularak çirkinleşir.²⁹ Wilhem von Rubruk'un Moğol kadının doğal halinin güzelliğini vurgulaması dikkat çekicidir. Moğol kadınının başlarına baş taçları takarak bu taçları tavus kuşu tüyü ve değerli taşlarla süslemeleri, muhtemelen ki nasıl bir estetik zevke sahip olduklarının da göstergesidir.

Sonuç: Kültür ve medeniyet, kadın ve erkeğin birlikte oluşturduğu her şeydir. Kültür ve medeniyetin oluşmasında ve gelecek kuşaklara aktarılmasında kadın önemli bir aracı olmuştur. Moğol toplumunda da kadın her alanda kendisinden söz ettirmiştir. Moğol hükümdarları eşlerinin kararlarına önem vermiş ve herhangi bir konuda karar verirken eşlerinin önerilerini de dikkate almışlardır. Eşlerinin ölümünden sonra nâib (vekil) olarak ülkeyi yöneten kadın hükümdarlar Moğol tarihinde oldukça fazladır. Bu bağlamda kadın hükümdarların Moğol İmparatorluğu üzerindeki etkisinin büyüklüğü tartışılmaz bir gerçektir. Moğol mitolojisinde, Moğolların atasının kadın olarak ifade edilmesi, soyun kadından gelmesi, ailede büyük sorumlulukların kadına yüklemiş olması ve ailenin büyük ölçüde kadının sorumluluğunda varlığını devam ettirmesi, Moğollarda kadının özel bir konumda olduğunu kanıtlar niteliktedir. Sonuç olarak Moğol kadınının geleneksel rolü ve Moğolların kadına yaklaşımı, Moğolların sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler elde edilmesini sağlamıştır. Moğol kadını toplumun her alanında önemli rollere sahip olmuş ve bazı koşullarda erkeğin önüne dahi geçmiştir. Her toplumda olduğu gibi Moğollarda da toplumun şekillenmesinde kadın başrolde yerini almıştır.

²³ Wilhelm von Rubruk, age, s.39.

²⁴ Wilhelm von Rubruk, age, s.40.

²⁵ Marco Polo, Marco Polo'nun Geziler Kitabı, (Çev: Ömer Güngören), Yol Yayınları, İstanbul 1984, s.31.

²⁶ Wilhelm von Rubruk, age, s.40.

²⁷ Susan Mann, Women's History Global Perspective, (Edt. Bonnie G. Smith), American Historical Association 2005, s.71.

²⁸ Plano Carpini, age, s.39.

²⁹ Wilhelm von Rubruk, age, s.40.

Hülâgu'nun Alamut Kalesini Fethi

YASEMİN HİLAL ERBAŞ / AKSARAY ÜNİVERSİTESİ*

Ortaçağ'da Rûdbâr vadisinde bulunan elliye yakın müstahkem kalenin en meşhuru olan Alamut, Deylem sınırında Rûdhâne-i Alamut vadisiyle Tâlekan nehrinin birleştiği yerden 2, Kazvin'den ise 6-8 fersah mesafede 2000 metre yükseklikteki yalçın kayalar üzerinde kurulan bir kaledir. Âluh ve âmût (âmûht) kelimelerinden meydana gelen Alamut ismi, eski Fars dilinin Taberistan şivesinde "kartal yuvası" veya "kartal eğitimi" (ta'limü'l-ukâb) anlamına gelmektedir. İbnü'l-Esir'e göre kale Deylem hükümdarlarından birisi tarafından kurulmuş, ancak daha sonra 246 (860) yılında Taberistan Alevilerinin reisi Hasan b. Zeyd ed-Dâî-İlêlak tarafından yeniden inşa edilmişti.¹

İbni Esir eserinde Alamut'la ilgili, bir kartalın krala bu bölgeyi tanıttığını ve onu oraya götürmüş olduğuna dair bir başka bilgiyi şöyle rivayet eder: Oraya 'talim el akab' adı verildi, bunun karşılığı Daylami lehçesinde aluh amut'tur. Aluh sözcüğü 'kartal' demektir. Amutis ise 'öğretim, eğitim' anlamındaki 'amak-hut'tan çekilir. Kazvin halkı burayı akab amukhat (Kartalın öğrettiği, eğitimi) adıyla çağırırdı. Böylece aluh amut ya da akab amukhat terimi daha sonraları Alamut'a dönüşmüştür. İranlı tarihçiler ise ilginç bir rastlantıya dikkat çekerler; Aluh Amut ismi içindeki her harfin karşılığı olan Arap harflerinin sayısal değerleri toplandığında, yani ebced hesabına göre, Hasan bin Sabbah'ın, Alamut'u ele geçirdiği tarih olan Hicri 483 (1090) rakamı ortaya çıkmaktadır.²

Alamut kalesi asıl şöhretini Hâşşâşin'in lideri ve İsmâilî Devleti'nin kurucusu Hasan Sabbah'a borçludur. Hasan Sabbah, Alamut'a sınır olan Andic Rud'a gittikten sonra orada bir süre ikamet etmiş, Alamut'un coğrafi açıdan da uygunluğunu göz önüne alarak burayı kendisi ve fedailerini için merkez olarak seçmişti. Bundan sonra buranın fethi için uğraşmış ve Alamut'un çevresindeki köylere faaliyetlerini yürütmek için dâiler göndermiştir. Bu dönemde Alamut kalesinin sahibi Hasan Hüseyin Mehdi adında bir Alevi yani Alisoğlu idi. Kaleyi ona Selçuklu Sultanı Melikşah, bir iktâ arazisi olarak vermişti.³

Alamut Kalesi'ni 4 Eylül 1090 tarihinde ele geçiren Hasan Sabbah, kaleyi Bâtınî karargâhı haline getirerek kale içinden faaliyetlerini yürütmeye devam etti. Artık Alamut kalesi Haşhaşilerin merkezi olmuş ve bu tarihten sonra birçok devletin hedefi haline gelerek fethedilmesi gereken bir kale olmaya başlamıştır.

Hasan Sabbah ve ondan sonra başa geçen halefleri döneminde merkezi Alamut olmak üzere birçok bölge ve kaleyi ele geçiren İsmâilîlere karşı ilk hareket Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından gerçekleştirilmiştir. Melikşah, 1091-1092 yıllarında vezir Nizâmülmülk ile birlikte kaleye asker sevk edip burayı kuşattıysa da başarılı olamamıştır. Alamut kalesi daha sonra 1109-10 ve 1117-18 yıllarında Sultan Muhammed Tapar, 1127'de Sultan Sencer ve 1130 yılında Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar tarafından kuşatılmış fakat Selçuklular her seferde başarısız olmuşlardır. Hatta Bâvendilerden Taberistan hükümdarı Gazi Rüstem b. Ali b. Şehriyâr, 1157 yılında Alamut'u kuşatmış ama başarılı olamamıştır.⁴

Selçuklulardan sonra Harezimşahlar, Nizâri İsmâilîlerinin ciddi düşmanı haline gelerek Alamut'a karşı seferler düzenlemiştir.⁵ 1198-99 yıllarında Hârizmşah Tekiş tarafından Alamut Kalesi kuşatıldıysa da fethi mümkün olmadı. Nitekim Moğol saldırılarından sarsılan Harezimşahlar ayakta durmaya çalışırken, İsmâilîler bu durumu fırsata çevirerek birçok şehri bu dönemde ele geçirerek genişleme politikasına devam etmişlerdir. Moğollar, Cengiz Han zamanında başlatılan Çin, Ön Asya ve Avrupa seferleri ile 1206 yılından itibaren tarih sahnesinde etkili olmaya başlamışlardır. Cengiz Han'ın yaklaşık 7 yıl süren (1217-1224) batı seferi sonunda, Batı Türkistan, İran, Kafkasya Moğollar tarafından zapt edilmiş, geniş çaplı yağma ve katliama maruz kalmıştı. Cengiz Han'ın Karakurum'a dönmesiyle batıda Moğol yönetimi yer yer ortadan kalkmış ve Moğol hâkimiyeti tam anlamıyla sağlanamamıştır. Özellikle Celaleddin Harezimşah'ın bu dönemde Hindistan'dan dönerek 1225'te Tebriz'i ele geçirmesiyle batıdaki Moğol varlığını doğrudan tehdit etmiştir.⁶

Cengiz Han hayatta iken Moğol geleneklerine uygun olarak ülkeyi oğulları ve yakınları arasında paylaştırarak yapmış olduğu

* SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Abdülkerim Özaydın, "Alamut", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1989, C. II, s.336.

² İsmail Kaygusuz, "Nizâri İsmâilî Devletinin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut Öğretisi, Tarihi, Felsefesi", İstanbul, 2012, s.18-19.

³ Kaygusuz, age, s.19-20.

⁴ Özaydın, agm, s.337.

⁵ Ayşe Atıcı Arayancan, Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut, İstanbul, 2011, s.92.

⁶ Abdulkadir Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I; Kuruluş Devri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1994, s.51.

fetihlerin daha da hızlanmasını sağlamıştır. Bu paylaştırmaya göre Moğol Devleti topraklarının Orta Sibirya'dan Deşt-i Kıpçak'a kadar olan kısmını en büyük oğlu Cuci'ye verirken, İmparatorluk Otağı'nı koruma görevini ise en küçük oğlu olan Tuluy'a bıraktı. Cuci, Cengiz Han'dan 6 ay önce ölünce ona bırakılan topraklar oğlu Batu'ya kaldı. Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay ise yasanın uygulanması ile görevliydi. Çağatay'a, eski Karahıtay İmparatorluğu, doğuda Uygur ülkesinden, batıda Buhara ve Semerkand'a kadar uzanan bozkırlar, İli, Issık Göl, Çu ve Talas Havzaları ile Maverünnehr bölgeleri verilmişti. Cengiz Han'ın üçüncü oğlu Ogeday, Balkaş'ın kuzeydoğusundaki Tabagatay, Kara İrtiş ve Uranga bölgelerine sahip olmuştu. Cengiz Han'ın en küçük oğlu Tuluy'a ise Tula, yukarı Onon, Yukarı Kerulen arasındaki topraklar verilmişti.⁷

Cengiz Han ölmeden önce oğulları ve komutanlarını etrafında toplayarak Ogeday'i halef olarak göstererek kendisinden sonra hanlık makamına onun geçmesini istemiştir. 18 Ağustos 1227'de Cengiz Han'ın ölümü üzerine Ogeday hanlık makamına geçti.⁸ Ogeday, babası zamanında başlatılan Çin, Ön Asya ve Avrupa seferlerini devam ettirmiş ve Cengiz Han'ın ünlü generallerinden Curmağun Noyan'ı 4 tümenlik bir kuvvetin başında batıya göndererek batıda yeniden Moğol hâkimiyetini sağlamaya çalışmıştır. Ogeday zamanında Moğollar, II. Deşt-i Kıpçak seferi ile hâkimiyet sahalarını; Doğu Avrupa'nın tamamı ve kısmen Orta Avrupa'ya kadar genişletmişlerdir.⁹

Cengiz Han'dan sonra oğlu Ogeday ile birlikte devam eden ve gittikçe artan Moğol tehlikesine karşı İslam dünyası bir olmak yerine kendi aralarında anlaşmazlıklar yaşıyorlardı. Celaleddin Harezmsah, Amu-Derya'yı güvence altına almadan kurduğu devletini batıya doğru genişletmeye çalışıyordu. Onun bu faaliyetleri I. Alaaddin Keykubat ile Celaleddin Harezmsah'ı 1230 yılında Yassı-Çemen'de karşı karşıya getirdi. Moğollara karşı büyük bir mukavemet gösteren Celaleddin Harezmsah, I. Alaaddin Keykubat tarafından büyük bir yenilgiye uğradı. Alaaddin Keykubat'ın bu başarısı Asya ve Avrupa'yı saran Moğol istilasının Anadolu'ya ilerlemesini geciktirdi. Çünkü Moğollar, Anadolu'da güçlü bir sultanın varlığını görmüşlerdi. Ancak Celaleddin'in ölümü ile Anadolu ve Moğollar arasında mevcut set çökmüş böylece Anadolu tehlikeye açık bir hale gelmiştir. Alaaddin'in genel politikası ise Moğol istilasının kendi topraklarına ulaşmasını engellemek ve ticaret yollarını açık tutmak olmuştu. Bu yüzden Moğollarla barış yapması gerekiyordu. Bu amaçla

1232'de Moğol Hanı'na bir elçi göndererek iyi dileklerini sundu. Kağan Ogeday, Selçuklu sultanına gönderdiği mesaj ile ona tabi olmasını bildirdi.¹⁰ Moğol tehlikesi Ön Asya'yı tehdit ettiği sırada Türkiye Selçuklu Devleti, Alâeddin Keykubat ile en parlak dönemlerinden birini yaşıyordu. Buna rağmen 1233'te Ogeday'ın yaptığı tabilik teklifini kabul etti.¹¹ Ancak Ön Asya'da Moğollara tabi olmayanlarda vardı. Bunlar Abbasiler, İsmaililer ve Memlüklerdi. Artık Bundan sonra yapılacak olan seferlerde Moğolların hedefleri Abbasiler, İsmâililer ve Memlükler oldu.

10 Ağustos 1230'da Yassı-Çemen Savaşı'nda yenilgiye uğrayan Celaleddin Harezmsah'ın 17 Ağustos 1231'de ölümü üzerine Harezmsahlar Devleti tamamen ortadan kalktı. Böylece İsmâililer, Ogeday'ın yönetiminde bütün İran'ı istila eden Moğolların tehdidi ile karşı karşıya kalmış oldu. Bu dönemde İsmâililer, Moğollar ile anlaşma yapmak için İmam Bedreddin Cemal'i Moğol sarayına göndermişler ama herhangi bir sonuç elde edememişlerdir. Daha sonra Moğollara karşı bir ön anlaşma için Haçlılara yaklaşmışlar fakat o dönemde Hristiyanlar, Moğollar ile daha sıkı ilişkiler kurdukları için sonuç alamamışlardır.¹²

1241 yılına gelindiğinde ise Ogeday'ın ölümüyle Moğollarda iç çekişmeler başlamış ve bu süreçte Töregene Hatun 5 yıl naibelik görevi yapmıştır. Ogeday büyük oğlu Köçü'yü veliahd ilan etmek istemiş ancak onun ölümü üzerine Şiremun'u veliahd yapmıştır. Töregene ise kendi oğlu Güyük'ü başa geçirmiştir. Güyük'ün hanlığa geçmesiyle Batu ile Güyük arasında anlaşmazlıklar çıkmış ve Güyük Han, Batu'nun Azerbaycan'da görev yapan valilerini alarak buralara yeni valiler atamıştır. Bunun üzerine Batu ise Güyük'ün gönderdiği idarecileri öldürmüştü. İki Moğol hükümdarı birbirleriyle savaşmak için yola çıktıklarında Güyük'ün genç yaşta ölmesi üzerine büyük bir felaket de kendiliğinden son bulmuş oldu.¹³

Güyük Han'ın ölümü üzerine hükümdarın dul karısı Oğul Gaymış naibe oldu. Alakmak'da 1250 senesinde bir ön kurultay toplandı. Bu kurultayda şehzadeler Batu'yu han olarak seçmek istemişler ama o bu göreve Tuluy'un oğlu olan Mengü'yü tavsiye etmiştir. Batu'nun bu kararı bazı şehzadeler arasında hoşnutsuz karşılanmasıyla kesin bir seçim yapmak üzere ertelenmiş. Nitekim 1 Temmuz 1251 tarihinde Köde'e Aral'da mutat törenle seçim yapılmış ve Mengü (Möngke) bu seçimden Büyük Han olarak çıkmış.¹⁴

⁷ Arda Deniz, Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlılar Devleti Tarihi, İstanbul, 2013, s.65-66.

⁸ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, Çeviri: Prof.Dr. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s.184-191.

⁹ Deniz, age, s.66.

¹⁰ İbn Bibî'nin kaydına göre; "Adaletli padişah Sultan Alâeddin bilir ki bizim hükümdarlık ve budun severlikteki ünümüz cihanı tutmuştur. O taraftan gidip gelen yolcular senden hoşnutluk gösteriyorlar. Bunu işitiyor ve takdir ediyoruz. Bundan dolayı seni kayırmayı ve korumayı diliyoruz. Ve istiyoruz ki sen ülkende gönül

hoşluğu ile yaşasın!.. Şimdi bizde kendi halimizi bildirelim: Bizim buyruğumuzu dinlemeyenlerin, bizden baş çekenlerin yurtlarını çerçerimiz ile geçirir, onları öldürür, kadın ve çocuklarını tutsak eder, mal ve davalarını talan, mülklerini harap ederler. Onlara erişen kötülük bizden değildir."

¹¹ Deniz, age, s.74-76.

¹² Arayancan, age, s.101-102.

¹³ Deniz, age, s.66-67.

¹⁴ Bertold Spuler, İran Moğolları; Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350, TTK, Ankara, 2011, s.56-57.

Moğollar yaşadığı iç çekişmelerden sonra Mengü Kağan'ın başa geçmesiyle, doğu ve batı ülkelerine, Arap ve Acem diyarlarına askerler tayin ederek fetih hareketlerini hızlandırmıştır. Mengü, Doğu ülkelerine, Hitay Manzi, Solongay ve Tangut vilayetlerinde ün kazanmış olan kardeşi Kubilay'ı göndermiş. Kubilay'ı doğu ülkelerine gönderen Mengü Kağan diğer kardeşi Hülagu'yu da Batı ülkelerinin fethi ile görevlendirdi.¹⁵ Her iki şehzadenin de emrindeki ordunun hazırlanmasında aynı usul uygulanmıştır. Mengü Han tahta çıktığı zaman Ön Asya'da tam anlamıyla Moğol hâkimiyeti kurulamamıştı. Atası Cengiz Han zamanından bu yana batıdaki hâkimiyetleri sağlanamamış ve Ön Asya'da birlik kurulamamıştı. Batı'ya gönderilen komutanlar başarısız olunca Mengü kardeşi Hülagu'yu batıya göndererek Moğol hâkimiyetinin bu coğrafyalarda kurulmasını hedeflemiştir. Ön Asya'da bu zamana kadar Moğol hâkimiyetinin kurulamamış olmasının en büyük nedeni Moğollara tabi olmayan Abbasiler, İsmâîlîler ve Memlûk Devleti'dir. Hülagu'nun geniş yetkilerle Ön Asya'ya gönderilmesindeki etkili olan faktörlerden en önemlisi işte bu devletler üzerinde hâkimiyet sağlanmak istenmesiydi.

Merkezi devlet kurmak ve mevcut devletini kuvvetlendirme düşüncesinde olan Mengü Han merkezden uzakta olan Moğol topraklarında Batu Han'ın müdahalesi ile karşılaşılıyor ve bu durum onun siyasetine ters düşüyordu. Bu durumlara son vermek için bir Moğol şehzadesinin geniş yetkilerle donatılarak gönderilmesi yolu tercih edilmiş olabilir. Hülagu'nun Ön Asya'ya gönderilmesinin bir diğer sebebi de; batıdaki Moğol askeri valilerinin (Curmağun, Baycu, Elcigidey) bütün çabalarına rağmen yörede kesin sonuç alamamış olmalarıdır. Bu olaylar yüzünden son 10 yıldan beri Moğol nüfuzu batıda yayılamamıştı. Saraya Ön Asya ile ilgili devamlı şikâyetler gelmiş ve özellikle İsmâîlîlerin düzenledikleri suikastlar acı bir dille anlatılmış ve Moğol sarayından yardım istekleri başlamıştı. Bütün bunları takip eden Mengü Han, İsmâîlîler ve Halifelik ortadan kaldırılmadan buralara hâkim olmanın mümkün olamayacağını ve batı denizine ulaşamayacağını düşünerek kardeşi Hülagu'yu gönderme kararı almıştır.¹⁶ Hülagu ile batıya gönderilecek olan Moğol ordusunun hazırlanması sırasında; Cengiz Han'ın oğulları, kardeş ve yeğenleri arasında daha önce taksim edilmiş olan Moğol ordusundan her on kişiden ikisinin Hülagu'nun emrine verilmesi kabul edilmiş ve bu maksat için şehzadeler ve kumandanlar arasında Hülagu ile gidecek olanlar seçilerek ordu hazırlanmıştır. Ayrıca Cengiz Han'ın Batı seferi, Curmağun ve Elcigidey Noyanlarla birlikte Ön Asya'ya gönderilen Moğol asker ve ailele-

rine Hülagu ile gönderilenler de dâhil edilince ordu daha da büyümüştür. Ancak hazırlanan bu ordunun miktarı hakkında kesin bir rakam söylememiz mümkün değildir.¹⁷

Hülagu'nun Ön Asya'da kazandığı topraklar Büyük Han'ın nüfuz alanında olmak şartıyla Hülagu ve ailesinin hâkimiyetine verilmişti. Mengü Han, Hülagu'ya batıdaki işleri biter bitmez dönmesini tavsiye etmiş ve yapması gereken işleri sıralarken; ataları Cengiz Han'ın örf ve adetleri ile kanunlarını batıda Ceyhun nehrinden Mısır sınırına kadar yaymasını istediğini, emirlerine itaat ve inkiyat gösterenlere iyilik ve yardımı esirgemesini, karşı koyanları ise acımadan cezalandırmasını söylemiş, eğer Bağdat halifesi itaat altına girmeyi kabul ederse affetmesini, aksi takdirde ona da diğer düşmanlarına davrandığı gibi davranmasını buyurmuştur.¹⁸ Daha sonraki olayları incelediğimizde Hülagu, Büyük Han'ın işini bitirdikten sonra dönme isteğine uymayarak zapt ettiği topraklar üzerinde yeni bir devletin temellerinin atılması için gayret göstermiş. Bu gayretler sonucunda İlhanlı Devleti'ni kurmuştur. Hülagu'nun ordusu hazırlanmış ve kuşatma savaşları için gerekli olan mancınıkların yapımı ve kullanılması için de Hitaylı 1000 aile (hane) getirtilmişti. Bütün hazırlıkların tamamlanmasından sonra Hülagu, yanına oğullarından Abaka ve Yeşmut'u da alarak 19 Ekim 1253 tarihinde Batı seferi için harekete geçti. Ordunun öncü birliği daha önce Temmuz 1252 tarihinde Ked Buka Bavurçî öncülüğünde gönderilmişti.¹⁹

Reşîdüddin'e göre İsmâîlîler yaklaşık 100 kaleye sahipti. Cûzcânî'ye göre ise 105 kaleye sahiptiler. Bunlardan 70 kadarı Kuhistan bölgesinde, geri kalan 35'i ise Kumis ve Rudbar bölgesinde bulunmaktaydı. Ked Buka ve öncü kuvvetleri Hülagu gelinceye kadar İsmâîlîler'e karşı savaşmaya başlamış, ordusunu üçe bölerek her grubu belli kaleleri kuşatıp almakla görevlendirmişti. Böylece Şah-diz (16 Ağustos 1252) kalesi başta olmak üzere Gerd-kuh (Girdkû), Mihrin, Terem ve Alamut kaleleri kuşatılmaya başlanmıştı. Ked Buka, kısa süre içinde Kuhistan'da yer alan birkaç İsmâîlî kalesini ele geçirmişti. Moğollar Tûn, Tırşîz ve Zirkûh taraflarında kaleler haricinde açıkça mevcut tüm kuvvetleri temizlemişlerdi. 7 Ağustos 1253'te Tûn ve Tırşîz'i, Eylül 1253'te ise Mihrin kalelerini istila etmişlerdi. 31 Ekim 1253'te de Kemah Kalesi'ni düşürmüşlerdi.²⁰ Hülagu'nun bölgeye gelmesiyle fetih hareketleri daha da hızlanmıştı. Hızlanan fetih hareketleriyle birlikte Hülagu Han, 1255 yılında Halife'ye mektup göndererek İsmâîlîlere karşı giriştiği bu mücadelelerde onun da desteğini istemiştir.²¹ Hülagu'nun başarılı fetihleri ile Nizârî İsmâîlîlerinin üzerindeki baskı artmaya başladı. Bu baskı Alamut liderleri arasında iç sürtüşmelere neden

¹⁵ Cüveynî, age, s.488.

¹⁶ Yuvalı, age, s.53-54.

¹⁷ Yuvalı, age, s.55-56.

¹⁸ Reşîdüddin Fazlullah, Câmîu't-Tevârih, TTK, Ankara, 2013, s.14-15.

¹⁹ Cüveynî, age, s.498-501.

²⁰ H.Ahmet Özdemir, Moğol İstilas: Cengiz ve Hülagu Dönemleri, İstanbul, 2011, s.238-240.

²¹ Özdemir, a.g.e, s.248.

oldu. Dönemin Alamut lideri Alâeddin ile halefi olan oğlu Rûkneddin Hurşah Moğollar yüzünden karşı karşıya geldi. Alâeddin Alamut'ta baskıyla yönetim sürerken onun yanından kaçan askerleri oğlu Rûkneddin'e biat etmeye başladı. Nitekim tam baba oğul birbirine savaş açma noktasına geldiğinde ise Alâeddin'in Alamut yakınlarında bulunan Şirkuh'ta bir kulübede öldürülmesi üzerine Rûkneddin, Alamut kalesinin yönetimini ele geçirmiş oldu.²²

Rûkneddin Hurşah, yönetimi ele geçirdikten sonra Moğollar ile görüşmelere başlamıştı. Hülagu ile Rûkneddin arasında oluşan bu görüşmeler sürekli iki taraf arasında elçilerin gidip gelmesiyle yoğunlaşmıştı. Bu dönemde Rûkneddin Hurşah, Meymundiz Kalesi'nde bulunuyordu. Hülagu, Rûkneddin'e bir defa daha elçi göndererek kaleden inmesini istiyordu. Rûkneddin ise mevsim şartlarından yararlanmak için oyalanma taktiği yaparak Hülagu'nun saldırmaması için aman dileyerek oğlunu 300 askerle birlikte rehine olarak göndererek, kalelerin tamamını yıkmayı kabul etmişti. Hülagu onun bu isteğini kabul ederek verdiği sözleri yerine getirmesini beklemek üzere Abbasâbad'da konakladı. Kaleleri kuşatmakla meşgul olan askerler bu haber üzerine kuşatmayı bıraktılar. Kararlaştırılan tarih geldiğinde Rûkneddin "oğlumdur" dediği yedi-sekiz yaşındaki bir çocuk ile itibarlı devlet büyüklerinden oluşan bir grubu Hülagu'nun yanına gönderir. Hülagu gönderilen çocuğun Rûkneddin'in oğlu olmadığını anlayınca Rûkneddin bu kez kardeşi Şiran Şah'ı üç yüz askerle söz verdiği zamanda Hülagu'ya rehin olarak gönderir. Bunun üzerine Hülagu, Şiran Şah ile birlikte ona bir elçi gönderip, beş gün içinde gelmezse kaleleri sağlamlaştırıp savaşa hazırlanmasını söyler. Gönderdiği elçi yanına gelerek Rûkneddin'in özürlerini anlatması üzerine kuşatmadaki askerlere emir vererek Pişkil Dara'dan hareket eder (31 Ekim 1256). Harekete geçen Hülagu'nun büyük çadırı, başı göğe değen Meymundiz kalesinin kuzey tarafına kurulmuştur (8 Kasım 1256). Ertesi gün Hülagu, kalenin etrafını dolaşarak saldırılabilecek yerleri belirleyerek şehzadelere, noyanlara ve devletin ileri gelenlerine, kalenin kuşatmasını ertesi yıla bırakılarak geri dönülmesi konusunda fikirlerini sorar. Mevsimin kış olması dolayısıyla erzakın az, otun yetersiz ve hayvanların zayıf olduğunu düşünenler geri dönmeleri için görüşlerini bildirdiler. Fakat bu görüşlere karşı Buka Timur, Emir Seyfeddin, Ked Buka ile Tayir kuşatmanın devam etmesi konusunda ısrar ettiler. Önemli devlet adamlarının ve emirlerinin bu görüşünü doğru bulan Hülagu, kuşatmanın daraltılması ve bütün askerlerin savaş düzenine girmesi için emir verdi. Meymundiz kalesine doğru ilerleyen Moğol askerleri kalenin karşısındaki tepeyi ele geçirdi. Ordunun sağ ve sol kanatlarından toplanan askerler önü sonu gö-

rünmez bir hal alarak kalenin etrafını çepeçevre sardılar. Hülagu'nun bu kararlılığı karşısında çaresiz kalan Rûkneddin, önce yakınlarıyla ve devlet erkânıyla birlikte oğlunu aşağıya gönderdi. Kendisi de ertesi gün türlü vaatler alarak kaleden indi (Cüveynî'ye göre; 19 Kasım 1256, Reşidüddin'e göre 20 Kasım 1256).²³ Moğol orduları kaleye girerek binaları yıkıp her yeri yerle bir etti. Hülagu, amacına ulaşmıştı ve sıra 1090 yılından beri ele geçirilemeyen Alamut kalesine gelmişti.²⁴

Hülagu, İsmâîlilerin kuruluşundan yıkılışına kadar asıl merkezleri olan Alamut kalesinin önüne geldip, orada bir gün kaldıktan sonra Rûkneddin'i kaleye gönderdi. O da halkın orayı terk etmesini ve aşağıya inmesini söyledi. Fakat bu isteği kale komutanı Mukkaddem'in geri çevirmesi üzerine Hülagu, kaleyi kuşatması için güçlü bir orduyla Bulagay'ı orada bıraktıktan sonra Lammasar'a doğru hareket etti. Moğolların bu coğrafyaya gelmeden önce en büyük endişelerinden biri Hasan Sabbah ideolojisindeki Haşhaşilerdi. Bu ideolojiyi tamamen bitirmek isteyen Moğollar, Haşhaşilere ait bütün kaleleri ele geçirmeği hedeflemişti. Bu yüzden Alamut'un kuşatmasını Bulaga'ya bırakan Hülagu, Lammasar'a yöneldi. Çok geçmeden Alamut halkı, etrafını saran Moğollara direnemeyeceğini anlayınca Rûkneddin'e haber göndererek ondan, Hülagu'dan kendileri için şefaht dilemesini ve emniyete almasını dilediler. Rûkneddin bir miktar Moğol askeriyeye yukarı çıkınca Mukaddem kaleden aşağı inerek kaleyi teslim etti (Cüveynî'ye göre 1 Aralık 1256; Reşidüddin'e göre 15 Aralık 1256).²⁵

Kalenin teslim edilmesinden sonra Moğol askerleri ve devşirmeler, kaleye girerek yağmalamaya başladılar. Reşidüddin Câmîu't-Tevârih adlı eserinde, Hülagu'nun Alamut'a göz gezdirmek için çıktığını ve kalenin içine girdiğinde gördüklerinden dolayı çok şaşırarak parmağını ısırıldığından bahseder. Diğer önemli kaynağımız olan Tarih-i Cihan Güşa adlı eserinin yazarı Cüveynî, ünü her tarafı sarmış olan kütüphaneyi görmek istemesi üzerine Hülagu'dan izin isteyerek kalenin içine girmiş ve bize Alamut'un yağmalanmadan, yakılıp yıkılmadan hemen önceki durumu ile ilgili en geniş bilgileri eserinde anlatmıştır. Hülagu'nun emri üzerine kütüphanenin içine girip Kuran-ı Kerimlerden ve faydalı kitaplardan eline geçenleri, kitaplardan başka yıldız gözetleme aracı olan birkaç parça eşyaları da yanına alarak, Haşhaşilerin mezhepleri ile alakalı bütün kitapları yakmıştır. Kütüphanede inceleme yaparken Fahrü'd-Devle adına kaleme alınan Gil ve Deylem Tarihi adlı bir kitap bulmuş ve bu kitabın içinde Alamut ve Süllemî tarihinden bazı bilgileri eserinde ifade etmiştir. Cüveynî, bu eserlerin dışında Sergüzeşt-i Seyyidînâ adında Hasan Sabbah'ın hayatını ve başından geçen olayları anlatan bir kitaptan da bahseder. Kütüphane ile ilgili

²² Arayancan, age, s.102-103.

²³ Reşidüddin, age, s.24.

²⁴ Cüveynî, age, s.505-520.

²⁵ Cüveynî, age, s.587. Ayrıca Bknz: Reşidüddin, age, s.25.

tasvirlerinden sonra Alamut kalesi ile ilgili çok geniş tasvirlerle yer veren Cüveynî; kalenin çok sağlam bir şekilde inşa edildiğini, demirin bile bu duvarlara işleyemeyeceğini, hatta küçük bir taş parçasının yerinden oynatılamayacağı sağlamlıkta olduğunu anlatmıştır. Ayrıca taşların ve kayaların içinde çeşitli uzunlukta ve genişlikte, taş ve kireç kullanılarak büyük hacimli su depoları olduğundan, bunun dışında şarap, sirke, bal ve çeşitli sıvı ve katı yiyecekler için ambarlar ve mahzenlerin de olduğundan bahsetmiştir. Cüveynî

“Bunlardan başka orada bulunan savaş araç ve gereçlerini burada anlatacak olsak, birkaç cilt kitap daha yazmamız gerekir” diyerek kalenin sağlamlığını da vurgulamıştır.²⁶ Böylece Hasan Sabbah ile başlayan 166 yıllık bir devir kapanmış, kütüphanedeki değerli eserlerin yakılmasıyla Haşhaşiler hakkında birçok bilgi de yanan kitaplarla beraber yok olmuştur.

Alamut teslim olduktan sonra İsmâilî kalelerinden olan Lammasar ve Girdküh kalelerinde bulunanlar, kalelerin kontrolünü bir süre daha ellerinde tutmuşlardı. Bu arada Hülagu'nun yanında esir olan Rükneddin, olumlu hareketleriyle Han'ın sevgisini kazanmış hatta bir Türk ailesinin kızıyla evlenmiş ve Hülagu'nun huzuruna çıkıp Mengü Kağan'a gitmek için izin istemiştir. İzni aldıktan sonra 9 Mart 1257 tarihinde rehberlik edecek adamlarla birlikte yola çıkmıştır. Hülagu, Rükneddin'in bu yolculuğunda Girdküh'a uğramasını ve dağdan hâlâ inmemiş olan müritleri aşağı indirmesini istemişti. Rükneddin Girdküh'a varınca oradaki müritlere Moğolların yanında aşağı inmelerini söylemiş, gizli olarak ise inmemelerini söyledikten sonra Buhara'ya gitmiştir. Aslında Cengiz Han'ın koyduğu ve daha sonrada geçerliliğini koruyan bir yasaya göre, İsmâilîlerden beşikteki bir çocuğun bile canlı bırakılmaması gerekiyordu. Zaten kaleler düştükten sonra İsmâilîlerin askerleri binler, yüzler şeklinde gruplara ayrılmış ve her grup, Moğol komutanın ve askerlerinin gözetimine verilmişti. Mengü Kağan, bütün ordu-

lara elçiler göndererek, aralarında bulunan İsmâilîlerin öldürülmesini emretti. Böylece Rükneddin'in soyundan kimse kalmadı. Rükneddin ise Mengü Kağan'ın huzuruna gelince sert bir tepki ile karşılaşmış ve Mengü Kağan onu Girdküh ve Lammasar'a geri göndererek o kalelerin geri alınmasını istemişti. Geri dönüş yolunda olan Rükneddin elçiler tarafından tuzağa düşmüş ve öldürülmüştür.²⁷ Reşidüddin'e göre; Rükneddin Mengü Kağan'ın huzuruna çıkmadan elçiler tarafından öldürülmüştür.²⁸ Girdküh ve Lammasar kaleleri çok dayanıklı kalelerdi. Alamut'un alınmasından bir yıl sonra Lammasar kalesi bir bulasıcı hastalık ile yok olurken Girdküh kalesi Moğollara karşı 20 yıl boyunca dayanmıştır. Cüzcanî'nin deyimiyle Girdküh kalesi Moğollar tarafından ilk kuşatılan ama en son teslim olan İsmâilî kalesi olmuştur.²⁹

İsmâilîlerin merkezi olan Alamut, Selçuklular ve Harzemşahların kuşatmalarına rağmen, Moğollar tarafından fethedilmiştir. Böylece İslam dünyası bu olaydan sonra büyük bir sorunun ortadan kalkmasıyla rahata kavuşmuştur. İsmâilîleri bitiren, kalelerini ele geçiren cesur, kararlı, savaş taktiklerini iyi bilen Hülagu'nun önünde ise şimdi tek bir hedef olarak Bağdat kalmıştır. Mengü Kağan'ın çizdiği plan gereği Bağdat mutlaka alınacaktır. Ancak Moğollar, İsmâilî hareketini ortadan kaldırarak her ne kadar bilmeden de olsa İslam için faydalı olabilecek bir faaliyette bulunsalar da, halifelğe saldırılarında da İslam'a bir o kadar zarar vermişlerdi.

²⁶ Cüveynî, age, s.588-589. Ayrıca Bknz: Cüveynî, age, s.546.

²⁷ Cüveynî, age, s.590-592.

²⁸ Reşidüddin, age, s.26.

²⁹ Özdemir, a.g.e, s.246.

Hülagu Han'ın Bağdat'ı Fethi

ÜLKÜ TOPÇU / AKSARAY ÜNİVERSİTESİ*

13. yüzyılda tarih sahnesine çıkan Cengiz Han, Asya'ya hâkim olmuştur. Oğulları ve torunları da onun izinden giderek Afrika ve Avrupa'ya kadar ilerlemişlerdir. Bu seferlere katılan torunlarından biri de Tuluy Han'ın oğlu Hülagu Han'dır. Hülagu Han aynı zamanda İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin kurucusudur. Batu Han 1250'de Alamak civarında topladığı kurultayda Mengü'yü Kağan olması için tavsiye etti. Fakat Ögedayoğulları Almak'ın kutsal bölgeye uzak olmasını bahane ederek bunu kabul etmeyeceklerini beyan ettiler. Ertesi yıl Kuke-nor'da tekrar kurultay toplandı, Batu Han'ın da etkisiyle Mengü toplanan kurultayda kağan seçilerek 1251 yılında Moğol tahtına oturdu.¹ Mengü Han, kağan seçildikten hemen sonra istila hareketlerine başladı. Küçük kardeşi Kubilay'ı Çin'e, diğer kardeşi Hülagu'yu da Ön Asya'ya göndererek buralarda hâkimiyet tesis etmeyi amaçladı.

Moğolların, Cengiz Han'dan beri dünya hâkimiyeti gayesi vardı. Bu nedenle seferlere çıkmışlar ve büyük katliamlar yapmışlardı. Moğolların bu fütihat hareketleri Ön Asya'dan geçmekteydi. Çünkü batı denizine ulaşmanın yolu buralara hâkim olmaktan geçiyordu ki, buralar İsmaililer ve Abbâsi Halifeliği gibi iki önemli gücün hâkimiyeti altındaydı. Bu iki önemli gücü bertaraf etmeden batı denizine ulaşmak mümkün değildi.² Moğollar Ön Asya'ya hâkim olmak için çok çaba sarf etmişlerdir. Hülagu Han'ın buraya gönderilmesine kadar da burada kalıcı hâkimiyet sağlayamamışlardır. Kaynaklara göre; Mengü Han, Hülagu Han'ın dünyayı yönetme vasfına sahip olduğunu görmüştür.³ Onu İsmailileri, Abbâsi Halifeliği'ni ve Memlükleri Moğol tâbiyeti altına almak için Ön Asya'ya göndermiştir. Mengü Han kardeşine nâsihat vererek fethettiği bölgelerde neler yapması gerektiğini söyledi. “Turan sınırından İran'a ordunla gitmen gerekiyor. Cengiz Han'ın yasalarını bütün işlerinde uygula. Amuderya'dan Mısır'a kadar senin tâbiyetine girip emirlerini yerine getirenlere ihsan ve ikramda bulun aksine bir davranış sergileyip âsîlik yapan olursa ailesinin en küçük bireyinden tut akrabalarına kadar hepsini katlet. Horsan'ın Kuhistan'ından başlayarak bütün kaleleri yık. Bütün bunları yaptıktan sonra Irak'a yönel. Yolda yolsuzluk yapan Kürt ve Lur aşiretlerini bertaraf

et. Eğer ki Bağdat halifesi tâbiyeti kabul eder ihsanlarda bulunursa ona hiçbir şekilde saldırma. Eğer ki böbürlenip söylediği ve düşündükleri aynı olmazsa onu da diğerleri gibi katlet diyerek onun Ön Asya'daki hedeflerini belirlemiştir.⁴”

Mengü Han, İran' da kalmak için gönderilen Baycu ve Cormagon'un ordusunu, Keşmir ve Hind'e gönderilen Tayir Bahadır'ın ordusunu Hülagu Han'ın komutasına verdi. Cengiz Han'ın çocuklarına, kardeşlerine ve yeğenlerine böldüğü askerlerden her on kişiden ikisini ayırıp Hülagu Han'a verdi. Ardından mancınık kullanabilen, neft atan ve çarh kullanabilen Hıtaylılardan elçi vasıtasıyla bin aile istedi. Hülagu Han'ın geçeceği yollardaki otlakları koruma altına aldırdı, nehirler üzerine köprüler kurdurdu⁵. Hülagu'ya verilen ordudan ve yapılan hazırlıklardan Mengü'nün bu sefere çok önem verdiğini görürüz. 1252 yılında öncü birlik olarak Kitbuka Noyan komutasında 12 bin kişilik ordu İran'a gönderildi. Bütün hazırlıklar tamamlanmasının ardından, Hülagu Han 1253 yılının sonu 1254 yılının başında yanına verilen büyük ve acımasız ordusuyla söz konusu ülkelere doğru hareket etti.⁶ Hülagu Han'ın ilk rotası İsmaililer Kalesidir. Mülhitlerin Kalesini aldıktan sonra ise Bağdat'a gidecektir. Bağdat bu sırada Abbâsi Halifesi Al-Mutasım Billah'ın hâkimiyeti altındaydı.

Mengü, Han seçildiği kurultayda Halife'nin elçisiyle görüştü⁷ ve elçiye Halife'nin tahkimata son vermesini, surları yıktırmasını ve hatta İsmaililer'e karşı yapılacak sefere asker göndermesini istedi aksi takdirde barış yapmayacağını bildirdi. Elçi de hilafet topraklarından ayak bastıkları yerlerden çekilirlerse savunma tertibatının bozulacağından söz etti. Buradan da anlaşılacağı gibi Mengü gözünü Bağdat'a dikmişti.⁸ Halifeyle ilişkiler sadece Mengü döneminde değil daha önceki dönemlerde de olmuştur. Hatta Abbâsi Halifesi Nasır-Lidnillah, Harizmşahlara karşı Moğollardan yardım istemiştir.⁹ Hülagu Han İsmaililer Kalesinin muhasarası sırasında Abbâsi Halifesine elçi göndererek kalenin fethi için askeri yardım istedi. Halife bu durumu yakınındaki devlet erkânıyla değerlendirmeye başladı. Bu görüşmeler sonucunda Halife ve Veziri, İbn'ül-Alkami'nin az sayıda asker

* SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Arda Deniz, Moğolların Anadolu politikası ve İlhanlılar Devleti Tarihi, İstanbul 2013, s.68.

² Bertold Spuler, İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350, Ankara 2011, s.59.

³ Bknz. Reşidüddin Fazlullah, Camiu't- Tevarih (İlhanlılar Kısmı) s.13 TTK Yayınları.

Allaeddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihan Güşa s.497, TTK Yayınları.

⁴ Reşidüddin Fazlullah, Camiu't- Tevarih (İlhanlılar Kısmı), Ankara 2013, s.14,15.

⁵ Reşidüddin, age, s.13,14.

⁶ Reşidüddin, age, s.15,16.

⁷ Abbasi Halifesi kurultaya elçi göndermiştir. bknz. H.Ahmet Özdemir, Moğol İstilasası Cengiz ve Hülagu Dönemleri, s.211.

⁸ H.Ahmet Özdemir, Moğol İstilasası Cengiz ve Hülagu Dönemleri, İstanbul 2011, s.212.

⁹ Adem Apak, Anahatlarıyla İslam Tarihi Abbâsiler Dönemi, İstanbul 2012, s.481.

gönderme fikrini kabul ettiler. Fakat Davetdar-ı Sağır Mucahid-dün¹⁰ Aybeğ buna karşı çıktı. Davetdar hem Halife'ye hem de vezire karşıydı. Hatta Halife'yi tahtan indirmeyi bile düşünmüştü.¹¹ Hülagu'nun hile yoluyla halifelik askerinin merkezden uzaklaştırılıp Bağdat'ın savunmasız kalmasını sağlamak istediğini söyledi.¹² Bu durum üzerine Halife ve yanındakiler Hülagu Han'a kıymetli hediyeler vererek, özür dileyerek kibarca bu isteği reddettiler. Bu durum Hülagu'nun Haşhaşiler Kalesinden sonraki rotasının Bağdat olduğunun göstergesidir. Aslında Hülagu Han, yardım isteme konusunda Halife'nin tepkisini ölçmek, itaat edip etmeyeceğini öğrenmek için Halife'ye taktik uygulamış olabilir.

Hülagu Han 1256'da Haşhaşi Kalesini ele geçirmesiyle rotası gereği ve Halife'nin ona karşı davranışı nedeniyle Bağdat'a doğru hareket etti. Hemedan yakınlarındaki Konabad'da karargâhını kuran Hülagu, Mengü Han tarafından verilen diğer görevini yerine getirmek için hazırlıklara başladı. Bu sırada Bağdat'ta Halife yaklaşan Moğol tehlikesine karşı önlem almıyor kendisini yeryüzündeki Müslümanların lideri sayıyordu. Bağdat'taki devlet erkânı ise siyâsi çekişmelerle uğraşıyorlar hatta birbirlerini Moğolların adamı olmakla suçluyorlardı.¹³ Bazı kaynaklar Vezir İbn al- Alkami'nin Hülagu'yla gizlice görüştüğünü bile söylerler. Bağdat'ta Sunni-Şii kavgası bu dönemde de yaşanmaktaydı. Vezirler, devlet adamları, Davetdar gibi sonradan güç kazanmış kişilerin nüfuz kazanmak için siyâsi çekişmelerle uğraştığı bu dönemde Halifelik makamı zayıflamıştı. Halife Mutasım da çok belirgin bir karakter değildi. İdari yetenekten ve otoriteden mahrum bir şahıstı.¹⁴ Bu nedenle siyâsi işlere karışan Davetdar gibi kimseler ortaya çıkmıştır.

Hülagu Han karargâhını kurduğunda Bağdat'a elçi yolladı. "Mülhitlerin kalesinin muhasarası sırasında yardım istedim ve bahaneler ileri sürerek yardım göndermediniz, ne kadar eski ve büyük devlet idare etsen de Cengiz Han'dan beri Moğolların Selçuklular, Harezmsaşahlar gibi devletlerin başlarına ne gibi zilletler getirdiğini duymuşsunuzdur. Bağdat kapıları bu hanedanlara açık da bize neden kapalı olsun? Kin gütmekten savaşmaktan sakın, eğer istersen şimdi surları yıktır ülkeyi oğluna bırak ve gel! Gelmek istemezsen Süleyman şah, vezir ve Davedar'ı gönder. Eğer ki savaş niyetin varsa biz savaş için hazırız. Seni yerde de gökte de bulurum, soylu hanedanın için bağışlamamı istiyorsan öğüdümü dinle!" diyerek açık bir tehdit mektubu göndermiştir.¹⁵

Abbâsi Halifesi Mutasım da Hülagu'ya elçi yollayarak onun isteklerini reddetti. Halife Mutasım, doğudan batıya Müslüman olan herkesin birleşip yardım edeceğini düşünüyordu. Çünkü hepsi Halife'nin nezdinde onun askeri idi. Halife'ye göre Müslümanlar onun bir çağrısına bakıyor ve her zaman onun için savaşmaya hazır olduğunu düşünüyordu. Bu düşüncesiyle Halife ordu toplanınca da İran'a oradan da Turan'a ilerleyebileceği kanısındaydı. Ama o, düşman aramadığını kimseyi rahatsız etmek istemediğini söyledi. "Eğer Hülagu barış yapmak istiyorsa sur ve hendeklerle işi ne? Dostluk tutup Horasan'a dönmeliydi. Eğer ki savaşa niyetliyse, hiçbir an bile beklemeden savaşsın, çünkü savaşmayı bekleyen çok güçlü askerlerim var" diyerek Şerifüddin İbnü'l Cevzive ve Bedreddin Nahcivani ile bu mektubu bâsit hediyelerle yolladı.¹⁶

Bağdat halkı Hülagu'nun elçilerine yolda küfür edip zarar vermeye çalıştılar. Elbiselerini yırtıp tükürdüler. Bu durum dan İbnü'l Alkami'yi haberdar ettiler, o da elçileri kurtarmak için yüz gulam gönderdi¹⁷. Elçiler, Hülagu Han'ın huzuruna vardılar ve bütün gördüklerini anlattılar. Hülagu bu duruma hiddetle nerece Halife'nin yay gibi olduğunu ama onu ok gibi dümdüz yapacağını söyledi. Şerifüddin İbnü'l Cevzive ve Bedreddin Nahcivani de Hülagu'nun yanına gelerek elçilik görevlerini yerine getirdiler. Hülagu Han elçilerin getirdiği mektuba çok sinirlenerek üçüncü bir mektup gönderdi. Tanrı'nın âlemi yönetmesi için Cengiz'i ve onun neslini görevlendirdiğini, ardından da Hülagu'ya bağlılık gösterirse canına malına zarar gelmeyeceğini, aksini yaparsa sahip olduğu hiçbir şeyden istifade edemeyeceğini söyledi. Halife'ye hitâben devam etti; "Mal ve makam sevgisi, fani devlet için bencillik yapman ve gururlanman sende öyle bir fitne yaratmış ki, senin hakkında iyi niyetli olanların sözü etki etmiyor, senin kulağın müşfiklerin nâsihat ve öğütlerini dinlemez olmuş. Baban ve ecdadının yolundan sapmışsın. Savaşa hazır olman gerekir. Çünkü ben karınca ve çekirge gibi kalabalık bir orduyla Bağdat memleketine doğru geliyorum. Eğer feleğin dönmesi değişirse bu ulu Tanrı'nın hükmündedir" diyerek hiddetini göstermiştir.¹⁸

Elçiler Halife'ye ulaştığında Halife bu durum karşısında çok endişelenmiştir. Moğol tehdidi karşısında nerdeyse hiçbir önlem almamıştı. Nâsirüddin et-Tusi'ye göre; Halife'nin gönderdiği diplomatik heyet, döndüklerinde efendilerine gördüklerine dair bir rapor sundular. Halife kaygılanmaya başladı. Mektubu vezirine gösterdi ve bir çare bulmasını, bir yol göstermesini istedi.

¹⁰ 1256 yılında Bağdat'ta bir sel meydana geldi ve ardından şehirde fitneciler çoğaldı bu başıbozuk fitnecileri Davetdar kendi nüfuzu altına alarak güçlendi. Halife onu çağırttı fakat o vezirin Moğollarla iş birliği yaptığını iddia ederek vezirle ihtilafa düştü. Reşidüddin Fazlullah, a.g.e s28,29.

¹¹ Özdemir, age, s.248.

¹² Abdulkadir Yuvalı, İlhanlılar Tarihi Kuruluş Devri, Kayseri 1994,s69.

¹³ Yuvalı, age, s.69.

¹⁴ Corci Zeydan, çevr Necdet Gök, İslam Uygurlukları Tarihi cilt II, İstanbul 2012, s.543.

¹⁵ Reşidüddin, age, s.30,31.

¹⁶ Özdemir, age,s252.

¹⁷ Reşidüddin, age, s.32.

¹⁸ Reşidüddin, age, s.32.

Vezir de Hülagu'ya çokça mal, mücevher vb. göndermeyi ve geçmişte olanlardan ötürü özür dilenmesini tavsiye etti.¹⁹ Reşidüddin'e göre; mektup vezirin önünde okundu, o da her şeyi Halife'ye arz etti. Halife vezire bu durum karşısında ne yapmayı önerirsin diye onun fikrini öğrenmek istedi. Vezir de Halife'ye düşmanı malla def etmesini önerdi. "Hazine tıka basa doludur ve bu hazine namusun azizliğini ve nefsin sağlığını korumak içindir. Değerli mallarımızdan; bin eşek yükü yiyecek, bin tane seçkin deve, bin tane Arap atı hazırlayıp mahir elçiler eşliğinde şehzade ve emirlerin her birinin rütbelerine göre, hediyeler olarak göndermemiz, özür dilememiz, onun adına hutbe okutmayı sikke bastırmayı kabul etmemiz gerekiyor" dedi. Halife bu fikre sıcak baktı ve armağan hazırlamak için emir verdi. Fakat bu hazırlıklar esnasında Davetdar, vezirle ihtilafa düşmüş olmasından kaynaklı olarak diğer emirlerle birlikte, Halife'ye vezirin Hülagu ile iş birliği yaptığını, kendini kurtarmak için onları tehlikeye attığını söyledi. Biz de bu sebeple yolları kapatıp, elçileri alıkoyacağız diye haber gönderdi.

Halife haber sebebiyle hediyeleri göndermekten vazgeçti. Cesaret ve gururundan kaynaklı olarak "vezire gelecek olan tehlikeden korkma bana masal anlatma, çünkü Mengü ve Hülagu benim dostumdur, elçilerin sözleri yalandır, eğer bir an bile bunun tam tersini düşünmüş olsalar bile Abbâsi Halifeliği'nin onlardan ne korkusu olabilir? Yeryüzündeki padişahlar bizim için asker olurlar, ülkelerden asker isterim sen içini rahat tut, Moğollardan korkma" dedi²⁰. Halife gelecek tehlikenin farkında değildi ve hala Abbâsi Halifeliği'nin eski gücünde olduğunu düşünüyor, halifelik makamının gücüne inanarak etraftan kolayca yardım alabileceğini umuyordu. Fakat hiçbir şey umduğu gibi olmayacaktı. Halife Mutasım bunun farkında değildi.

Vezir, Halife'nin bu sözlerinden dolayı korkuya kapıldı ve artık Bağdat'ın Moğolların eline geçeceğine emin oldu²¹. Halife Hülagu'ya elçiler eşliğinde mektup yolladı. Mektupta Mengü Han ile aralarında dostluk olduğunu, kendisinin de onların dostu olduğunu, elçilerin haberlerine inanmadığını, dünya sultanlarının Halife'nin askeri olduğunu ve bu zamana kadar Bağdat'a saldıranların başlarına gelenleri söylüyordu (yani felaketleri). Kendisine ve soyuna kötülük yapmaya girişen herkesin başına bu şekilde kötülükler gelebileceğini, Moğolların da başına bunların gelebileceğini dile getiriyor, tehditler savuruyordu.²² Hülagu bu mektup karşısında çok sinirlendi. Artık kesinlikle Bağdat'a yürümeliydi. O elinden geleni yapmıştı. Mengü Han'ın dediği gibi Halife'ye iyi davranmıştı, fakat Halife ona âsılık yapmıştı. Amacı gereği Bağdat'a yürüyüp Halife'yi bertaraf etme-

liydi. Bu karşılıklı mektuplaşmalarda savaşı kaçınılmaz hale getirmiş, hatta savaşı fitillemişti. Hülagu Halife'ye şiiirle cevap verdi. Elinden geleni yapmasını artık hiçbir şekilde kurtuluşunun olmadığını söylüyordu. "Git de kendine demirden yüksek şehirler kur, çelikten surlar inşa et, yine çelikten kuleler ve kaleler bina et. İfritlerden şeytanlardan ordular topla. Sonra da savaş vuruşmak için bana gel. Gökte bile olsan seni zorla, canın istemese de yırtıcı hayvanların önüne atacağım!" diyerek hiddetini gösteriyordu²³. Hülagu bundan sonra savaş hazırlıklarını tamamlayıp Bağdat'a yürüyecektir. Moğolların Bağdat üzerine yürüyüşü, 1257 yılında başlamıştır. Hülagu, Çurmagun ve Baycu Noyan'ın ordularına, ordunun sağ tarafında yer almaları için Erbil'den Musul'a ilerlemelerini, Musul köprüsünden geçip Bağdat'ın batı tarafına yerleşmelerini, Hülagu doğudan geldiğinde ona katılabilecekleri bir noktada konumlanmalarını bildirdi. Kendisi Esedabad'a vardığında, bir kez daha Halife'nin hazır olması için elçi gönderdi.²⁴

Nasırüddin et-Tusi'ye göre; Hülagu Han Halife'ye haber yollayıp, "kendine gel, eğer gelmiyorsan ya Vezir İbn al- Alkami'yi, ya Davetdarı Kuçek'i ya da Süleyman Şah'ı gönder" dedi. Fakat Halife bunların hiç birini yapmadığı gibi özür bile dilemedi²⁵. Ebü'l Ferec'e göre; Halife bu üç görevliden Hülagu'yu şehir dışında karşılamalarını istedi, fakat bunların hiçbiri kabul etmedi. Bu görevi diğerleri kabul etmeyince Halife elçi olarak Şerefüddin İbnü'l Cevzi'yi göndermek zorunda kaldı.²⁶ Denevre'de Hülagu ve İbnü'l Cevzi görüşmüşlerdi. Halife'nin elçisi Cevzi, her yıl kararlaştırılan vergiyi göndermeyi taahhüt edip Hülagu'nun geri dönmesini istedi. Fakat Hülagu; "buraya kadar yol gelmişken Halife'yi görmeden gitmek olmaz Halife'yi görüp gideriz" diye cevap verdi. Hülagu Han'ın askerleri sağ, sol ve merkez olarak üç koldan Bağdat'a gideceklerdi. Sağ kanatta Erbil üzerinden yürüyen Baycu Noyan, sol kanatta Ked Buka ve Ankiya Noyan, Kerit ve Bayat üzerinden yürüyeceklerdi. Merkezde Hülagu'nun kendisi Kirmanşah ve Halavan yolundan Bağdat'a gidecekti. Halife'nin askerleri ise, Davetdarı Kuçek komutasında bir ordu çıkartıp, Bakuba ve Bacsera arasında karragâh kurdu.²⁷ Hülagu Han Kirmanşah'a geldi ve burada yağma ve katliam yaptı. Bu sırada halifelüğün öncü birliği olan Aybek-i Halebi ve Seyfeddin Kılıç'ı tutuklayıp Hülagu'nun huzuruna getirdiler. Hülagu Aybek'in canını bağışladı, o da Hülagu'nun sorduğu sorulara doğru cevap verdi. Hülagu, Aybek'i Moğol ordusunun öncü hizmetine verdi ve Dicle'den geçip Bağdat'a yönelmelerini söyledi. Bağdat (halife) ordusunun öncüsü Kara Sungur, Moğol ordusunun öncüsü de Sultançuk'tu. Sul-

¹⁹ Özdemir, age, s.253,254.

²⁰Reşidüddin, age, s.34.

²¹ Reşidüddin, age, s.34.

²² Özdemir, age, s.255.

²³ Özdemir, age, s.255.

²⁴ Reşidüddin, age, s.38,39.

²⁵ Allaeddin Ata Melik Cüveyni, çev. Mürsel Öztürk,Tarih-i Cihan Güşa, Ankara 2013, s.594,596.

²⁶ Özdemir, age, s.256.

²⁷ Cüveyni, age, s.597.

tançuk, Kara Sungur'a mektup yazarak, Moğollara tabi olmalarını, kendisinin Harezmi olduğunu, çaresizlikten Hülagu'nun yanında bulunduğunu ve Hülagu'nun kendine iyi davrandığını söyledi. Moğol tâbiyetini kabul ederlerse onlara da iyi davranacağı gerekçesiyle Moğol tâbiyetini kabul etmelerini söyledi. Kara Sungur bunun üzerine, "tâbiyet asla olmayacak, Hülagu barış ve dostluk isteseydi Mülhidlerin Kalesini alınca geri dönerdi. Halife Hülagu'nun ordu sevk etmesinden incindi. Hülagu pişmansa bize bildirin, biz Davetdar'a rica edelim o da Halif'ye rica etsin belki barışı kabul eder" dedi. Sultançuk bu mektubu Hülagu'ya gösterdi. Hülagu ise "gözünün hazinede olmadığını, hazine istemediğini tanrıdan yardım istediğini ve tanrı yardım ederse Halife'den hiçbir korkusu olmadığını" söyledi. Hülagu yine de elçi gönderip "Halife bize il olmayı kabul ettiyse dışarı çıksın yoksa savaşa hazırlansın. Vezir, Süleyman Şah ve Davetdar ile birlikte sözlerimizi işitmeleri için gelsinler" dedi.²⁸ Davetdar Moğol ordusunun Dicle'yi geçip Bağdat'a vardığını duyunca ordusuyla birlikte Bakuba'ya dönerek, Sakuncak Noyan ile savaşa tutuşup onu yendi. Baycu Noyan'a yetiştiklerinde ise Baycu Noyan ordusunu geri çevirdi ve Davetdar'ı hezimete uğrattı.²⁹ Timur, Baycu Noyan ve Suncak Noyan Bağdat'a geldiler ve batı tarafını ele geçirdiler. Şehrin Dicle kıyısında bulunan mahallelerine kondular. Nuhâsiyye ve Sarsar tarafından da Kitbuka Noyan ve diğer emirler yetiştirildi. Hülagu Han, şehrin doğu tarafına ordusuyla yerleşti. Moğol ordusu her taraftan girdi ve Bağdat surlarını ablukaya alan duvar ördüler. 29 Ocak 1258'de savaşa başladılar.³⁰

Hülagu Han'ın Hemadan'dayken Halife'ye gönderdiği mektuba Halife, Hülagu'nun istekleri doğrultusunda karşılık vermemiştir. Halife, Hülagu Bağdat Kapısına dayanınca veziri ve Casalık'ı dışarı göndererek "Hülagu Han veziri göndermemi istemiştir, ben sözümde durdum sıra onda. O da kendi sözünde dursun" dedi. Hülagu da bu şartı Hemedan'da söylediğini, şimdi her üçünü de göndermesi gerektiğini vurguladı. Ayrıca Han, şehirdeki bilginleri, kadıları, şeyhleri, irkavunları ve savaşmayan kimselerin canlarını bağışladığını bildiren altı yarlığ yazılmasını buyurdu. Yazılan bu yarlıklar oka bağlayıp şehre atıldı. Hülagu askerlerine, Bağdat'ın yukarisından aşağısına kadar köprü kurmalarını, gemileri yan yana bağlamalarını ve mancınklar kurup, korucular koymalarını buyurdu. Çünkü gemi ile kaçacak olanları engellemek istedi. Savaş şiddetlenmeye başladığında Davetdar, gemi ile kaçmaya teşebbüs etti. Buka Timur onu yakalayarak bozguna uğrattı. Halife, Davetdar'ın bu davranışını öğrenince Bağdat'dan ümidini keserek il olmayı kabul etme noktasına geldi. Hülagu'ya az miktarda hediye ile Fahrettin-i

Damganî ve İbn Dernuş'u elçi olarak gönderdi. Halife az miktarda hediye göndermişti. Çünkü çok miktarda hediye gönderdiği zaman bu, korktuğu ve yenilgiyi kabul ettiği anlamına gelecekti. Hülagu Han, Hace Nasreddin ve Ay Timur'u gelen elçiler ile birlikte Halife'ye gönderdi. Bundan sonra dışarı çıkıp çıkmamak Halife'nin iradesine kalmıştı. Süleyman Şah ve Davetdar dışarı çıktılar. Hülagu Han ise bunları geri göndererek maiyetindeki askerlerle birlikte gelmelerini istedi. Bunun üzerine komutanlar askerleriyle birlikte çıkarken birçok insan da kurtulma ümidiyle dışarı çıktı. Fakat Hülagu Han, komutanlarla birlikte gelen halkı öldürdü.³¹ Bu olaylar sırasında Bitikçi Hindu'nun gözüne bir ok geldi. Hülagu Han, bu olaya çok öfkelenerek Bağdat'ı biran önce almak için hızlandı. Basra'nın da harap olmasıyla Halife, üç oğlu ile birlikte kaleden dışarı çıktı. Hülagu Han, Halife ile görüşükten sonra şehir ahalisinin silahlarını bırakıp dışarı çıkmalarını istedi. Bunun üzerine Halife, şehre adam göndererek halkın dışarı çıkmasını istedi. Halife Mutasım kaleden çıkan halkının, kendi gözleri önünde öldürülmelerine şahit oldu. 13 Şubat halkı katletmenin başlangıcıydı. Ordu hep birlikte içeri girerek az sayıdaki irkavun ile gariplerin evleri hariç taş üstünde taş bırakmadı. Dicle birkaç mil mesafeye kadar kırmızıya boyanmıştı. Bu yağma hareketleri esnasında Kıymet-i maneviyelerine paha yetişmeyen kütüb-i nefise ile bazı emânât-i müteberrike Dicle Nehri'ne atıldı. Ele geçen kitaplar ya yakılıyor, ya suya atılıyordu. İşte beş asırda doldurulan kıymettar bir hazine ile büyük bir milletin en güzide lehçeleri bu suretle yok olmuştur.³² Cesim saray, cami ve türbeler ya tamamen yakılıyor veyahut hâmil oldukları müzehhep kubbelelerinden dolayı yıkılıyordu. Hastanede yatan merizan ile medâriste bulunan ulemâ ve şâkirdân bile ölümden kurtulamamıştı.³³

Hülagu Han 15 Şubat 1258 yılında şehre girerek Halife'nin konağına gitti. Halife'yi huzuruna çağıran Hülagu misafir gibi hareket ederek Halife'den ikram ve ihsanlar bekledi. Bunun üzerine Halife, hazinesindeki değerli eşyaları Hülagu'ya takdim etti. Daha sonra Hülagu, Halife'den bütün hazinelerinin yerlerini söylemesini istedi. Halife, sarayın ortasında altınla dolu bir havuzun olduğunu itiraf etti. Bağdad'da katliam ve yağma hareketleri durduruldu. Böylece Abbâsi Halifeliği tarih sahnesine karışmış oldu. Artık sıra Halife'ye gelmişti. Halife, canından ümidini kesti. Çünkü onların emirlerine itaat etmeyen hiçbir hükümdarı sağ bırakmadıklarını biliyordu. Bunun üzerine gusül almak için izin istedi. Hülagu Han, beş Moğol ile içeri girmesini buyurdu. Fakat Halife bunu istemedi. Kaynaklarda Halife'nin ölümü ile ilgili birçok rivayet vardır. İlk rivayete göre;

²⁸ Reşidüddin, age s.40,41.

²⁹ Cüveyni, age, s.598.

³⁰ Reşidüddin, age, s.42.

³¹ Reşidüddin, age, s.44.

³² H.Ahmet Özdemir, Tâhirü'l-Mevlevî ve Cengiz ve Hülagu Mezalimi Adlı Eseri, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, s.160.

³³ Özdemir, age mkl, s 160,161.

Halife, bir kaleye kapatılıp hazineleri etrafına yığılarak, aç bırakılmak suretiyle öldürülmüştür. Cüveynî'ye göre; Halife, ya Hülagu, ya da elçi Noyan tarafından kılıçla başı vurularak öldürülmüştür. Ebu'l Ferec'e göre; Hülagu, Halife'nin önce idam edilmesine karar vermiş, sonradan bu fikrini değiştirmiştir. Çünkü bazı Araplar Mutasım'ın kanının yere düşmesi durumunda bir daha asla yağmur yağmayacağını ve kanının aktığı yerden ateşler çıkacağını söylemişti. Bunu üzerine Hülagu, Halife'nin çuvala konulup ölüncüye kadar tekmelenmesini istedi. Cûcânî'ye göre; Hülagu, eğer Halife sağ kalırsa Müslümanların isyan etmesinden, kılıçla öldürülüp kanı yere dökülürse de depremlerin halkı helak edeceğinden korktu. Bu nedenle Halife'yi hurca sarıp tekmelemelerini söyledi.³⁴ Rene Grousset'e göre; Hülagu, Halife'nin makamına hürmeten kanını dökmekten çekinerek bir çuvalın içine koyup atlara çiğnetti³⁵. Hülagu Han ve maiyetindekiler Bağdat'ı yerle bir etmişler ve şehir harap olmuştur. Bu nedenle Hülagu Han emir vererek Bağdat'ın imar edilmesini, insan ve hayvan ölümlerinin kaldırılarak çarşı ve pazarın yeniden canlandırılmasını istemiştir. Hülagu Han, 20 Şubat 1258'de şehirdeki ceset kokusundan dolayı Bağdat'tan ayrılmıştır. Hülagu verilen görevlerini yerine getirmiştir. Bundan sonra diğer görevi olan Memlükler ülkesine gönül rahatlığıyla gidebilirdi. Şehirde ayrılmadan önce, vezir İbn Alkami'ye vezirlik, Sahib Divan İbn Darbus'a "Sahib Divanlık" vermiştir. Vezirin

vezirlik makamında kalması da onun Halife'ye ihanet ettiği düşüncelerini kuvvetlendiriyordu. Fakat bunun olma olasılığı düşüktür. Çünkü Moğol geleneklerine göre kendilerine yardım eden devlet adamlarını, bize de ihanet eder gerekçesiyle öldürürken Alkami'yi öldürmemişlerdir. Hatta Alkami'nin görevine devam ettiğine dair bilgiler de mevcuttur. Vezir hakkında çeşitli rivayetler çıkıyor. Vezirin bu şekilde itham edilmesi, onun Şii olmasından kaynaklı olabilir. Sonuçta bu yenilginin sebebi birilerine bağlanmak zorunda idi. Sonuçta suçlu vezir olarak akıllarda kaldı. Batı seferinde İsmaililer ve Abbâsi halifesine karşı başarılar elde eden Hülagu, Mengü Kağan'ın isteklerini yerine getirmişti. Ancak o, Mengü'nün, geri dönme isteğine uymayarak İlhanlı Devleti'ni kurmuştur. 524 yıl hüküm süren Abbâsi Halifeliği bütün ihtişamına ve büyük bir devlet olmasına rağmen yok olmuştur. Mutasım'ın amcası Bağdat katliamı sırasında çöle kaçarak kurtulmuştur. Mısır'da Melik ez-Zahir Baybars zamanında bir hilâfet-i İslâmiye tesis edilmiştir. Abbâsi soyundan olan Mutasım'ın amcası, Ahmed Ebu'l-Kasım el-Abbâsiye Müstansır Billah lakabıyla, Mısır'da 1260 yılında bir hilafet merkezi kurmuştur, sikke bastırmıştır. Fakat bu halifelik Abbâsi Halifeliği gibi güçlü değildi. Halife sadece kılıç kuşatıp menşur veriyordu. Bu durum Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesine kadar devam etmiştir ve halifelik makamı, Osmanlılara geçene kadar da, eski ihtişamında olmamıştır.

³⁴ Minhâc-ı Sirâc El-Cûcânî, Tabakât-ı Nâsirî, çev. Mustafa Uyar, İstanbul 2016, s. 162.

³⁵ Rene Grousset, Stepler İmparatorluğu Atilla Cengiz Han Timur, Ankara, 2011, s.359.

Bilimin Batı'ya Aktarılmasında Haçlı Seferleri ve Moğol İstilalarının Rolü

MURAT ÇAYLI / GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ*

Bilim, evrende merak edilen olayların deneye dayanan yöntemler ve gerçeklikten yararlanarak incelenmesi ve elde edilenlerden sonuç çıkarılması amaçlanan düzenli bilgiler bütünüdür. Bilim yapmak için canlı ve yaratıcı bir hayal gücü gerekir. Bu nedenle bilim, her medeniyette en iyi beyinleri kendisine çekmiştir.¹

Evensel anlamda bilim, insanlığın ortak mirasıdır. Bilimin gelişimi genel olarak, Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarında başlayan bilgi toplama süreci, Eski Yunan medeniyetinde akılcı sistemin kurulmasıyla ortaya çıkan evreni açıklama çabaları, Yunan felsefesi ile İslam öğretilerini sentezleyerek yeni bilimsel başarılarla imza atan İslam medeniyeti ve Avrupa'nın Rönesans ile başlattığı modern bilim aşaması olmak üzere dörde ayrılmaktadır. Bu nedenle farklı dönemlerde Doğu ve Batı tarafından mevcut olanın üzerine yeni şeyler eklenerek geliştirilen bilim, hiçbir ırkın veya kültürün tekelinde değildir.²

Bilimin yeniden canlanması Doğu'da, İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla ve yayılmasıyla hız kazanmıştır. Müslümanlar fethedilen Şam, Halep, Antakya ve İskenderiye gibi geleneksel bilim merkezlerinin sakinlerine karşı iyi davranmışlar, onların bilgilerinden yararlanmasını bilmişlerdir. İslam dünyasındaki bilimsel çalışmalar, VII. ve VIII. yüzyıllarda Emevi Prensi Halid bin Yezid'in talimatıyla yapılan tercüme çalışmaları ile başlamıştır.³ Abbasilerde de Halife Harun Reşid, özgün Yunanca metinlerin toplanmasını emretmiştir. Halife Me'mun zamanında da bu eserlerin çevirilerini sağlamak üzere Beytül-Hikme (Bilgelik Evi) kurulmuştur. Burada Hunayn ibn İshak, Harizmi gibi bilim adamları Yunanca ve Süryanice'den önemli sayıda eseri Arapçaya çevirmişlerdir.⁴ İslamiyet'in yayıldığı İspanya topraklarında da hekimler, astrologlar, matematikçiler, tarihçiler, şairler, filozoflar, din adamları ve hukukçular eski eserlerin tercüme edilmesini sağlamışlardır. Bu tercüme faaliyetlerinin yanında kendi alanlarında da çalışma yapmaktan geri kalmamışlardır.⁵ Bu faaliyetlerle İslam dünyası Ortaçağ'da bir Rönesans yaşamıştır. İslam dünyasının bilim ve teknikte kaydettiği ilerlemelerin XII. yüzyıldan sonra Batı'da devam ettiği görülmektedir. Bu noktada Doğu ve Batı biliminin etkileşimini sağlayan iki önemli gelişme, Haçlı Seferleri ve Moğol İstilaları göze çarpmaktadır. Bu iki olay İslam dünyasında bilimsel araştırmaları olumsuz yönde etkilerken, Batı dünyası için ise günümüzde dahi etkisini sürdüren değişimin başlangıcı olmuştur. Avrupa, Haçlı Seferleriyle merak ettiği Doğu'yu, Moğol istilasıyla da kulaktan dolma bilgilere sahip olduğu Uzak Doğu'yu yakından tanıma fırsatı yakalamıştır.

Bilimin Batı'ya Aktarılmasında Haçlı Seferleri'nin Rolü

Haçlı Seferleri, Doğu ve Batı dünyasının birbirlerini tanımalarını sağlayan önemli bir olaylar zinciridir. Bu tanışma hiç de dostane şekilde olmamış; aksine günümüze değin süren zıtlıkların başlangıcı olmuştur. Haçlı Seferlerinin bir dizi askeri faaliyetten ibaret olduğu ve bilimsel gelişmelere katkıda bulunmadığı düşünülse de, dikkatli incelendiğinde Batı'ya aktarılan bazı gelişmelerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Haçlı Seferleri sonrasında Batı'ya aktarılan gelişmelerden birisi gemicilik alanındadır. Deniz taşımacılığının önem kazanmasına bağlı olarak gemi inşaat tekniklerinde önemli değişiklikler olmuştur. Daha fazla yük taşımak ve yolculuğu daha güvenli hale getirmek için, daha büyük ve daha sağlam gemiler yapılmaya başlanmıştır.⁶ Gemicilik alanında öğrenilen bu bilgiler Batı dünyası tarafından geliştirilmiş ve Coğrafi Keşifler Çağında okyanuslara açılan gemilerin inşasında kullanılmıştır. Cam işleme sanatı Haçlı Seferleri'nden sonra Batı'ya geçmiştir. Suriye ve Filistin bölgelerinden aldığı hammaddeyle cam işçiliğinde önemli bir konuma ulaşan Venedik, XVII. yüzyıla kadar siyasi cinayetler pahasına bu sanatın sırlarını korumayı başarmıştır.⁷ Steven Runciman'a göre maden-kakma işçiliğinin birçok çeşitleri Avrupa'ya Doğu'dan gelmiştir. Aynı zamanda Avrupa halıcılığı da

* SBE, Doktora Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi, Dünya Kültürlerinden Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, (Çev: Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Gunergun), Ankara: Tübitak Yayınları, 2003, s. 5.

² Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1983, s. 14.

³ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik – Arap İslam Bilimleri Tarihine Giriş*, Cilt 1, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008, s. 4.

⁴ W. Montgomery Watt, *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, (Çev: Ümit Hüsrev Yolsal), Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013, s. 55-56.

⁵ Murat Serdar, "Ortaçağ'da Doğu Biliminin Batı'ya Yansması", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Sayı 43, Mart 2015, s. 115.

⁶ Pınar Ülgen, *Geç Ortaçağlarda Doğu-Batı Arasında Teknoloji Transfere*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016, s. 277.

⁷ 1291'de Venedik cam üretim kurumunu korunan bir adaya taşıdı ve üretim sırlarını söyleyen herkese karşı ağır cezalar koydu. Bu değerli maddenin kesin bir şekilde tekelleştirilmesi işe yaradı ve Venedik camı önemli

ilhamını İran ve Türklerden almıştır.⁸ Parfüm yapma sanatı da Haçlı Seferleriyle Avrupa'ya ulaşmıştır. Avrupa'ya geri dönen Haçlı askerleri, egzotik kokuları ve parfüm yapımında gerekli olan kokulu bitkileri Avrupa'ya götürmüşlerdir. Özellikle Güney Fransa'nın iklim koşulları menekşe, gül, yasemin, zambak, süsen, mimoza, inci çiçeği, fulya gibi bitkilerin tarımı için çok uygundu. Burada yetiştirilen bitkilerin özlerinden sağlanan kokular, günümüzde Fransa'yı parfüm dünyasının merkezi haline getirmiştir. Ayrıca Doğu'da banyo kültürüyle tanışan Haçlılar, geri döndüklerinde hamamlar inşa etmişlerdir. Böylece XIII. yüzyılda Avrupa'da halk hamamları yeniden yaygınlaşmıştır. Fakat bu duruma şiddetle karşı çıkan Kilise, Fransa'daki hamamların çoğunun kapatılmasını sağlamıştır.⁹

Doğu'ya yerleşen Haçlıların buldukları yerin adetlerine alıştıkları, yerel kıyafetler giymeye başladıkları ve yerel yemekler yedikleri görülmektedir. Usame b. Münkız, Haçlıların buldukları yerin adetlerine alıştıklarına, yerel kıyafetler giymeye başladıklarına, yerel yemekler yediklerine dair önemli bilgiler vermektedir.¹⁰ Tüccarlar kayısı, zerdali, kavun, karpuz, darı, pirinç ve soğanın yanı sıra, Trablus ve Sur civarında yetişen limon, portakal, incir, badem gibi meyveleri, Lübnan'dan toplanan üzümle yapılan şarapları, zeytin ve susam gibi yiyecekleri Batı'ya ithal etmeye başlamışlardır. Haçlılar, şeker kamışını da ilk defa Filistin'de görmüşlerdir. Şeker kamışından şeker üretimini öğrenerek Avrupa'da şeker kamışı yetiştirmeye başlamışlardır.¹¹ Haçlı Seferlerinin ardından Batı sofraları, Doğu topraklarında yetişen ürünlerle süslenir hale gelmiştir.

Doğu'dan gelen yeni giysiler ve eşyalar Avrupa insanının giyimine ve evlerin dekorasyonuna da yenilikler getirmiştir. İpekli ve pamuklu kumaşlar, halılar, çanak çömlekler, porselen ve camdan yapılmış eşyalar, sehpa, divanlar, kandiller, şamdanlar ve vazolar Avrupa saraylarını ve evlerini süslemeye başlamıştır. Batılı hanımların ilgi odağı olan İslam dünyasının dokuma ürünleri de Avrupa'ya taşınanlar arasındadır. Örneğin; Avrupa'da "mussolina" ve "muslin" olarak satılan Musul kumaşları, "baldchin" adıyla satılan Bağdad kumaşları, "damask" adıyla satılan Dımaşk kumaşları ve "taffeta" adıyla satılan İran kumaşları Avrupa pazarlarını doldurmuştur.¹²

Haçlılar, tıp alanında da Müslümanlardan çok şey öğrenmişlerdir. Müslüman hekimler ve tıp alanında yazılmış eserler sayesinde tıbbi ve şifalı otlar hakkındaki bilgileri artmıştır. XV. yüzyıl öncesinde Viyana gibi büyük kentlerde bulunan eczanelerde Doğu'dan getirilen biber, safran, zencefil, kuru karanfil, tarçın, badem, muskat, kimyon, şeker, pirinç, zeytinyağı, incir, üzüm, sabun, mum ve alçının yanı sıra kükürt, şap, kâfur, tiryak, damla sakızı bulunmaktaydı.¹³ XII. yüzyılda Paris, Bologna, Oxford, Montpellier, Padua gibi şehirlerde üniversitelerin kurulması ve buralarda tıp derslerinin okutulmasında da İslam dünyasının etkileri vardır. Pisa asıllı

Antakyalı Stephanus, 1127 yılında Batı'da Haly Abbas olarak bilinen el-Mecusi'nin Kitab'ül-Melik adlı eserini Latince'ye tercüme etmiş ve bu eser Haçlılar tarafından Avrupa'ya götürülmüştür. Ayrıca Grek-İslam tıp düşüncesinin büyük temsilcisi İbni Sina'nın el-Kanun fi't-Tıbb adlı eseri de Geremona'lı Gerard tarafından Latince'ye tercüme edilmiş ve yüzyıllarca Avrupa üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. XII. yüzyıldan itibaren Avrupa'da cüzzamlı hastaların barınabileceği birçok hastane ve bakımevinin kullanılmaya başlaması ve hastaları bakım ve tedavi altında tutma fikrinin de İslam dünyasından öğrenilip Batı'ya aktarıldığı anlaşılır.¹⁴ Haçlıların bir kısmı İslam dünyasıyla özellikle ticari alandaki temas sonunda Arapça öğrenmiştir. Ayrıca Arapça'dan birçok kelime ve terim Avrupa dillerine girip yerleşmiştir. Şeker (şeker), sirup (şurup), orange (portakal), lemon (limon), spinach (ıspanak), saffron (safran), baroque (barok), gitar (gitar) gibi kelimeler bu etkileşime örnek olarak verilebilir.¹⁵ Yel değirmenleri de Avrupa'ya Haçlılar tarafından götürülmüştür. Bu şekildeki yel değirmenleri ilk olarak 1180'de Normandiya bölgesinde ortaya çıkmıştır.¹⁶ Bir görgü tanığı yel değirmenini, "Gösterdi Alman askeri olanca hünerini, kurmak için ilk yel değirmenini, görüp de bildiği Suriye'nin" sözleriyle anlatmaktadır.¹⁷ Su çarkları muhtemelen Haçlı Seferlerinden önce de Avrupa'da kullanılmaktaydı. Fakat Haçlılar, Suriye'de özellikle Hama'da kuyulardan su çekme işinde kullanılan bu su çarklarının şeklini Batı'ya taşımışlardır.¹⁸ Avrupa pusula ile Haçlı Seferleri sonrasında tanışmıştır. 1180'de İngiliz bilgin

bir lüks olmayı sürdürdü. Bkz: Isaac Asimov, Bilim ve Buluşlar Tarihi, (Çev: Elif Topçugül), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006, s. 86-90;

⁸ Steven Runciman, "Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslami Tesirler", Şarkiyat Mecmuası, İstanbul: Sayı III, 1959, s. 9.

⁹ Zeki Tez, İlaç ve Parfümün Sihirli Dünyası, İstanbul: Hayy kitap Yayınevi, 2010, s. 266.

¹⁰ Üsâme ibn Münkız, İbn Münkız Haçlılara Karşı, (Çev: Selahattin Hacıoğlu), İstanbul: Bordo Siyah Yayınları, 2006, s. 223-224.

¹¹ Harold Lamb, Haçlı Seferleri, Demir Adamlar ve Azizler, (Çev: Gaye Yavuzcan), İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, 2010, s. 176; W. Heyd, Yakın-doğu Ticaret Tarihi, (Çev: Enver Ziya Karal), Ankara: TTK, 2000, s. 193.

¹² Lamb, age, s. 176; Işın Demirkent, Haçlı Seferleri, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997, s. 280; Ayrıca Doğu'dan kumaş boyaları ve boyama metotları da Batı'ya aktarılmıştır. Özellikle Venedik, doğuya ait boyama metotlarının batıya taşınmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdulhalik Bakır, Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler, Cilt 2, Ankara: Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım, 2008, s. 493-494.

¹³ İbn Münkız, age, s. 210-211; Tez, age, s. 51.

¹⁴ Işın Demirkent, Haçlı Seferleri, 282-283; Ülgen, s. 279-280.

¹⁵ Runciman, agm, s. 2.

¹⁶ Stephen F. Mason, Bilimler Tarihi, (Çev: Umur Daybelge), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 92.

¹⁷ Jean Gimpel, Ortaçağda Endüstri Devrimi, (Çev: Nazım Özüaydın), Ankara: Tübitak Yayınları, 2004, s. 24.

¹⁸ Ülgen, age, s. 280.

Alexander Neckam'ın pusulanın yön bulma kabiliyetinden bahsetmesini duyan Avrupalılar, pusulayı denizcilikte kullanmaya çalışmışlar ve aleti geliştirmeye başlamışlardır. Sonunda çeşitli yönlerin işaretlerle gösterildiği bir kart üstüne manyetik bir iğne konularak, basit ama kullanışlı hale getirmişlerdir.¹⁹ Pusula sayesinde Avrupalılar, nihayet geniş okyanuslarda kaybolmadan istedikleri yere gidebilir hale gelmişlerdir. Isaac Asimov'a göre, ilk olarak Araplar tarafından kullanılan dümen de Haçlı Seferleri sonrasında Avrupa'ya getirilen bir başka alet olabilir.²⁰

Haçlı Seferleri öncesinde Avrupa, İncil dogmalarının belirttiği şekilde çizilmiş haritalar kullanmaktaydı. Bilinen dünyanın tümü yuvarlak bir çember içine alınmakta ve "T" biçiminde bir akarsu ile bölünmekteydi. Bu şekilde çizilen haritaların merkezinde ise Kudüs bulunuyordu. Avrupa unutmış olduğu Antik Yunan coğrafyacılarının öğretilerini Haçlı Seferlerinden sonra Müslüman coğrafyacıların çevirilerinden tekrar öğrenmeye başlamıştır. Yeni haritaların yapılmasıyla Avrupa toplumunda, Uzak doğu ülkelerine ve denizlerine merak uyanmaya başlamıştır.²¹ Haçlılar, askeri alanda da İslam dünyasından etkilenmişlerdir. Haçlı Seferleri öncesinde Batı'da kullanılan savunma merkezi, dört köşe ve bir kuleden oluşmaktaydı. Haçlılar, Doğu mimarisini örnek alarak kendilerine büyük ve içinde yaşanabilen şatolar inşa etmişlerdir. Zamanla çift sur duvarlarının ve duvarlar üzerine yerleştirilen esas ve yan kulelerin bulunduğu şato ve kalelerin örnekleri Avrupa'da da görülmeye başlamıştır. Böylece büyük kalelerin yapılması, savunma ve kuşatma taktikleri, ziftin kullanılması gibi yenilikler Avrupa'ya aktarılmıştır.²²

Haçlı Seferlerinin etkileri bilim dünyası tarafından çokça tartışma konusu olmuştur. Örneğin Hans Prutz, Haçlı Seferlerinin tarihsel ve kültürel öneminin eşsiz olduğunu ve Batılı şövalyelerin Doğu'nun harikalarını meraklı Avrupalılara açtığını belirtmiştir.²³ Runciman, Haçlı Seferlerinin Batı'nın ilerlemesinde pek önemli bir rolü olmadığını yalnızca Doğu'nun adetlerini öğrenmeye ve bunları Avrupa'da tanıtmaya yaradığını aktarmıştır. Bunlara rağmen Avrupa'nın gelişimindeki İslam tesisinin yadsınmaz bir gerçek olduğunu da kabul etmektedir.²⁴ Jacques Le Goff, Haçlı Seferlerinin İtalyan devletlerini zengin etmekten başka bir yararı olmadığını ifade ederek, Hristiyanların Haçlı Seferlerinden yalnızca kayıyı getirdiklerini düşündüğünü belirtmiştir.²⁵ Jacob Burckhardt, Moğol istilası öncesinde İslam'ın ulaştığı çarpıcı medeniyete dair bilgi ve ona olan hayranlığın, Haçlı Seferleri'nden itibaren sadece İtalya'ya has bir durum olduğunu vurgulamıştır. Bunun nedenini de İtalya devletlerinin Doğu Akdeniz'de yaptıkları ticaret nedeniyle Batı Avrupa'ya kıyasla Müslümanlara daha ılımlı yaklaştıkları ve onlarla barışçıl ilişkiler kurmaya çalıştıkları şeklinde belirtmiştir.²⁶ Cécile Morrisson Haçlı Seferlerinin iki uygarlığın birbirini tanımalarına yardımcı olmadığını, İspanya ve Sicilya'daki ilişkilerin daha yoğun olduğunu aktarmıştır.²⁷ Işın Demirkent de ilk zamanlarda Haçlıların savaşlar ve ticari ilişkiler dışında Müslümanlarla hiç temasının olmadığını belirterek Latin

Doğu'nun, Sicilya ve İspanya'nın aksine İslam dünyasının bilim ve felsefesini anlamadığını ve bu konuların Avrupa'ya aktarılmasında önemli bir rol oynamadığını düşünmektedir.²⁸ Hacı Duran ise gerek Haçlı seferleri esnasında ve gerekse İspanya vasıtasıyla Hristiyanların Müslümanlardan teknik ve bilgi alanında birçok şeyler öğrendiklerinin tarihi bir gerçek olduğunu ve bunların da toplum hayatındaki rollerinin inkâr edilemeyeceğini vurgulamaktadır.²⁹ Haçlı Seferlerinin Batı Avrupa için taşıdığı anlam ve önem, İslam dünyası için aynı öneme sahip olmaması nedeniyle büyük bir zıtlık oluşturmaktadır. Temelde Haçlı Seferleri, Müslümanlar için yalnızca bir dizi sınır olayıdır. Fakat bu durum, Batı ile kıyasladığımızda daha farklıdır. Batı Avrupa, Haçlı Seferleri ile kendi ruhunu bulmuştur. Yani "Haçlılık Ruh". Bu olumlu sonuç, siyasi ve askeri başarısızlığa karşı daha ağır basmıştır. Bu başarısızlığa rağmen Avrupa, başka nedenlerden ötürü ilerlemeye devam etmiştir.³⁰ Sonuç olarak Haçlı Seferleri iki tarafın pek çok kayıp vermesine ve günümüze dek süren önyargıların oluşmasına sebep olsa da, bir arada yaşamaya başlayan Doğu ve Batı insanının birbirlerinden etkilenmesinin önüne geçememiştir. Bu bağlamda, Haçlı Seferleri sonrasında Batı'ya aktarılan bilimsel gelişmeler diğer cephe-lerde olduğu gibi birinci dereceden önemli olmasa da, yine de dikkatli yorumlanmayı gerektiren ve göz ardı edilemeyecek tarihi bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Çünkü Batı, Haçlı Seferlerini her ne kadar başarısız bir teşebbüs olarak algılasa da farkında olmadan bu seferlerden fayda elde etmiştir. Hatta kendi toplumunu temiz-

¹⁹ 1269'da Fransız bilgin Maricourt'lu Peter, manyetik şerit ya da iğnenin bir parça mantar üzerinde yüzmeye bırakılması yerine, bir eksen üzerine konulması halinde pusulanın daha iyi işleyeceğini açıkladı. Ayrıca, yönlerin daha kesin bir şekilde okunabilmesi için bununda altına derecelendirilmiş daire şeklinde bir ölçek konulması gerektiğinden bahsetti. Bu, açık deniz denizciliğini pratik bir iş haline getirmede atılmış bir başka önemli adımdı. Bkz: Asimov, age, s. 86-90; Gimpel, age, s. 189.

²⁰ Asimov, age, s. 88-89.

²¹ Daniel J. Boorstin, Keşifler ve Buluşlar, (Çev: Fatoş Dilber), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994, s. 102-104.

²² Ülgen, age, s. 281.

²³ Serdar, agm, s. 128.

²⁴ Runciman, agm, s. 7-12.

²⁵ Jacques Le Goff, Ortaçağ Batı Uygarlığı, (Çev: Hanife Güven ve Uğur Güven), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015, s. 76-77.

²⁶ Jacob Burckhardt, The Civilization of the Renaissance in Italy, Londra: Penguin Books, 1990, s. 114.

²⁷ Cécile Morrisson, Haçlılar, (Çev: Nermin Acar), Ankara: Dost Yayınları, 2005, s. 136.

²⁸ Işın Demirkent, "Franklar", DİA, c. XIII, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, s. 175.

²⁹ Hacı Duran, Endüstri Çağının Dinamikleri, İstanbul: Değişim Yayınları, 2002, s. 58.

³⁰ Watt, age, s. 88-90.

leme girişiminde de bulunmuş ve artık Avrupa'nın kendisine yönlendirdiği bir Haçlı Seferleri devri başlamıştır.

Bilimin Batı'ya Aktarılmasında Moğol İstilalarının Rolü

Moğol istilaları, Türk-İslam dünyası için yıkıcı etkilere sebep olsa da Batı için Uzak Doğu'yu tanıma ve burasıyla ilişki kurma fırsatı yaratmıştır. Nitekim Haçlı Seferleri sonrasında Batı dünyasının Doğu hakkındaki bilgi ve gözlemleri, Suriye ve İskenderiye sahillerinden öteye gitmemekteydi. Daha doğuya gitmek isteyen tüccarların, Akdeniz limanlarından ayrılır ayrılmaz yolları kesilmekteydi. Bu nedenle Uzak Doğu ile olan bağlantılar Müslüman tüccarlar aracılığıyla yapılmaktaydı. Bu, Ortaçağ'da Batı'nın Doğu'ya ulaşmasını engelleyen demir perdeydi. Moğolların ilerleyişiyle bu perde ortadan kalktı ve Avrupa ile Uzak Doğu arasında kesintisiz bir bağlantı kurulabildi. Bu süre içinde Avrupalı tüccarlar, Halep, Şam ve İskenderiye'de beklemek yerine artık Hint ve Çin kentlerine kendi kervanlarıyla İpek yolu üzerinden doğrudan ticarete başladılar. Böylece Doğu ile Batı arasında özgürce fikir ve kültür alışverişi yapabildikleri bir dönem başlamış oldu.³¹

Papaların, Yakındoğu'yu kasıp kavuran Moğolları yakından tanıma ve onları Hristiyanlaştırarak Müslümanlara karşı birlikte hareket etme arzuları,³² Avrupa ile Moğollar arasında bir etkileşimin başlamasını sağlamıştır. Bu anlamda Moğollara gönderilen elçilerin, Doğu dünyası hakkındaki izlenimlerinin rolü büyüktür. Daha önce karşılaşmadıkları bilimsel gelişmelerle tanışan bu seyyahlar, geri dönüşlerinde öğrendikleri bilgi birikimini de beraberlerinde getirmişlerdir.

Avrupa Moğollar hakkındaki ilk bilgilere, Fransisken rahiplerinden John de Plano Carpini'nin raporuyla ulaşmıştır. 1245'de Papa IV. Innocent tarafından Büyük Han'a gönderilen Carpini, Büyük Han Göyük'ün tahta çıkışına şahit olmuş ve Moğolların askeri gücü hakkında da detaylı bilgi vermiştir. Carpini'ye göre, Avrupa'ya doğru ilerleyen Moğol istilasını durdurmak için orduların Moğol askeri gücüne göre modernize edilmesi gerekmektedir. Buna göre, Hristiyan ordusu onluk, yüzlük ve binlik sisteme göre bölünmeli, ordu mensuplarına katı disiplin uygulanmalı ve ordu Moğol ordusuna eş değer silahlar ile donatılmalıdır.³³

Fransa Kralı IX. Louis tarafından Mengü Han'a gönderilen Fransisken rahiplerinden Rubrucklu William'ın 1253-1255 yılları arasında süren seyahati de bu bakımdan önemlidir. Rahip William, kendisine verilen Büyük Han'ı Hristiyanlaştırma görevinde başarısız olmuştur. Ancak öğrendikleriyle doğru bilinen pek çok yanlışın düzeltilmesini sağlamıştır. Don ve Volga nehirlerinin vadilerini tanımlayan William, Hazar'ın bir koy değil, göl olduğunu belirtmiştir. Avrupa edebiyatında ilk kez Romalıların İpek Merkezi olarak tanımladıkları Çin hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Çinlilerin, ressamların fırçaları gibi fırçalarla yazdıklarını ve tek bir figürle

bütün bir kelimeyi anlatabildiklerini aktarmıştır. Bu, Çinlilerin yazısı hakkında Avrupa kayıtlarına ilk geçen bilgidir.³⁴

Moğollar ile daha yakın temasa geçen hatta Moğol devlet kademelerinde görev alan bir diğer kişi Marco Polo'dur. Babası ve amcasıyla Moğol ülkelerinde ticaret yapan Polo, Kubilay Han'ın hizmetine girmiş; dili rahatlıkla kullanabilmesi sayesinde Çin kültürüne ve günlük yaşama kolayca uyum sağlamıştır. Polo, nüfus, zenginlik, teknoloji ve uygarlık açısından Avrupa'nın çok ötesinde gelişmiş bir ulusla karşılaşmıştır. 17 yıl Çin'de kalan Polo'nun, kaldığı süre içinde şehirlerin durumu, gelenekleri ve ekonomileri üzerine topladığı bilgiler, geri dönüşünde Venedik ile Cenova arasında yapılan bir savaşta (1295) esir düşmesinin ardından düştüğü hapiste yazıya aktarılmıştır. Kitap 1298'de basılmış ve çok ilgi çekmiştir fakat kitapta yazılanların çoğunluğuna insanlar inanmak istememişlerdir. Yine de Polo "Muhteşem Doğu" fikrini yaratmayı başarmıştır.³⁵ Kuşaklar boyunca Polo'nun canlı ve gerçekçi Doğu yaşamı betimlemeleri Avrupa için Asya'nın keşfi niteliğinde olmuştur.³⁶

Mermiyi barutun itici kuvvetiyle atma fikri ilk olarak Çin'de kullanılmıştır. Barut tozu yapmak için güherçile, mangal kömürü ve sülfürün oranlarını veren 1044 yılından kalma Çin kitapları vardır. Çinliler, barut tozunu bambu borular ve roketler içinde patlatmışlar ve Moğollara karşı kullanmışlardır. Moğollar, 1223 yılında Pien-Ching'de bir cephane fabrikasını ele geçirecek ateşli silahlarla tanışmışlardır. Moğol Hanı Kubilay, bu silahlar yardımıyla Çin'in direncini kırmıştır.³⁷ Ayrıca Moğolların 1235 yılında Avrupa'da yapılan savaşlarda

³¹ Boorstin, age, s. 127.

³² Avrupa'nın Moğollar ile ilişkileri hakkında daha geniş bilgi için bkz: Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlı Hükümdarlarının Hristiyan Dünyası ile Münasebetleri", *Fırat Üniversitesi SBE Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Elazığ, 1988, s. 267.

³³ Bakır, age, s. 767-768.

³⁴ Rahip William'ın şöhretini arttıran asıl olay ise Paris'e dönüşünde ünlü bilim adamı Roger Bacon ile tanışmasıdır. William'ın gezi notlarını inceleyen Bacon, 1268'de hazırladığı "Opus Majus" adlı ansiklopedisini Papa IV. Clement'e sunmuştur. Böylece Rahip William'ın keşifleri batılı Hristiyanlara ulaşmıştır. Bkz: Boorstin, age, s. 134; Bakır, age, s. 771.

³⁵ Aysen Şatıroğlu, "Marco Polo'nun Doğu ile İlgili Gözlemleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, İstanbul, 1999, s. 130-132; Asimov, age, s. 91; Boorstin, age, s. 135.

³⁶ Cizvit tarikatında eğitim alan Matteo Ricci (1552-1610), Hindistan'daki bir Cizvit kilisesinden dönen yaşlı bir papazla tanışınca dünyanın diğer ucundaki yerlere seyahat etme ve oralarda Hristiyanlığı yayma isteği

duymuştur. Eğitimini tamamlayan Ricci, misyonerlik faaliyetlerini yürütmek amacıyla Goa'ya atanmıştır. Burada ilahiyat eğitimi dersleri alan ve Çince öğrenen Ricci, Pekin'e geldi. O dönemlerde Çin'in yabancıları ülkelerine almama engeline takılan Ricci, çeşitli maceralardan sonra İmparatorluk sarayına girmeyi başarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Boorstin, age, s. 52-61.

³⁷ Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerin Doğan İslam Güneşi*, (Çev: Servet Zengin), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1972, s. 49; Asimov, age, s. 89.

da düşmanlarına karşı barut ve el bombası kullandıkları da bilinmektedir. Tıpkı manyetik pusulada olduğu gibi Avrupalılar, barut tozunu öğrendikten sonra geliştirerek ciddi bir silah haline getirmeye çalışmışlardır.³⁸ Matbaa fikrinin de tüm teknik ayrıntılarıyla olmasa da Batı'ya bu yolla geçmiş olması çok büyük bir olasılıktır.³⁹ Ayrıca, el arabasının ve demir dökümü tekniklerinin de Avrupa'da aynı devirde ortaya çıktığı bilinmektedir. Isaac Asimov'a göre, yün eğirmede ve ip yapımında kullanılan çıkırık da 1298'de Avrupa'ya ulaşmıştır.⁴⁰ Moğol İstilaları tamamlandığında Doğu ile Batı arasındaki her türlü ilişki eskiye kıyasla çok daha kolay bir hale gelmiştir. Batılıların "Pax Mongolica" yani Moğol Barışı adını verdikleri bu dönemin, temelleri atılmaya başlanan pek çok icadın ve teknolojik yeniliklerin Doğu-Batı arasında yayılmasında önemli rolü olmuştur.⁴¹ Batı için bu dönem, Doğu ile olan ilişkilerinde bir köprü vazifesi görmüştür. İslam dünyasının egemen olduğu yıllarda Uzak Doğu'ya gidemeyen Avrupalılar, Moğol Barışı zamanında Doğu'nun en ücra köşelerine kadar gitme fırsatı yakalamışlardır.

Sonuç: Haçlı Seferleri ve Moğol İstilaları Ortaçağ'ın en büyük iki askeri hareketliliğidir. Bu iki olay Türk-İslam dünyasının büyük zarar görmesine, binlerce insanın ölümüne ve şehirlerin yok olmasına neden olmuştur. Ayrıca günümüze dek etkisi süren olumsuzlukların temelini oluştururlar. Ancak Batı dünyası için, Ortaçağ'ın sonlarında büyük bir atılım yapmasını sağlayacak bir yarar sağlamıştır. Batı, Haçlı Seferleri ve Moğol İstilaları ile Doğu ve Uzak Doğu dünyasının bilgi birikimiyle tanışmıştır. Haçlı Seferlerinin sonuçları hakkında çeşitli yorumlar vardır. Batılı tarihçilerin çoğu Haçlı Seferlerinin, başarısızlığından dolayı Avrupa'ya bir katkısı olduğunu düşünmemektedirler. Haçlı Seferlerinden sadece birincisinin başarılı olması, IV. Haçlı Seferinde İstanbul'un işgali ve Haçlı Seferlerinin Avrupa'nın sosyal ve eko-

nomik alanlardaki zararları, onların bu düşünceye kapılmasına neden olmuştur. Ayrıca karşılarında mağlup oldukları İslam dünyasının, Avrupa'dan üstün bir medeniyete sahip olduğu gerçeğini de göz ardı edememişlerdir. Ancak Haçlı Seferli sonrasında Batı, Doğu'yu tanımıştır. Doğu'nun kültürünü ve yaşam tarzını yakından görmüş ve benimsemiştir. Ayrıca Doğu'dan birçok bilimsel gelişme Batı'ya aktarılmıştır. Son zamanlarda yapılan araştırmalar da bunu göstermektedir. Moğollar, önlerine çıkan her şeyi yakıp yıkarak Türk-İslam dünyasına büyük zararlar vermişlerdir. Ancak bir müddet sonra bu siyasetten vazgeçmişler ve hasar gören şehirlerin onarımına ve bilimsel gelişmeleri desteklemeye başlamışlardır. Moğolların Avrupa ile olan ilişkileri ise daha farklı boyuttadır.

Moğol İstilalarından İslam dünyası kadar zarar görmeyen Batı dünyası, Moğollar ile iyi ilişkiler kurarak Haçlı Seferlerinden elde edemediğini bu şekilde gerçekleştirmeyi hayal etmiştir. Batı dünyasının Moğollar ile ilişkileri, Doğu'ya giden elçiler, tüccarlar ve seyyahlar aracılığıyla olmuştur. Doğu'ya ulaşan bu kişiler orada gördüklerini Batı'ya aktarmışlardır. Bu şekilde Batı, Doğu ve Uzak Doğu'daki gelişmelerden haberdar olmuştur. Sonuç olarak, Haçlı Seferleri ve Moğol İstilaları, bilimin Batı'ya aktarılması konusunda aynı faydayı sağlamışlardır. Bu iki olay ile birlikte Avrupa, Endülüs ve Sicilya'dan da aktarılan bilgiler ile XV. yüzyılda Rönesans dönemini yaşamıştır. Ortaçağ'ın bu iki önemli olayının sonuçları bize, Aristoteles'in "Aynı nedenler, aynı sonuçları doğurmaktadır" prensibini hatırlatmaktadır.

³⁸ Michael Burgan, *Great Empires of the Past- Empires of the Mongols*, New York: Facts On File, Inc, 2005, s. 103; Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslam Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)", Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1964, s. 35; Gimpel, age, s. 219.

³⁹ Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev: Bahriye Üçok), Ankara: Varlık Yayınevi, 1972, s. 321.

⁴⁰ Asimov, age, s. 92.

⁴¹ Aydın Sayılı, agm, s. 36; Abdülkadir Yuvalı, "Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 3, Samsun, 1988, s. 83.

Türklerin İslamlaşması Sürecinde Abbasî İhtilâlinin Etkileri

AYŞE ÇEKİÇ / NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ*

Bilindiği gibi her ihtilal belirli bir zihnî altyapının yanında, mevcut aksaklıklar ve uygulama hatalarının belirginleşmesiyle patlak verir. Buradan hareketle de Abbasî ihtilalinin ortaya çıkış sürecinin bir ayağını Emevîlerin devlet politikası ve uygulamalarında, diğerini ise ihtilale zemin hazırlayan fikriyatın nereden kaynaklandığında aramız yerinde olacaktır.

Dört halife devrinden sonra İslam topraklarında hâkimiyeti ele geçiren Emevîler, İslam tarihinde ilk hanedan devletidir. Bu devlet adını, kurucusu olan Muaviye b. Ebu Süfyan'ın mensup olduğu ben-i Ümeyye kabilesinden almıştır.¹ Emevî ailesinin yaklaşık bir asır devam eden idare sistemlerinde benimsedikleri ve uygulamaya koydukları icraatlar geniş bir gayrı memnun kitlenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.² Bu sebepten dolayı devlet yönetiminde ve toplumsal alanda ne kadar kusur ve aksaklık varsa bundan mevcut Emevî hanedanı sorumlu tutulmuştur.³

Evrensel bir din olarak takdim edilen İslamiyet, bütün Müslümanları eşitlik çatısı altında toplamayı vaat ediyordu. Kısa sürede Arabistan coğrafyasını aşarak İran, Irak ve Horasan gibi farklı ırkî unsurların barındığı coğrafyalara ulaşan İslamiyet ve bunun savunuculuğunu yapan Emevîler, İslam'ın bu eşitlikçilik prensibini görmemezlikten geliyordu. Topraklarını ele geçiren yeni fatihlere yerli halk, toprak vergisi olan haracın yanında baş vergisi olarak ta cizye ödüyorlardı. İslamiyet'i benimseyen kesim dahi İslam toplumuyla bütünleşemiyor ve ikinci sınıf vatandaş olarak değerlendiriliyor, bu sebepten ötürü de "mevalî" olarak isimlendiriliyorlardı.⁴ Yani Hz. Peygamber'in "asabiyye" olarak ifade ettiği ve küfre eşdeğer bir manada tutarak kesinlikle yasakladığı kavmiyetçilik ruhu hâlâ bir cahiliye âdeti olarak sürdürülmekteydi.⁵ Arap aristokrasisinden ayrı tutulan mevalî kesim Müslüman olmalarına rağmen, devlet gelirlerinin akamete uğramaması kaygısıyla her türlü vergiyi ödemekle mükellefler. Bunlar fetihlere piyade olarak katılıyorlar ama

Arap süvarilerinden daha az aylık alıyorlardı.⁶ Emevî tarihi içerisinde Ömer b. Abdülaziz dönemi (717- 720), kavmiyetçilik olgusunun en aza indirildiği ve toplumsal bütünleşme ile huzura yönelik atılan adımları kapsayan bir dönem olsa da,⁷ yaklaşık bir asır süren Emevî hanedanının yönetim algısını, gayrı Arap unsura karşı dışlayıcı yahut tecrit edici olarak değerlendirebiliriz. Emevî politikasının bu ayrılıkçı ve adaletsiz tutumu, başta Horasan bölgesi olmak üzere yeni fethedilen toprakların devletle bütünleşmesine mani olduğu gibi, kendi sonunu hazırlayan bir başkaldırının da tetikleyicisi olacaktır. Bilhassa Horasan bölgesinin katışık unsurlarıyla vücuda gelen bu isyan hareketi daha sonraki süreçte (Ebu Müslim Horasanî'nin katlinden sonra) ise ihtilalci kitlesel zendeka olaylarına hem fikrî hem de katılım bakımından bir altyapı oluşturacaktır.⁸ Sonuçta ihtilale giden süreçte belli başlı aksaklıklar bu şekilde gösterilmekte ve bu sosyal huzursuzlukların nihaî noktaya ulaşmasıyla ihtilal gerçekleşmektedir.

Bu ihtilalin bir de fikrî altyapısı vardır ki, bunu da Ümeyyeoğulları ile Haşimoğulları arasındaki çekişmede aramız yerinde olacaktır. İslam'dan önce de Emevîler ve Haşimîler arasında mücadele vardı ama bu hiçbir zaman kanlı bir çekişmeye dönüşmemişti. İslam'ın ortaya çıkmasıyla, yani son peygamberin Haşimoğullarından olmasıyla birlikte Emevîlerin Haşimîlere karşı kin ve öfkeleri zirve noktasına ulaştı.⁹ Her erki (siyasi-sosyal-ekonomik) itibar meselesi addeden bu aile, İslam'la birlikte yöneticiliği, yani hilafeti de kendileri adına ellerinde bulundurmayı bir gereklilik olarak görmüşlerdi.

Haşimoğulları da kendi içerisinde Alioğulları ve Abbasoğulları olarak ikiye ayrılmaktaydılar. Alioğulları Emevî iktidarı boyunca onların sert ve katı politikalarına maruz kalmış, Hz. Hüseyin başta olmak üzere pek çok ehlibeyt katliama tabii tutulmuştu. Buna mukabil Alioğulları verdikleri kurbanlara rağmen politik tecrübelerinin olmaması sebebiyle Emevîlere karşı tek

* SBE, Doktora Öğrencisi, TÜBİTAK BİDEB 2211-A Doktora burs programı kapsamında desteklenmektedir. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ İsmail Yiğit, "Emevîler (Siyasi Tarih)", DİA, C. 11, İstanbul 1995, s. 87.

² Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiiler (Siyasi Tarih)", DİA, C. 1, İstanbul 1988, s. 31.

³ Claude Cahen, İslamiyet, Çev. E. Mermi Erendor, C. 1, Bilgi yay, Ankara 2000, s. 65.

⁴ Nahide Bozkurt, Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali, Ankara Okulu yay, Ankara 2000, s. 15- 16.

⁵ Zekeriya Kitapçı, Yeni İslâm Tarihi ve Türkler, C. 1, Yedi Kubbe yay, Konya 2015, s. 50.

⁶ Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İlgi Kültür Sanat yay, İstanbul 2011, s. 86.

⁷ Adem Apak, Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi, C. 3, Ensar yay, İstanbul 2013, s. 268.

⁸ Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15-17 Yüzyıllar, TVYY, İstanbul 2013, s. 23-24.

⁹ Yusuf Koçak, Abbasiiler'in Kuruluş Sürecinde Abbasiyyun-Talibiyyun Mücadelesi, Ankara Üniversitesi SBE İslam Mezhepleri Tarihi Ana bilim dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s.16.

yumruk şeklinde durmak yerine kendi içlerinde ihtilafa sürüklenmişlerdir. Hz. Hüseyin'den sonra imametın kime geçtiği meselesi bu ihtilafın kilit noktasını oluşturmaktadır.¹⁰ Alioğulları bu kargaşa içerisindeyken Abbasoğulları daha temkinli hareket etmekteydiler. Abbasi ihtilalını başlatan Muhammed b. Ali, Hz. Peygamberin amcası Hz. Abbas'ın ikinci kuşak torunudur. Kaynaklarda hoşgörülü, sabırlı ve mantığı kuvvetli olarak vasıflandırılan Muhammed b. Ali'nin ihtilal liderliğini nasıl üstlendiği noktasında farklı rivayetler mevcuttur. Baskın olarak kabul edilen rivayet ise: Muhammed el-Hanefiyye'nin (Hz. Ali'nin Hasan ve Hüseyin dışındaki diğer oğlu) oğlu Ebu Haşim'in (Abdullah) kanalıyla hilafetin Muhammed b. Ali'ye geçtiğine yöneliktir. Yakubi'ye göre Ebu Haşim, Emevî halifesi Süleyman b. Abdülmelik'in (715-717) yanına gelir. İyi kabul görüp ağırlanmasına rağmen içtiği sütle zehirlendiğini anlar ve bu sırada Humeyme'de bulunan amcaoğlu Muhammed b. Ali'ye gider. Burada hilafeti ona vasiyet ederek daveti tamamlamasını ister. Ayrıca ona davetin stratejisini çizmekle birlikte merkezin Şam'da değil de Horasan'da olmasının gerekliliğinden bahseder. Ardından kendisine 12 nakip seçmesini ve bunun Kurani olması söyler. İhtilalin 718-719 yıllarında başlatılması gerektiğini söyleyerek yanındaki kitabı Muhammed b. Ali'ye vererek ölür.¹¹

Humeyme, Abbasoğullarının merkezi konumundaydı. Abdullah b. Abbas'ın oğlu Ali, Emevîlerle dostane bir ilişki içerisindeydi. Züht ve ibadetle meşgul oluyor, dünyadan kendi nefesine pay biçmiyordu. Velid b. Abdülmelik (705-715) ise Dimaşk (Şam) yakınındaki Humeyme'yi ona vermiş ve böylece Abbasoğulları Humeyme'ye yerleşmişti. Emevîler, Humeyme'yi kuş uçmaz kervan geçmez bir yer, Abbasoğullarından Ali'yi de kendilerine sadık bir dost görmüşlerdi.¹² Ama ilerleyen zaman bu durumu değiştirecektir. Genel olarak baktığımızda ise Abbasi ihtilalinin çıkış noktası, Alioğullarının hilafeti Abbasoğullarına devretmesiyle başlayacak ve bu dava mazlum ehli beytin hakkını savunmak ya da ellerinden kaçırdıkları hilafete geri nail olmak düsturuyla yükselecektir.

İhtilal Sürecinde Öne Çıkan Şehirler, Şahıslar ve Söylemler: Abbasi ihtilalinin başarıya ulaşmasında, hiç kuşkusuz başkaldırının zemini olacak coğrafi mekân planlamasının kursuzca ve titizlikle seçilmesi önemli bir etken olmuştur. Humeyme'yi ihtilalin merkez noktası olarak belirleyen Muhammed b. Ali, Horasan'ı da propaganda sahası olarak tespit etmişti. Kufe ise Horasan ve Humeyme arasında irtibatın sağla-

nacağı bir üs vazifesi görecekti.¹³ Makdisi'nin Ahsenü't-Tekasim'inde bu coğrafya tesbiti Muhammed b. Ali'nin ağzından şöyle anlatılmaktadır:

Kûfe ve çevresi, Hz. Ali ve evladı taraftarıdır. Basra ve çevresi, Hz. Osman ahlakındandır. Bir şeye engel olmama inancındadırlar. Allah'ın maktul kulu ol, katil kulu olma derler. El-Cezire Harici'dir. Oradakiler ahlaken Hristiyan Müslümanlardır. Suriyeliler Emevilere itaatten başka bir şey bilmezler. Mekke ve Medine'ye Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer hâkim olmuştur. Fakat bir de Horasan'a bakın. Orada kalabalık bir toplum ve sağlam bir kuvvet var. Orada sağlam göğüsler, basit arzuların parçalamadığı, atıyelerin bölmediği bomboş kalpler var. Onlar güçlü vücutlara, omuzlara ve pazulara sahip, gür sesli bir ordudur... Ben Doğu'yu, dünyanın ve halkın ışığının doğduğu yeri uğurlu sayıyorum.¹⁴

Böylece isyanın coğrafya tespiti Emevîlerin hiç kuşulanmayacağı Humeyme merkez olmak üzere seçilmiş ve Emevîlerin söz geçiremeyeceği Horasan da icraat mahalli olarak tayin edilmişti. Artık isyan manifestosu da yayınlanabilirdi.

Belirlenen stratejiye göre ihtilale davet "er-Rıza min Âl-i Muhammed" yani Muhammed ailesinden kimden razı olunursa şeklinde formüle edilmişti. Slogana bakıldığında her yönüyle açık ve anlaşılır bir söylem olmadığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü Muhammed ailesi hem Abbasoğullarını hem de Alioğullarını kapsamaktadır.¹⁵ Böylece Abbasoğulları hem Alioğullarını şüphelendirmiyorlar, hem de ehli beytin savunuculuğunu yapmakla taraftar topluyorlardı. Ayrıca bu genel slogan Hz. Peygamber ailesine duyulan sevgi ve ehli beyte reva görülen uygulamalardan ötürü "hakkın yerini bulması" adına mevalî kesimden de destek görecektir. Böylece stratejik bir söylemle geniş halk kitleleri isyan bayrağı altında tek amaç uğruna toplanacaktır. Bu söylemin yanında isyanın önemli bir kırılma noktasını da "öç alma" meselesi oluşturmaktadır. 739 yılındaki Zeyd b. Ali'nin isyanı ve akabinde 742'de de oğlu Yahya'nın ayaklanması, Abbasi hareketine iyi bir fırsat doğuracak ve Horasan'da ehli beytin intikamını alma söylemleri arttırılacaktır.¹⁶ Mesudî, Yahya öldürüldükten sonra başının kesildiğini, cesedinin ise Cüzcan'a asıldığını söyler ki, Ebu Müslim'in cesedi daldan indirinceye kadar ceset orada asılı kalmıştır ve daha sonra namazı kılınarak defnedilmiştir.¹⁷ Taberi'de geçen bir rivayete göre ise Ebu Müslim'e isyanda niçin karalar giyininip kara sarıklar sardıkları sorulduğunda şöyle cevaplamıştır: Bunu Zeyd b. Ali ve Yahya b. Zeyd'in matemi için yapmaktayız. Mervanoğul-

¹⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiiler", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. 3, Çağ yay, İstanbul 1989, s. 19-20.

¹¹ Nahide Bozkurt, age, s. 21- 25.

¹² Hakkı Dursun Yıldız, agm, s. 21.

¹³ Adem Apak, Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi, C. 4, Ensar yay., İstanbul 2013, s. 26.

¹⁴ Hakkı Dursun Yıldız, agm, s. 22- 23.

¹⁵ Nahide Bozkurt, age, s. 37.

¹⁶ Mehmet Atalan, "Abbasi Daveti Sürecinde Er- Rızâ Min Âl-i Muhammed Söylemi", İslami Araştırmalar Dergisi, C. 18, S. 2, 2005, s. 188.

¹⁷ Mesudî, Mürûc ez- Zeheb, Çev. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2014, s. 351.

ları onları zulüm yoluyla şehit etmişlerdir. Bundan dolayı matem elbisesi giymekteyiz.¹⁸ Öyle anlaşılıyor ki Emevîlerin ehli beyte yaptığı son kıyım düşmanlarına büyük bir koz vermiş ve ehli beytin intikamı kitleleri harekete geçirme noktasında itina ile kullanılmıştır.

İhtilalin en öne çıkan isimleri olarak, isyanın teorisyeni ve pratiyeni Muhammed b. Ali, kitlesel harekete geçişin lideri olarak da Ebu Müslim Horasanî karşımıza çıkmaktadır. Yukarı kısımlarda Muhammed b. Ali'den yeterince bahsettiğimizden dolayı burada Ebu Müslim Horasanî'den bahsetmekle yetineceğiz. Ebu Müslim'in kökeni ve ismi hakkında kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Kendisi Arap olmamakla beraber, onun Türk yahut Fars asıllı olduğuna dair de bilgi yoktur. Çocukluk yıllarını Emevî aleyhtarı faaliyetlerin merkezi olan Kufe'de geçirmiş ve el-İclî kabilesinin himayesinde büyümüştür. Abbasî nakiblerinin Kufe'de onu göreyek zekâsına hayran kalmaları, Ebu Müslim'in tarih sahnesine çıkışına zemin hazırlamıştır. Bundan sonra gerekli eğitimi alacak olan Ebu Müslim, Horasan ihtilal merkezinin liderliğine yükselecektir.¹⁹ Emevî hanedanının devrilmesinde en önemli rolü oynayan Ebu Müslim, Türk edebiyatında da "Ebu Müslimname" olarak bilinen destanın kahramanı olarak yer edinmiştir. Destanda daima zulme ve zalime karşı duruşuyla ön plana çıkarılmıştır.²⁰ Horasan bölgesinin örgütlenmesinde ve faaliyete geçmesinde büyük işler başaran Ebu Müslim, daha sonra Emevîlerin baş rakibi olacak ve başlattığı ihtilale son kurban olarak kendi başını verecektir.

İhtilalde Son Perde: Emevîlerin Düşüşü: 718 yahut 719 yılı dolaylarında Hz. Peygamberin amcası Abbas b. Abdülmuttalib'in torunlarından olan Muhammed b. Ali'nin (ö. 742- 743) liderliğinde gizli başlatılan ihtilal daha sonra açıktan davet yönemine geçerek geniş Horasan kitlelerine dayanıp, başarıya ulaşmıştır. Muhammed ailesini iktidara getirmek adına girişilen bu ihtilal yaklaşık 32 yıl kadar sürmüş ve sonuç olarak başarıya ulaşarak Emevîlerin iktidarına son verilmiştir.²¹ Abbasî ihtilalinin açıktan açığa başlangıcı ise 747 yılında İmam İbrahim'in gönderdiği siyah bayrakların Horasan'da açılmasıyla başlamıştır. Kısa sürede Merv ve Nişabur gibi önemli şehirlerin Ebu Müslim tarafından ele geçirilmesi, son Horasan valisi Nasr b. Seyyar'ın durumun ciddiyetini anlamasını çabuklaştırmıştır. Bunun üzerine Nasr, halifeden ve Irak umum valisinden yardım istese de istediği yardımı alamamıştır.²² Artık Emevîler

için geri çekiliş kaçınılmaz olmuştur. İbn Kesir, Emevîlerin iktidardan düşüşüyle alakalı hadisler de rivayet etmektedir. Bu konuyu ele alırken ise Emevî Devleti'nin yıkılması ve Abbasi Devleti'nin başlangıcına dair varid olan Nebevî haberler başlığını kullanmaktadır.²³ Bu hadislerin sahih olmadığını söylemekle birlikte toplumsal algının istenilen yöne çevrilmesi bakımından etkili olduğunu kabul edebiliriz.

Ebu Müslim, Horasan bölgesinde tam hâkimiyeti ele geçince, artık tek sorun son Emevî halifesinin ortadan kaldırılmasıydı. Ebu Abbas es-Seffah'ın talimatıyla Mervan'a karşı bir ordu çıkartıldı. İki düşman birlikleri Dicle'nin doğu kollarından biri olan Yukarı Zap Irmağı üzerinde karşı karşıya geldiler ve zafer Abbasî ordusunun oldu. Mervan bu yenilginin ardından önce Harran'a, ardından Hıms ve Mısır'a çekilmek zorunda kaldı. Abbasîler ve Emevîler arasındaki son karşılaşma Vasıt bölgesinin merkezinde yer alan Busir köyünde meydana geldi. Savaş esnasında atından düşen Mervan'ın yakalanarak başı kesildi ve kesik baş Kufe'de bulunan Ebu'l-Abbas'a gönderildi (750).²⁴ Böylece Emevîler tamamen tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

Hicretin 132. senesinin Rebiü'l-evvel ayının 12'sinde Cuma günü Kufe'de, Ebu'l-Abbas es-Seffah'a biat edildi.²⁵ İbn Kesir'de de biat tarihi yıl olarak Hicri 132 verilse de, ay olarak Rebiü'l-ahirin 13'ü, cuma günü gösterilmektedir. Kendisine halifelik biatı yapıldığında Ebu'l-Abbas 26 yaşındaydı. Cuma namazı vakti girince Kufe'deki Ulu Cami'de cemaate namaz kıldırıldı ve ilk hutbesini burada verdi.²⁶ Böylece Abbasîler çağı başlamış oldu. Kanla iktidara gelmeyi başaran Emevîler yine kanla gittiler. Ebu'l-Abbas'ın, ele geçirdiği tüm Emevîleri boğazlattığı ve onlar can çekişip inlerken üzerlerine bir örtü örtüp, örtünün üzerine sofru kurdurarak yemek yediği kaynaklarda rivayet olunmaktadır.²⁷ Eşitlikçi ve bütünlüştürücü söylemlerle iktidara gelen Abbasîler de tıpkı Emevîler gibi asabiyyet olgusuna önem verseler de, bunu kendi gelecekleri adına en azami seviyeye indirmeye mecburdular. Zira yeni İslam devletinin kuruluşunun mevalî olarak adlandırılan Horasan gücüne dayandığını çok iyi biliyorlardı.

Abbasî İhtilalinde Türklerin Rolü ve İhtilalin Türklerin İslamlaşmasına Etkileri: En genel hatlarıyla Abbasî ihtilalinin oluşum sürecini ve ihtilalin altyapısını verdikten sonra şimdi asıl konumuz olan ihtilalde Türklerin oynadığı role ve bu ihtilalin İslamlaşma noktasında Türklere sağladığı katkıyı saptamaya geçebiliriz. Yukarıda da değindiğimiz gibi ihtilal insan

¹⁸ Taberî, Tarih-i Taberî, Çev. M. Faruk Gürtunca, C. 4, Sağlam yay, İstanbul - yayın yılı yok, s. 393.

¹⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasanî", DİA, C. 10, İstanbul 1994, s. 197.

²⁰ Nurettin Albayrak, "Ebû Müslim Destanı", DİA, C. 10, İstanbul 1994, s. 195.

²¹ Nahide Bozkurt, age, s. 15.

²² Adem Apak, age, C. 4, s. 31-34.

²³ İbn Kesir, El-Bidâye ve'n Nihâye, Çev. Mehmet Keskin, C. 10, Çağ yay, İstanbul 1995, s. 87- 92.

²⁴ Hakkı Dursun Yıldız, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, s. 39- 40.

²⁵ Halife b. Hayyat, Halife b. Hayyat Tarihi, Çev. Abdülhalik Bakır, Bizim Büro basımevi, Ankara 2001, s. 491-492.

²⁶ İbn Kesir, age, s. 73- 75.

²⁷ Andre Clot, Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi, Çev. Nedim Demirtaş, TVYY, İstanbul 2007, s.8.

gücünü kozmopolit ve çok renkli bir yapıya sahip Horasan coğrafyasından almaktadır.

705 yılından itibaren Kuteybe b. Müslim Horasan valiliğine getirilmiştir ve Maverünnehir fatihi unvanını kazanıncaya kadar belki de onu en çok uğraştıran Türk hakanları olmuştur. Bilhassa Toharistan hâkimi Nizek Tarhan bunların başını çekmektedir. Ama yaşanan bu mücadeleyi Kuteybe b. Müslim kazanarak Buhara ve Semerkant gibi önemli Türk şehirleri Emevî hâkimiyeti altında toplanacaktır. Kuteybe b. Müslim'in Horasan ve Maverünnehir'e hâkim olup Çin topraklarına kadar İslamiyet'i ulaştırma gayreti, Türkler adına bir dönüşümün de habercisi olacaktır.²⁸ Şöyle ki, Kuteybe b. Müslim, bu hedefini gerçekleştirme adına ilk olarak Türk topraklarını ele geçirmiştir ve bu fetihlerden Türkler de iki yönde etkilenmiştir. İlk siyasi erklerini ellerinden aldırışlar ve ikincisi ise artık onlarda tıpkı Arap olmayan diğer unsurlar gibi mevali konumuna düşmüşlerdir. Özellikle isyanın patlak verme noktası olan Horasan coğrafyasında da Türklerin varlığı su götürmez bir gerçek olduğuna göre, ihtilal sırasında mevali olan Türklerin de bu psikolojiyle iktidara karşı başkaldırmış olmaları düşünülemez. Yani Ebu Müslim liderliğinde Abbasîleri iktidara taşıyan ihtilalde İran ve Soğdluların yanı sıra Türklerin de yer aldıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.²⁹ Bilhassa ihtilal esnasında isimleri açıkça bilinen ve Türk oldukları kesin olan şahıslar şunlardır: Tarhun b. El- Zâî', Tarhan el- Cemmâl ve Muhammed b. Sül Muhammed b. Sül, son halife Mervan'ın yenildiği Büyük Zap muharebesinde karargâh kuvvetlerinin kumandanı olarak görev yapmıştır.³⁰ Buradan hareketle Türklerin isyanda faal rol aldığını söyleyebiliriz. Bu durum isim isim kaynaklara çok yansımaya da ihtilal katılımcılarının arasında Türklerin de olması, onların İslamlaşma sürecinde "Abbasî İhtilali"nin değerlendirilmesini zaruri kılmaktadır.

Abbasîlerin iktidara yükselmesiyle birlikte Türkler arasında İslamiyet'in yayılışı yeni bir boyut kazanmaya başladı. Çünkü Abbasîler askeri güç bakımından Horasan ve Maverünnehir'in Türk ve İranlı kısmına dayanmaktaydılar. Bu yüzden Emevîlerin tecrit ettiği bu yabancı unsurları Abbasîler kendi gelecekleri adına kazanmak mecburiyetindeydiler. Bu mecburiyetin apaçık delillerinden birisi halife Mehdi'nin Türk hükümdarı Tarhan'a ve Dokuz Oğuzların beyi olan Hakan'a yazdığı İslam'a davet mektuplarıdır. Hatta Karluk asıllı Toharistan Yabgusu Halife Mehdi'nin özel ilgisi sonucunda Müslüman olmuştur.³¹ Bu durum Abbasî ihtilalinin Türklerin İslamlaşmasına kısa vadede bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

İhtilalin Türklerin İslamlaşması bakımından bir diğer katkısını da Talas Savaşı ekseninde aramamızın doğru bir yaklaşım olabileceği kanaatindeyiz. Zira Türklerin İslamlaşmasında ilmi ve popüler pek çok kaynakta Talas Savaşı kilit nokta olarak gösterilmektedir. Tarihsel etkileşim yahut gerekirci bakış açısıyla Talas Savaşı'nın tepeden inme bir etkiye sahip olduğunu kabul edemesek de, tarih mecrası içerisinde Türklerin İslamlaşmasında diğer amillerin de katkısıyla önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda Türklerin Talas savaşında niçin saf değiştirdiklerini mevcut etkenlerin yanında, Araplarla ortak başardıkları ihtilal deneyiminde de aramızın yerinde olacaktır.

Klişeleşmiş bir ifadeyle Müslüman Arap ordusuyla Karluk Türklerinin, Çin'e karşı kazandıkları zafer olarak bilinen Talas Savaşı İbn Esir'in El- Kamil' ine göre Temmuz 751'de gerçekleşmiştir. Savaşın asıl sebebi Çin'in Batı Türkistan hâkimiyetini ele geçirme isteğinde yatmaktaysa da, görünürdeki sebep Türk-Arap mücadelesine Türklerin davetiyle Çin'in iştirak etmesidir. Sonuçta Talas Nehri kıyısında cereyan eden ve beş gün süren savaşın son gününde Karluk Türklerinin saf değiştirip Çin ordusuna arkadan saldırmasıyla Çin ağır bir yenilgiye uğramış ve Batı Türkistan Çin baskısından tamamen kurtulmuştur.³² Karluk Türklerinin savaş esnasında saf değiştirmesinin sebeplerinden birini de Abbasî İhtilali esnasında kurulan tanışıklıkta arayabiliriz. Zira Türklerin Arap ordularına karşı Çin'den yardım isteği 720 ve 730 yıllarında gerçekleşmiş, Çin ise bu isteğin cevabını 750 yılına yakın bir tarihte Batı Türkistan'a yerleşme gayesiyle vermiştir. Çin'in bu ikiyüzlü siyaseti ve Talas savaşından önce cereyan eden ihtilal, Arap ve Türk unsurunun birbirine yakınlaşmasına imkân tanımıştır. Bu ihtilal deneyimindeki tanışıklığın da etkisiyle Türkler savaş esnasında kesin olarak Araplar yanında yer almayı tercih edeceklerdir. Bu sayede de Türklerin İslamlaşması noktasında önemli bir merhale olarak kabul edilen Talas savaşı, ihtilal sonrası kazanılan deneyimin bir ileriki ayağıdır. Sonuç olarak Talas savaşında verilen saf değiştirme kararında Abbasî ihtilalinin etkisinden söz edebiliriz ve bu da dolaylı olarak Türklerin İslamlaşmasında ihtilalin etkisini gözler önüne serer.

Türklerin İslamlaşmasında Abbasî ihtilalinin en önemli ve uzun vadeli katkısı da Türklerin İslam imparatorluk ordusuna askeri kanaldan nüfuz etmeleri ve bu sayede de resmi İslam'ı (devlet İslam algısı) tanıma imkânı elde etmiş olmalarıdır. Abbasî ihtilalinde Türklerden çok İranlıların etkisi olduğu bilinen bir gerçektir. Bu yüzden ilk Abbasî halifeleri Arap-Acem denmesini korumak adına yeni bir unsura ihtiyaç duymuştur ve bu

²⁸ Abdülkerim Özeydin, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", *Türkler*, C. 4, YTY, Ankara 2002, s. 242-243.

²⁹ Ünver Günay- Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Berikan yay, Kayseri 2015, s. 255.

³⁰ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 91-93.

³¹ Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, İSAM, İstanbul 2011, s. 60.

³² Ahmet Taşağıl, "Talas Savaşı", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 501.

unsur ihtilal esnasında yakından tanışılan Türkler olacaktır. Böylece ihtilalde önemli rol oynayan Farısların (İran), devleti hegemonyaları altına alması endişesinden de Türkler sayesinde kurtulacaktır.³³ Abbasî ihtilalinin Türklerin İslamlaşması sürecine en köklü ve uzun vadeli sonucu olarak Türklerin imparatorluk ordusundaki istihdamını zikredebiliriz. Bundan sonraki süreçte ise merkezi otoriteye daha yakın olmayı başaran Türkler arasında İslamiyet ve cihat olgusunun farkındalık oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç: İslam Tarihi açısından Abbasî ihtilali her şeyin başında bir hanedan değişimi değil bir zihniyetin de değişimi olarak görülüp, o ölçüde değerlendirilmelidir ki, ihtilalin İslamlaşmaya ve bilhassa da Türklerin İslamlaşmasına katkıları görülebilir. Emevîlerin dışlayıcı/aşağılayıcı tutumu İslam'ın layıkıyla tanınıp anlaşılmasına ve dolayısıyla da yayılmasına mani olmaktadır. Şartların olgunlaşmasıyla ve eşitlikçi söylemlerle başarıya ulaşan Abbasî ihtilalinin akabinde kurulan yeni İslam İmparatorluğu seleflerinin yaptığı hataya düşmeyecek ve mevalî olarak adlandırılan gayrı Arap unsurlara da toplum içerisinde hak ettiği statüyü verecektir.

Abbasî ihtilalinden az bir zaman sonra gerçekleşen Talas savaşında Türklerin Çin'e karşı Arap ordusuyla işbirliği yapmalarında diğer amillerin yanında ihtilal sürecindeki yakınlaşmanın da etkisi olmuştur. İlerleyen zaman yeni kurulan İslam Devleti içerisinde bir takım dengelerin sağlanması adına Türklerle fırsat tanyacaktır. Bu sayede ise ihtilalde önemli rol oynayan Türklerle, imparatorluğun askeri kanalları açılacak ve ihtilal birlikteliği Türkler ile Araplar arasında bir ünsiyet kurulmasına vesile olacaktır. Askeri kanaldan devletle kurulan bu bağlantı Türkleri İslam çatısı altında birleştirirken, onlara aynı zamanda Samarra devrini yaşatacak kadar da askeri ve siyasi imkân tanyacaktır. Türkler bu deneyimlerle kazandıkları cihat ve gaza ruhunu, ileriki yüzyıllarda yarı bağımsız ve bağımsız devletler kurarak yaşatacaklar, tabiri caiz ise İslam'ın bayraktarlığını yapacaklardır. Türklerin İslamlaşması noktasında bütün bu değerlendirmelerin doğrudan ihtilalle bağdaştırılması ilk bakışta akla pek yakın gelmeyebilir ama tarihi bir sebep-sonuç silsilesi içerisinde ele aldığımızda Abbasî İhtilali'nin Türklerin İslamlaşma sürecine olan katkısının hiç azımsanmayacak kadar etkili olduğunu görürüz.

³³ Mehmet Azimli, "Abbâsiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu" Türkler, C. 4, YTY, Ankara 2002, s. 364.

Kaderi Bir Çoban Tarafından Tayin Edilen Savaş: İkâb Hezimet-i (1212)

FATİH SANSAR / NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ*

Müslümanların yaklaşık sekiz asırlık Endülüs serüveni, yaygın olarak kabul edilen görüşe göre 711 yılında İslam ordularının, Târik b. Ziyâd¹ önderliğinde bölgeye girmesi ile başlamıştır². Endülüs'te Müslümanların yaşadığı siyasi süreci; Fetih Dönemi (711-714)³, Valiler Dönemi (714-756)⁴, Endülüs Emevîleri Dönemi (756-1031), Mülûküt-Tavâif Dönemi (1031- 1090), Murâbitlar Dönemi (1090-1147), Muvahhidler Dönemi (1147-1238), Gırnata Emîrliği Dönemi/Nasriler Dönemi (1238-1492)⁵ gibi dönemler altında incelemek mümkündür. Endülüs, belirtilen dönemler içerisinde ilim, sanat ve kültür alanında tarihinin altın çağını yaşamakla birlikte aynı zamanda sayısız siyasi mücadelelere de ev sahipliği yapmıştır.

İspanya üzerinde 711 yılı ile başlayan fetih hareketleri, çok hızlı bir şekilde cereyan etmiş ve İslam orduları kısa sürede Fransa içlerine kadar ilerlemiştir⁶. Müslümanların cihat faaliyetlerine karşılık olarak Hıristiyanlar, İspanya'da kaybedilen toprakları Müslümanlardan geri alma anlamına gelen ve Şark'a yapılan Haçlı Seferlerinin öncüsü diyebileceğimiz "Reconquista (yeniden fetih)" hareketini başlatmışlardır. Bahsi geçen hareketin tam olarak ne zaman başladığı tarihçiler arasında ihtilaf oluşturan meselelerden birisi olmuştur. Öte yandan konuyu genel anlamda değerlendirdiğimizde yaklaşık sekiz asır süren bu hareketi üç aşamada inceleyebiliriz. Bu bağlamda ilk aşama 718-1085 yılları arasında, ikinci aşama 1085-1238 yılları arasında ve son olarak üçüncü aşamayı ise 1238-1492 yılları arasında geçen süreç kapsamaktadır⁷. İfade edilen üç aşamada Müslümanların genel itibarıyla istikrarsız bir siyasi yaşam sürmeleri Endülüs'te "Reconquista" hareketinin başarıya ulaşmasına zemin hazırlamıştır. Şöyle ki, 711 yılında cihat amacıyla girilen Endülüs'te Müslüman liderlerin ilerleyen süreçte ümmet birliği ve "İ'lâ-yi kelimetullah (Allah'ın kelamını yüceltmek)" şuurunu terk ederek kendi bireysel devamlılıklarını sağlamak için çaba sarf etmeleri ile zirveye ulaşan siyasi istikrarsızlık, Hıristiyanlar tarafından dikkatle takip edilmiş ve değerlendirilmiştir. Nitekim 1492 yılına gelindiğinde Müslümanların elindeki yegâne yer olan Gırnata'nın düşüşü ile "Re-

conquista" hareketi başarıya ulaşmış yani Müslümanların coğrafyadaki siyasi varlığı sona ermiştir.

Muvahhidler'in Kuruluşu ve Endülüs'e Geçişleri: İkâb savaşı (Las Navas de Tolosa), yukarıda ayırdığımız dönemlerin altuncısına yani 1147-1238 yılları arasında kapsayan Muvahhidler dönemine denk gelmektedir. Muvahhidler dönemi, muhtevası derin bir konu olduğu için burada detaylı bir şekilde değinmemiz mümkün değildir. Bu sebepten konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla Muvahhidler'in kuruluş ve Endülüs'e geçiş süreçlerine kısaca bahsetmemiz yerinde olacaktır. Muvahhidler, 1121 yılında kendisini mehdi ilan eden İbn Tümert öncülüğünde Murâbitlar'ın⁸ İslam'a aykırı faaliyetlerine tepki olarak, Kuzey Afrika'da ortaya çıkmıştır. İbn Tümert dönemi, devletin ilk temellerinin atıldığı dönem olarak kabul edilmekle birlikte devletin resmen kurulması, İbn Tümert'in öğrencisi olan Abdülmü'min el Kûmi ile gerçekleşmiştir⁹. Muvahhidler, Endülüs'e geçmeden önce Kuzey Afrika'da Murâbitlar ile mücadele etmiş ve 1147 yılına gelindiğinde Abdülmü'min el-Kûmi önderliğinde Murâbitlar'ın başkenti Mera-keş'i alarak onların Kuzey Afrika'daki siyasi varlıklarına son vermişlerdir¹⁰.

Muvahhidler'in kuruluş sürecinde Murâbitlar ile giriştikleri mücadeleler, olumsuz bir şekilde Endülüs'te de kendini hissettirmiştir. Şöyle ki, Endülüs'te İs-

* SBE, Doktora öğrencisi. TÜBİTAK BİDEB 2211-A Doktora Burs Programı kapsamında desteklenmektedir. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Endülüs'e ilk fetih hareketini yapan komutan Târik b. Ziyâd hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Atçeken, "Târik b. Ziyâd", DİA, C. 40, İstanbul 2011, s. 24-25.

² Endülüs'ün fethine dair bir diğer rivayet, coğrafyanın Müslümanlar tarafından ilk kez Hz. Osman döneminde Abdullah b. Nâfi b. el-Husayn ve Abdullah b. Nâfi b. Abdulkays isimlerinde iki komutan tarafından fethedildiği (647-648) şeklindedir. Bkz. İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihâye-Büyük İslam Tarihi, C. 7, Çev.: Mehmet Keskin, İstanbul 1994, s. 249; İhsan Süreyya Sırma, Ah Endülüs, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, s. 13.

³ Mehmet Özdemir, Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 37.

⁴ Özdemir, age, s. 63.

⁵ Lütfi Şeyban, Reconquista (Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan ilişkileri), İz Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 58.

⁶ W. Montogomery Watt, İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi, Çev.: Ümit Hüsrev Yolsal, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2013, s. 12.

⁷ Lütfi Şeyban, Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler Döneminde Müslüman-Hıristiyan İlişkileri (Endülüs'ün Geri Alınışı-Reconquista 1085-1238), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 12.

⁸ Kuzey Afrika, Endülüs ve Balear adalarında faaliyet gösteren Murâbitlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Yiğit, "Murâbitlar", DİA, C. 31, İstanbul 2006, ss. 152-155; Şinasi Altundağ, "Murâbitlar", MEB İslam Ansiklopedisi, C. 8, İstanbul 1979, s. 580-586.

⁹ Özdemir, "Muvahhidler", DİA, C. 31, İstanbul 2006, s. 410.

¹⁰ Şeyban, Reconquista, s. 222.

lam'ın koruyucusu olan Murâbitlar, hem Endülüs'te Hıristiyanlar ile hem de Kuzey Afrika'da Muvahhidler ile mücadele etmek suretiyle gücünü birden fazla düşmana ayırmak zorunda kalmıştır. Bu da haliyle Endülüs'teki Müslümanların, Hıristiyan krallıklar karşısında askeri nüfuzunun zayıflamasına neden olmuştur¹¹. Zayıflayan merkezi idare karşısında Müslüman mahalli liderler; Âl-i İmrân Sûresi 103. ayet¹² ile Enfâl Sûresi 46. ayetin¹³ Müslümanlara yönelik çağrısını görmezden gelerek- ki bu durumda şahsi çıkarları da etkili olmuştur- Murâbitlar'a karşı ayaklanmış ve böylece Endülüs'te ikinci bir Mülûküt-Tavâif dönemi ortaya çıkmıştır¹⁴. "Reconquista" hedefleri doğrultusunda zaten Müslümanların durumunu dikkatle takip eden Hıristiyan krallıklar, bahsi geçen olaylardan dolayı önce daha zayıf bir askeri güç ile sonrasında da bireysel çıkarların hâkim olduğu Müslüman gruplarla mücadele etmek gibi -kendileri açısından- müthiş bir fırsat elde etmişlerdir.

Muvahhidler, kuruldukları bölgedeki Murâbitlar tehlikesi ortadan kalktıktan sonra Endülüs'e yöneldi¹⁵. Aslında Muvahhidler'in Endülüs ile ilişkileri 1147'den önce başlamıştı. Şöyle ki, Murâbitlar'ın Endülüs'te zayıf duruma düşmeleri üzerine oradaki mahalli liderler daha öncede belirtildiği gibi bireysel devamlılıklarını sağlamak adına Muvahhidler ile ittifak görüşmeleri yaparak onların Endülüs'e geçmelerini sağlamıştı¹⁶. Ancak Muvahhidler'in Endülüs'e hâkim olmaları, coğrafyada İslam fetihlerinin başladığı ilk yıllardaki kadar kolay olmamıştı¹⁷. Muvahhidler, Endülüs'e geçtikten sonra makalemize konu edindiğimiz İkâb savaşına kadar hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar ile birçok mücadeleye girmişlerdi¹⁸. Burada yapılan mücadelelerin hepsine değinmek mümkün olmamakla birlikte Ereğ zaferinin önemine kısaca değinilecektir. Ereğ zaferinin hariç tutulmasının sebebi bu savaşın sonuçları itibariyle Haçlı zihniyetinin Endülüs'te yeniden canlanmasına neden olmasıdır. Çünkü bahsi geçen savaş, Endülüs coğrafyasında Zellaka savaşından sonra İslam ordusunun zaferi ile neticelenen ikinci büyük savaştır. Dolayısıyla savaş sonrasında Hıristiyan krallıklar, Müslümanları tekrar ciddiye almak zorunda kalacaklardır¹⁹. Bu durum da onları yeniden Haçlı birliği oluşturmaya sevk edecektir.

İkâb Hezimet (1212): Endülüs'te Ereğ zaferi ile Müslümanlar açısından durum bir süre düzelmekle birlikte Mağrib'de Muvahhidler'e karşı ayaklanmalar başlamıştı²⁰. Bu durum tıpkı Murâbitlar'ın sonunu getiren süreç ile benzerlik göstermekteydi. Yani daha önce belirtildiği gibi Murâbitlar, hem Endülüs'te Hıristiyanlar ile hem de Kuzey Afrika'da Muvahhidler ile mücadele etmek suretiyle gücünü birden fazla düşmana ayırmak zorunda kalmışlardı. Tam bu noktada tarih bu kez Muvahhidler için tekerrür ediyordu.

¹¹ Süreyya Sırma, age, s. 108; Yaşar Bedirhan, Ortaçağ Tarihi, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2012, s. 83.

¹² "Hep birlikte Allah'ın ipine sınıksız yapışın; bölünüp parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah gönüllerinizi birleştirdi ve O'nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi Allah kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle açıklıyor ki yol bulasınız." Hayrettin Karaman vd., Kur'an Yolu Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015, s. 62.

¹³ "Allah ve resulüne itaat edin, birbirinize düşmeyin, sonra zayıflarsınız ve zaferi elden geçirirsiniz. Sabredin, kuşkusuz Allah sabredenleri sever." Hayrettin Karaman vd., age, s. 18.

¹⁴ Adnan Adıgüzel, Abdülmümin B. Ali Döneminde Muvahhidler Devleti, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 122; Özdemir, Endülüs Müslümanları, s. 208.

¹⁵ Şeyban, Reconquista, s. 222.

¹⁶ Özdemir, Endülüs Müslümanları, s. 215.

¹⁷ Adnan Adıgüzel, agt, s. 123.

¹⁸ Muvahhidler, Endülüs'te kendileri ile birleşmek istemeyen ve bağımsız hareket eden Müslüman idarecilerle karşı, Müslümanların siyasi birliğini sağlamak amacıyla Hıristiyanlar ile ittifak kurmaktan da çekinmemişlerdir. Bkz. Adnan Adıgüzel, agt, s. 123.

¹⁹ Özdemir, Endülüs Müslümanları, s. 222.

²⁰ Özdemir, Endülüs, İSAM Yayınları, Ankara 2016, s. 137.

Balear Adalarına hâkim durumda olan ve Murâbitlar'ın hâkimiyetini Kuzey Afrika'da yeniden tesis etmeye çalışan Benu Gâniye, Afrika'da Muvahhidler'i tehdit eden faaliyetlerde bulunuyordu²¹. Muvahhidler'in Benu Gâniye'yi bertaraf etmek amacıyla hem Balear Adalarına hem de Mağrib'e düzenlediği seferler, Endülüs'te Müslümanları askeri bir zafiyete düşürdüğü için Hıristiyan krallıklar Endülüs'te daha rahat hareket etme fırsatını elde etmiş oluyorlardı. Nitekim Hıristiyan krallıklar, Muvahhidler'in Mağrib'deki söz konusu problemler ile ilgilenmelerini değerlendirerek Müslümanlara karşı saldırıya geçtiler²².

Kastilya Kralı VIII. Alfonso'nun, Papa III. Innocent'e başvurarak Muvahhidler karşısında elini güçlendirmek istemesi, Muvahhidler üzerine bir Haçlı ordusunun gelmesine neden oldu. Şöyle ki, zikredilen Papa'nın eskiden beri Endülüs'ü Roma Kilisesi'nin bir mülkü olarak benimsemesi ve "Kudüs'e yönelik Haçlı savaşı kadar Endülüs üzerine gerçekleştirilecek olanı da kutsadığını ve bu savaşa katılanların Kudüs'te savaşan Haçlı askerleriyle aynı mükâfata nail olacaklarını" ilan etmesi ile Kastilya Kralı VIII. Alfonso'ya istediğini vermiş oldu²³. Papa, Haçlı ordusunun toplanmasında elinden gelen desteği verdiği gibi galip gelmesi için da Roma'da bizzat kendisi dualar etmiş, ayınlar düzenletmiş ve üç gün oruç tutulmasını ilan etmişti²⁴. Bu gibi dinsel ritüellerin yanı sıra Papa'nın öncülük ettiği ve diğer dini görevlilerin de önemli rol üstlendiği bir uğraş ile Muvahhidler karşısında tek vücut olabilmeleri için Hıristiyanların kendi aralarındaki sorunlar ortadan kaldırılmaya çalışıldı²⁵. Hatta Papa, Muvahhidler ile ilişkileri olumlu bir çizgide seyreden Leon Kralı'na aforoz etme tehdidinde dahi bu-

²¹ İbrahim Harekat, "Gâniye(Beni Gâniye)", DİA, C. 13, İstanbul 1996, s. 354-355.

²² Şeyban, Reconquista, s. 275.

²³ Özdemir, Endülüs Müslümanları, s. 225.

²⁴ Şeyban, agt, s. 147.

²⁵ W. Montgomery Watt-Pierre Cachia, Endülüs Tarihi, Çev.: Cumhur Ersin Adıgüzel-Qiyas Şükürov, Küre Yayınları, İstanbul 2015, s. 113.

lunmuştu²⁶. Bu cümlelerden hareketle, Müslümanlar arasında olan anlaşmazlıkların benzerinin Hıristiyan krallıklar arasında da yaşandığını ancak Papa'nın dini otoritesi sayesinde Haçlı birliğinin oluşması ile yaşanan problemlerin üstesinden gelindiğini söyleyebiliriz.

Son olarak 1211 yılında Şelbatarra Kalesinin Muvahhidler tarafından ele geçirilmesi, Ereğ bozgunundan sonra, Kastilyalılar öncülüğünde oluşan Haçlı hareketinin ivme kazanmasına neden oldu²⁷. Oluşturulan Haçlı ordusu, sadece Endülüs'te bulunan Hıristiyan krallıkların bir araya gelmesinden oluşan bir ordudan ibaret değildi. Orduya, Endülüs sınırlarını aşan bir düzeyde yani Avrupa'nın hemen her bölgesinden askeri katılım oldu. İlave papazlar ve savaşçı tarikat mensuplarından da orduya katılanlar vardı. Böylece Haçlı ordusunu Kastilya, Aragon, Navar, Leon ve Portekiz Krallıkları mensupları ile Avrupa'nın hemen her bölgesinden gelen gönüllü askerler oluşturmuş oluyordu. 1212 yılına geldiğinde Tuleytula'da bir araya gelen Haçlı ordusunun mevcudiyeti 120 bini geçmişti²⁸. Zikredilen yılın altıncı ayında Müslümanlar ile karşılaşmak için güney yönünde harekete geçen Haçlı ordusu üç gruba ayrılmıştı. İlk grubu yani öncü birliği gönüllü askerler oluşturuyordu. Diğer iki grubu ise Müslümanların Endülüs'ten çıkarılmasında en önemli rolü oynayan Aragon ve Kastilya Krallıkları oluşturuyordu. Aragon Kralı II.

Pedro'nun komuta ettiği ikinci grubu, Aragon ordusu ile Katalonya ve tarikat şövalyeleri oluşturuyordu. İkâb savaşının kazanılmasında en etkili grup olan üçüncü grubu ise Kastilya Kralı VIII. Alfonso'nun komuta ettiği Kastilya, Leon, Portekiz orduları ile üç Hıristiyan tarikatı şövalyeleri oluşturuyordu²⁹. Diğer taraftan Muvahhidler'in askeri gücüne baktığımızda, İslam kaynaklarında verilen Müslüman asker sayısının, Haçlı ordusundan ciddi oranda fazla olduğu görülmektedir. Abarlıklı şekilde verilen rakamlar her ne kadar 500-600 bin gibi bir sayıyı gösterse de gerçekte bu sayının 100-200 bin arasında bir sayı gibi daha makul bir düzeyde olduğu düşünülmektedir³⁰. Ziya Paşa, Muvahhidler'in Halifesi Muhammed en-Nasır'ın hükümeti idare etmede yetersiz olduğunu,

²⁶ Özdemir, Endülüs Müslümanları, s. 226; "Birbirlerine ne kadar husumet duyarsa duysun, Avrupa milletleri, ulusal farklılıkları aşan ve hepsine nüfuz eden bir ruhun iç akrabalık bağlarına sahiptir." Bkz. İbrahim Kalın, Ben, Öteki ve Ötesi, İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş, İnsan Yayınları, İstanbul 2016, s. 30.

²⁷ Şeyban, Reconquista, s. 278; Özdemir, Endülüs Müslümanları, s. 226.

²⁸ Süreyya Sırma, age, s. 110; Şeyban, Reconquista, s. 279; Özdemir, Endülüs Müslümanları, s. 226.

²⁹ Şeyban, agt, s. 147.

³⁰ Şeyban, Reconquista, s. 281; Özdemir, Endülüs Müslümanları, s. 227; Ziya Paşa, ordudaki Müslüman asker sayısının 160 bin ve 460 bin olduğuna dair rivayetlerin olduğunu yazmaktadır. Bkz. Ziya Paşa, Endülüs Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 232.

saraydan dışarı çıkmayarak gününü zevk-ü sefa içerisinde geçirdiğini dolayısıyla savaş için gerekli hazırlıkları, saltanat vekili olan Hacib İbn Câmî'nin yaptığını fakat onun da bu derece büyük işleri layığı ile yerine getirecek donanıma sahip olmadığını, hatta bu yüzden kendisinden nefret edildiğini yazmaktadır³¹. Tuleytula'dan güneye doğru harekete geçen Haçlı ordusu, Müslümanların elinde olan Rabah Kalesini kuşatmaya aldı. Kaleyi savunan Müslüman asker sayısı çok az olduğu için yardım gelmesinden de umudu kesen kale komutanı Ebû'l Haccâc Yusuf b. Kadis, kaleyi savunmanın beyhude bir uğraş olduğunu düşünerek, can güvenlikleri karşılığında kaleyi onlara teslim etmeyi teklif etti. Zikredilen komutanın teklifini, Kral VIII. Alfonso'nun kabul etmesi sonraki süreçte iki taraf için de bir sorun oluşturacak, ancak daha çok etkilenen Müslümanlar olacaktır. Fransa'dan gelen 50 bin civarındaki gönüllü Haçlı askerleri, kralın Müslümanların sağ olarak kaleden ayrılmasına izin vermesini Haçlı birliğinin toplanma gayesine aykırı bir hareket olarak değerlendirip ordudan ayrılarak geri döndüler. Müslümanlar açısından oluşan olumsuzluk ise İkâb savaşı esnasında kendisini gösterecektir. Şöyle ki, kalenin teslim edilmesinden sonra ordugâha gelen İbn Kadis, her ne kadar kalenin kaybında kendisinin bir hatası olmadığını söylese de yukarıda sözü edilen saltanat vekili İbn Câmî'nin, olayı halifeye olumsuz şekilde aktarması üzerine, İbn Kadis idam ile cezalandırıldı. Halifenin İbn Kadis'i gerekli araştırmayı yapmadan bu şekilde cezalandırması ve buna ilaveten İbn Câmî'nin Endülüslü birliklerini küçümseyen konuşması Müslüman ordusu içerisinde yer alan Endülüslü askeri birlikleri üzerinde olumsuz bir etki oluşmasına neden oldu. Dolayısıyla bu da Endülüslü askerlerin savaşa olan istekliliklerini azalttı³². Halife Muhammed en-Nasır ile İbn Câmî'nin, savaş sürecinde İbn Kadis'e ve Endülüslü askerlere uyguladıkları muamelenin, Ziya Paşa'nın bu ikili hakkındaki yukarıda bahsettiğimiz görüşlerini, yani donanımdan yoksun olduklarını doğrular nitelikte olduğunu söyleyebiliriz.

Haçlı ordusu, Rabah Kalesi'ni ele geçirdikten sonra asker sayısında azalma olsa da Müslüman ordusu ile karşılaşmak üzere İslam topraklarına doğru yoluna devam etti. Haçlılar, savaşın gerçekleşeceği yer olan İkâb'a geçmeden önce önlerine Şârât dağları engeli çıkmıştı. Adı geçen dağ engelini aşılmasında önem arz eden bütün geçitler Müslümanlarca tutulmuştu. Haçlı ordusu, Müslümanlar ile karşı karşıya gelmek için sarp yokuşları tırmanarak bu engeli geçmek zorundaydı. Bu da onların savaşmak için gerekli olan enerjilerinin tükenmesi anlamına gelmekteydi. Zaten Rabah Kalesinin alınmasından sonra meydana gelen anlaşmazlık sonrası asker sayısındaki azalma onlar için bir dezavantaj olmuştu. Bir de burada yaşanacak güç kaybı onlar için telafisi mümkün olmayan sonuçlar doğurabilirdi. Haçlılar için vaziyet bu şekilde iken ortaya çıkan bir çobanın onları Müslümanların bilmediği ya da önemsemediği bir geçitten geçirmesi savaşın dengesini değiştiren en önemli unsurlardan birisi oldu. Nihayetinde Haçlı ordusu, bahsi geçen çobanın yardımıyla Şârât dağlarını geçtikten sonra Maidetü'l-Melik isimli bir yaylayı ele geçirdiler³³. Öte yandan Muvahhidler, İkâb savaşının yapılacağı yere Haçlı ordusundan önce gelip yerleşmişti. Haçlı ordusunun bulunduğu yeri öğrenen halife Muhammed en-Nasır, pazar gününün Hıristiyanlar için dini bir öneme sahip olduğunu bildiği için

onların savaşmayacağını düşünerek savaşı başlatmıştı³⁴. Başlangıçta gelişen olaylar, halifenin düşündüğü gibi gerçekleşse de hem yiyecek sıkıntısı hem de saldırının karşıdan gelmesi, Haçlı ordusunu Müslümanlara karşılık vermeye mecbur bırakmıştı³⁵. Savaşın ilk evresi Müslümanların lehinde gelişmişti. Yani Haçlı ordusunun öncü birlikleri, Müslüman askerler karşısında bozguna uğramıştı³⁶. Savaşın ikinci günü Hıristiyanların lehine sonuca etki eden bir gelişme yaşandı. 1195 Erek bozgununda olduğu gibi İkâb'da da benzer bir bozgun yaşayacağını sezen Kastilya Kralı VIII. Alfonso, ölümü düşünmeden büyük bir cesaret örneği göstererek yanındaki birliği ile Müslümanların üzerine doğru saldırıya geçti. Zikredilen kralın bu cesur çıkışı, Haçlı ordusundaki Aragon, Navar ve Leon gibi diğer Hıristiyan krallıkların da benzer bir harekete girişmelerine neden oldu. Haçlıların bu şekilde saldırıları sonrasında Muvahhid ordusunun önce sağ ve sonra sol kanadında çöküş başladı³⁷. Halife, ordusundaki çöküşün başladığı andan itibaren savaşın son anına kadar askerlerini cihada çağırarak onları güçlü tutmaya çalışıyordu. Ancak halifenin tüm çabalarına rağmen Kastilya, Aragon ve Navar krallıkları askerleri, İslam ordusunun merkezine girmeyi başardılar. Merkez ordusunun da çöktüğünü gören halife artık yapacağı bir şeyin kalmadığını anlayarak, küçük bir muhafız alayı ile birlikte savaş alanını terk etmek suretiyle Beyyâse'ye

³¹ Ziya Paşa, age, s. 232.

³² Şeyban, Reconquista, s. 280-281.

³³ Özdemir, Endülüslü Müslümanları, s. 226; Benzer bir çoban rivayetine de Müslümanların Kurtuba'ya fethettiği sırada rastlıyoruz. Bu defa çobanın rolü Müslüman askerlerin lehinedir. Şöyle ki, Târik b. Ziyâd Endülüslü'ye geçtikten sonra ordusunu fetih için dağıtarak çeşitli şehirlere yönlendirmişti. Bu ordudan Kurtuba'ya giden askerler, Kurtuba surları ile karşı karşıya kaldıklarında bir çoban gelerek onlara surda bulunan bir gediği göstererek şehre girmelerinin ve şehri fethetmelerinin önünü açmıştır. Bkz. İbnü'l Esir, el-Kamil fi't-Tarih, Çev.: M. Beşir Eryarsoy, C. 4, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s. 505.

³⁴ Şeyban, Reconquista, s. 281-282; Özdemir, Endülüslü Müslümanları, s. 226-227; Ziya paşa, çarpışmaların yaşandığı süreç, Tolosa'da Hıristiyanların ansızın Müslüman askerlere saldırıp ok attıklarını yazarak başlamaktadır. Bkz. Ziya Paşa, age, s. 235. Diğer bilgilerden yola çıkarak Ziya Paşa'nın burada savaşın ikinci gününde yaşanan olaylara değinmiş olmasının muhtemel olduğunu söyleyebiliriz.

³⁵ Şeyban, age, s. 149.

³⁶ Özdemir, Endülüslü Müslümanları, s. 227; Şeyban, Reconquista, s. 282.

³⁷ Şeyban, Reconquista, s. 282; Özdemir, Endülüslü Müslümanları, s. 228; Bu savaştaki Kastilya Kralı'nı IX. Alfonso olarak gösteren araştırmacılar da vardır. Bkz. Ziya Paşa, age, 232; Henry Charles Lea, İspanya Müslümanları Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri, Çev.: Abdullah Davutoğlu, İnkılâb yayınları, İstanbul 2011, s. 16; Buradaki ihtilafın sebebinin Haçlı birliği içerisindeki Leon Kralı IX. Alfonso ile Kastilya Kralı VIII. Alfonso'nun birbirine karıştırılmış olması muhtemeldir.

kaçtı³⁸. Böylece İkâb savaşı, Müslümanların ağır bir şekilde yenilgisi ile sonuçlanmış oldu. Halife Muhammed en-Nasır'ın savaşta oldukça yavaş hareket etmesi, yiyecek ve silah temininden sorumlu kişileri yetersiz kaldıkları için cezalandırması³⁹, Muhammed en-Nasır'dan önce düzenli bir şekilde ödenen asker maaşlarının bu dönemde ödenmemesi, halifenin ordusunun mevcut sayısına aldanarak kibirlenmesi, İbn Cami'nin daha önce de zikredildiği üzere İbn Kadis olayındaki tavrı, Endülüs'lü askerleri aşağılayıcı konuşması ve ordudaki asabiyet unsurundan kaynaklanan askerler arasındaki uyumsuzluk⁴⁰, Müslümanlar açısından İkâb savaşının kaybedilme nedeni olarak kabul edilmektedir. Öte yandan savaşın kaybedilmesinde çok açık ve net bir gerçek vardır ki, o da Kastilya Kralı VIII. Alfonso'nun canını hiçe sayarak bizzat kendisinin, Müslümanların üzerine saldırıya geçmesi olmuştur⁴¹. Çünkü bu durum, Haçlı ordusundaki askerlerin cesaret kazanarak, inançlı bir şekilde savaşmalarında son derece etkili bir unsur olmuştur. Muvahhidler'in ağır yenilgisi ile sonuçlanan İkâb savaşında çok sayıda Müslüman asker hayatını kaybetmiştir. Hıristiyan kaynaklarında bu rakam abartılı bir şekilde 200 bin olarak gösterilirken, buna karşılık olarak Haçlı ordusundaki kaybın 20-30 bin arasında olduğu belirtilmektedir⁴². Bu kaynaklarda Haçlı kayıplarının, Müslüman kayıplara göre oldukça az olarak yansıtılması, muhtemelen galibiyet duygusunun vermiş olduğu bir kibir ile olayın objektiflikten uzak olarak değerlendirilmiş olmasından dolayıdır. Halife Muhammed en-Nasır'ın savaş alanını terk etmesiyle birlikte, İslam karargâhına giren Haçlılar, halifenin kaçarken gerisinde bıraktığı Muvahhid sancağını⁴³, altın yaldızlı ipek çadırını, bol miktarda gıda malzemesi ile yüklü miktarda altın ve gümüş parayı ganimet olarak ele geçirdiler⁴⁴. Savaş sonrası gerçekleşen bu anlık sonuçların akabinde VIII. Alfonso komutasındaki Hıristiyan ordusu, İkâb savaşındaki gazilerin sığındığı Beyyâse şehrini istila edip şehirdeki evleri yakıp sonrasında da aldıkları az sayıdaki esirlerin haricinde buradaki Müslümanları katletti⁴⁵. Beyyâse'den sonra yoluna devam eden aynı ordu bu sefer Ubbede (Ubeda) şehrini istila ederek burada yaşayan Müslümanları katletti. İkâb savaşının hemen ardından yaşanan bu gelişmeler ile birlikte söz konusu savaş uzun vadede gözlemediğimizde savaşın Muvahhidler için daha ağır bir süreci başlattığını söyleyebiliriz⁴⁶. Yani bu savaşın akabinde Muvahhidler'in Endülüs ve Mağrib'deki nüfuzları ortadan kalkacak dolayısıyla Müslümanlar merkezi idareden yoksun kalacaklardı. Böyle bir ortamda, İslam cephesinde bireysel çıkarlar yani bireysel devamlılıklar için uğraş ön plana çıkacak ve Hıristiyanların "Reconquista" faaliyetlerine dolaylı olarak yardım edilecektir⁴⁷. En nihayetinde de İslam'ın hâkim olduğu şehirler, peyderpey Hıristiyan krallıkların hâkimiyeti altına girmeye başlayacaktır⁴⁸.

³⁸ Şeyban, agt, s. 150.

³⁹ Mehmet Özdemir, bu gibi gerekçeler ile savaşın faturasının sadece Muvahhidler'e kesilmesi gibi bir niyetin de muhtemel olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Özdemir, Endülüs Müslümanları, s. 228.

⁴⁰ Şeyban, Reconquista, s. 283-284; Watt-Cachia, age, s. 113-115.

⁴¹ Özdemir, Endülüs Müslümanları, s. 228-229.

⁴² Ziya Paşa, age, s. 235.

⁴³ Sancak bugün Burgos kenti kraliyet kilisesinde bulunmaktadır. Şeyban, Reconquista, s. 284; Özdemir, Endülüs Müslümanları, s. 228; "Las Navas de Tolosa Sancağı adı verilen bu duvar hâlsında, iki kenarda Kur'an'dan alınmış dinsel yazı kuşakları, orta kısımda ise bir çember içinde sekiz köşeli yıldız motifi yer almaktadır." Bkz. Zeki Tez, İslâm'ın Batı Cephesi-Mağrip, Endülüs, Sicilya ve Mısır, Hayy kitap, İstanbul 2014, s. 42.

⁴⁴ Şeyban, Reconquista, s. 284-285.

⁴⁵ Şeyban, agt, s. 152.

⁴⁶ Cathal J. Nolan, Thea ge of wars of religion, 1000-1650: An Encyclopedia of Global Warfare and Civilization, C. I, Greenwood Press, London 2006, s. 727.

⁴⁷ Şeyban, Reconquista, s. 285.

⁴⁸ Micheal Brett, "Africa", The Crusades-An Encyclopedia, Alan V. Murray(Ed.), C. I, ABC-CLIO, 2006, s. 20; Özdemir, "İspanya Krallığı'nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hıristiyanlaştırma Politikası(I)", A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXV (1996), s. 247; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Mahfuzât: Müs-

Sonuç olarak buraya kadar aktarılan bilgilerden hareketle İkâb savaşının, gelişme ve sonuçları itibarıyla Endülüs coğrafyasının geneli üzerinde bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Nitekim Endülüs İslam hâkimiyetinde daralmalara sebep olacak İkâb savaşına Kastilya krallığının girişimleri neticesinde Papa'nın dâhil edilmesi savaşın etki alanını genişletmiştir. Dini duyguların kullanılması üzerinde büyük bir otoriteye sahip olan Papa'nın, savaşa giden süreçte faal bir rol oynaması, askeri katılım unsurlarının çeşitliliğinde önemli rol oynamıştır. Nihayetinde farklı ülkelerden gönüllü olarak katılan askerler ve Hıristiyan İspanya krallıkları askerlerinin de birleşmesi ile bir Haçlı ordusu oluşturulmuştur. Böylelikle savaş, deniz ötesinden gelerek Endülüs'te Müslümanların hamiliği görevini üstlenen Muvahhidler ile herhangi bir Hıristiyan İspanya krallığı arasında yapılacak savaş olmaktan çıkarak farklı bir boyut kazanmıştır. İkâb savaş sürecinde Hıristiyan krallıklar, "Reconquista" emellerini bu şekilde dini bir bağ ile güçlendirmeye çalışırken, Müslümanlara baktığımızda savaş sürecinde anlaşmazlıkların yaşandığını ve mağlubiyetin ardından ise önemli çözümlerin olduğunu görüyoruz. Gerek başlıkta yer verdiğimiz "çobanın" gerekse Kastilya Kralı VIII. Alfonso'nun son derece önemli rol oynadığı İkâb hezimetinin sonrasında Müslümanlar, Haçlı ruhunda olduğu üzere birlik olup cihat gibi mukaddes bir amaca hizmet etmeleri gerekirken, cihat ve gaza ruhunun tam aksine bir davranış sergileyerek merkezi otorite boşluğunu, bağımsız devletçikler kurma yolunda değerlendirme gayretinde olmuşlardır. Müslümanların içine düştüğü bu gaflet, Endülüs'te İslam hâkimiyetinin son bulması için dört koldan saldıran Hıristiyanların "Reconquista" faaliyetlerine destek sağlamıştır.

lumanların Şehit Coğrafyası Endülüs", Milet ve Nihal inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi, C. 12 S. 1, Ocak-Haziran 2015 s. 133.

Delhi Şehrinin Türk Tarihindeki Önemi

NEZİHA ASLAN / KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ*

Hindistan, tarih boyunca çok çeşitli toplulukların ve dinlerin bir arada yaşadığı topraklardır. Dünyanın en çok ilgi çeken ülkesi olması araştırmacıların da ilgisini çekmektedir. M.Ö. ve sonra birçok farklı kabilelere ev sahipliği yapan bu topraklar günümüzde de hala önemini korumakta ve kültürünü çeşitlendirmektedir. Genel olarak değerlendirmek gerekirse Hindistan'ın, dünyanın en kalabalık nüfuslu ülkelerinden biri olması, pek çok dine de ev sahipliği yapmasını sağlamaktadır. Ancak Hindistan tarihinin ne kadar eski olduğu düşünülse de, tarihi kaynakların yetersiz olması araştırma yapan kişilerin kesin bilgilerle geçmişi aydınlatmasına yardımcı olamamaktadır. En eski kaynak olarak "Manu" ve "Veda" isimli dini kitaplar araştırmacıların faydalanmaya çalıştığı eserlerdir. Ancak hurafe ve eksikliklerinden dolayı bu kitaplar araştırmacılar tarafından yeterli görülmemiştir.¹

Hindistan topraklarına en çok etki eden topluluk Türklerdir. Türklerden önce bölgeye, Persler ve Makedonya'nın büyük kralı Büyük İskender gelmiştir. Türklerin ise İslamiyet öncesi dönemden itibaren sık sık akın yaptığı bu topraklarda en önemli gördükleri bölge Delhi'dir. Çünkü Delhi topraklarının hem verimli arazilere sahip, hem de ticaret yollarının merkezinde olması stratejik açıdan da önemli olduğunu göstermektedir. Hindistan'ın en büyük şehirlerinden biri olan Delhi, kuruluşundan itibaren başkentlik görevini üstlenmiştir. Birçok devletin en önemli merkezi olan Delhi, arkeolojik açıdan da oldukça zengin bir geçmişe sahiptir. Şehir günümüzde de Hindistan'ın en önemli siyasi, ticari ve kültürel yapısına sahip merkezlerden biridir.

Delhi isminin kökenine bakacak olursak, Hintçede "Pencapça" ya da "Dilli" şeklinde adlandırılmaktadır. Arkeologlara göre Delhi ismi bir yer adı olarak I. ve II. yüzyıllarda Ptolemaios'da geçmektedir. Ünlü coğrafyacı Alexandrine, Mathura ve Thaneshwar arasındaki bölgeyi "Diadala" olarak işaretlemiştir. Ayrıca Delhi şehrinin ismini Harappan Uygarlığı'nın hükümdarı Raja Dhilla'dan aldığı da anlatılmaktadır.² İlk dönem Müslüman kaynaklarında da "Dilli" olarak geçen Delhi, Müslüman kaynaklarında "h" harfi eklenerek "Dehli" adını almıştır.³ 18. yüzyılda İngilizlerin hâkimiyetiyle söyleyişe uygun olsun diye "Delhi" adını almıştır.⁴

Delhi Şehrinin Coğrafyası ve Demografik Yapısı: Delhi, Yamuna Irmağı'nın batı kıyısında ve ulaşım ağlarının tam ortasında yer almaktadır. Aravalli sıradağlarının kuzey uzantısında ve Himalaya dağlarının güneyinde yer alan Del-

hi'nin etrafında Faridabad, Bareilly, Saharanpur, Dehradun, Ludhiana, Agra, Sonapat, Jaipur ve kuzey doğusunda da Nepal yer almaktadır. Ticaret yollarının merkezinde olması ve coğrafi konumu nedeniyle çevre bölgelerden yoğun şekilde göç alan Delhi, karma bir nüfus yapısına sahiptir. Delhi'de genel olarak üç etnik grup vardır. Bunlar; Türk-İran tipi, Hint-Avrupa tipi ve Dravitler'dir.⁵ Delhi'nin nüfus yapısı hakkında bilgi vermek gerekirse son yapılan sayımlarla birlikte bu rakamın 17 milyon olduğu belirlenmiştir. 17 milyon nüfus ile Hindistan'ın en kalabalık ikinci şehridir. Dünya çapında düşünüldüğünde ise, dünyanın en kalabalık sekizinci anakentidir. Delhi, İslamiyet öncesi ve sonrası birçok Türk devletinin kurulduğu yer olmuştur. Hintlilerin Türklerle ilişkileri oldukça eskiye dayanmaktadır. Hatta Hindistan'daki yerli dillerde birçok Türkçe kelime vardır.

İslamiyet Öncesi Delhi'de Kurulan Türk Devletleri:

Sakalar: Orta Asya Türk kavimlerinden olduğu düşünülen bu topluluk zorunlu göçler neticesinde Hindistan'a gelmişlerdir. Sistan, Sind, Pencap ve Delhi'ye kadar ilerlemişlerdir. 150 yıl kadar bu topraklarda ayakta kalmışlardır.⁶

Kuşanlar: Türkler veya Hint-Avrupa menşeli Yüeciler tarafından kurulmuş olduğu üzerine tartışmaların devam ettiği Kuşanlar, Delhi topraklarında hâkimiyet sağlayan siyasi oluşumlardan biridir. Tür-

* Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 4. Sınıf Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştay'ında sunulmuştur.

¹ Muhiburrahman Timur, "Gazneli Devleti'nden Babürlüler Devletine Kadar Bölgede Kurulan Hanedanlıklar", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, Konya, s. 11-12.

² Kiskore Kumar Sing Shikka Shukla, "Informal City Water Aid India & Delhi Slum Dwellers Federation Policies, Norms, Institutions & Scope of Intervention", 2005, s.2.

³ Madan Mohan, "Spatial Data Modeling In GIs For Historical Restoration And Conservation Of Cultural Heritage Of Delhi" Department of Geography, Faculty of Natural Sciences, Jamia Millia Islamia (Central University), New Delhi, Commission V, WG V/4.

⁴ Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları", Hindistan Türk Araştırmaları, I/1, 2001, s. 132-138.

⁵ Yusuf H. Bayur, Hindistan Tarihi, C.1, 4-5.

⁶ Timur, a.g.t, s.14.

kistan kökenli olan bu devlet, I-VI. yüzyılda bölgede etkin olmuşlardır.⁷

Akhunlar: Hun Türklerinin en büyük kolu olan bu kabile Hindistan kaynaklarında “Mleccha ya da Huna” olarak geçmektedirler. ⁸ İlk olarak Pencab bölgesinde, daha sonrada iç kesimlerde ilerleyerek Delhi topraklarına kadar genişleşmişlerdir. Milattan sonra 500’lü yıllarda bölgeye gelen Akhunlar Hint kaynaklarında acımasız ve zalim olarak ifade edilmişlerdir. Kuşanlardan sonra en büyük Türk devletlerinden biridir.⁹

Kalaçlar/Halaçlar/Harşalar: Hindistan’da kurulan bir Türk devletidir. 606-647 yılları arasında Delhi’ye yakın bir bölgede kurulmuşlardır.¹⁰

İslamiyet Sonrası Delhi’de Kurulan Türk Devletleri:

VII. yüzyıllardan itibaren bölgede hâkim olan Türkler haricinde dini değerler açısından farklılıklar ortaya çıkmıştır. Hz. Ömer döneminde Hindistan’a yapılan İslam fetihleri Sind topraklarına kadar devam etmiştir. Delhi’ye yakın olan Afganistan ve diğer batılı Müslüman Türkler bölgenin öneminden dolayı sık sık akınlar yaparak, zamanla fetih hareketlerini hızlandırarak İslamiyet’i yaymışlardır.

Gazne Devleti: X ve XI. yıllarda Hindistan’a doğru ilerleyen Gazneliler, bölgede en önemli güç olarak tarihte yerlerini almışlardır. Hindistan üzerine Gazne Devleti hükümdarı Sultan Mahmud, 15 den fazla sefer düzenleyerek Türk hâkimiyetini hissettirmiştir.¹¹ En önemli seferlerden biri 1014 yılında yapılan Delhi yakınlarındaki Thanisar seferidir. Budizm inancının maneviyatını sarsma amacı taşımaktadır.¹² 1206’lı yıllarda Delhi ve çevresi kuşatılmış ve hâkimiyet sağlanmıştır. Türk-İslam hanedanları bu topraklarda kurulmaya başlamış ve beraberinde yeni kültürlerin ortaya çıkması sağlanmıştır.¹³

Gurlular: Türk ırkına dayandıkları söylenirse de birçok araştırmacı, tespit edilen kaynaklardan dolayı bu kavmin Türklerle bağlantılı oldukları savunmaktadır. Tabakat-ı Nasrı’de Gurlular hakkında bilgilere ulaşılmaktadır.¹⁴ 12. yüzyılda Gaznelilerin hâkim oldukları Hindistan topraklarının tamamına egemen oldular. Delhi de çok kanlı bir savaş sonucu ele geçirildi ve bölge Gurluların başkenti oldu. 1192’de Delhi tamamen ele geçirilerek valiler tarafından yönetim altına alındı.¹⁵ 1206 yılında Gurluların Delhi valisi Kutbüddin Aybek Delhi topraklarında saltanatını ilan ederek Delhi Türk hanedanını kurdu.¹⁶

Birinci Delhi Türk Sultanlığı: Kuzey Hindistan’ın en önemli şehirlerinden biri olan Delhi, 1193 yılında kurulan sultanlığın merkezi olmuştur. Resmi kaynaklarda 1206 tarihi kuruluş tarihi olarak geçmektedir. Türk-İslam kültürünün ve mirasının temelleri bu bölgede atılmıştır. Camiler, medreseler ve ilim adamlarıyla bölge zenginleştirilerek huzur ortamı sağlanmıştır. Aybek Hanedanı (1206-1211), Şemsiye Hanedanı (1211-1266), Balaban Hanedanı (1266-1290), Kalaç Hanedanı (1290-1321), Tuğluk Hanedanı (1321-1413), Seyyit Hanedanı (1414-1451) Delhi topraklarında hâkimiyet sağlayan Türk-İslam devletinin temsilcileri olmuşlardır.¹⁷ Delhi

Türk Sultanlığı’nda tarikatlar yoluyla İslam yayılmış ve ticaretten elde edilen ekonomiyile hazine güçlendirilmiştir. Müslüman Türk sanatı Hint sanatı üzerinde büyük izler meydana getirmiş ve çok değişik eserler ortaya çıkmıştır. Ancak birçok eser günümüze kadar gelememiştir. Bazıları harabe halindedir.¹⁸ Delhi Sultanlığı’nın dağılmasından sonra bölgede yeni devletler ortaya çıkmıştır. Cevnpur/ Şarkiyeye Devleti (1399-1479), Bengal Devleti (1338-1539), Malva Devleti (1399-1531), Gucerat Devleti (1391-1538) Handiş Devleti (1413-1601), Sint Ülkesi, Multan, Keşmir Devleti (1346-1589), Raçput Devletleri, Madura Devleti (1339-1378), Behmenli Devleti (1345-1527).¹⁹ Yukarıda andığımız bu devletler Hindistan topraklarında etkili olan Müslüman ve Hindu devletlerdir.

Babürlüler: Timur’un 5. torunu Zahirüddin Muhammed Babür 1526-1530 yıllarında Hindistan’a hâkim oldu. Önce Pencab’ı istila etti, ardından Delhi üzerine yürüdü. 1526 yılında Delhi ve Agra’yı ele geçirdi ve Babürlü hanedanını kurdu. 1540 yılında Kannevc meydan savaşını kaybeden Babürlüler Delhi’yi boşaltıp geri çekildiler. Ancak 1555’de Delhi, Süriler’den geri alındı. Babürlüler, Osmanlı, Safeviler ve Özbeklerle iyi münasebetler kurdu. En güçlü hükümdarları, Ekber’den sonra Nurettin ünvanlı Cihangir’dir. Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere sömürge politikalarını 1608 yılından itibaren Hindistan topraklarında uygulamak için bölgeye geldiler. 1858 yılında Babürlülerin son hükümdarı Siraceddin II. Bahadır Şah döneminde eski büyüklükten hiçbir eser kalmamıştı ve İngiliz hâkimiyetinin gölgesinde kalmıştı. 1858’de patlak veren Delhi’deki ayaklanmaya İngilizler tarafından sert bir tepki verildi. Neticede Hindistan’daki Türk hâkimiyeti bu hadiselerle bitmiş, 1862 yılında artık hâkimiyet tamamıyla İngilizlere geçmişti. Bu durum

⁷ Orhan Gedikli, “Hindistan’da Türk İzleri”, www.e-tarih.org.

⁸ Timur, a.g.t, s.16.

⁹ Bayur, a.g.e, s.82-83.

¹⁰ Konukçu, a.g.e, s.134.

¹¹ Bayur, a.g.e, s.127-128.

¹² Timur, a.g.t, s.28-32.

¹³ Salim Cöhlce, “Gaznelilerin Hindistan Hâkimiyetleri.”, Türkler, C.4, s.522-552.

¹⁴ Bayur, a.g.e, s.249-251.

¹⁵ Timur, a.g.t, s.45-49.

¹⁶ Timur, a.g.t, s.50.

¹⁷ Bayur, a.g.t, s.269-455.

¹⁸ İnci Macun, “Hindistan’da Türk-Müslüman Mimari”, Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.XXXIII, S.I, Ankara, 1990, s.351.

¹⁹ Bayur, a.g.e, s.376-454.

Gandi'nin bağımsızlık mücadelesi vereceği XX. yüzyıla kadar devam etmiştir.²⁰

Delhi'deki Türk Kültürünün İzleri

Türk kavimlerinin Hindistan ile olan ilişkileri M.Ö. III. yüzyıldan itibaren başlamıştı. İlk olarak VII. yüzyıllarda İslamiyet ile tanışan bu topraklarda Hint-İslam kültürünün temelleri atılmıştı. Hindistan topraklarında Türk hâkimiyetinin kurulmasıyla dil bakımından bir değişiklik yaşanmasa da bazı etkileşimler de olmuştu.²¹

Delhi'de Türk Sanatı: Delhi Türk Sultanlığı esnasında Hindistan'da İslami yapılar üstünlük kazanmıştır. Birçok cami, medrese ve birçok mezarlık inşa edilmiştir. Heykeller kullanılmamıştır ve muhteşem yapılar Hindistan için büyük bir yenilik sayılmıştır. Günümüze kadar varlığını sürdüren en önemli anıtlardan biri Delhi'nin güneyinde bulunan "Kuvvet ül İslam Camii"dir. Kudbeddin Aybek tarafından Hint-İslam mimarisine göre yapılmıştır. 1500 yılında yapılan diğer anıt ise Delhi'deki "Kutub Minar Minaresi"dir. XIV. yüzyılın başlarında hükümdar olan Alaeddin Kalaç bu minarenin yanına Siri şehrini yaptırmıştır. Delhi'de bulunan eski hisarlardan Purana Kila veya Cahanpanak şehir kalesi Babürlülüler döneminde yapılmıştır.²² Delhi'de en dikkat çeken mimarilerden biri Babür Türk İmparatorluğu'nun II. şahı Hümayun'un türbesidir (1646-1656).²³ Hindistan'ın mimari stili ile Türklerin getirdiği mimari stil tam bir tezat meydana getirmişti. Hindistan mimarisi sayısız heykel ve süslerle kaplıydı. Türk mimarisinin ise gösterişsiz düz duvarları, mimari şekillerde açıklık ve uyumu gözler önüne seriyordu. Heykel ve insan figürleri Türk mimarinde kesinlikle kullanılmaz. Türklerden sonra Hint mimarilerinde kubbe kullanılmaya başlandı. Moğol mimarisi de Hindistan ve Delhi topraklarında kendini göstermiştir.²⁴ 1857 yılında İngilizlerin hâkimiyetine kadar birçok Türk-Hint eseri ayakta kalmıştır. Ancak İngilizlerin yağmaları neticesinde en büyük zararı, Agra şehrinde bulunan Tac Mahal almıştır.²⁵

Süslemelerde Hindu etkisi görülür. Özellikle Babür döneminin sanat alanında Hint sanatı geniş yer almaktadır. Ekber-Name ve Hamza-Name gibi eserleri resimlemek üzere özel sanat ekibi Babür-Türk hükümdarları tarafından kurulmuştur. Portre yapımında, minyatür ve el yazmalarında üç boyutlu derinlikler resimlerde kullanılmıştır. Bazı araştırmacılar bu biçimlendirmeleri Avrupa sanatının etkisine bağlarlar, ancak bir kaynak gösteremezler.²⁶ Hint ve Türk edebiyatında döneminin büyük şairlerinden birçok eser meydana getirilmiştir. Divanlar, gazeller, kasideler, namerler bu dönemde Farsça, Urduca, Çağatayca, Türkçe ve Hintçe yazılmışlardır. Hüseyin Mirza, döneminin Horasan sultanı olmakla beraber, en büyük şairlerinden de biridir. Türkler Hindistan topraklarında ilim adamlarına hoşgörü ile davranmış ve bilimin gelişmesi için okullar ve kütüphaneler açmışlardır. Ali Şir Nevai ile başlayan süreçte Babür ve takipçileri ile bu topraklarda milli edebiyat gelişmiştir.²⁷

Sonuç: Hindistan ve Delhi topraklarında var olan kültürel yapının tarihi geçmişi ele alarak her alanda bilgi vermeye çalıştık. Delhi'nin tarihi geçmişinde, isim kökeninde, coğrafi ve demografik yapısında ve kültürel gelişiminde Türklerin ne kadar önemli olduklarını araştırmalar sonucunda öğrenmiş olduk. 19. yüzyıla kadar Delhi topraklarında kurulan Türk devletlerinin bu bölgede ki tarihsel gelişimlerini genel olarak değerlendirmek gerekirse; başarılı şekilde yürütülen siyasi ve sosyal politikalarla nasıl geliştiğini ve önemli olduğunu günümüzde dahi görmekteyiz. Delhi'nin günümüzdeki kimliğinin en büyük temel taşları Türkler tarafından atılmıştır. Karşılıklı olarak Türk-Hint kültürünün her alana etkisini de yine araştırmalar sayesinde öğrenmiş olduk. Sakalar, Kuşanlar, Akhunlar, Kalaçlar, Gazneliler, Gurlular, Delhi Türk Sultanı ve Babürlülüler ile birlikte Türkler, bu topraklarda en çok hüküm süren kavim olmuşlardır. İngiliz hâkimiyetine kadar Türk varlığının bölgede yoğun olarak hissedildiğini de kaynaklar bize göstermektedir.

²⁰ Konukçu, a.g.e, s.144-151.

²¹ Bota Bokuleva, Rauşangül Avakova, Jenisbek Abeldayev, "Türk Kültürünün Hindistan Uygarlığına Etkisi", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XII/1 Yaz 2012, s.441-454.

²² Bokuleva, Avakova, Abeldayev, a.g.m, s.449.

²³ Gedikli, a.g.m, s.8.

²⁴ Macun, a.g.m, s.348.

²⁵ Bokuleva, Avakova, Abeldayev, a.g.m, s.449.

²⁶ Kemal Esmek, " Genel Hatlarıyla Hindistan'daki Türk Sanatı", Celal Bayar Üni. Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, 2014, Manisa, s.1-5.

²⁷ Bokuleva, Avakova, Abeldayev, a.g.m, s.449-453.

İmparatorluğun Zirvesinde Yeniçeriler: II. Bayezid'in Tahta Çıkışı Meselesi

ADEM KELEŞ / AKSARAY ÜNİVERSİTESİ*

Fatih Sultan Mehmed yeni bir sefer için 26 Nisan 1481'de İstanbul'dan hareket ederek Üsküdar'a geçmişti. Seferin tam olarak nereye yapılacağı bilinmemekle birlikte bazı müellifler varsayımlarda bulunarak Mısır ya da Rodos'a olduğunu söylemektedirler. Zira Fatih Sultan Mehmed yaptığı seferleri sır gibi saklar, son ana kadar kimseye söylemezdi. Üsküdar'da iken üzerinde bir kırgınlık bir bezginlik baş gösterdi ve sancılanmaya başladı. Baş gösteren bu hastalığına rağmen Üsküdar'da bir kaç gün konakladıktan sonra Gebze'ye doğru hareket etti. Maltepe'deki Tekir (Tekfur) Çayırına geldiğinde hastalığı iyice ilerledi ve 3 Mayıs 1481 yılında nıkris hastalığından vefat etti¹.

Fatih Sultan Mehmed öldüğü zaman iki oğlu hayatta idi. Bu dönemde Osmanlı şehzadelerinin sancağa çıkma usulü olduğundan büyük oğlu Bayezid Amasya sancakbeyi küçük oğlu Cem ise Konya sancakbeyi idi². Fatih'in diğer oğlu Şehzade Mustafa, babası henüz hayatta iken Karaman'da hayatını kaybetmişti³. Padişahın ölümünün ardından Karamanî Mehmed Paşa ve devlet erkânı, Keklik Mustafa Çavuş'u, bir mektupla Amasya'da bulunan II Bayezid'e göndererek onu durumdan haberdar etti⁴. Öte taraftan Cem taraftarı olan Karamanî Mehmed Paşa, Cem'i durumdan haberdar etmek için kendi adamlarından birini gizlice gönderip⁵ yolu uzak olan II Bayezid gelmeden evvel onu İstanbul'a davet ile bir emri vaki yapmak istedi. Ancak Anadolu beylerbeyi olan ve aynı zamanda II Bayezid'in damadı Ayşe Sultan'ın eşi Sinan Paşa, Cem'e haber götürülen adamını yakalatarak öldürttü⁶.

Karamanî Mehmed Paşa, Fatih'in ölümünü herhangi bir karışıklığa ve ayaklanmaya sebebiyet vermemek için gizlemeye çalıştı. Fatih'in naaşını gizlice vezirler, kazas-kerler, tabipler ve diğer devlet erkânıyla birlikte; "yarın divandır hamama gidip birkaç gün sarayda durup dinlendikten sonra tekrar gelecek" diyerek İstanbul'a getirdi. Yeniçeriler ve içoğlanların İstanbul'a geçmesine mani olmak için bir takım tedbirler aldı. İskeleleri kapattı. Üsküdar yakasına gemi ve kayıkların yanaşmasını engelledi. Şehirde bulunan Acemioğlanlarını ise Fil Çayırında akan nehrin üzerindeki Tespine Köprüsünü tamir etmek ve gerekli arkların açılması bahanesiyle şehir dışına gönderdi. Yeniçerilerin giriş çıkışlarını engellemek için şehrin kapılarını da kapattı⁷. Bütün bu alınan tedbirlere rağmen Karamanî Mehmed Paşa Padişahın ölmediğine

kimseyi inandıramadı. Daha o gece padişahın öldüğünü haber alan paşalar ve kadıaskerler çadırlarını söktürüp İstanbul'a doğru hareket etti. Ertesi gün de padişahın ölüm haberi tüm ordugâhta duyulunca ordu nizamsız bir şekilde İstanbul'a doğru hareket etti⁸. Üsküdar'a gelen yeniçeriler ve içoğlanları bütün deniz vasıtalarının karşı tarafa gönderildiğini öğrenince, bir kısmı Pendik'ten, bir kısmı da Pendik ve Kartal önünden kayak ile dolaşarak Kurşunlu- Mahzen önünden birkaç at gemisini Üsküdar İskeleye getirerek bu gemilerle alelacele İstanbul yakasına geçtiler⁹. Durumu haber alan Karamanî Mehmed Paşa, sahile gelecek gemilerin gelmesine engel olmaya çalıştı. Engel olmak için de yeniçeri ve içoğlanlarına tehdit vari konuşmalar yapınca saldırıya uğradı. Bunun üzerine paşa evine çekilip gizlenmek zorunda kaldı. Ancak kendisini takip eden yeniçeriler paşanın sarayını yağma ettikleri gibi kendisini de öldürdüler¹⁰. Ayrıca Fatih'in tabibi olan Yahudi Yakup Paşa'yı da öldüren yeniçeriler, Hıristiyan ve Yahudi mahallelerini basarak halkın mallarını gasp ettikleri gibi¹¹ birçok müslümanın da evini ve dükkânını yağmaladılar¹². Venedik büyükelçisi Messer Nikola ve Baylo Battan Giritti yeniçerilere para vermek suretiyle canlarını zor kurtardılar¹³. Bütün bu olaylar on altı gün sürdü¹⁴.

* Arş. Gör. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Hoca Saadetin Efendi. (1999). Tacüt-Tevarih III, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 177.; Mehmed Neşri. (1984). Neşri Tarihi II, haz. M. Altay Köymen, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, s. 204-205.; Tekindağ, Ş. (1959). Bayezid II'nin Tahta Çıkışı Srasında İstanbul'da Vukua Gelen Hadiseler Üzerine Notlar, Tarih Dergisi, Sayı: 14, İstanbul s. 85-96.; Yıldırım, M. İ. (2010). İdris-i Bitlisi'nin Heşt Behişt'ine göre Fatih Sultan Mehmed ve Dönemi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, s. 307-308.

² Tansel, S. (1966). Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, s. 15.

³ Zinkeisen, J. W. (2011). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, II, Yeditepe, İstanbul, s. 340

⁴ Vakayi-i Sultan Bayezid ve Selim Han, (1416). Topkapı Sarayı. Varak 2.

⁵ Tansel, a.g.e., s. 16

⁶ Uzunçarşılı, İ. H. (1983). Osmanlı Tarihi II, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, s. 161-162; Uzunçarşılı, İ. H. (1995). Fatih Sultan Mehmed'in vefatı üzerine vezir İshak Paşa'nın II. Bayezid'i saltanata daveti, Belleten, sayı 97, Ankara, s. 75-79.

⁷ Neşri, a.g.e., s. 206.; Hoca Saadetin Efendi, a.g.e., s. 186.; Tekindağ, a.g.m., s. 86.

⁸ Tansel, a.g.e., s. 17

⁹ Vakayi-i Sultan Bayezid ve Selim Han, v. 2.

¹⁰ Tansel, a.g.e., s. 17.

¹¹ Tekindağ, a.g.m., s. 88-89.

¹² Oruç Bey. (2007). Tevârih-i Âl-i Osman, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul, s. 133.

¹³ Tansel, a.g.e., s. 17-18..

¹⁴ Neşri, a.g.e., s. 206

Yaşanan bu kargaşayı İstanbul Muhafızı İshak Paşa, yeniçeriler ve içoğlanlarını el altından dağıttığı hediyeler ve akçelerle sakinleştirerek önledi. İshak Paşa, Şehzade Cem'in Oğuz Han adındaki oğlunun da eski sarayda (Saray-ı atik) olmasına rağmen, aynı sarayda bulunan Sultan II Bayezid'in 11 yaşındaki büyük oğlu Korkud Çelebi'yi babasının yerine vekâleten tahta çıkardı¹⁵. Bir taraftan da II. Bayezid'e bir an önce gelmesi için mektuplar gönderdi¹⁶. II Bayezid'in, Fatih'in ölümüyle ilgili şüpheleri bulunmaktaydı ve bu nedenle İshak Paşa gönderdiği mektuplarda şüpheleri ortadan kaldırmak için babasının mührünü kullandı¹⁷.

Babasının ölüm haberini alan II Bayezid, üç gün içerisinde hazırlıklarını tamamladı ve yanında bulunan 4000 kişi ile yola koyuldu¹⁸. Bolu'ya geldiğinde Bolu valisi olan Hamza Beyoğlu Mustafa Paşa'da kendisine eşlik etti¹⁹. Sultan II Bayezid, dokuz günde Üsküdar'a geldi. Üzerinde matem elbisesi, başında kara bir şemle ile şehre girdi. Yanında bulunan beyler, paşalar ve ağalar da şemle kuşak sarınarak padişaha eşlik ettiler²⁰. Devlet erkânı ve halk çok sayıda kayık ve gemiyle padişahı karşıladı. Padişah İstanbul'a geçmek için binmiş olduğu kayıktan inmeden yeniçeriler İshak Paşa'nın telkinleriyle²¹ Hamza Beyoğlu Mustafa Paşa'nın geri gönderilmesini istediler²². II Bayezid, sipahilere bin, yeniçerilere üç yüz akçe dağıtarak ve ayrıca maaşlarına sipahiler için beş yeniçeriler için üç akçe zam yaparak onları sakinleştirip Mustafa Paşa'yı geri göndermek zorunda kaldı²³. Daha sonra iskeleye çıkan II Bayezid, atına binerek büyük bir kalabalık arasında ilerlemeye başladı. İlerlerken kendisini karşılamaya gelen halk, esnaf ve şehrin ileri gelenleri atının ayakları altına altın ve gümüş dolu tabaklar fırlattı, yoluna kıymetli altın işlemeli halılar serdi. Babı hümayûn'a geldiğinde yeniçeriler, II Bayezid'in önünü bir kez daha keserek ondan Karamanî Mehmed Paşa'nın öldürülmesi ve İstanbul'da yaptıkları yağmadan dolayı aflarını istediler. II Bayezid bunları bir kez daha affetmek zorunda kaldı²⁴. İstanbul'a geldiğinin ertesi günü toplanan divanda oğlu Korkud'dan saltanatı resmen devralarak tahta çıktı. Daha sonra Şeyh Muslihuddin b. el- Vefa'nın kıldırıldığı babasının cenaze merasimine katıldı. Vezirler, ümera ve sair devlet erkânı kendisine eşlik etti. Babasının naaşını Fatih Camii'ne (Yeni Cami/ Cami-i Cedid) defnettikten sonra dualar ve Yasinler okutup sadakalar dağıttı. Üç gün yas tutup²⁵ babasına karşı son görevini de yerine getiren II Bayezid, matem elbiselerini çıkarıp tacını takarak saltanat koltuğuna oturdu²⁶. Yanında bulunan vezirlere, beylere, paşalara bol miktarda armağanlar ve hil'atler verdi²⁷. II Bayezid'in tahta çıktığı tarihi müellifler farklı farklı söylemektedirler, ancak genel kanı 22 Mayıs 1481 dir. II. Bayezid tahta çıktıktan birkaç gün sonra İshak Paşa'yı Vezir-i Azam'lığa getirdiği gibi isyanı bastırmak için verdiği sözleri ve yaptığı atamaları kabul etti. Ayrıca İstanbul'a geldiği sırada yeniçerilerin telkinleriyle geri göndermek zorunda kaldığı Hamza Beyoğlu Mustafa Paşa'yı vezir yaptı²⁸.

Fatih Sultan Mehmed'in üç oğlunun en büyüğü olan II. Bayezid'in doğum tarihi kaynaklarda farklı olarak 1448, 1452 ve 1453 olarak gösterilse de genel olarak 1448 yılı

kabul edilmektedir. Annesi Arnavut asıllı olduğu tahmin edilen Gülbahar Hatun'dur. Çocukluğunun ilk yıllarını babasının sancak merkezi olan Manisa'da geçirdi. Daha sonra İstanbul'un fethinin ardından annesiyle birlikte Edirne'de bulunan babasının yanına geldi. 1457 yılının baharında kardeşi Mustafa ile birlikte sünnet oldu. Dokuz yaşında annesiyle birlikte Amasya'ya Sancakbeyi olarak gitti. 22 Mayıs 1481 yılında padişah olana kadar Amasya'da idareci olarak kaldı. Yaklaşık yirmi beş yıl kaldığı Amasya'da Mirim Çelebi, Molla Abdulkadir, Hatip Kasım, Abdullah Efendi ve Molla Selahaddin gibi hocalardan dersler aldı. Çandarlızade İbrahim, Yahya Paşa, Rakkaş Sinan Bey gibi tecrübeli devlet adamları kendisine lalalık yaptı. Ayrıca Hızırpaşazade Mahmud, Müeyyedzade Abdurrahman Efendi, Mustafa Paşa gibi şahsiyetlerle musahiplik etti. Şeyh Hamdullah'tan hat dersleri aldı. Türkçeden başka Arapça, Farsça ve Uygurca öğrendi. İtalyanca bildiği de rivayet edilir²⁹. Şehzadelik yıllarında bir ara maiyetinde bulunan Mahmud ve Müeyyedzade Abdurrahman gibi bazı kimselerin teşvikiyle, türlü türlü macunlar, berş (afyon şurubu) ve afyon nevinde bazı maddeler kullanarak hükümet idaresini unutup zevk ve sefaya daldı. Kendisine bu durumu yakıştırmayan kişiler tarafından Fatih Sultan Mehmed'e şikâyet edilince de babasına yazdığı mektupta şişman olduğundan zayıflamak için bazı ferahlatıcı nesnelere ihtiyacı ancak onların da kârından çok zararını gördüğünü bu nedenle artık bu maddeleri kullanmadığını söyleyerek kendisini savundu³⁰. II. Bayezid, ilim ve takva sahibi, adalet ve merhametli, vakar bir kişi olduğundan "Veli" lakabıyla anılır.

¹⁵ Vakayî-i Sultan Bayezid ve Selim Han, v.2.; Tekindağ, a.g.m., s.89-90.

¹⁶ Uzunçarşılı, a.g.m.,s.75.

¹⁷ İbn Kemâl, (1997) Tevârih-i Âl-i Osmân VIII. Defter, Haz. Ahmet Uğur, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 1

¹⁸ Tansel, a.g.e., s. 19. ; Tekindağ, a.g.m., s.90.

¹⁹ İbn Kemâl, a.g.e., s. 2

²⁰ Hoca Saadettin Efendi, a.g.e.,s. 189.

²¹ İshak Paşa Vezir-i Azam olmak istediğinden, yeniçerilere önceden II Bayezid, Hamza Beyoğlu Mustafa Paşayı Vezir-i Azam yapar ise benim size vaat ettiğim şeyleri size vermez bu nedenle II Bayezid'den kendisinin Vezir-i Azam olması yönünde istekte bulunmalarını söylemiştir. Ayrıca Karamanî Mehmed Paşa gibi Türk olan Hamza Beyoğlu Mustafa Paşa, devşirme ve dönmelerin hükümet içindeki hâkimiyetlerine karşıydı. Bak. Münevver Okur Meriç, (2006), Sultan Cem, Ankara, s.43.

²² Hayrullah Efendi, Devlet-i Aliye-i Osmaniye Tarihi IX. Cilt, s.65-66. ;Tansel, a.g.e.,s. 20-21.

²³ Fisher, S.N.(2014).Sultan Bayezid Han (The Foreign Relations of Turkey) 1481-1512, çev. Hazal Yalın, Kitap yayınevi, İstanbul, s. 20.

²⁴ Tansel, a.g.e.,s. 20-21.

²⁵ Tekindağ, a.g.m., s.92.

²⁶ Tansel, a.g.e., s. 22.

²⁷Hoca Saadettin Efendi, a.g.e.,s. 191.

²⁸ Hoca Saadettin Efendi, a.g.e.,s. 193.

²⁹ Emecen, M. F, (2011), İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları, I, Şamil Yayınları, İstanbul, s. 19-20.

³⁰ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E.6366, bakınız, Ertaylan, a.g.e., s.50-51.

Bir Güç Odağı Olarak Darüssaade Ağalığı: Sünbül Ağa

SELİN ATINÇ / MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ*

Osmanlı Devleti, kurucusu Osman Bey'den itibaren Osmanlı hanedanının adıyla anılmıştır. Bu devlet yayıldığı coğrafyanın genişliği ve yaşam süresi bakımından dünya tarihinde benzerlerine az rastlanılan bir niteliğe sahiptir. Osmanlı Devleti'nin altı asrı aşan ömründe tahta çıkan otuz altı padişahın tamamı aynı hanedana mensuptur. Bazı tarihçiler, Osmanlı hanedanının ayakta kalmasındaki en önemli etkeni "tebaanın hanedana olan kat'i bağlılığı" olarak ifade etmişlerdir. Öyle ki bu tebaa, mevcut padişahı tahttan indirebilir, hanedanın başka bir üyesini tahta çıkarabilir yahut hanedana mensup olduğunu ileri süren taht iddialarını destekleyebilir, hatta bir padişahın hallini sağlayıp ve dahi idam edilmesine neden olabilirdi. Ancak Âl-i Osman'ın mutlak hâkimiyeti ve iktidarı hiç bir zaman tartışılıp sorgulanmamış, imparatorluğun kaderi hanedan ile eş değer görülmüştür. Bu büyük ve tartışmasız bağlılık iki ana kaynaktan beslenmekteydi: Kaynaklardan ilki Orta Asya Türk-Moğol geleneklerine dayanan egemenliğin ilahi güçlerce seçilmiş bir aileye verilmesi anlayışı (kut), diğeri ise İslam dini çerçevesinde gelişen siyaset telakkisidir. Bu iki yönlü ilahi teyit çerçevesinde hanedan da kendisini çeşitli ritüellerle tebaasına göstermiş ve meşruiyetini ortaya koyacak araçları öne sürmüştür. Bu da hanedanın devamlılığını sağlayan en önemli faktör olmuştur. Bu tespit ve çıkarımlar neticesinde Osmanlı hanedanının uzun süre ayakta kalmasının altında İslam devletlerinden farklı bir gelenek ve hükümler anlayışı, farklı meşruiyet zeminlerini uzlaştırma becerileri yatmaktadır.¹

XV. yüzyılın ikinci yarısında hanedanın teşekkülünden 100-150 yıl sonra kaleme alınmış Osmanlı tarihlerinin kendi zamanlarında iyice belirlenmiş ve kabul görmüş Osmanlı hanedanını alternatifsiz görerek, onun meşruiyetini ve daimliğini vurgulama ve sergilemeye yönelik gayretlerine rağmen elde edilen bilgiler, ilk dönemlerde hanedana rakip olabilecek büyük ve köklü ailelerin varlığını ortaya koymaktadır. Bunlar Osman Bey'in yanında bulunmuşlar, çeşitli görevler üstlenmişler ve idarede söz sahibi olmuşlardır. Böylece nüfuzlarını uzun süre korumayı başaran aileler ile Âl-i Osman arasındaki ayrılığın keskinleşmesinin ilk emareleri I. Bayezid devrinde başlamış devletin yeniden

yapılanma sürecine girdiği II. Mehmed devrinde zirveye çıkmıştır. XVII. yüzyıl, Osmanlı veraset sistemi bakımından önemli gelişmelerin başlangıcı olmuştur. Hanedan üyelerinin sancağa çıkmaları ve seferlerde ordunun başında bulunmaları gelenekleri terkedilmiş, padişah adayı şehzadeler sarayın korunaklı ama bir o kadar da kapalı ortamında yetiştirmeye başlamıştır. Söz konusu dönemde padişah tuğralarında "el muzafferen daima" ifadesi bulunmaya devam etmekle birlikte artık padişahlar için askeri lider imajının kullanımı terkedilmiş ve bu imaj bir meşruiyet aracı olarak kullanılmamıştır. Genel seyir itibarıyla hanedan açısından artık ihtisaslaşmış bürokrasinin elemanları önem kazanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde kalemiye ricalinin devlet içerisinde vazgeçilmez bir güç odağı haline gelmesiyle birlikte, - I. Bayezid ile başlayıp Fatih Sultan Mehmed ile zirveye çıkan merkezileşme anlayışı çerçevesinde gelişen - padişahın mutlak otoriteyi temsil ettiği anlayış eski önemini yitirmişti. Böylece bu anlayışı hâkim kılmak amacıyla sindirilen vüzera -ulema aileleri tekrar güç kazanmıştır. Mutlak gücü elinde bulunduran padişah imgesi yerini, hanedanın daha ön planda olduğu bir duruma bırakmış ve ekberiyet usulünün genel kabul görmesiyle hanedan da güç kazanmıştı. Dolayısıyla hanedan ile birlikte saray ve harem de önem kazandı.² Bu süreçte haremın idaresinden sorumlu Darüssaade ağaları yükselen ve devlet dengelerinde kazananı belirleyebilecek yeni bir güç odağı olarak ortaya çıktı.

Darüssaade Ağalığı'nın Ortaya Çıkışı

Darüssaade (Saadet evi) tabiri, yaklaşık 380 yıl padişahların ve ailelerinin ikametgâhı olan Topkapı Sarayı'nın Harem Dairesi için kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde saray Harem, Enderun ve Birun denilen üç ayrı teşkilatla yönetilmiş, sarayda hizmet eden harem ağaları; beyaz hadımlar (akağalar) ve zenci hadımlar (karaağalar) olmak üzere iki ayrı sınıfa ayrılmıştır. Akağalar, sarayın Enderun bölümünün başladığı yer olan ve Babüssaade denilen kapısında görevli olduklarından kendilerine Babüssaade ağaları unvanı verilmiştir. Amirleri olan Babüssaade ağası, aynı zamanda bütün Enderun ve Harem görevlilerinin amiridir.

* SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Leslie Pierce, Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğunda Hükümler ve Kadınlar, çev. Ayşe Berktaş Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 17-34.

² Feridun Emecen, Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.37-60.

Hadım ağaları sarayın kadınlara ait kısmına nezaret ettiklerinden kendilerine “kızlar ağası” da denilmiştir. Gerek beyaz hadımlar (akağalar) gerekse zenci hadımlar (karaağalar) tavaşi (hadım) idi. Ortaçağ Müslüman ve Türk devletlerinde mevcut olan tavaşi veya hadım ağalar, Çelebi Mehmed zamanından itibaren Osmanlı sarayında da görevlendirilmişlerdir.³

Darüssaade Ağası'nın (Kızlar Ağası) buyruğundaki Habeşi hadım ağaları, Osmanlı sarayının ve haremın simgesi konumundaydı. Bunlara “esvedin” (siyahiler), “Haremeyn huddamı” da (hizmetkâr) denilmekteydi. Esir tüccarları, Mısır, Habeşistan ve Orta Afrika'ya gider, türlü yollarla elde ettikleri zenci çocukları hadım ettirdikten sonra Mısır ve İstanbul başta olmak üzere, Akdeniz limanlarında satarlardı.⁴ Renkleri, görünüşleri ve yürüyüşleri ile birer otorite timsaliydiler. Kendilerine Mercan, Firuz, Gazanfer, Amber, Sümbül vb. gibi koku, çiçek ve mücevher adları verilen harem ağaları, fil kuyruğu denilen kırbaçları ve korku uyandıran görünüşleriyle haremın intizamını sağlardı. Manastır hücrelerini andıran üç-beş kişilik kendilerine mahsus odalarda barınırlar, namazlarını cemaat halinde kılarlar, nöbet odalarında, harem kapılarında ve dehlizlerinde nöbet tutarlar, ancak cariyelerin koşuşlarına ve haremın iç dairelerine girmezlerdi. Ayrıca Darüssaade ağası ile büyük harem ağalarının hizmetinde çalışırlardı.

Zenci hadım ağalarının saray dışındaki bir başka hizmet alanı kendilerinden oluşturulan askeri birliklerdi. Zenci hadımlardan bir ocak kurularak ocağa “ağalar ocağı” adı verilmişti. Tıpkı Enderun okulunda olduğu gibi, ağalar ocağında da hadımların sıkı bir disiplin içinde yetiştirilmelerine özen gösterilirdi. Kara Ağalar Ocağında ocağa yeni katılanlara, acemilik döneminde sarayın ve haremın adabını öğrenmeleri amacıyla hem nazari hem de ameli olarak eğitim verilirdi. Meramlarını anlatacak kadar Türkçe öğrenirler ve İslami bilgileri temel düzeyde tahsil ettikten sonra mütedeyyin birer Müslüman olurlardı. Neferlik, nöbet kalfalığı, hasıllı, ortanca aşamalarından geçerek gulam olurlar, yetenekleri ve sadakatleri ölçüsünde terfi ederek harem ağaları sınıfına geçerlerdi. Bu zümre içinde yayla başı gulamı, kapı gulamı, oda lalası, hazine vekili, hazinedar ağa, musahib ağa, baş kapı gulamı, valide sultan ağası, şehzadeler ağası, Eski Saray ağası gibi mevkilere ulaşırlar, terfi eden Eski Saray ağası ise haremde en üst rütbe olan Darüssaade ağası olurdu. Günlük giyimleri beyaz kavuk, canfes kaftan, fermayış şal kuşak, kırmızı dökme şalvar ve sarı mest-yemeni; törenlerde mücevveze, yeşil renkli ve geniş yenli kerrake, içine entari, kırmızı kuşak ve şalvardan ibaretti. Görüleceği üzere zahirde zenci hadımların yaşadıkları devire göre konforlu bir yaşamları vardı. Kara ağalar,

her ne kadar sarayda yaşasalar ve birçok imkâna sahip olsalar da kolay bir yaşamları yoktu. Nitekim bazı Osmanlı kaynaklarında iklimle uyum sağlayamamaktan ya da kapalı ortamda kalmaktan dolayı veremden ölen harem ağalarının hayatlarına dair bilgiler bulunmaktadır. Genelın beyaz insanlardan oluştuğu bir dünyada siyahı olmak normalin dışında olmakla eş değerdirdi ve bu durum kendilerinde kıskançlık, aşırı alınganlık vb. gibi farklı tepkilere neden olmaktadır. “Kara” sözcüğüne bozulurlar, ten renklerini hatırlattığı için kahve içmezler, kahve ikramını hakaret sayarlardı. Darüssaade ağası ile Baş kapı gulamının buyruğu altında çileli bir ömür süren zenciler, köle oldukları için “saraydan çıkma”ları da söz konusu değildi.⁵ Önceleri kara ağalar, darüssaade ağalarının maiyetinde çalışan bir görevli durumundayken zamanla darüssaade ağaları kara ağalardan seçilmeye başlanmıştır. Osmanlı sarayının mutlak yöneticisi konumunda olan harem ağalığı görevi, 1582 yılına kadar ak ağalar tarafından ifa edilmiş, sonrasında sarayda zenci ağaların dönemi başlamış, böylece haremde görevli hadım ağaları arasında kendiliğinden bir ayırım meydana gelmiştir.⁶ Babüssaade ağalığı ile Darüssaade ağalığı arasındaki kesin ayırım XVI. yüzyılda gerçekleşmiştir. Habeşi Mehmed Ağa, 1574 yılında kendisine verilen yetkilerden yararlanarak Darüssaade ağalığı görevinin Babüssaade ağalığından ayrılmasını sağlamış, Darüssaade ağası unvanını almıştır. Ayrıca 1586-1587'de Babüssaade ağalarının idaresinde olan Haremeyn evkafı nezareti görevini de üzerine alıp sarayda üstün bir konuma yükselmiştir.⁷ Darüssaade ağalığı görevi 1623'te kara ağalardan İdris Ağa'nın bu makama getirilmesinden itibaren 1922'ye kadar kara ağaların sorumluluğunda kalmış, kara ağalar, ak ağalar üzerindeki üstünlüklerini devletin son devirlerine kadar devam ettirmişlerdir.⁸

Büyük ağa da denilen Darüssaade ağalarının en önemli görevi haremın korunmasıydı. Harem için alım satım işlerini denetlemek, şehzadelerin eğitimleriyle ilgilenmek, surre alayını tertip etmek, padişah haremde iken onun emirlerini ilgililere ulaştırmak, şer'i meselelerde valide sultanlara vekil olarak görev yapmak, zaman zaman seferlerde rikab-ı hümayun görevlerinde bulunmak, valide sultanların ve küçük sultanların has ve mukataalarına bakmak görevlerinden bazılarıydı. Diğer önemli bir görevleri ise Haremeyn ve Selatin vakıfları nazırlığıydı. Bu görevlerinden dolayı ayrıca saygınlıkları söz konusu olup, her çarşamba Ortakapı dışındaki Darüssaade yazıcısı odasında divan toplarlar, bu toplantıya Haremeyn evkafı müfettişi de katılırdı. Özel birer dairelerinin olması, saraydaki yüksek konumlarının

³ Ülkü Altındağ, “Darüssaade”, (Kısaltma: Darüssaade), IV, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1991, s.1-3.

⁴ Çağatay Uluçay, Harem, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s.118.

⁵ Necdet Sakaoğlu, Saray-ı Hümayun: Topkapı Sarayı, (Kısaltma: Saray-ı Hümayun), Deniz Bank Yayınları, İstanbul, 2002, s.278-280.

⁶ Altındağ, “Darüssaade”, s.1-3.

⁷ Derviş Abdullah, Risale-i Teberdariye fi Ahval-i Darüssaade, haz. Pınar Saka, İnkılap Kitabevi, 2011, s.13.

⁸ Altındağ, “Darüssaade”, s.1-3.

dan kaynaklanıyordu. Protokolde de sadrazam ve şeyhülislamdan sonra yer alırlar, törenlere, serasere kaplı dört yenli kürk, selimi kavuk, kuşağında akva (mücevherli bıçak) ile katılırlardı. Padişahın ölümünü sadrazama haber vermek, yeni padişahı tahta davet etmek de Darüssaade Ağası'nın başlıca görevlerindendi.⁹ Bu kadar çok görevlerinin olması, çok farklı konularda kendilerine yetki verilmesine neden olmaktadır. Bu durum da zaman zaman padişah değişiklikleri ya da var olan padişahın idaresine doğrudan müdahale edebilmelerine imkân verebilecek bir konumda olmalarına neden olmaktadır ki, vazifeleri onları iktidarı belirleyen bir konuma yükseltmekteydi. Nitekim bu durumu fark eden Veziriazam İpşir Mustafa Paşa devlet yönetimindeki olumsuz müdahalelerinden dolayı kara ağaları saraydan uzaklaştırmak istemişse de başarılı olamamıştı.¹⁰ Darüssaade ağalığının belirli bir görev süresi yoktu. Azathlık adı verilen maaşları ve kendilerine tahsis edilmiş hasları vardı. Azilleri genellikle Cuma günü padişahın gittiği camide, saray veya köşkte, surre merasimi sırasında gerçekleşip sonra da umumiyetle Mısır'a gönderilirdi. Bazılarının Mısır dışında Hicaz, Kıbrıs, Gelibolu, Limni ve Şam'a sürüldükleri de bilinmektedir. İçlerinden görevlerini suistimal edip menfaatleri için kullanan Moralı Beşir Ağa (Küçük) ve Mercan Ağa gibi idam edilenleri de olmuştur. Kızlar ağası da denilen Darüssaade ağaları, haremdeki ve padişah üzerindeki nüfuz ve servetleri oranında devlet işlerinde etkili olmuştur. Aralarında taht değişikliklerinde, suikastlarda rol oynayanlar yanında, Hacı Beşir Ağa gibi, hayırlarıyla anılanlar da vardır.¹¹ Tanzimat'ın ilanından sonra yetkilerinin çoğu ellerinden alınan Darüssaade ağaları, II. Meşrutiyet'in ilanı ile ikinci ve üçüncü derecedeki memur seviyesine getirilmişlerdir.¹²

İlginç Bir Padişah: Sultan İbrahim (1640-1648)

Kadınlar Saltanatı (1540-1656) olarak adlandırılan dönem,¹³ devrin padişahların devlet otoritesine yeterince sahip olamamalarından kaynaklanan otorite boşluğunu kendi çıkarlarına kullanmak isteyen kadın sultanların iktidar mücadelesine sahne olan ve söz konusu mücadele sırasında şehzadelerin canını korumaya yönelik çabaların görüldüğü bir devirdi. Zayıf da olsa Osmanlı tahtı üzerindeki kadın hâkimiyetinin başlangıcı Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat yıllarının son devirlerinde Hürrem Sultan ile başlamış, Kösem Sultan'ın saltanat naibi (saltanat vekili) olması ve 11 yıldan fazla devleti bu unvan ile idare etmesiyle en üst seviyesine ulaşmıştır. Köprülü Mehmed

Paşanın 1656 yılında veziriazam olmasıyla başlayıp, oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın 1661 yılında tayin edildiği aynı göreve, 1676 yılında ailenin damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın tayin edilmesi ve 1683 yılında azline-idamına kadar olan süreç Köprülüler Devri olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırmadan da anlaşılacağı üzere Kanuni Sultan Süleyman devri sonrasında yapılan adlandırmalarda devrin padişahı değil yeni güç odakları etkili olmuştur. Öncelikle kadın sultanlar etkili olduğundan Kadınlar Saltanatı (1540-1656), bu dönemin bittiği andan itibaren de Köprülüler Devri (1656-1683) başlamıştır. Köprülüler Devri, padişahların savaşa gitmekte dâhil devlet işlerini büyük ölçüde devlet adamlarına devretmesini sağlamış, böylece devlet idaresiyle birlikte güç de bir ölçüde Topkapı Sarayı'ndan Babıali'ye geçmiş, Köprülüler Devrinde kadın sultanlarla birlikte, padişahların da sorumlulukları azalmıştır. Farklı sosyal kurumlardan ve müesseselerden oluşan toplumlarda bir kurumun ya da müessesenin görevini ifa edememesi durumunda başka bir kurum ya da müessese o boşluğu doldurmaktadır.¹⁴ Bu anlamda Kadınlar Saltanatı olarak adlandırılan dönem Osmanlı tarihinde bu şekilde merkezi otoriteyi temsil eden padişahlık kurumunun güç kaybına uğradığı ve bu boşluğun kadın sultanlar tarafından doldurulduğu bir döneme tekabül eder. Kadın sultanlar gibi dönemin yeni gelişen bir başka güç odağı da Darüssaade ağalarıdır. IV. Murad'ın saltanatının ilk devirleri, II. Osman ve I. İbrahim dönemleri söz konusu yeni güç odaklarının güçlerini devlet otoritesinde en fazla hissettirdikleri dönemler olmuştur.

Sultan İbrahim, I. Ahmed'in saltanat makamına çıkmış üç oğlunun sonuncusu olup, 4 Kasım 1615'de doğmuştur. Annesi Kösem Mahpeyker Sultan'dır. Tahta geçtiğinde yirmi beş yaşında olan İbrahim'in şehzadelik yılları Osmanlı sarayının en karışık dönemine rastlar. Babasının genç yaşta vefatından sonra padişah olan amcası I. Mustafa'nın akli dengesizliğinin beraberinde getirdiği bunalım yılları, ağabeyi II. Osman'ın tahttan indirilip feci şekilde katli, yine ağabeyi IV. Murad'ın saltanatının ilk on yılında karşı karşıya kaldığı sıkıntılar ile idareyi tam anlamıyla ele aldıktan sonra da başvurduğu son derece sert ve kanlı tedbirler, daha çocukluk ve gençlik döneminde İbrahim'in iç dünyasını derinden etkilemiştir. Bu zor yıllarda şahit olduğu hadiseler, karşı karşıya kaldığı ölüm tehlikesi, oldukça hassas bir yapıya sahip bulunduğu anlaşılan İbrahim'in ruhi dengesini sarsmış, özellikle IV. Murad'ın saltanatı sırasında kardeşleri Bayezid ve Süleyman'ı boğdurması (Ağustos 1632), ardından Bağdat Seferi'ne çıkarken hayatta kalan ana-baba bir iki kardeşinden

⁹ Sakaoğlu, Saray-ı Hümayun, s.278-280.

¹⁰ Altındağ, "Darüssaade", s.1-3.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Jane Hathaway, Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremeağası Hacı Beşir Ağa, çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.

¹² Altındağ, "Darüssaade", s.1-3.

¹³ Osmanlı tarihinde Lale Devri ve Kadınlar Saltanatı gibi adlandırmalar Ahmet Refik Altınay tarafından yapılmış olup, kendisinden sonra gelen tarihçiler tarafından da benimsenmiştir. Bakınız. Ahmet Refik Altınay, Kadınlar Saltanatı, (Kısaltma: Kadınlar Saltanatı), II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

¹⁴ İşlevsel ya da fonksiyonel teori hakkında daha fazla bilgi için bakınız. Anthony Giddens, Sosyoloji, haz. Cemal Güzel, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2005, s. 16-17; Lewis A. Coser, Sosyolojik Düşüncenin Ustaları, Tarihsel ve Toplumsal Bağlamında Fikirler, çev. Himmet Hütlür-Serhat Tokar-İbrahim Mazman, De ki Yayınları, Ankara, 2008, s. 137-139. Mehmet Zencirkıran, Sosyoloji, Dora Basım Yayın, Bursa, 2015, s. 48-51.

Kasım'ı bir dedikodu sonucu idam ettirmesiyle (1637) sıranın kendisine geleceği endişesi sinirlerinin daha da bozulmasına yol açmıştır. Ancak IV. Murad'ın oğullarının çok küçük yaşta ölmüş olmaları sebebiyle hanedanın yegâne varisi haline gelmesi, padişahın hastalığının da tedavi edilemez bir durumda bulunup hayatından ümit kesilmesi, ona muhtemelen aklından bile geçmediği saltanatın yolunu açmakta gecikmemiştir.¹⁵ Bir rivayete göre, IV. Murad ölüm döşeginde iken hanedanın hayatta kalan tek erkek üyesi olan İbrahim'i öldürtmek için Şeyhülislam Zekeriyâzâde Yahya Efendi'den fetva almış, ancak Kösem Sultan bunu önlemiştir. Bu rivayeti aktaran Du Loir, onun yakın nedimlerinden Mustafa Paşa'yı kendi yerine getirmek tahayyülünde olduğunu aktarmaktadır.¹⁶ Yine IV. Murad'ın son anlarında İbrahim'in öldürülüp Kırım hanının tahta çıkarılması yolundaki vasiyetinin de Kösem Sultan tarafından önlendiği rivayet edilir. Bu rivayetler şüpheli görünmekle beraber, bunun IV. Murad'ın ölüm döşeginde hastalığının tesiriyle gördüğü halüsinasyonların yansıması olarak doğru olma ihtimali, İbrahim'in tahta cülusundan hemen sonra Rodos'ta sürgünde bulunan eski Kırım hanı Şahin Giray'ın hanedanın "kuş" adını taşıyan biri tarafından çok zor durumda bırakılacağı kehaneti öne sürülerek idam edilmesi, ardından da Silahdar Mustafa Paşa'nın ortadan kaldırılması dolayısıyla kuvvetlenmekte ve sarayda bu konunun dedikodusunun yapıldığı göstermektedir. Hâlbuki Solakzade, IV. Murad'ın ölüm döşeginde iken Sultan İbrahim'i çağırıp tahtın kendisinden sonra ona nasip olacağını söylediğini, halkı koruyup gözetmesi vasiyetinde bulunarak helalleştirdiğini belirtir.¹⁷ IV. Murad'ın ölümü ve İbrahim'in tahta cülusu olayını ayrıntılı olarak veren diğer Osmanlı kroniklerine göre vefat haberini Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın gönderdiği kapı ağasından alan İbrahim, bunun kendisini öldürmek için bir tertip olduğu zannıyla odasından çıkmak istemeyince annesi tarafından ikna edilmiş, ağabeyinin cesedini gördükten sonra tahta cülus etmiş, resmi biat töreni ise 9 Şubat 1640 Perşembe sabahı yapılmıştır.¹⁸

Kızlar Ağası Sünbül Ağa (1640-1644)

Validesi Kösem Sultan sayesinde büyük tehlikeler atlatarak kafenin tahta çıkan Sultan İbrahim, Osmanlı hanedanının devamlılığını sağlayacak son hanedan üyesiydi. Ancak padişah oluncaya kadar yaşadığı can korkusuyla düşünme yetisini tamamen kaybetmişti. Aklen zayıf olduğu gibi sarayın loş odasında geçirdiği zindan hayatının elim tesiri altında güçsüz ve acizdi. Kendisinde "hafakan ve sihirbaz (büyücü) sevdası" illetler

vardı. Durumun vahametinin farkında olan Valide Kösem Sultan vakit kaybetmeden çareler aramak için harekete geçmişti. Sarayın en usta tabipleri durumuna çare bulamıyor, haremdeki musahipler ise bu illetin hep ilaçtan ziyade okunma ve tütsü ile tedavi edilebileceğini ifade ediyorlardı. Sultan İbrahim'e yapılan tedavi amacıyla verilen ilaçlar etkili olmayınca nefesi/okumasıyla padişaha sıhhat vermesi için saraya Cinci Hüseyin Efendi adlı bir hoca gelip gitmeye başladı. Gariptir ki, Sultan İbrahim de okunur okunmaz kendisinde biraz hafiflik hissedirdi. Padişah İbrahim'in son derece saygı gösterip, ikramlarda bulunduğu Cinci Hoca¹⁹, veziriazam azl oluncaya kadar şeyhülislamlık hayaliyle yaşamıştı. Saray, kadınların ve üfürükçülerin elinde bütün makamları satmakla meşgulken, reaya zulüm altında yaşamaktaydı. Şeyhülislam da dâhil bütün devlet ricali makam ve mülk teminine çalışıyordu. Artık âlim ve erdem sahibinin kıymeti kalmamıştı. Sarayda sadrazam ve şeyhülislamdan sonraki en önemli otorite olan Kızlar Ağası Sünbül Ağa da hanedanın bekası için Valide Sultan ile mühim bir vazifeyi üstlenmişti. Sünbül Ağa'nın kızlar ağalığı dört sene (1640-1644) sürmüştü, bu müddet zarfında da birçok feci sahneye ve katliamlara şahit olmuştu.²⁰ Kızlar ağası Sünbül Ağa, Sultan İbrahim ve Kösem Sultan'a tamamen bağlı idi. Bilhassa Sultan İbrahim'in kendisine büyük bir teveccühü vardı. Sultan İbrahim'in ve hanedanın zürriyeti için çabalayan sadece Valide Kösem Sultan değildi. Sultan İbrahim tahta çıkar çıkmaz, bütün devlet erkânı yeni padişaha hediye olarak en güzel cariyelerden göndermişti. Saray hasekiler ve cariyelerle dolmuş, Sultan İbrahim kafes hayatından çıkıp birden kendisini güzel kadınlar arasında bulunca şaşırılmıştı. Bir müddet sonra Padişaha iyi gelerek bedenini kuvvetlendirdiği düşünülen "Cinci Hoca'nın nefesinin tesiriyle" şehzadeler birer birer doğmaya başlamış, ilk Şehzade Mehmed, istikbalin IV. Mehmed'i dünyaya gelmişti.²¹

Kızlar Ağası Hadisesi (Vak'a-i Ağa-i Darü's-sa'ade) ya da Zafire Vakası

Kızlar ağası Sünbül Ağa, Sultan İbrahim'in cülusu sırasında bir Gürcü "dilberi" olan Zafire'yi padişaha takdim etmek üzere 450 kuruşa satın almıştı. Lakin kız zannıyla alınan bu cariyenin, köle olarak satın alındığında hamile olduğu anlaşılmış, bir müddet sonra bir erkek çocuk dünyaya getirmiştir. Çocuk o kadar güzeldir ki kızlar ağası yavrucağı evlat edinmiştir. Zarif ve nükteci İstanbul halkı da, çocuğa derhal bir isim vermiştir: "Kızlar Ağasının Piçi". Sünbül Ağa ise Zafire'nin oğluna "Osman" adını vermişti. Sünbül Ağa, Zafire ve oğlu Osman'a sahip

¹⁵ Feridun Emecen, "İbrahim", (Kısaltma: İbrahim), XXI, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2000, s.274-281.

¹⁶ Clausier Du Loir, Du Loir Seyahatnamesi, çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016, s.93.

¹⁷ Solak-zade Mehmed Hemdemî, Solak-zâde Tarihi, II, haz. Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s.766.

¹⁸ Emecen, "İbrahim", s.274-281.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Na'imâ Mustafa Efendi, Tarih-i Na'imâ, III, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 1173-1179.

²⁰ Katlini gördüğü kişiler şunlardır: IV. Murad'ın arkadaşı Emirgüneoğlu, Teke iline hâkim olan Kınalıoğlu, Tımsıvar Beylerbeyisi Silahtar Ali Paşa, Nasuhpaşazade Hüseyin Paşa ve taraflarından Zülfikar Paşa, Veziriazam Kara Mustafa Paşa, Kaptan-ı derya Piyale Paşa, Narhçı Hasan Efendi, İslam Paşa, Maksut Paşa.

²¹ Ahmet Refik Altınay, Kızlar Ağası, (Kısaltma: Kızlar Ağası), haz. Muammer Yılmaz, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s.41-48.

çıkarak himayesine almış, ne tesadüf ki Osman dünyaya geldikten kısa bir süre sonra, Haseki Turhan Sultan bir Ramazan gecesi Sultan İbrahim'in ilk şehzadesini dünyaya getirmişti. Sümbül Ağa bu durum üzerine akıllı bir hamleyle Zafire'yi saraya sütnine olarak takdim etmiştir. Zafire, beyaz tenli, kapkara gözlü esrarengiz bir güzeldi. Bir süre sonra Sultan İbrahim'in dikkatini çeken güzel sütnine Zafire ve küçük oğlu Osman kısa zamanda Sultanın teveccühünü kazanmıştı. Bu durum Turhan Sultan'ı ve Valide Kösem Sultan'ı rahatsız etmişti. Sütninenin gördüğü izzet ve itibar, onu saraya takdim etmiş olan Sümbül Ağa'nın gözden düşmesine ve ona karşı nefret beslenmesine neden olmuştu. Sultan İbrahim, gün geçtikçe Zafire'nin babası meçhul çocuğunu oğlundan fazla sevmeye başlamış, Şehzade Mehmed'in annesi Turhan Sultan da bu durumu fena halde kıskanarak, Sümbül Ağa ve Zafire'ye düşman kesilmişti. Rivayete göre, bir gün Turhan Sultan, Sultan İbrahim'i bahçede Zafire'nin çocuğunu severken görmüş, analık hissiyle hareket ederek Sultan İbrahim'in yanında sütnine Zafire'ye ağır sözler söylemiş, bunun üzerine, Sultan İbrahim sinir ve hışımla Turhan Sultan'ın biricik oğlu ve geleceğin Avcı lakaplı IV. Mehmed'ini havuza atıp yaralanmasına sebep olmuştu.²² Sonbahara doğru zuhur eden bu hadise neticesinde, Sümbül Ağa ile sütnine Zafire saraydan sürgün edilmiştir. Sümbül Ağa yerine Taşyatur Ali Ağa, 1644 yılında Darüssaade ağası tayin edilmiştir. Mısır'a sürgün edilen Sümbül Ağa, Zafire ve oğlu Osman 1644 senesinde İbrahim Çelebi'nin kaptanlığını yaptığı kalyonla İstanbul'dan İskenderiye'ye doğru giderken meydana gelen hadiseler, bu sürgün hadisesini uluslararası bir mesele haline getirmiştir. Gemide eski kızlarağası Sümbül Ağa gibi imparatorluğun en yüksek mevkilerinden birine yükselmiş bir adam, Mısır kadılığına tayin edilmiş olan Bursalı Mehmed Efendi, Velihaht-Şehzade Mehmed'in sütninesi olan Zafire Hatun adlı 20 yaşlarından küçük bir hanım ve bunun Osman adında kundaktaki çocuğu bulunuyordu. Sümbül Ağa, hac vazifesini yerine getirdikten sonra ömrünün geri kalanını Mısır'da geçirme niyetindeydi. Bu amaçla yanına bütün servetini almıştı. Bu servet, çok büyük meblağa ulaşan altın ve mücevherle 50 cariyeye, sayısız köle ve 500 ücretli askerden oluşuyordu.²³ İbrahim Çelebi'nin gemisiyle beraber 2 orta büyüklükte ve 7 küçük Türk yolcu gemisi de İskenderiye'ye gidiyordu. Rodos limanında İbrahim Çelebi, yolculuğu Türk savaş gemilerini beklemek üzere geciktirmek istemiş, fakat hac mevsimine yetişebilmek endişesiyle Sümbül Ağa,

kaptana baskı yaparak geminin hareket etmesine neden olmuştu. İstanbul'daki casuslarından Sümbül Ağa'nın servetini öğrenen Malta'nın Saint-Jean korsanları, 6 kadırgayla Rodos'la Girit arasında Karpathos (Kerpe) adası açıklarında Türk gemilerinin yolunu kesince, Sen Jean Şövalyeleri Osmanlı payitahtından içerisinde hazineler bulunan bazı gemilerin ve Sümbül Ağa'nın tüm servetinin deniz yoluyla Mısır'a gideceğini haber alarak bu gemilere ve içerisindekilere el koymak için harekete geçmişti. Osmanlı gemilerindeki askerler ve mürettebat ile Sen Jean Şövalyeleri arasında oldukça kanlı bir mücadele meydana gelmişti. Neticede Sümbül Ağa, muhafızlarının 440'ı ve İbrahim Çelebi tayfalarının çoğuyla beraber şehit düşmüştü. Geri kalan 60 muhafız, Mısır kadısı Mehmed Efendi, Zafire Hatun ve oğlu, cariyeler ve köleler, güzel atlar ve Sümbül Ağa'nın hazinesi, Maltalıların eline geçmişti. Bursalı Mehmed Efendi,²⁴ bir müddet sonra fidyesi ödenerek, ülkeye dönmüş, sonradan şeyhülislam dahi olmuştur. Esir alınan 50 cariyenin hepsi Hristiyan asıllı olup, ancak 17'si Müslümanlığı kabul etmişti. 17 Müslüman olmuş cariyeden 12'si Türkiye'ye dönmek istedi ve Türk hükümeti tarafından fidyeleri verilerek geri alınmıştı. Bu 12 cariyeye beraber Malta'da esir bulunan Türk amirallerinden Karabatak Mustafa Bey de, İstanbul'a dönmüştü. Cariyelerden beşi, nakış işlemekteki maharetleri, terbiyelerinin mükemmelliği ve güzellikleri sebebiyle, İspanya Kraliçesi tarafından alınıp azat edilmiş ve hepsi Kraliçenin nedimesi olmuştu. Maltalılar, ele geçirilen ganimetlerin bir kısmını Malta'ya götürmüş; diğer bir kısmını ve Türk atlarını da Girit'e getirip Hanya'da satışa çıkarmışlardı. Venedik idaresi, bu satıştan vergi alarak Türk-Venedik anlaşmalarının hükümlerine aykırı davranmıştı. Hanya'da durumu gören bir rahip: "Cezireye (Adaya) Türk atının ayağı basdığı alamet-i hayır değildir." demek suretiyle istikbali görmüştür. Akdeniz'de ve bilhassa Mısır yolunda hâkim olabilmek için Girit'in fethi gerekli görülmüştü.²⁵ Fakat Sultan İbrahim devri ricalinin bu uzun ve usandırıcı seferi göze almaları, askeri ve iktisadi sebepten ziyade, Türkler için bir şeref (onur) ve haysiyet meselesi idi. Yaşanan hadiseler ve göz önünde bulundurulacak gerekliklerle Sultan İbrahim tarafından Girit'in fethi kararlaştırılmış, seferin hazırlıklarıyla Kaptan-ı Derya Vezir Yusuf Paşa görevlendirilmişti. Hazırlıkların düşman istihbaratının gözünden kaçmayacağı düşünülerek, seferin Malta'ya olacağı şeklinde ince bir Türk propagandası, bütün Avrupa'ya yayılmıştı. Telaşa düşen balyoz (Venedik büyükelçisi) Divan'dan izahat istedi. Seferin Malta üzerine olduğu, kendisine resmen bildirildi.

²² "Sultan İbrahim ile bahçede değil, Bağdat Köşkü ile Hırka-ı Saadet Dairesi arasında yaptırdığı Haliç manzaralı "İftariye" denilen kameriyede bir araya gelmiştir. Şehzade Mehmed'i Bağdat Köşkünde bulunan Hafız İsmail havuza atlayarak boğulmaktan kurtarmıştır". Aktaran: Altınay, Kızlar Ağası, s.46.

²³ "Tarih der ki, Sümbül Ağa'nın serveti Mısır Eyaleti'nin beş yıllık vergisine müddildi. Bir hazine ki, harcamakla bitmez. Sümbül Ağa'nın hazinesi hakkında bir fikir edinebilmek için İstanbul'dan nasıl ayrıldığını anlamak yeter, İbrahim Çelebi'nin iki katlı bir kalyonuna 50 güzel cariyeye, birçok köle, 40 Arap atı, 500 silahlı muhafız almıştı. Tabii sandık sandık altın ve mücevher... Mekke Kadısı Bursalı Mehmet

Efendi ile birtakım hacıları da yanına almıştı." Aktaran: N. Ahmet Banoğlu, Tarihte Girit ve Osmanlılar Dönemi, Can Matbaacılık, İstanbul, 2005, s.30.

²⁴ "Çok sonraları esirlikten kurtulan Bursalı Mehmet Efendi'nin çömezi (talebe yamağı) Hafız Mustafa, Reis (kaptan) İbrahim Çelebi'nin kılıcını çekip, "Bre menhus (uyuz) zenci başımıza bu felaket senin inadin yüzünden geldi" diyerek Sümbül Ağa'nın başını uçurduğunu anlatmıştı. İbrahim Çelebi'yi de, Sümbül Ağa'nın köleleri hançer üşürüp parçalamışlar". Aktaran: Altınay, Kızlar Ağası, s.47.

²⁵ Orijinal metin için bakınız. Ahmed Resmi Efendi, Hamiletü'l Kübera, haz. Ahmet Nezihi Turan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000, s.31-32, 50-51; Kâtip Çelebi, Fezleke, II, haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2016, s.846-847.

Bununla beraber kararsızlık içinde bulunan balyoz, Senato'ya gönderdiği raporda, gene de hazırlıklı ve ihtiyatlı bulunulmasını yazmıştı. Ancak Senato, Türklerin Malta'yı fethedeceğine inanıp Girit'te gafil avlandı. Girit, Venedik'in açık denizde elinde kalmış tek toprak olduğu için, fevkalade ehemmiyete sahipti. Onun için Senato, bir Türk çıkartmasını az muhtemel görmekle beraber 23 kadırga dolusu yeni asker ve mühimmat yollamakla yetinmişti. 19 Nisan 1645'te güya Malta üzerine yapılacak olan sefer resmen ilan edilmişti.²⁶

Osmanlı Papazı Söylentisi

Maltalılar esir aldıkları ve bir Osmanlı şehzadesi zannettikleri Osman'ı satmamışlardı. Küçük Osman ve validesi Malta'ya vardıklarında büyük şenliklerle karşılanmış, Avrupa'da derhal "Sultan İbrahim'in büyük oğlu Osman'ın esir edildiğine" dair söylentiler yayılmıştı. Frenkler Osman'ı, Sultan İbrahim'in oğlu zannediyordu. Malta korsanlarının reisi Laskaris Osman'a kendi sarayından bir daire tahsis etmiş, prens muamelesi göstermişti. Zafire, Malta'ya vardıkdan üç ay sonra vefat etmiş,²⁷ IV. Mehmed'in sütkardeşi olan Osman Çelebi ise bütün tekliflere rağmen, İstanbul'a iade edilmemişti. Yalnız kalmış olan Osman, 12 yaşına gelince bir manastıra verilerek Hristiyan yapılmak isteniyordu. Osman bu duruma uzun müddet dirayet göstermişse de nihayet büyük merasimle vaftiz edilmiş, bizzat Papa tarafından büyük ihtimamlarla Katolik olarak yetiştirilmişti. Bazı hayalperest Katolikler, Türklerin sütkardeşini gerçek kardeş var saymış ve bir şehzadenin sütkardeşinin de şehzade sayıldığına inanmıştı. Çocuğa Dominik Dö Sen Toma (Dominique de Saint-Thomas) adını vermişlerdi. İspanya ve İtalya'da da Osmanoğlu anlamına gelen "Pere Othman" adıyla tanındı. Fakat biçare Osman daha küçüklüğünde nasıl "Kızlarağasının Piçi" adını almışsa şimdi de "Osmanlı Papazı/Padro Ottomano" diye şöhrat bulmuştu. Osmanlı hanedanından zannedilerek "Padro Ottoman" namıyla o zamanlar Avrupa'yı tehdit eden Türklere karşı, tıpkı Cem Sultan vakasında olduğu gibi bir koz olarak kullanılmak üzere saklanmasına karar verilmişti. Avrupalılar bundan önce de Yahya isminde bir Rum çocuğunu I. Ahmed'in kardeşi zannetmişler, diğer birine de Fatih'in kardeşi diye "Kalikastos Ottomanos" adıyla saygı göstermişler, hatta Papa III. Kalikastos'a kutsatmışlardır.²⁸ Osman'ın Girit savaşının son senelelerinde Girit'e gönderilmesiyle Türk ordusunda bir nifak çıkartması teşebbüsünde bulunulmuş, Fakat Osman'ın gönderdiği mektuplara, Fazıl Ahmet Paşa ordusundan atılan Türk topları cevap vermiştir. Neticede Maltalılar, Osmanlı Papazından umdukları istifadeyi bulamamış, Osman'ın Sultan İbrahim'in oğlu olmadığı anlaşılmıştır. Hayatı doğduğu andan itibaren talihsiz

ve aware bir maceraya dönüşmüş olan Osman, otuz dört yaşında dayken verem hastalığından Malta'da vefat etmiştir.²⁹

Sonuç: Harem-i hümayunu paşa veya tebaa haremlerinden ayıran en büyük özelliği; kapsam bakımından daha büyük, statü açısından daha kurumsal olmasıdır. Bu durum haremın zaman zaman hanedan içi taht kavgalarına karışmasına, hatta haremde çalışan üst düzey görevlilerin üstünlük mücadelesine neden olmuştur. Osmanlı haremında, ilk zamanlarda esirler arasından sağlanan ak hadımlar görev alırken, daha sonraki zamanlarda onlardan daha dayanıklı, ucuz ve becerikli olan zenci ağalar tercih edilmiştir. Sarayın baş sorumlusu (Kapı Ağası), Haremın baş sorumlusu (Kızlar Ağası) ve Padişahın hazinedarı (Hazinedar) hep hadımlardan seçilmiş, böyle önemli vazife ve mevkilere gelen hadım ağaları sarayda söz sahibi olmuşlardır. Padişah'ın iltifatındaki kadınlar ile Valide Sultan arasındaki üstünlük meselesi, rakiplerin maharet derecesi veya hükümdarın karakteri ile çözümlenmiştir. Padişah üzerinde etkili olan kadın (Valide Sultan yahut gözde) hadımların şefi ile iyi geçindikçe haremde güvenlik ve huzur sağlanmıştır. Ancak Sultan İbrahim gibi zevkine düşkün bir hükümdar zamanında gözde kadınlar Padişahı hükümleri altında bulundurmamak için birbiri ile yahut Valide Sultan ile uğraşınca çoğu zaman hadımların şefi (Kızlar Ağası) yenilen taraf ile düşmüştür. Sünbül Ağa da bu talihsizliğe iyi bir örnektir.

Sünbül Ağa'nın başrolde olduğu Kızlarağası Hadisesi ya da Zafire Vakası, Girit savaşının (1644) tarihin içindeki ayrıntılarda gizli kalmış nedenlerinden birini teşkil etmiştir. Bu olay bir yandan Sünbül Ağa, Zafire ve Osman gibi üç kişinin hayatına dair trajik bilgiler verirken, diğer yandan da Darüssaade ağalarının sahip olduğu mevki, zenginlik ve statünün Sen Jean Şövalyeleri tarafından dahi bilindiğini göstermesi bakımından ilginçtir. Olay aynı zamanda beyazların hüküm sürdüğü bir dünyada kara hadımlardan seçilen Darüssaade ağalarının, Kadınlar Saltanatı ve Köprülüler Devri gibi iki dönem arasında bir başka güç odağı olarak yükselmelerinin ve güç dengelerine etki edebilmelerinin de hikâyesini barındırır. Ayrıca Avrupalı Devletlerin Türk tehdidine karşı kullanmayı umduğu Zafire ve Osman öyküsünün, Cem Sultan serüveninden etkilenmiş ve beslenmiş bir yönü de var gibidir. Bu ilginç ve dikkat çekici öykü, Ahmet Refik tarafından Kızlar Ağası, Reşad Ekrem Koçu tarafından da Kızlarağasının Piçi adlı yapıtlarında kaleme alınarak romanlaştırılmıştır.

²⁶ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zallı, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizin, I, haz. Robert Dankoff - Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 128-129; Yılmaz Öztuna, Büyük Osmanlı Tarihi, IV, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1994, s. 146-148.

²⁷ Reşad Ekrem Koçu, Tarihten Hikâyeler: Kızlarağasının Piçi, (Kısaltma: Kızlarağasının Piçi), Doğan Kitap, İstanbul, 2016, s. 16-20.

²⁸ Altınay, Kadınlar Saltanatı, s.13.

²⁹ Koçu, Kızlarağasının Piçi, s. 16-20.

Celalî İsyamları'nda Suhte Olayları

METİN AYDAR / GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ*

Osmanlı Devleti'nin Kanunî dönemi ile birlikte genel manada zirveye ulaştığı bir gerçektir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerek içeride gerekse dışarıda oldukça hareketli bir sürecin içerisinde dâhil olmuştur. Devletin karşısına çıkan bu süreç, onu birtakım değişiklikler gerçekleştirmeye sevk etmiş; dolayısıyla bu durum, devleti bir dönüşüm içerisinde sokmuştur. Osmanlı Devleti, içeride tımar sisteminin bozulması neticesinde ortaya çıkan meseleler ile meşgul olmuş; dışarıda ise uzun süreli savaşlar ve bu savaşların neden olduğu toplumsal ve iktisadi krizlerle uğraşmıştır. Osmanlı Devleti'nin, düştüğü buhranın tesirinden kurtulmak amacıyla giriştiği çeşitli düzenlemeler, birtakım toplumsal ve ekonomik sonuçlar doğurmuştur.

Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar süren tarihi boyunca, devlete ya da yönetime karşı çok sayıda isyanın çıktığı bir gerçektir. Ortaya çıkan bu isyanların çok boyutlu olduğunu ifade etmek mümkündür. Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana gelecek isyan hareketlerinin siyasi, ekonomik, dini ve etnik meselelerden kaynaklandığı söylenebilir. Söz edilen dönemde ortaya çıkan isyan hareketlerinin başında Celalî isyanları gelmektedir. Osmanlı coğrafyasında meydana gelen bu isyan oldukça uzun sürmüş ve tesiri itibariyle ciddi bir bunalımın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Osmanlı Devleti'nde baş gösteren farklı isyan hareketleri, çeşitli noktalarda huzursuzluğa neden olmuştur. Bu duruma sebep olan eşkıyalık hareketleri, devletin kendini bazı hususlarda yenilememesi, sorunlara kalıcı ve köklü çözümler üretmemesinden kaynaklanmıştır. Dolayısıyla, genel manada, devlet erkinin güç yitirdiği bir süreçte meydana gelen bu tür olumsuzluklar, Osmanlı Devleti'nin klasik yapısında ciddi derecede hasarların meydana gelmesinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti içerisinde gerçekleşen isyan hareketlerinde farklı grupların rolleri olmuştur. Osmanlı Devleti'nde yaşanan çok yönlü buhran, eğitim sistemine de etki etmiştir. Genel itibariyle suhte ya da softa olarak anılan medrese öğrencilerinin XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılın ikinci yarısı arasında karışıklı olay türleri bizim çalışmamızın ana konusunu teşkil etmektedir. Medreseli öğrencilerden mürekkep olan suhtelerin sebep oldukları vakalar, uzun bir dönem halkı

mağdur etmiş ve bu durum üzerine halkın yoğun şikâyetleri, Divan-ı Hümayun'u meşgul eden başlıca meseleler arasında yer almıştır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısıyla başlayan keşmekeşe zemin hazırlayan Celalî olayları üzerine gerek Türk gerekse yabancı araştırmacılar tarafından oldukça yoğun çalışmalar ortaya konulmuştur. Celalî isyanlarına dair literatürün geçmişi yaklaşık olarak XIX. yüzyılın ortalarına rast gelmektedir. Bu mesele üzerine dirsek çürüten otoriter araştırmacıların başında Mustafa Akdağ zikredilebilir. Onun dışında, Çağatay Uluçay'ın Saruhan bölgesi üzerinde eşkıyalık ve onların faaliyetlerine yönelik kayda değer bir çalışması mevcuttur. Bu araştırmacılara William J. Griswold, Sam White ve Karen Barkey gibi isimlerin de eklenmesi mümkündür. Öte yandan Celalî isyanları içerisinde spesifik bağlamda suhte isyanları ve bunların ne tür olaylar ile ilgili olduğu yönündeki araştırmalar kısıtlı kalmıştır. Medrese öğrencilerinin sebep olduğu olaylar meselesinde yine Akdağ çalışmaları ile öncü olarak sayılabilir. Onun dışında suhte isyanları ve türlerine yönelik hazırlanmış kısıtlı sayıda makale ya da tez çalışmaları mevcuttur. Bu bağlamda, Yunus Koç'un "XVI. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları" adlı makalesi, Özlem Yılmaz Solak'a ait "Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nde Suhte İsyamları (1558-1576)" başlıklı yüksek lisans çalışması örnek verilebilir. Bunların haricinde nadiren de olsa bazı kitaplarda suhte olaylarına ayrılmış bölümler mevcuttur. Mustafa Cezar'ın "Osmanlı Tarihinde Levendler" adlı eseri buna örnek teşkil etmektedir. Suhte olayları meselesine yönelik birtakım çalışmalar mevcut ise de yeni bilgilerin arttırılması ve değerlendirilmesi neticesinde farklı fikirlerin ortaya konulabileceğini ifade etmek mümkündür.

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyılın yarısına değin suhtelerin dâhil oldukları olaylar ele alınıp değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda, sözü geçen yıllar içerisinde Osmanlı tarihi araştırmalarında oldukça önem arz eden ve siyasi-sosyal bakımdan üst düzey kararların kaydedildiği Mühimme Defterleri, suhtelerin karışmış oldukları olaylar ile ilgili ipuçları vermesinden ötürü ana kaynak olarak değerlendirilecektir. Bu

bağlamda incelenecek Mühimme defterleri 1558 ila 1618 yılları arasında yer alan mühimme defterleridir.

XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'ni Buhrana Sürükleyen Sebepler ve İsyan Ortamı

Osmanlı Devleti'nde, farklı nedenlerle de olsa, kuruluşundan klasik sistemin çözülmeye yüz tuttuğu sürece dek değişik boyutlarda isyanların çıkmış olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu isyan hareketlerinin içerisinde genelde Celalî isyanlarının, özelde ise suhtelerin, diğer bir ifadeyle medreseli öğrencilerin neden oldukları hareketin ayrı bir yeri vardır. Bu bakımdan bu isyan hareketlerinin, Osmanlı Devleti bağlamında, arka planına dair gelişmelerin sunulması, meselelerin kaynaklandığı noktaları anlamak noktasında faydalı olacaktır.

Klasik dönemin sonlarında Osmanlı Devleti'nin karşılaşmış olduğu birtakım sıkıntılar devleti ekonomik bir buhrana sokmuştur. Dolayısıyla kendine özgü bir sisteme sahip olan Osmanlı Devleti, bu konuda yeni arayışlara yönelmiştir. Bu arayış içerisinde; konjonktürel, ekonomik ve sosyal nedenlerin, Osmanlıları değişiklikler yapmaya iten faktörler dâhilinde açıklanması uygundur¹.

Kanunî dönemi ile birlikte sınırları genişlemiş, iktisadi açıdan müreffeh bir Osmanlı Devleti göze çarpmaktadır. Öte yandan hariçte yaşanan gelişmeler Osmanlı Devleti'nin bu durumunu sarsacak niteliktedir. Nitekim aynı yüzyılda dünya ekonomisinde önemli yer tutan Akdeniz ticaret yolu etkisini yitirmeye başlamış, ticaret yoğunluğu Atlantik Okyanusu'na kaymıştır². Bununla birlikte, Batılı ülkelere tanınan kapitülasyonlar ile ekonomik bağımlılığın ortaya çıkması ve Batı'da gerçekleşen fiyat ve nakit devriminin Akdeniz bölgesinin doğusuna yayılması, Osmanlı Devleti'ni buhrana sürükleyen konjonktürel gelişmeler içerisinde yer almaktadır³. Osmanlı Devleti'nin aleyhinde gerçekleşen bu gelişmeler, onun bir dönüşüm içerisinde girmesinde etkili faktörler arasında değerlendirilebilir.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti iktisadi bunalım içerisinde düşmüş; bu süreçte artan enflasyonun halk üzerindeki tesiri olumsuz olmuştur. Düşük ayarlı akçelerin

Osmanlı çarşısı ve pazarlarına girmesiyle beraber enflasyon üzerindeki denge de sarsıntıya uğramıştır. Reayadan kimselelerin çiftliklerini terk etmeleri ile birlikte kıtlık tehlikesi ortaya çıkmıştır. Öte yandan ziraî alanların XVI. yüzyıl Anadolu'sunda meydana gelen nüfus artışı ile paralellik arz etmediği görülmektedir⁴. Bu sebeplerin yanında XVI. yüzyılda girişilen uzun soluklu savaşlar, aynı yüzyılın sonuna değin devam eden Osmanlı tımar sisteminin bozulmasına neden olmuştur⁵.

Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü buhranın meydana gelmesinde toplumsal olayların da rolü vardır. Mali bunalımların Osmanlı ekonomisine getirmiş olduğu olumsuz sonuçlar, halk arasında da memnuniyetsizliğe sebep olmuş; bu durum ayaklanmalarla birlikte güvensizlik ortamının doğmasına zemin hazırlamıştır. Bir yandan halkın içerisinde düştüğü ekonomik sıkıntılar ve dış gelişmeler diğer yandan savaşların artması ülke içerisinde iç huzursuzluğa neden olmuştur. Bunların haricinde yerel güçlerin merkezi otorite karşısında güç kazanması, bürokraside yolsuzluk ve rüşvetin yayılması halkın refahını bozan diğer önemli faktörler olmuştur⁶. Genel olarak bu sebepler Celalî isyanlarının vuku bulmasına zemin hazırlamıştır.

Celalî isyanlarından kısaca bahsedilecek olunursa, Celalî kelimesi mana itibariyle Celal'e mensup anlamına gelmektedir ve XVI. yüzyıl başlarında Bozoklu Şeyh Celal'in ayaklanması kendisinden sonraki isyan hareketlerinin bu isimle anılmasına neden olmuştur⁷. Akdağ'a ait; "Celalî isyanları denince, aslında en az XVI. yüzyılın başlarından beri imparatorlukçu Osmanlı düzeninin değiştirmeye başladığı siyasî ve sosyal koşullarla atbaşı yürüyen ekonomik darlığın üzerine çöktürdükleri ağır bunalımın bütün Türkiye üzerinde yarattıkları büyük bir karışıklığın her sınıftan insanların birbirleriyle kanlı kavgaya tutuşturmasından çıkan olayları anlamak gerekir"⁸ İfadeler ile Celalîler meselesinin açık bir izahının yapıldığı dile getirilebilir. Celalîlik hareketleri bozuk bir

⁴ Mücteba İlgürel, "Celalî İsyancılar", TDVİA, C. 7, TDV Yayınları, Ankara, s. 253; Klasik dönem Osmanlı Devleti toprak sisteminin çözülmeye dair farklı bir yorum için bkz. Karen Barkey, Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi, (Zeynep Altok Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, s. 112-113.

⁵ Mustafa Akdağ, "Tımar Rejiminin Bozulması", AÜDTCFD, C. III, S. 4, Ankara, s. 424. (419-429); Halil İnalçık, Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 325.

⁶ Murat Şeker, a.g.m, s. 120; Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıl içerisindeki genel durumu ve isyan ortamı hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celalî İsyancılar", İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, s. 93-152.

⁷ Mustafa Akdağ, a.g.m, s. 117.

⁸ Mustafa Akdağ, a.g.m, s. 14; Akdağ'ın bu yorumuna karşılık Celalî meselesini Sam White, Timur istilasından I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı tarihindeki yaşanan en kötü kriz olarak değerlendirmektedir. Bkz. Sam White, Osmanlı'da İsyan İklimi, Erken Modern Dönemde Celalî İsyancılar, (Nurettin Elhüseyni Çev.), İstanbul: Alfa Tarih Yayınevi, 2013, s. 254; ayrıca bkz. William J. Griswold, Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 45.

* SBE, Doktora Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Murat Şeker, "Osmanlı Devleti'nde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma", C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C. 8, S. 2, 2007, s. 117.

² Reşat Kasaba, Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi -On Dokuzuncu Yüzyıl-, Kudret Emiroğlu (çev.), İstanbul: Belge Yayınları, 1993, s. 17; Bu konuda Mustafa Akdağ, gerçekleşen coğrafi keşiflerin dünya ticaretinde yeni bir döneme sebep olduğunu ve bu durumun Osmanlı Devleti açısından olumsuz sonuçlar doğurduğunu ifade etmektedir. Bkz. Mustafa Akdağ, "Celalî İsyancıların Başlaması", DTCFD, C. IV, S. 1, s. 27.

³ Niyazi Berkes, Türkiye İktisat Tarihi, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2013, s. 381-382; Fiyat Devrimi için ayrıca bkz. A. Mesud Küçükkalay, Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler Avrupa ve Osmanlı Devleti, Konya: Çizgi Kitabevi, 2011, s. 247-250.

ortam nedeniyle kendine pek çok taraftar bulmuş; bu bağlamda bölgenin eşkıyaları, serseri güruhundan işsiz güçsüz kimseler ve toprağını terk etmiş köylüler isyan hareketlerine katılım sağlamışlardır. Buna karşılık devlet halkın elinde bulunan tüfeklerin kullanımına dair yasaklama ve müfettişler yoluyla bazı bölgeler üzerinde denetimi sağlama gibi tedbirler uygulamaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin bazı gayretlerine karşın sosyal bir buhran neticesinde teşekkül eden Celâlî isyanları, devlet teşkilatında bozulma ve otoritenin güç kaybetmesi ile mütemadiyen artış göstermiştir⁹. Bu durum, bir bakıma Osmanlı köylü ahalisini mağdur etmiş; buna karşılık Celâlî hareketlerine katılan gruplar ise haksız yollarla toprak, mal ve servet biriktirmenin yolunu tutmuşlardır. Böylelikle Osmanlı Devleti'ni oldukça güç bir durumda bırakacak olan "Büyük Kaçgunluk"¹⁰ sebep olacak ortam meydana gelmiştir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti merkezi otoritesinin zayıflamasına ve iktidar-toplum arasındaki ilişkilerin yerinden oynamasına neden olan Celâlî isyanları, devletin sosyal manada bir çözülmeye uğramasının ve güç kaybetmesinin önünü açmıştır.

Mülâzemet Sistemi ve XVI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Suhtelerin Genel Durumu

Mülâzemet sistemi, adayların ilmiye sınıfına girişini kontrol ve denetimini elinde tutan ilmiye bürokrasisinin önemli yapı taşlarından biridir. Lüzum masdarından türeyen mülâzemet, sözlükte "bir yere veya bir kimseye bağlanmak, bir işte devamlı olmak" anlamına gelmekte; terimsel manası ise "medreseyi bitiren kimselerin müderrislik ve kadılık almak için sıra beklemeleri, bu süreç içerisinde mesleki deneyim elde etmeleri ve belirli kontenjanlardan yararlanarak vazifelerine başlamalarını" ifade eder¹¹. Diğer bir ifadeyle mülâzemet, ilmiye bağlamında iki farklı devreyi içermektedir. Birincisi, mesleğini icra eden ulemadan kimselerin görev sürelerinin sona ermesiyle birlikte geçirdikleri bekleme süresidir. Diğeri ise, ilmiye yoluna girmek isteyen adayların kat etmeleri gereken süreçtir¹².

İlmiye teşkilatı dâhilinde mülâzemet sistemine müracaat edilmesi imparatorluk coğrafyasının genişlemesine paralel olarak medreselerin artması ve bu kurumların müderris ihtiyacı ile ilintilidir. Bir süre sonra medrese mezunlarının çoğalışı birikmesi sonucu istihdam konusunda birtakım düzenleme yapma ihtiyacı doğmuştur. Bu bağlamda, medre-

sedan mezun olan danişmendlerin adil bir şekilde vazifelerine başlamaları için mülâzemet ve nöbet sistemi uygulamaya konulmuştur¹³. Bununla birlikte medrese bünyesinde yetiştirilen eğitimci kadrosuna vazife tayin edilmesi Şeyhülislam ve kazaskerlerin sorumluluğunda olmuştur. Bu bakımdan müderrislik kadrolarına tayin edilecek kimselerin seçimi, uygun kadrolara tayinlerin gerçekleştirilmesi, terfi işlemleri, disiplin sorunları ve bununla ilgili azil ve emeklilik gibi işlemler söz konusu sorumluluğın içerisinde yer almıştır¹⁴.

XVII. yüzyılın başlarından itibaren ilmiye sınıfının üst düzey yöneticilerinin usulsüz hareketleri ile rüşvetle ya da haksız yollarla ehil olmayan kimselerin mesleğe girişleri, diğer devlet organlarında olduğu gibi ilmiye sınıfında da, medrese, kadılık gibi kurumlarda bozulmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. XVII. yüzyılın başlarından XVIII. yüzyılın sonlarına değin ilmiye sınıfında yaşanan aksaklıkların giderilmesi konusunda bu sınıfa mensup yöneticilere atfen çeşitli fermanlar gönderilmiş ve yine çözüm öneren bazı layihalar kaleme alınmıştır¹⁵. Buna rağmen mevcut kurumlara yönelik ıslah çalışmalarının yüzeysel kalması beklenen neticeyi vermemiş; bu durum üzerine esas olanın kurumlaşma, ihtisaslaşma ve yenileşme olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır. Söz konusu esaslar ise ancak reformların gerçekleştirilmesi yolunda engel teşkil eden Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla vücut bulabilmiştir¹⁶.

İlk Osmanlı medreselerinden itibaren talebeler, Osmanlı tarihi boyunca tedris işinde ana unsurlardan biri olması hasebiyle hem maddi hem de manevi himaye görmüşlerdir. Böylelikle Osmanlı'nın ilk dönemiyle birlikte talebe üzerinde çok durulmuş ve onlara büyük değer verilmiştir. İslamiyet'te eğitim ve öğretim işlerinin oldukça önemli olması bakımından medreseler, müderrisler ve buralarda görevli kimselerin esas gayesi hep talebe yetiştirmek olmuştur¹⁷. Yetiştirilen bu talebeler, medreselerde barınmış ve imarethanelerden ücretsiz bir şekilde iâşe ihtiyaçlarını gidermiştir. Bunun yanı sıra "Cerre çıkma" uygulaması aslında müderris ve hocalar için olmasına rağmen; zaman zaman suhteler de onlar gibi cerre çıkıp köyleri dolaşarak halktan zekât ve cerr akçesi toplayabilmişlerdir. Aynı zamanda suhteler, talebe oldukları süre

¹³ Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", s. 537.

¹⁴ Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi ve Amaç-Yapı-İşleyiş*, İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997, s. 460-461.

¹⁵ Osmanlı medrese sisteminin bozulmaya yüz tutması ve buna yönelik dönemin aydınlarının eleştirileri hakkında bkz. İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2013, s. 275-276.

¹⁶ İlhami Yurdakul, *Osmanlı Merkez İlmiye Teşkilatında Reform*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2008, s. 20-21.

¹⁷ Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984, s. 38; İlmiye sınıfının itibarı ve işlerliği hakkında ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması*, Erzurum: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963, s. 21-23; Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 1965, s. 197-198.

⁹ Mücteba İlgürel, "Celâlî İsyânları", s. 255-256.

¹⁰ "Büyük Kaçgunluk" hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, "Celâlî İsyânlarından Büyük Kaçgunluk", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2-3, s. 1-49.

¹¹ Bunun yanı sıra mülâzemet terimi, yalnızca ilmiyeye has bir durum olmayıp "staj" manasında Osmanlı idari ve askeri teşkilatında da kullanılmıştır. Bkz. Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", TDVİA, C. 31, TDV Yayınları, Ankara, s. 537.

¹² Yasemin Beyazıt, "Osmanlı İlmiye Bürokrasisinde Şeyhülislamlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (16.-18. Yüzyıllar)", *Belleken*, Cilt: 73, Sayı: 267, 2009, s. 425.

içerisinde askerlik yapmaktan da muaf tutulmuşlardır¹⁸. Bu bağlamda incelendiği takdirde, medreseli suhtelere tanınan bu ayrıcalığın bir süre sonra medrese kurumlarının bu muafiyetten istifade etme amacıyla başvuranlar için birer cazibe merkezi haline geldiğini ifade etmek mümkündür.

“Suhte” sözcüğü Farsça kökenli olup Osmanlı devrinde ilme duyulan büyük ilgilerine atfen medrese öğrencileri için kullanılmıştır. Suhte sözcüğünün yanında XVI. yüzyıl Osmanlı’sında “Softa” tabiri de yer almış ve imparatorluğun sonuna değin kullanılmıştır¹⁹. Medreselere yerleştirilen öğrencilere göz atıldığında, köylerde zor şartlar altında yetişen çocuklar, belli bir erginliğe eriştikten sonra aileleri tarafından medreselere yollanarak okutulmuş ve ardından suhte olmuşlardır²⁰. Böylelikle medrese öğrenimine başlayan softalar, “mukaddimât-ı ulûm” denilen Arapça sarf, nahiv, mantık ve âdâbü’l-bahs gibi dersleri aldıktan itibaren müderristen aldıkları başarı belgesi “temessük” ile bir üst medreseye devam etmişlerdir. Bundan sonra yaklaşık üç yıl kadar çeşitli derecelerde medrese eğitimlerini sürdüren suhteler, Sahn-ı Seman medresesine girerek “Danişmend” olmuşlardır. Zamanla deneyim sahibi olan danişmendler, aynı süreçte suhtelere de ders okutmuşlardır. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı medreselerinde bozulmalar hissedilmiş; bu konuda dönemin müellifleri “Kanun-ı kadim”in terk edilmiş olması üzerinde ortak görüş içerisinde olmuşlardır. Aynı süreçte Anadolu ve Rumeli’de görülen Celali hareketlerinin yaratmış olduğu sosyal gerginlik medrese öğrencilerine de tesir etmiştir²¹. Osmanlı Devleti’nde bürokratik görevler genel olarak enderundan çıkanlara veya kapıkulundan yetişen kimselere verilmekteydi. Bürokratik iş sahasına dâhil olan bu zümrenin XVI. yüzyılda nüfuz elde etmesi ile iş sahalarını genişletmeleri orantılı gerçekleşmiştir. Medreseli mezunlar için bu durum ters yönde seyretmiştir. Bu açıdan medreseden mezun suhtelerin istihdamı meselesi bir sorun haline gelmiş; böylelikle Celalilerle birlikte ortaya çıkan buhranın etkisi medreselere de yansımıştır²².

Suhtelerin İsyana Kalkışması ve Suhte Olayları

Osmanlı coğrafyasında XVI. yüzyılın ortalarından itibaren görülmeye başlanan suhte ayaklanmaları ve işledikleri suç türleri, üzerine özellikle eğilmeyi gerektiren meselelerden biridir. Nitekim Osmanlı Devleti’nin büyük bir buhran geçirmesine neden olan Celali ayaklanmalarında medrese talebeleri olan suhteler de önemli bir ekiptir. Suhte gruplarının kalkıştığı olayları belirlemek kadar onların bu tarz bir

sürecin içerisinde yer almalarına sebep olan faktörlerin de ortaya konulması önemi haiz bir meseledir. Akdağ’a göre devlet erkine karşı medreseli grupların ayaklanmalarının ne zaman başladığı tam belli değildir; ancak o, medreseli suhtelerin giriştikleri olayların tarihinin Kanuni devrine kadar geri götürülebileceğini ima etmektedir²³. Osmanlı Devleti’nde ekonominin temeli tarıma dayalı olmuştur. XVI. yüzyılda yaşanan iktisadi darlığın bir sonucu olarak tarımla ilgilenen zümreden toplanan vergilerin alınması istikrarlı bir hal almış; dolayısıyla zamanla ağır şartlara maruz kalan bu kimseler topraklarını terk ederek çiftbozan durumuna düşmüşlerdir. Çiftbozanlığın artması sonucu medrese kurumlarındaki talebelerin nüfusu hızlı bir biçimde artmıştır. Böylece medrese nüfusunun artmasıyla birlikte öğrencilerin barınma ve iaşelerinde türlü sıkıntılar meydana gelmiştir. Yaşanan bu sıkıntılar medreselilerin ruhsal bunalıma düşmesindeki önemli faktörlerden biri olmuştur²⁴. Bir reis etrafında toplanan suhtelerin Anadolu’ya yayılmasının önünü açan unsurlardan biri Osmanlı Devleti’nin İran ve Avusturya ile yapmış olduğu savaşlardır²⁵. Osmanlı Devleti’ni uzun süre meşgul edecek bu savaşların neden olduğu iktisadi sıkıntılarının tezahürü vergi vermekle mükellef zümreye açık bir şekilde yansımış; bu bağlamda köyünü ve toprağını terk eden genç köylüler medreselere yerleşmeye gayret etmişlerdir. Nitekim Akdağ’ın da belirttiği gibi, XVI. yüzyılın ortalarına değin genişleyen topraklara paralel bir biçimde medrese mezunlarının çeşitli alanlarda istihdam şansı bulabilmeleri, bu kimseler için medreseleri cazip bir duruma sokmuştur²⁶. Böylelikle medreseye yığılan suhtelerin ileriki süreçte medreseli mezunlar ile istihdam edilmeleri arasındaki dengesizliğin bir parçası olduğu yorumunu yapmak mümkündür. Çeşitli sebeplerden ötürü suhtelerin kendilerini istihdam alanının dışında bulmaları ayaklanmalarına zemin hazırlayan etkenlerden biridir. Zira İstanbul, Edirne ve Bursa gibi önde gelen medreselerin mezunlarının istihdam konusunda daha şanslı olmaları, Anadolu’da daha az iyi yetişmiş öğrencileri geri plana itmiştir. Yine bununla birlikte merkezi yönetimin buyruklarında görüleceği üzere kayırmacılık düzeyinin had safhalara varması ve liyakatsiz kimselerin bu yolla alanında ehil kişilere tercih edilmesi, suhtelerin karşılaştığı olumsuz koşullardandır²⁷. Bu durum yalnızca mezun medre-

²³ Mustafa Akdağ, *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması*, s. 38.

²⁴ Remzi Kılıç, “Selçuklulardan Osmanlılara Medreseler ve Yönetim İlişkileri”, (Cemil Öztürk Ed.), Prof. Dr. Yahya Akyüz’e Armağan, *Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları*, Ankara: Pegem Yayınları, 2011, s. 864; Mustafa Akdağ, *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması*, s. 22.

²⁵ Mücteba İlgürel, “Celâli İsyancıları”, s. 253-254.

²⁶ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celâli İsyancıları”*, s. 154.

²⁷ Karen Barkey, age, s. 161-162; Yunus Koç, bu meseleye ilişkin olarak suhte isyanlarında, istihdam alanlarının daralması konusundan ziyade bir etken olarak medrese kapasiteleri hususuna eğilim gösterme taraftarıdır. Koç’un bu görüşü hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Yunus Koç, “XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Suhte Olayları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 13 (Bahar 2013), s. 151-152.

¹⁸ Mustafa Cezar, age, s. 198.

¹⁹ Mustafa Alkan, “Softa”, *TDVİA*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara, s. 342.

²⁰ Coşkun Can Aktan, Dilek Dileyici, Özgür Saraç, “Osmanlı Tarihinde Vergi İsyancıları -I-”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt:7, Sayı:2, 2002, s. 8.

²¹ Mustafa Alkan, “Softa”, s. 342-343.

²² Mustafa Cezar, age, s. 199; Karen Barkey, age, s. 161.

seliler üzerinde değil aynı zamanda eğitimine devam edenler üzerinde de hoş olmayan bir etki bırakmıştır²⁸. Dolayısıyla medreseli suhtelerin karşı karşıya kaldıkları bu durumun, dönemin eğitim sistemine olan itimadı sarstığı yönünde bir yorum yapmak mümkündür.

Osmanlı medreselerinden yetişen suhtelerin ayaklanmasına ve artarak çoğalmasına sebep olan diğer bir husus da devlet memurları arasındaki çekişmelerdir. Buna örnek olarak kadılar, müderrisler, naipler ile ümera arasındaki geçimsizlik zikedilebilir. Mustafa Akdağ'a göre, bu iki zümre arasındaki nüfuz mücadeleleri, zamanla kadılar ile suhteler arasında bir yakınlaşmayı sağlamıştır. Bununla birlikte, köylü halk ile beyler ve kadılar arasında ayrı bir geçimsizlik söz konusu olmuştur. Yaşanan bu tarz gelişmeler, hinterlandı oldukça geniş bir suhte ayaklanmasına ön ayak olmuştur²⁹. Karen Barkey ise bu duruma ilişkin olarak kadılar ile ehl-i örf ve köylülerle tımar sahibi, muhassıl, mültezim gibi düşük seviyeli memurlar arasındaki geçimsizliğin suhteler tarafından kullanıldığı görüşünü ortaya koymuştur³⁰. Maddî imkânsızlıklar bakımından Osmanlı'da bekâr sayısının kritik bir artış göstermesi, suhtelerin potansiyel bir tehlike olarak ortaya çıkmalarında etkili faktörler arasında değerlendirilebilir³¹. Öte yandan medreselerde barınan suhteler, karşılaştıkları olumsuz barınma şartları ile birlikte ruhsal bunalıma düşmüşler ve bu durum suhtelerin sınırlı zamanlarda çıktıkları şehir ortamında uygunsuz hareketlerde bulunmasına tesir etmiştir³². Bunlara ek olarak, hükümetin suhtelere karşı aldığı tedbirlerin şiddetinin artması ve suhteleri teftiş eden memurların bunu bir gelir aracı haline getirmeleri, çok sayıda medreseli ve suhte velilerine haksız işlemlere sebep olmuştur. Dolayısıyla bu durum, masum suhtelerin kendilerinden asilere katılmasına neden olmuş ve isyancı takımların hem nicel biçimde artmasını sağlamış hem de istikrar elde etmesinde etkili olmuştur³³. Akdağ'a ait, "Suhte (yahut suhtelik) gayreti bütün medrese talebesine müşterek hareket ve birbirlerini müdafaa fikri telkin etmekte idi. İşte celâlî mücadelesinin yegâne hâkim kuvveti olan sekbanlar arasında mevcut sekbanlık gayreti de celâlî isyanlarında pek müthiş rol oynayan bir sosyal hâdiseler olarak ortaya çıkmıştır"³⁴ ifadelerinde görüleceği üzere suhteler dışında gelişen bazı gelişmeler, onların ayaklanmalarında isyancı kimseler arasında

bir hareket birliği görüntüsü sergilemelerinin önünü açmıştır. Böylelikle farklı çevrelerden grupların katılımıyla büyük ölçekte bir isyan hareketi ortaya çıkmış ve bu bağlamda suhteler de tarihi seyir içerisinde devletin içerisine düştüğü bunalımın sebeplerinden biri olmayı başaramışlardır. Suhteler ilgili kayıtlara geçen olay türlerine ilişkin verilere Mühimme Defterleri'nde rastlamak mümkündür. Bu veriler incelendiğinde XVI. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın yarısına değin defterlere yansıyan zengin bir olay çeşitliliğine tesadüf edilmektedir. Suhtelerin neden oldukları olay türlerini şu şekilde genellemek mümkündür:

Hırsızlık ve Gasp: Mühimme defterlerine yansıyan şikâyet konularından biri suhtelere karşı halkın canlarının ve mallarının tehdit altında olması ve mağdur duruma düşürülmesi ile ilgilidir. Zira isyan hareketliliğinin yaşandığı bir havada suhtelerin işledikleri suçlar, devlete karşı olmaktan ziyade yerli ahaliye karşı meydana gelmiştir. Dolayısıyla suhtelerin halka verdikleri zararlardan biri hırsızlık ya da gasp olayları şeklindedir. Hırsızlık ve gasp vakalarına ilişkin olarak mühimme defterlerine yansıyan bolca hüküm mevcuttur. Bunlardan biri 1568 yılında Bursa beyi ve kadısına gönderilen hükümdür. Gönderilen bu emirde, Kütahya sancağına bağlı Tavşancılı nahiyesinde bir suhte grubunun ev basarak dört bin altını gasp ettikleri dikkati çekmektedir. Devamında ise hırsızlık yapan kimselerin, suçlarını itiraf ettikleri ve gerekenin yapılması buyrulmuştur³⁵.

Baskın ve Cinayet: XVI. asrın ortalarından itibaren gün yüzüne çıkan suhte olaylarının, şikâyet defterlerinde yer alan hükümlerden yola çıkarak, çok çeşitli olduğu görülmektedir. Baskın ve zaman zaman cana kast etme gibi vakalar da suhteler tarafından işlenen suçlar arasındadır. Bununla ilgili olarak, 69 numaralı mühimme defterine yansıyan şikâyet konularından biri suhtelerin baskın düzenleyerek adam katletmeleri ilgilidir. Buna göre, Atsuz Kemal ve Topal Hasan isminde ün yapmış suhteler, kendilerine bağlı 80 kadar suhteye önderlik etmiş ve Karahisar-ı Şarkî, Bayramlı, Yakup Beğ Derbendi ve Bulman bölgelerine baskınlarda bulunarak cinayet suçlarına karışmışlardır. Sözü geçen bölgelerin kadıhklarına gönderilen emirle bu suhte grubundan olanların yakalanıp tutuklanması ve şer'î hükümlere göre yargılanması belirtilmiştir³⁶.

Cerre Çıkıp Halktan Para İsteme: Medreselerde yetişen suhteler günlük iâşe ve barınma ihtiyaçlarını bu kurumlar aracılığı ile tedarik etmişlerdir. Mühimme defterlerinde yer

²⁸ Mustafa Cezar, age, s. 199.

²⁹ Mustafa Akdağ, "Medreseli İsyancılar", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 10, s. 1-4, 1949, s. 366.

³⁰ Karen Barkey, age, s. 161.

³¹ Mustafa Korkmaz, "XVI. Yüzyılda Kilisehisar: Bizans Şehrinden Osmanlı Köyüne", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 7, S. 11, s. 123.

³² Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâlî İsyancılar", s. 154-155.

³³ Mustafa Akdağ, "Medreseli İsyancılar", s. 365.

³⁴ Mustafa Akdağ, "Celâlî Fetret: A. 1596 Sırasında Osmanlı Devletinin Umumi Durumu 1- İran ve Avusturya Harblerinin Uzamasından Doğan Hoşnutsuzluk", AÜDTCFD, C. 16, S. 1-2, 1958, s. 107.

³⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri 7/II, Hüküm 1365, s. 89; Hırsızlık ve gaspla ilgili farklı örnekler için bkz. BOA, MD 74, Hk. 129, s. 451; BOA, MD 3, Hk. 1233; BOA, MD 75, Hk. 448, s. 212; BOA, MD 3, Hk. 452; BOA, MD 3, Hk. 1371.

³⁶ BOA, MD 69, Hk. 621, s. 316; Baskın ve cinayet konusunda çeşitli örnekler için bkz. BOA, MD 72, Hk. 525, s. 267; BOA, MD 22, Hk. 102; BOA, MD 3, Hk. 904.

alan kayıtlarda görüldüğü üzere, genelde müderrisler ve hocalar tarafından toplanan cerr akçesinin suhteler tarafından da toplandığı dikkatleri çekmektedir. Bu doğrultuda, suhteler de hocaları gibi cerre çıkararak usulsüz bir şekilde halktan zekât ve cerr akçesi toplamışlardır. Bu kapsamda, 6 Temmuz 1568 tarihli bir fermanda, gurbet taifesinden olan ve aynı zamanda normal yollardan çalışarak kazanç elde etmeye muktedir suhtelerin halktan cerr akçesi toplamasından bahsedilmiştir. Sokağa dökülen bu suhtelerin cerre çıkıp halktan para toplamaları üzerine bölgeden uzaklaştırma cezasıyla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir³⁷.

Salgun Salma: Ehl-i örf ismi verilen ve devlet vazifesi yürüten görevliler tarafından, kanunnamelerde öngörülmediği ve defterlerde yer almamasına karşın, halktan salgun salma, ayakbastı türünde çeşitli vergiler toplanmıştır. Çalışma imkânı bulamayan ve bu nedenle işsiz duruma düşen suhtelerin köylere inerek salgun salıp halktan zorla para topladıklarına dair hükümler göze çarpmaktadır. Bu hususla ilgili dikkat çeken şikâyetlerden biri şu şekildedir. Bolu sancağında fesatlıkla meşgul olan suhteler, hane başına 30'ar akçe talep etmişler ve zamanla bu konudaki fenalıkları artarak devam etmiştir. Merkezden gönderilen emirle birlikte bu suhtelerin ele geçirilmesi için 20 asker görevlendirildiği ifade edilmektedir³⁸.

Fesatlık ve Eziyet Etme: Suhtelerin çeşitli yollarla giriştikleri haksız muameleler ve bu sebeple fesat ehli olarak anılması hakkında bilgi veren hükümlerin de var olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, baskın yoluyla girdikleri evlerin sakinlerini kol ve bacaklarından asarak ya da türlü muamelelere tabi tutarak işkence eden suhtelerin varlığı da şikâyet defterlerine yansımıştır. Bu çerçevede, Şile kadısına gönderilen hükümde geçen "...Akova'dan Köse İbrâhîm nâm sûhte Kandırı kazâsından ba'zı sûhtelerle Akyazı kazâsına tâbi' Hacı Velî nâm kimesnenün evin basup ayağından asup cebr ile bir mikdâr mâlın alup..." ifadelerinden anlaşıldığı üzere, haksız kazanç elde etmek isteyen birkaç suhtenin Hacı Veli isminde birine işkence ettikleri aşikârdır³⁹.

Yol Kesme: Suhte taifesinden kimselerin yol kesmeleri sonucu yaptıkları usulsüz hareketler de mühimme defterlerine yansıyan meselelerden biridir. Osmanlı Devleti'nin iktisadi bir buhranla karşılaştığı bu dönemde vakıflar da gelirleri azaldığından, öğrencileri beslemek imkânından yoksun kalmışlardı. Dolayısıyla din, iman ve ilim sahibi olması ve bunları halka aktarması gereken suhteler, biraraya

gelerek köylere saldırmaya, yollar kesip eşkıyalık yapmaya başlamışlardır. Anadolu Beylerbeyi'ne gönderilen 1617 tarihli bir fermanda geçen ifadelerden hareketle Kara Mehmed ve Ma'den isminde suhtelerin yol kesme suçuna kalkıştıklarından söz edilmiştir. Hükümde suhtelerin yol kesip adam yaraladıkları ve bunların tespit edilmesi halinde gerekenlerin yapılmasının emredildiği görülmektedir⁴⁰.

Ailelerden Zorla Evlat Alınması: Geniş bir coğrafyada yankı uyandıran suhte olayları içerisinde "oğlan çekme" ismiyle anılan suçlar da yerini almıştır. Kargaşa ortamından faydalanarak zengin-fakir fark etmeksizin evler basan suhtelerin, ev sakinlerinin çocuklarını zor kullanarak alıkoydukları da mühimme defterinde sıkça rastlanan şikâyet konularından biridir. 3 Numaralı Mühimme Defteri'nde Alanya beyi ve Düşenbe kadısına gönderilen şu hüküm, fesat ehli olarak nitelenen suhtelerden birinin zorla oğlan alıkoyma hadisesine açık bir örnek oluşturmaktadır. Hükme göre, Düşenbe karyesinde Abdullah isminde bir suhte ev basıp sakinlerinden çocuklarını zorla koparma gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Hükümün devamında söz edilen suhtenin gayrı resmi hareketlerinin neticesinde akıbetinin ne olduğuna dair bilgi verilmiştir⁴¹.

Ulema ve Seyyidlere Saldırı: Mühimme defterlerinde şikâyet konusu bakımından dikkat çeken hüküm örneklerinden bir diğeri bazı suhtelerin ulema ve seyyidlere karşı hareket ederek onları mağdur duruma düşürmesidir. Merkezden gönderilen hükümlerden hareketle, suhte ayaklanmalarını bastırmakla sorumlu tutulan kadıların suhteler tarafından saldırıya uğradığı görülmektedir. 22 Kasım 1617 tarihli merkezden Menteşe beyi ve Rodos müftüsüne gönderilen fermana göre, Ömer Çavuş ve beraberinde suhte grubu Ali isminde bir kadının üzerine yürümüşlerdir. Yine hükme göre, kadının kızının zorla alıkonulduğu ve nikâh kıydırıldığı, kadının da öldürüldüğü dikkatleri çekmektedir. Hükümün devamında ise olaya dâhil olanların şer'î hükümler çerçevesinde yargılanarak hukuki sürecin yerine getirilmesi emredilmiştir⁴².

Devlet Memurlarına Saldırı: Merkezden gönderilen hükümlerden hareketle, suhte ayaklanmalarını bastırmakla sorumlu tutulan kadıların ve devlet adamlarının da suhteler tarafından saldırıya uğradığı görülmektedir. 1571 tarihli bir hüküm de Aydın kazasında Nurullah isminde bir subaşı, tahsilat işlerini uygularken baskın düzenleyen bir suhte

³⁷ BOA, MD 7/II, Hk. 1706; Bu konudaki diğer örnekler için bkz. BOA, MD 22, Hk. 26; BOA, MD 7, Hk. 73; BOA, MD 3, Hk. 1074.

³⁸ BOA, MD 7/II, Hk. 1201; Salgun salma ile ilgili farklı örnekler için bkz. BOA, MD 7/II, Hk. 1704; BOA, MD 3, Hk. 1304; BOA, MD 6, Hk. 1234.

³⁹ BOA MD 3, Hk. 454; Suhtelerin kalkıştığı fesatlık ve eziyete ilişkin farklı örnekler için bkz. BOA, MD 34, Hk. 268, s. 123; BOA, MD 39, Hk. 95, s. 40; BOA, MD 7/II, Hk. 1932; BOA, MD 59, Hk. 166, s. 36.

⁴⁰ BOA, MD 82, Hk. 78, s. 290; Yol kesmeye dair diğer örnekler için bkz. BOA, MD 73, Hk. 150, s. 348; BOA, MD 55, Hk. 301, s. 168; BOA, MD 3, Hk. 969; BOA, MD 69, Hk. 163, s. 92.

⁴¹ BOA, MD 3, Hk. 56, s. 15; Çocukların ailelerin elinden zorla alınmasıyla ilgili diğer örnekler için bkz. BOA, MD 55, Hk. 25, s. 13; BOA, MD 55, Hk. 68, s. 35; BOA, MD 5, Hk. 936, s. 158; BOA, MD 5, Hk. 1098, s. 414.

⁴² BOA, MD 82, Hk. 39, s. 328; Suhtelerin ilmiye sınıfına mensup kimselere dair haksız hareketleri ile ilgili farklı bir örnek için bkz. BOA, MD 28, Hk. 642, s. 263;

grubu tarafından kızı ile beraber öldürülmüş ve altınlarına el konulmuştur⁴³.

Suhte Kisvesi Altında Suça Karışma: Suhte olaylarının oldukça ciddi bir hal aldığı süreçte göze çarpan ilginç meselelerden biri de suhte kılıklı ya da onlar adına işlenmiş cürümlerdir. Giderek artan suhte ayaklanmalarına zamanla farklı gruplardan kimseler dâhil olmuş, suhte kılığında halka korku salıp onları çaresiz duruma düşürmüşlerdir. Mağdur duruma düşen halk ise ancak merkeze bunları şikâyet etmekle kalabilmekteydi. 9 Ocak 1573 tarihinde Bigadiç kadısına gönderilen hükümde, Karesi ve Germiyan suhtelerinin birbiriyle savaştığı ve bu yüzden birçok kişinin katledildiği dikkati çekmektedir. Bununla birlikte, halktan ve yörüklerden bazı kişilerin ise suhte adını kullanarak fesada başladığını bildirmiştir. Suhteler ve ehl-i fesad olan bu kişiler yolları kesip insanları katletmişler, halkın eşya ve mallarını çalarak oğlanlarını yanlarına almışlardır⁴⁴.

Müşterek İşlenen Suçlar: XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şikâyet davalarında kendilerinden sıkça bahsettiren suhteler, yer yer farklı eşkiyalarla birlikte de hareket ederek uygunsuz davranışlarda bulunmuştur. Dolayısıyla kendi başlarına bir tehdit unsuru olma potansiyeline sahip suhte gruplarının diğer eşkiya gruplarından kimselerle ortak hareket etmesi hem nicel anlamda artışlarını sağlamış hem de kargaşanın niteliğini değiştirmiştir. 55 numaralı mühimme defterinde rastlanılan ve Kastamonu beyine yollanan bir hükümde “Dergâh-ı mu‘âllama arzuhâl sunulub İbrahim nâm nâib ve güveygüsi Ahmed oğlu Cafer nâm kimesneler şirret ü şekâ üzere olub ve ehl-i fesâd suhtelerin yatağı ve şerîki olduğu...” şeklinde geçen ifadelerde, iki kişinin ehl-i fesat grubundan olan suhtelerle işbirliği içerisinde olduğu dile getirilmiştir⁴⁵.

Sonuç: XVI. yüzyılın ortalarından itibaren medrese öğrencileri disiplin konusunda sıkıntılar yaşamaya başlamıştır. Dolayısıyla bu bozulma, kısa sürede, taşrada suhte ayaklanmaları olarak anılan büyük boyutlara ulaşmıştır. Özellikle mülazemet sisteminde yaşanan aksaklıklardan dolayı medrese tahsili yapmadan, rüşvet ve iltimas ile mevki kazananların durumu ile gurbete tahsil için giden kudretsiz ve kayırcısı bulunmayan medrese öğrencilerinin de yoldan çıkmaları suhte isyanlarının meydana gelmesine neden olan faktörler içerisinde yer almaktadır.

Araştırma sonunda, elde edilen veriler göz önüne alındığında, suhte olaylarının kayda değer bir şekilde mühimme defterlerine yansıtıldığını vurgulamak gerekir. İlk olarak az sayıda kişilerin oluşturduğu suhte grupları, zamanla diğer eşkiyalık taraftarları ile bir araya gelerek hatırı sayılır bir şekilde artış göstermiştir. XVI. yüzyılın sonlarına doğru zirve yapan suhte olaylarının, XVII. yüzyılın başlarından itibaren etkisini yitirmişse de, tümüyle yok olmadığını belirtmek gerekir. Nitekim yer yer de olsa münferit öğrenci hareketleri yaşanmıştır. Faaliyetlerini arttırarak devam eden suhtelerin, gerek halk için gerekse devlet için oldukça etkili bir tehdit unsuru oluşturduğu belgelerde geçen hükümlerde kayıtlıdır.

Suhtelerin neden oldukları olay neticesinde, klasik Osmanlı toplum yapısında dengelerin sarsıldığını ifade etmek mümkündür. Nitekim ortaya konulan verilerde, ortaya çıkan suhte olaylarının çok çeşitli olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, suhtelerin sosyal hayatı sarsacak şekilde giriştikleri faaliyetler içerisinde yer alan; hırsızlık, gasp, cerre çıkıp halktan para toplama, salgın salma, halka zulmetme, ailelerden zorla çocuk koparma, yol kesip eşkiyalık yapma, devlet görevlilerine saldırma ve ilim ehline uygunsuz davranışlarda bulunmaları gibi suç türleri, incelenen dönem açısından hayati sorunlara neden olmuştur.

Suhtelerin karışmış oldukları bu faaliyetler göz önüne alındığında, birçoğunun ahlâksal sorunlarla ilintili olduğu görülecektir. Zira Osmanlı Devleti'nin temel yapı taşlarından biri olan aileden zorla koparılan kimselere uygulanan davranışlar buna örnek oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, devlet geleneği içerisinde her zaman itibarlı bir kesimi temsil eden ilim ehlinde kimselerin ortaya koyduğu faaliyetler, durumun ahlâksal boyutunu ortaya çıkarmaya yeterlidir. Bu sebeple, suhtelerin neden oldukları olaylar, siyasi ve ekonomik çalkantıların yaşandığı bir süreçte, Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun istikrarını olumsuz etkileyen ve dolayısıyla bir dönüşüm yaşanmasında etkili olan faktörlerden biri olmuştur. XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunun ruhsal durumunun incelenmesinde, suhtelere dair yapılan şikâyetler de belirleyici olabilmektedir. Bu nedenle söz konusu dönemde suhtelerle ilgili yapılacak kapsamlı çalışmaların, Osmanlı toplumunun gözünde medrese öğrencilerine dair kalan izlenimleri ve Osmanlı medrese eğitiminin tarihi seyir içerisinde tecrübe ettiği talihsizlikleri ortaya koymada yararlı olacağı açıktır.

⁴³ BOA, MD 10, Hk. 501, s. 311; Devlet memurlarına karşı suhtelerce işlenen diğer örnekler için bkz. BOA, MD 6/1, Hk. 1036; BOA, MD 3, Hk. 904; BOA, MD 3, Hk. 1233.

⁴⁴ BOA, MD 19, Hk. 666, s. 329; Suhte kılığında kimselerin işledikleri diğer suçlar için bkz. BOA, MD 7, Hk. 1241; BOA, MD 3, Hk. 1074.

⁴⁵ BOA, MD 55, Hk. 113, s. 63; Suhtelerle birlikte diğer eşkiyaların ortak işledikleri suçlar için ayrıca bkz. BOA, MD 22, Hk. 153; BOA, MD 5, Hk. 936; BOA, MD 3, Hk. 554.

Orta Anadolu'da, 1740'larda Köylülerin Vergi Problemleri

ZEYNEP YILMAZ / AKSARAY ÜNİVERSİTESİ*

Geleneksel imparatorluklar içerisinde 600 yılı aşkın uzun bir süre zarfında varlığını devam ettirmeyi başarabilmiş olan Osmanlı Devleti'nin siyaset etme pratiğinin merkezini adalet dairesi teşkil etmekteydi. Buna göre, "Adldir mûcib-i salâh-ı cihan/ Cihan bir bağıdır dıvarı devlet/Devletin nâzımı şeriat-ı şeriata olmaz hiç hâris illâ mülk/Mülk zapt eyleyemez illâ leşker/Leşkeri cem edemez illâ mal/Malı cem eyleyen râiyet-ir/Râiyeti kul eder pâdişah-ı âleme adl."¹ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin reâyâsı ile olan münasebetinin aslı unsurunu vergiler ve bu vergilerin adil bir seviyede tutulması ile toplanması hususları teşkil etmekte idi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin gelir kaynaklarının temelini vergiler oluşturmuştu.²

Devletin sahip olduğu geniş coğrafyadaki kozmopolit tebaanın refahını temin için devlet bürokrasisi sürekli halkın durumunu gözetmek ve buna uygun vergi tarh etmek mecburiyetindeydi. Fakat 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılda imparatorluğu etkileyen bazı gelişmeler söz konusu olmuştur. Tabii sınırlara ulaşılması, transit ticaret imkânlarının kaybedilişi⁴, Amerikan gümüşü, enflasyon⁵, ateşli silahların üstünlük kazanması, nüfus artışı ve buna dayalı olarak ortaya çıkan işsizlik olgusu gibi faktörler münasebetiyle İmparatorluk bir kriz dönemine girmişti.⁶

Bir başka sorun, mezraaların ortaya çıktığı ve sayılarının hangi koşullara bağlı olarak değiştiğidir. Köylü nüfusun köylerini geçici veya kalıcı olarak terk etmesinin çeşitli nedenleri olabilir. Toprağın bitkin düşmesi, çölleşme ya da salgın hastalıklar, kitlesel kaçgunluğun yol açan doğal ve ekonomik sebeplerdendir. Sosyal ve siyasal koşullarda en az bunlar kadar önemlidir. İstanbul-Belgrad kara yolu üzerindeki köylülerin kitle

halinde köylerini terk edip ücra yerlerde yeni köy kurmaya yönelmeleri yoldan geçen askeri birliklerin eşkıya çetelerinin saldırmalarından ve kervanların tacizinden kurtulma çabalarını yansıtır.

Topraktan kaçışın diğer en önemli bir nedeni de vergilendirilmek üzere deftere yazılmaktan kaçınma arzudur. İşlediği toprağı terk etme tehdidi, vergisinin azaltılmasını veya bütünüyle kaldırılmasını sağlamak açısından köylünün en etkili silahıdır. Topraktan kaçış, kitlesel bir protesto boyuta ulaştığında fiilen bir çeşit köylü grevi niteliğine bürünür.

Köylülerin sık sık çiftlerini bırakıp gitmeleri, işledikleri toprakların kendilerine ait olmamasıyla birlikte, yerleşecek başka toprakların mevcut olmasındandır. Orman köyleri sayısının artması büyük ölçüde bundan kaynaklanmaktadır. Büyük toprak sahipleri ve vakıf topraklarının yöneticileri, tapulu arazinin deftere kayıtlı köylerine çekmek amacıyla, onlara daha cazip koşullar vaat etmekten geri durmamaktadırlar.

Osmanlı kırsal nüfusunun kolay yer değiştirmesi zaman içinde taşrada binlerce terkedilmiş köy ve çiftliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bunun yanı sıra oldukça geniş bir alanda kıtlığın baş göstermesi veya güvensizliğin hâkim olması da kitlesel göçlere yol açabiliyordu. Kıtlık veya yaygın güvensizlik sonucu köylülerin kitle halinde göç etmesi, imparatorluğun arazi ve nüfus tahrirleriyle sabitleştirilmeye çalışılan yerleşim örüntüsünü altüst ediyor devletin vergi temeli askeri yapısını yıkıma uğrattıyordu.

1583-1584 kıtlığı sırasında meydana gelen Suriye Bozkırının Bedevileri, 40-50 bin dolayındaki deve sürüleriyle birlikte Şam ile Trablus arasındaki ekili dikili araziye üşüşmüş ve ne var ne yok silip süpürmüşlerdi. Bu tip köylü göçlerinin en yıkıcısı ise, Anadolu'daki Celali kargaşalıkları sırasında 1593-1610 arasında meydana gelen "büyük kaçgun"du. Bu olayda topraktan kaçışa yol açan etmen ise, doğa koşulları değil işsiz güçsüz kalmış paralı askerlerin, yani sekban ve saruca bölüklerinin, taşradaki savunmasız yerleşim birimlerinin üzerlerine çullanmasıydı. Celali İsyanlarının üzerine denk gelen Boz Ulus olarak bilinen otlak arayan Türkmen göçlerinin, 1613'ten itibaren Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye steplerinden çıkıp Orta ve Batı Anadolu eyaletlerine göç etmeleri ve sürülerinin ekili alanlara verdiği korkunç zarardır. Tüm bu gelişmeler

* SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Kınalızâde Ali Çelebi, Ahlâk-ı Alâî, (Haz. Mustafa Koç), İstanbul: Klasik Yayınları, 2007,

² Berna Canan, "Osmanlı Devletinde Vergi Sistemi ve Bir Çeşit Vergi Toplama Usulü Sistemi: Temettuat Defterleri" *Electronic Journal of Vocational Colleges*, (Mayıs2015), Sayı 10, s.

³ Levent Küçük, "Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdaredeki Rolü", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (2017), s.25.

⁴ Kadim İpek ve Baharat yolları yerine, coğrafi keşiflere bağlı olarak açık deniz ticaretinin giderek öne çıkması. Ayrıntısı için bkz. Abdullah Mesut Küçük-kalay, Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler Avrupa ve Osmanlı Devleti, Çizgi Yayınevi, Konya 2001.

⁵ Halil İnalçık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", Halil İnalçık Doğu Batı Makaleler I, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2005, s.164-196.

⁶ Bu faktörlere dair bkz. Mehmet Öz, Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005, s.38-54.

neticesinde devletin klasik devlet ve toplum örgütlenmesine sekte vurmuş; devlet ve tebaası arasındaki en önemli bağlantı noktalarından biri olan vergiler hususunda da bazı problemlerin sıklıkla gündeme gelmesine neden olmuştu.

17. ve 18. yüzyıla gelindiğinde bilhassa taşrada/kırsalda devleti temsil eden ehl-i örf tâifesi (beylerbeyi, sancakbeyi, muhasıl, mütesellim vb) klasik dönemdeki algıya ve uygulamalara muhalif bir vaziyette reayadan/vatandaştan sıkça haksız vergi taleplerinde bulunmuşlardır. Bu durum ise doğaldır ki, devlet ve reâyâ arasındaki zimmî sözleşmede⁷ gedik açılmasına sebep olmuştur. Bu bildiride, devlet ve reâyâ arasındaki uyumun 18. yüzyılda Orta Anadolu'da vergi problemleri ekseninde nasıl bir görünüm aldığı tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Konya merkezli Karaman Eyaleti; Konya, Niğde, Aksaray, Kayseri, Beyşehir, Akşehir ve İçil sancaklarından oluşmaktaydı. Karaman Eyaleti'nin muhtelif coğrafyalarında yaşayan ahalinin gerek birbirleriyle ve gerekse devletle ve hatta devleti temsil eden idarecilerin (ehl-i örfün) birbirleriyle «vergi tahsili» nedeniyle ortaya çıkan şikâyetleri ve bu şikâyetler karşısında devletin ürettiği çözüm önerileri ele alınmıştır. Bu şikâyetleri dört ana başlık altında ele alacağız.

Tımarlı Sipahinin (Tımar Sahiplerinin) Tasarruflarında Olan Köylerden Öşür Tahsil Edememesi: Mesela Tımarlı Sipahi Mehmet, Kayseri Sancağında İslamli Nahiyesinde yer alan tımar köylerindeki miri arazilerden ve bağlardan hâsıl olan ürünlerden kanun üzere 1/5 (beşte bir) oranında alınması gereken öşür vergisini talep ettiğinde, köylülerin mukavemeti ile karşılaşmış, tahsilatta bulunamamıştı. Durum üzerine Tımarlı sipahi Mehmet devlete başvurarak, tımar köyü toprağında ve bağlarında yetişen üründen tahsil etmek istediği öşür vergisini alması/tahsil etmesi ve kimsenin müdahale etmemesi hususunda İstanbul'dan/merkezden bir emir çıkartmayı başarmış ve durum Ağustos 1742 tarihli emir ile Karaman Valisine ve Kayseri Kadısına bildirilmiştir.

Köylünün Tasarrufunda Olan Ve Vergisini Düzenli Ödediği Araziye Veya Çayıra Üstüne Vazife Olmayan Kimselerin Müdahale Etmesi: Mesela, Beyşehir Kazasına bağlı Merağlı adındaki köy sakinlerinden Ahmed Beşe ve sair köy ahaliilerinin adı geçen köyde 10 seneyi aşkın bir süredir tasarruf ettikleri, ziraat ettikleri, elde ettikleri üründen her sene sahib-i arza (yani köyün tımarlı sipahisine) vergilerini düzenli şekilde ödemelerine rağmen, dahl olunmak icap etmez iken Alanya Kazasından Şaban isimli kimse ortaya çıkıp, “bu benim mülk arsamdır” diyerek arsaya müdahale etmişlerdi. Durum iki kez mahkemede görüşülüp, Ahmet Beşe ve diğer Beyşehirli adı geçen kimselerin lehine karar çıkmasına rağmen,

Alanyalı Şaban yanına eşkiya tayfasından bazı kimseleri toplayarak Kayserili vatandaşların iki farklı zamanda 260 kuruşlarını da zorla almıştı. Durum üzerine Kayserili Ahmet Beşe ve arkadaşları devlete (İstanbul'a) başvurarak hakkını aramış, devlet ise durumun mahallinde (Beyşehirde) mahkemesinin görülerek adı geçen paranın ve sair haklarının Ahmet Beşe ve arkadaşlarına iade edilmesi hususunda Beyşehir kadısına ve sair ileri gelenlere Eylül 1742 tarihli bir emr-i şerif göndermişti.

Tımarlı Sipahinin Tasarrufunda Olan Devlet Gelirine Başka Bir Devlet Görevlisinin (Ehl-i Örfün) Müdahalesi: Mesela, Tımar erbabından Seyit İsmail ile diğer üç kişinin tasarrufunda olan Konya Sancağında Aladağ Nahiyesindeki Sami adındaki köye, Havass-ı Hümayundan olup Larendede Nahiyesindeki bazı köyleri malikâne olarak tasarruf etmekte olan subaşılardan müdahalesi ve böylece köylerin gelirini zapt etmeleri söz konusudur. Aynı kişiler Seyit İsmail ve arkadaşlarını mahallin idarecilerine gammazlayarak hapsedirmişler ve zorla 300 kuruşlarını da almışlardır. Durum karşısında Seyyid İsmail devlete başvurarak hakkını aramış, ellerinde adı geçen subaşılardan müdahalelerinin men ü def olunması hakkında hüccet olduğunu da bildirerek subaşılardan müdahalesinin def edilmesini talep etmiştir. Devlet ise bu talep karşısında Karaman Valisine ve Larendede kadısına vesair mahallin ileri gelenlerine Eylül 1742 tarihinde emir göndererek divan-ı hümayunda olan eski kayıtlara göre sorunun çözülmesini istemiştir.

Ayânlık iddiasında olanların halka baskıda bulunmaları: Bu bağlamda, Kırşehir Kazasında sâkin ahali fukaraları devlete arzuhal ederek, her yıl ödedikleri imdat-ı seferiyye ve hazariyyelerini emr-i şerif ile toplamaya memur olan kimseye ödemelerine rağmen, yine Kırşehir Kazası sakinlerinden ve askerlik iddiasında olan Recep Ağa, İsmail Ağa ve sair kimseler kendi hallerinde olmayıp ayânlık iddiasında olmalarına binaen h.1152/m.1740'dan beri bahsi geçen vergilerine müdahale etmektedirler. Bu müdahaleleri neticesinde, görülen mahkemeye göre adı geçen ağalar ahalden toplam 1295 kuruş tahsil etmişlerdir. Mahkeme tarafından ilgili 1295 kuruşun ahaliye geri ödenmesi kendilerine tenbiye edilmesine rağmen, ağalar mahkemenin kararına aldırış etmemişler, mahkeme kararına itaat etmemişlerdir. Durum üzerine devlet, Kırşehir kadısına ve Konya mütesellimine hitaben bir emir göndererek mahallinde mahkeme görülmesi ve ahalinin haklarının kendilerine iade edilmesini istemiştir. Bu seçili örnekleri artırmak mümkündür. 1 Numaralı Karaman Ahkâm Defteri bu şekildeki onlarca kayıtlar ile doludur. Neticede, 1740'larda Osmanlı Devleti kırsalının, köylünün çeşitli etkenlere bağlı olarak vergi suiistimalleri ile karşı karşıya kaldığı;

⁷ Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 113-114.

-Dertlerine çözüm aramak üzere sıklıkla İstanbul'a/devlet merkezine/Divan-ı Hümayun'a başvurmaları söz konusudur. Oysa Osmanlı geleneğine göre, mahallinde bir problem ortaya çıkması durumunda bu problemin öncelikle kazanın/sancağın kadısı veya kadıları tarafından çözülmesi; çözülemeyen ise İstanbul'a/Divan-ı Hümayun'a iletilmesi geleneği söz konusudur. Bununla beraber, verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere;

-Vergi tahsili nedeniyle sıkıntı yaşayanların doğrudan İstanbul'a başvurmaları yoğun bir faaliyet şeklini almıştır. Bu gelişme, taşrada/kırsalda Osmanlı devlet sisteminin bozulma veya etkisini yitirmeye başladığı şekilde yorumlanabilir. Halk ile devlet memurları arasında problem yaşandığı gibi devlet memurları da kendi aralarında vergi toplama hususunda anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Şüphesiz ki bu problemlerden en çok ahalî etkilendiğiştir.

Ekler

Karaman Ahkâm Defteri (1 Nolu), Sayfa 3, hüküm 4

Karaman Vâlisine ve Kayseriyye Kādısına Hüküm ki, Erbâb-ı tımârdan Mehmed nâm sipâhî sütte-i sa'âdetime 'arzuhal idüb Kayseriyye Sancâğında İslamlı Nâhiyesinde (...) nâm karye ve gayriden dokuz bin akçe (9000) tımâra berât-ı şerîfime mutasarrıf olub tımârının baş kalemi olan salîfü'z zîkr (...) nâm karyenin defter-i hâkânî de mâlikânesi der-tasarraf-ı İlyas ve Seyyid Ahmed (...) divânîsi müstakillen mezbûr Mehmed'in kayd ve berâtına dahl karye-i mezbûrenin defter-i hâkânîde hâsıl-ı tahtında a'şâr-ı şer'iyyeden hums-ı gallât ve 'öşr ü bağ ve bağçe tımârına hâsıl yazılmağla karye-i mezbûre toprağında tahrîrden sonra müteveffâ-yı Seyyid İbrahim evlâdından Seyyid Mustafa ve karındaşı Seyyid Ahmed ve Seyyid Mahmud nâm kimesneler zira'at ve haraset ve tasarruflarında bağları olmağla tımârı karyesi toprağında zira'atleriyle hâsıl eyledikleri terekelerinden kânûn ve defter mücebince müteveccih olan beşde bir öşür ile karye-i mezbûre toprağında tasarruflarında olan bağlarının hâsıl olan mahsûlünden şer'le müteveccih olan 'öşürleri taleb eyledikde mezkûrlar bizler Seyyid İbrahim evlâdıyız hîn-i tahrîrde ceddimiz mezbûr Seyyid İbrahim evlâdının Kayseriyye Nâhiyesinde tasarruflarında olan yerlerinden ve bağlarından 'öşr alınmak üzere defter-i hâkânîde mukayyed olmağla karye-i mezbûre toprağında dahi zira'at eylediğimiz yerlerden ve bağlarımızdan 'öşr vermeyüz deyu hilâf-ı defter-i hâkânî ta'allül ve muhâlefet ve ol vechile tımârı mahsûlüne gadr olunduğın bildirüb tımârı karyesi toprağında zira'atleriyle hâsıl eyledikleri terekelerinden kânûn ve defter mücebince müteveccih olan beşde bir ve bağlarının hâsıl olan mahsûlünden müteveccih olan 'öşürlerin ber-müceb-i defter-i hâkânî ahz ve kabz ittirilüb hilâf-ı defter-i hâkânî ta'allül ve muhâlefet ittirilmemek bâbında hükmi hümayûnum ricâ ve Def-

terhâne-i Âmire'mde mahfûz olan ruznâmçe-i hümayûn ve defter-i icmâl ve mufassala mürâca'at olundukda İslamlı Nâhiyesine tâbi' elli dört nefer re'âyâ ile karye-i (...) temekkün idüb karye olmuştur hâsıl-ı divânî hums-ı gallât gendüm ve şâir ve 'öşr-i bağ ve bağçe yekûn ma'a gayriha iki bin yüz on (2.110) akçe yazı ve gendüm ve şâ'ir yekûn yedi yüz akçe (700) yazı ile mâlikâne ve nefsi Kayseriyye tahtında kırk üç nefer re'âyâ ile cema'ati mu'âfân evlâd-ı Şeyh İbrahim der-zâviye-i Şeyh İbrahim hâlâ câmi' olmuştur deyu mestûrdur defter-i atıkde mezkûr Şeyh İbrahim evlâdını rusûm-ı örfiyye'den ve bilâ-tekâlif-i şakkadan emin olmaları defâtir-i 'atıkde mestûr olub ve ellerinde olan hükmi şerîf mücebince kemâ-kân mu'âfiyyetleri defter-i 'atıkde mestûrdur ba'dehû merhûm Sultan Süleyman Han Aliyyü'r-Rahman ve'l-fukarân mezîd-i âtifet-i izhâr idüb bağlarından ve bağçelerinden ve ellerinde tasarruf itdikleri yerlerden ve kovanlarından 'öşr ve koyunlarından resm taleb olunmaya deyu sırka (...) itdiği hükmi şerîf ile Hüdâvendigârdan tecdid idüb sene-i dokuz yüz seksen üç muharreminin evâhiriyle ibraz idüb nişân-ı şerîf mücebince defter-i cedidde kayd olundu deyu defter-i hâkânîde mestûr olunduğın üzere defter-i mufassalda olduğu muharrer kalemiyle tahrîr olunduğın iftiharü'l-emâcid ve'l-ekârim bi'l-fi'l defter emîni olan Seyyid Halil Şerîf dâme mecdühü 'arz itmeğın ve defter emîni 'arzi mücebince 'amel olunmak için yazılmışdır. Fî evâ'ili Cemâziyelâhir sene 1155 (3-12 Ağustos 1742).

Karaman Ahkâm Defteri (1 Nolu), 20/5

Beyşehir ve [boşluk] Kādılarına Hüküm ki, Beyşehir Kazâsına tâbi' Merağlı nâm karye ahâlisinden Ahmed Beşe ve Küçük (boşluk) ve Halim oğlu Molla Hasan ve Şalikçi oğlu dimekle ma'rûf kimesneler ile Yusuf ve Timurcu ve (boşluk) ve (boşluk) nâm kimesneler gelüb bunlar karye-i mezbûre toprağında vâkı' Sarınca mahâlde on seneden mütecâviz ber-vech-i iştirâk zabt ve zirâ'at ve 'öşr ve resmi behersene sâhib-i arza edâ idegeldikleri yerlerinde âharın alâkası olmayub dahl olunmak icâb itmez iken Alanya Kazâsına tâbi' fi'l-asl Gethek nâm karyede Şaban nâm kimesne zuhûr ve ol yerler benim mülk'arsamdır deyu iddi'a ve mezkûr ile iki def'a murâfa'a-i şer' olunduklarından şer'an bunların üzerlerine bir nesne sâbit olmuş değil iken hevâsına tâbi' mütegalibeye istinâden bin yüz elli (boşluk) senesinde bi-gayrı hakk ve fuzûlî bunların bir def'a yüz bir def'a yüz altmış guruslarını ahz idüb ziyâde gadr ve hayf eyelüğünden ve mezkûr hâlâ Beyşehir Kasabasında olduğın bu bâbda da vâsına muvâfık şeyhül-islâmdan fetevâ-yı şerîfe virildüğün bildürüb mücebince şer'le görülüb mezkûrun bi-gayrı hakk ahz eyelüğü ol mikdâr gurus hakları gerü bunlara alvirilüb icrâ-yı hakk olunmak bâbında hükmi hümayûnum ricâ eyledikleri ecilden şer'le görülmek için yazılmışdır. Fî evâ'ili Receb sene 1155 (1-10 Eylül 1742).

1740'larda, Orta Anadolu'da Yetimler İle Bayanların Miras Paylaşımı

BAHAR KAYMAZ / AKSARAY ÜNİVERSİTESİ*

Osmanlı toplumu mutlak egemen, patrimonyal bir hükümdara bağımlı iki büyük zümreden meydana geliyordu. Düzenli ordu mensupları, saray ve bürokrasi, ilmiye mensuplarının tamamı padişahın otoritesini temsil eden askeri sınıfı oluşturuyordu. Üretimle uğraşan ve vergi veren müslim, gayrimüslim ve bütün halk gurupları ise reaya zümresi olarak adlandırılırdı. Gayri müslimler zimmî hukukuna göre idare edilmekteydiler. Bunlar kamu görevi üstlenmezler ve buna karşılık vergi ödemekle yükümlüdürler.¹

Osmanlı Devleti dil, din, etnik yapı ve kültür bakımından çeşitlilik gösteren bir yapıya sahiptir. Bu çeşitliliğe rağmen Osmanlı'nın altı asır ayakta kalmayı başarması mahareti söz konusudur. Bu başarının arkasında çeşitli sebepler vardır. "Adalet", "liyakat" ve "dinsel özgürlüğü" esas alan "hukuk ve yönetim anlayışı" bu başarıdaki en önemli etkenlerdendir. Osmanlı devlet-milleti sisteminde idarecilerin görevi vatandaş dış ve iç düşmanlardan korumak, vatandaşlar arasında adaleti tesis etmektir. Halkın görevi ise üretimin kesintisiz olarak devamını sağlamaktır. Zira devlet, askeri ve siyasi faaliyetlerini yürütmek için halktan vergi toplamaya muhtaçtır. Vergi ise ancak üretimin neticesinde tahsil edilebilirdi. Halk ise toplumsal uyumun tesisinde devlet idarecilerinin adaletine ihtiyaç duyardı. Bu karşılıklı görev bilinci bir devlet sistemi olarak yüzyıllarca devam etmiştir.

Osmanlı toplumunda vatandaşın korunma, barınma, eğitim, öğretim ve sair bir takım ihtiyaçlarının karşılanmasında devlet kadar sivil toplum kuruluşlarının da büyük etkisi vardır. Loncalar, vakıf kuruluşları, dini yapılar, tekke ve zaviyeler ve benzeri kurum ve kuruluşlar bunlardan ilk akla gelenlerdir. Bu gibi sivil toplum kuruluşları halkın eğitimi, idaresi, vergilerin toplanması, devlet ile olan irtibatın sağlanması gibi fonksiyonları yerine getirmişlerdir².

Osmanlı toplumunun en önemli yapı taşının aile kurumu olduğu söylenebilir. Aile denilince de kadının varlığı aktif rol oynar. Kadın, nişanlılıktan boşanmaya kadar bazı haklara

sahiptir ve haksızlığa uğradığı anda da Osmanlı mahkemesine başvurarak hakkını arayabilirdi.

Osmanlı kadınları, toplumsal hayatın birçok alanında rol almış, mülk alım satımından, vakıf idare etmeye, borç ve kredi vermeye, ticaret yapmaya kadar değişik şekillerde sosyal ve ekonomik hayatın içinde bulunmuşlardır. Ev, bağ, tarla, dükkân gibi gayrimenkuller alıp satmışlardır.³ Osmanlı kadınının toplumsal hayattaki yerine dair en somut örneklerden biri "Bacıyan-ı Rum" teşkilatının varlığıdır. "Anadolu bacıları" anlamına gelen bu teşkilatın, Ahilik teşkilatının kadınlardan meydana gelen yan kolu olduğu söylenebilir. Ahilerin, meselâ Kayseri'de dericilik, örgüçlük, bakırcılık, vb iş kollarından kurdukları işletmelerde, bu iş kollarının yan ürünlerini işleyecek olan kadın gücüne duyulan ihtiyaç kadının toplumsal hayata girmesine ve örgütlenmesine örnek teşkil etmiştir.⁴

Osmanlı kadınının sosyo-ekonomik hayattaki konumu yabancı seyyahların da dikkatini çekmiştir. Bu seyyahların edindikleri izlenimlere göre, bilinenin aksine Osmanlı kadınının sosyo-ekonomik anlamda etkin oldukları ortaya çıkmaktadır. Meselâ, Amerika'dan ülkemize gelen ilk gezginlerden biri olan James De Kay, 1833 yılında New York'ta yayımlanan "Sketches of Turkey in 1831 and 1832" adlı seyahatnamesinde, Türk kadını için şunları yazıyor: "Türkiye'ye gelen ve kendinden önceki cahil ve ön yargılı gezginlerin notlarını tekrarlamak yerine, gerçek intibalarını açıklamaktan çekinmeyen birisi, Türkiye'de kadının Avrupa ve Amerika'daki herhangi bir ülkenin kadınından çok daha fazla hürriyete sahip olduğu hakkındaki tespitimizi kabul edecektir. Bunun için en büyük delil, İstanbul'un her köşesinde kadınların sıklıkla yaptıkları ve nerdeyse hayatlarındaki tek iş sanacağınız gezi ve pikniklerdir. Bu, arkadaşlarıyla beraber son derece güzel bir vakit geçirme şeklidir. İstanbul'da, aynısı bütün Türkiye için de söylenebilir, kadınlar çarşıları, sokakları doldururlar. Cinsiyetlerine duyulan saygıdan dolayı, kalabalıkta başkalarını rahatsız edip etmediklerine aldırmaşızın rahatça dolaşırlar. İstanbul'da yanımda iki Amerikalı çocukla gezerken, sık sık Türk kadınları

* SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Ahmed Cihan-İsmail Doğan, Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum, Türkler Ansiklopedisi, cilt: 10, s:298.

² Ömer Çaha, Osmanlıda Sivil Toplum, s:93.

³ İbrahim Solak-Zeynep Uysal, Osmanlı Toplumunda Kadın (Konya Örneği 1670/1680).

⁴ Gül Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda Kadın, Türkler Ansiklopedisi, cilt: 10, s:366.

tarafından sorguya çekildim. Yaklaşımları son derece serbestti. Bütün bunlar Türk kadınının kısıtlanmamış hürriyetini gösteren şeyler değil mi?"⁵.

Seyyahların Türk kadınının sosyo-ekonomik durumu hakkında edindikleri izlenimlere bir diğer örnek, XIX. yüzyılın ortalarında İstanbul'u dolaşan romancı ve gezgin Theophile Gautier'in (Constantinople, Paris 1853) verdiği bilgilerdir. Gautier İstanbul anılarında şöyle yazıyor: "Türk kadınlarının serbestçe sokağa çıktıkları doğru. Kâğıthane'de ve Küçüksu'da dolaşırlar, Haydarpaşa ya da Sultan Beyazıt meydanında araba gezintisi yaparlar, Taksim ve Üsküdar mezarlıklarında yol kenarına otururlar. Arkadaşlarına ya da hamama giderler, Kadıköy'de gösteri izlerler, Bedesten'de çarşı gezerler, Boğaz'da kayığa ya da buharlı vapurlara binerler. Ama her zaman yanlarında iki üç kişi vardır. Ya bir zenci kızdır bu, ya yaşlı bir kadın. Yeterince zenginlerse bir harem ağası bulunur ki o da kıskançlık yapmaktan geri durmaz. Nadiren yalnız olduklarında ise ya bir erkek çocuğu onlara gönüllü koruculuğu üstlenir ya da toplum kuralları ve gelenekler her şeyden çok onları gözetir zaten. Gidip gelme, dolaşma hürriyetleri çoğunlukla görünüştedir. Türk erkeği kıskançtır. Bir Türk'e eşinden söz etmek en kaba bir ihtiyatsızlıktır. Bu nazik konuda bir imada bile bulunmamak gerekir"⁶.

Yabancı seyyahların aktardıkları izlenimlerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Toplumunda kadın bilinenin aksine sosyal hayatın içinde, yaşamın her alanında aktif bir şekilde rol almış özgür bir hayat yaşamıştır.

Osmanlı kadını, hukuki anlamda da geniş haklara sahipti. Örneğin: 12 Mayıs 1699 tarihli bir mahkeme kaydına göre aslen cariye olan Nazır isimli bir bayanın eşi tarafından kölelikten azad edilerek nikâhlanması/evlenmeleri akabinde kocanın vefat etmesi üzerine kocasından geriye kalan mallardan/mirastan hak talebinde bulunması ve neticede hakkının kendisine ödenmesine karar verilmesi ile ilgili bir vakıa söz konusudur.⁷ Burada dikkat çeken unsur Nazır'ın, mahkemede erkeklerin bulunduğu bir ortamda hakkını araması ve aslen cariye olan birinin zamanla kocasından dolayı ailenin asli üyesi haline gelerek hür bir vatandaş gibi veraset hukukundan yararlanma hakkına sahip olması gerçeğidir. Bu bildiriye Kaynaklık Eden Kayıtlar: Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Bir Numaralı Karaman Ahkâm Defteri'dir. Bu defterde yer alan kayıtları:

A-Kadınların veya Evli Kadınların Miras Paylaşımından Kaynaklı Hak Talepleri:

Örneğin: Ocak ayı (17-26 Ocak) 1743'e tarihli bir kayda göre İstanbul'da yaşamakta olan Ümmi adındaki kadın İstanbul'da yaşadığı zamanda vefat eden kocası Niğdeli Seyit İsmail Ağa'ya borç senedi ile 950 kuruş vermiştir. Bununla birlikte boşanma veya miras paylaşımı durumunda kocası 12000 akçe mehri müecceli⁸ kendisine vermeye söz vermiştir; Fakat Niğdeli İsmail'in başka bir eşi ve bu eşten çocukları bulunmaktadır. Ümmi Hatun'un kocası vefat ettiğinde geride kalan emlak ve akarına diğer eş ve çocukları bir şekilde ele geçirmiştir.

Dolayısıyla Ümmi Hatun devlete başvurarak diğer eşin tasarrufunda olan emlak ve akardan / mirastan bahsi geçen 950 kuruş ile 12000 akçe mehri müecceli talep etmiştir. Devlet ise Niğde Sancağı mutasarrıfına ve sair mahallin ileri gelenlerine emir yazarak mahallinde tarafların mahkemesi görülerek Ümmi Hatun'un talebinin yerine getirilmesini emretmiştir.

Bir diğer örnek: Ağustos ayı (12-20 Ağustos) 1743'e tarihli bir kayda göre, İstanbul'da yaşamakta olan Aişe adındaki bayanın kocası Hasan, memleketi olan Kayseri'de vefat etmiştir. Kocasının Kayseri'de bulunan mirası Aişe'ye ve Hasan'ın diğer eşlerine geçmiştir. Fakat diğer eşler Aişe'nin hissesini vermek istememiş ve Aişe oğlunu bu hanımlara göndererek mirastan hakkını ve mihrini talep etmiştir. Buna karşılık bu hanımlar Aişe'nin oğlunu seni katl ederiz diyerek tehdit ederek Aişe'nin hakkını vermemişlerdir. Devlet ise Kayseri Mollasına ve Mütesellimine emir yazarak tarafların mahkemesinin görülmesini ve Aişe'nin hakkı her ne ise tespit edilerek teslim edilmesini emretmiştir.

B-Yetim Kalan Çocukların Miras Paylaşımından Kaynaklı Hak Talepleri:

Örneğin: 01-10 Eylül 1742'ye tarihli bir kayda göre Kayseri'de mutasarrıf olan Ali Ağa isimli bir kişi Kayseri'de vefat etmiştir ve Ali Ağa'nın bütün bağ bahçe çiftlik ve sair mirası o vakitte küçük yaşta olan ve İstanbul'da yaşayan oğlu Mehmet'e intikal etmiştir. Fakat o dönemde Mehmet küçük yaşta olduğu için mirasa Mehmet'in Kayseri'de yaşayan amcası el koymuştur. Mehmet yetişip davaya kadir olduktan sonra mirastan hakkını amcasından talep ettiğinde Mehmet'in amcası türlü bahaneyle Mehmet'in hakkını vermek istememiştir. Devlet ise Kayseri Valisi'ne emir yazarak mahallinde tarafların mahkemesi görülerek Mehmet'in hak talebinin yerine getirilmesini emretmiştir.

Bir diğer örnek: 23-31 Ağustos 1742'ye tarihli bir kayda göre, Konya'da yaşamakta olan Ali isimli kişinin Konyalı Ahmet

⁵ Türk Yurdu, Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, Haziran 2013, cilt:33.

⁶ Türk Yurdu, Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, Haziran 2013, cilt:33.

⁷ Asü Kampüs.

⁸ Mehir, nikâh sırasında erkeğin kadına vermeye mecbur olduğu ve kadının mülkiyetine giren hediye olarak tanınlanmıştır. Nikâh esnasında belirtilmesi hatta verilmeyeceği ifade edile bile kadın mehre hak kazanır. Belirlenen mehri peşin ödenecekse Mehr-i Muaccel ya da Mehr-i Mukaddem, kısmen ve ya tamamen ödenmesi ilerideki bir tarihte olacaksa Mehr-i Müeccel ve ya Mehr-i Muahhar adı verilmektedir.

isimli kişiden 2214 kuruş alacak hakkı vardır ve Ali alacağını tahsil etmeden vefat etmiştir. Bu hakkı o vakitte küçük yaşta olan oğlu Mehmet'e geçmiştir. Ahmet borcunun 514 kuruşunu Mehmet'in vasisi ve amcası Mehmet'e teslim etmiştir. Mehmet yetişip davaya kadir olduğunda hakkının geri kalanını talep etmiştir ve Konyalı Ahmet vermek istememiştir. Devlet ise Karaman Valisi'ne emir yazarak tarafların mahkemesi görülerek Mehmet'in hak talebinin yerine getirilmesini emretmiştir.

Sonuç olarak kayıtlardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı'da kadının ve çocukların hakları devlet tarafından gözetilmiş ve hukuki olarak güvence altına alınmıştır. Onların miras hakları da düzenlenmiştir; öyle ki Osmanlı Devleti'nde babanın ölümü sırasında doğmamış olan çocuk bile doğduktan sonra mirastan eksiksiz faydalanabiliyordu. Bu uygulama tıpkı kadın haklarında olduğu gibi sadece Osmanlı'nın Müslüman tebaası için değil; gayrimüslim Osmanlı vatandaşları için de geçerliydi.

Osmanlıda yetim kalan çocukların başıboş bırakılmamaları imkânlar ölçüsünde korunmaları ve iyi yetiştirilmeleri esastı. Bu noktada kayıtlarda da gördüğümüz üzere, çocuk yetimse babasının ölümü sırasında henüz doğmamış olanlar da dâhil Osmanlı mahkemesi, o mahallin ileri gelenleriyle fikir alışverişinde bulunarak yetime buluş çağına gelinceye kadar mülkünü idare edebilecek ve böylece onun ilerideki hayatında ekonomik ve sosyal anlamda güçsüz olmasını önlemek amacıyla bir vâsi tayin etmekteydi. Vasiyet yoluyla ebeveynler veya mahkeme tarafından tayin edilecek olan vâsinin güvenilir bir kimse olmasına dikkat edilir, vâsi atama işi Osmanlı mahkemesinde, şahitler huzurunda kayda alınarak vaziyet hukuki bir duruma kavuşturulurdu. Vâsi yetimin annesi, akrabası olabileceği gibi akrabalık bağı olmayan biri de olabilirdi. Burada önemli olan kendisine belirli bir miktar miras kalan çocuğun, mirasının zâyî olmaması ve yetişmesi için gerekli olan eğitim ve öğretim imkânlarıyla diğer sosyal imkânların kendisine sunulması için rehberlik etmek ve böylece ilerideki hayata en uygun biçimde hazırlanması idi.⁹

Ekler

Karaman Ahkâm Defteri (1 Nolu), sayfa 23, hüküm 5

Karaman Vâlisine ve Kayseriyye Mollasına Hüküm ki, Mehmed nâm kimesne gelüb bunun babası Ali Ağa dimekle ma'rûf kimesne fevt oldukda Kayseriyyede vâkı' mutasarrıf olduğu mülk menzil ve mülk bağçe ve mülk bağ ve mülk çiftlik ve sâir emlak ve eşyası irs-i şer'le buna intikâl idüb lâkin bu ol vakitte sagır ve İstanbul'da bulunmağla Kayseriyye sâkinle-

rinden 'amucası Mustafa Ağa dimekle ma'rûf kimesne cümlesin ahz ve kabz itmekle hâlâ bu irüşüb balığ ve da'vâya kadir oldukda varub babası müteveffâ-yı mezbûrdan müntakîl zıkr olunan emlak ve emvâl ve eşyası mezbûrdan taleb eyledikde dürlü 'illet ile virmeyüb ziyade gadr ta'addi eyledüğün ve bu bâbda hüccet-i şer'iyyesi olduğun bildürüb şer'le görülüb babasından müntakîl mezkûrun fuzûlî zabt eylediği emlak ve emvâl ve eşyası alıvrılmek bâbında hükm-i hümâyûnum ricâ itmeğün mahâllinde şer'le görülmek için yazılmışdır. Fî evâ'îli Receb 1155 (1/10 Eylül 1742)

Karaman Ahkâm Defteri (1 Nolu), 18/2

Karaman Vâlisine ve Konya Kazâsı Nâibine Hüküm ki, Mehmed nâm kimesne 'arzuhal idüb babası el-Hacc Ali nâm kimesnenin Konyalı el-Hacc Ahmed nâm kimesneden iki bin iki yüz on dört (2214) guruş alacağı olub almadın babası mezbûr fevt olmağla irs-i şer'le buna intikâl bu dahi ol vakitte sagır bulunmağla mezkûr el-Hacc Ahmed meblağ-ı mezbûrdan beş yüz on dört (514) guruşunu bunun vasisi ve 'ammisi el-Hacc Mehmed nâm kimesneye teslim ve bu dahi irişüb bâliğ ve da'vâya kadir oldukda bâkî kalan bin yedi yüz (1700) guruşunu da'vâ itmek üzere iken mezkûr Hacı Ahmed dahi fevt olmağla muhâlefâtını kabz iden kazâ-i mezbûrdan oğlu (boşluk) nâm kimesneden taleb eyledikde virmekde ta'allül ve gadr murâd eyledüğün ve bu bâbda Şeyhü'l-islâmdan fetevâ-yı şerife virildüğün bildirüb mücebince şer'le görülüb alvirülmek bâbında emr-i şerifim ricâ itmeğün şer'le görülmek için yazılmışdır. Fî evâhiri Cemâziyelâhir sene 1155(23-31 Ağustos 1742)

Karaman Ahkâm Defteri (1 Nolu), 54/1

Ber-veç-i Arpalık Niğde Sancâğı Mutasarrıfına ve Niğde Kadısına Hüküm ki Ümmü Gülsüm nâm hâturn südde-i saâdetime arzuhal edüb bunun Niğde sâkinlerinden zevcî seyyid İsmail nâm kimesne zimmetinde bin yüz elli senesinde hüccet-i şer'den iki kt'a memhur temessük mücebince yüz elli guruş alacak hakkı olub zevcî merkûm fevt oldukda terekesi Niğde kazâsı sâkinlerinden vereselere ve (boşluk) ve (boşluk) nâm kimesne ahz ve kabz edüb (...) merkûm hakkı müteveffayı mezbûrun terekesinde Vereseleri merkumlardan taleb ve almak istedikde virmekde teallül ve muhalefet ve ziyâde gadr ve taaddî eyledikleri bildürüb zabitleri ma'rifetiyle şer'le görülüb zevcî müteveffayı merkumun zimmetinde olan meblağı merkûm terekesi vaz'ıyyet olan veresesi mezbûrlardan bi't tamam tahsil ve alvirülmek icrâyı şer ve ihkâk-ı hâkk olunmak bâbında emri şerifim ricâ eylediğim ecilden veç ü meşruh üzere şer'le görülmek için yazılmıştır. Fî Evâhir-i Sâfer sene 1156/16-24 Nisan 1743.

⁹ Nesimi Yazıcı, Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Karahisâr-ı Şarkî Vakıfları

FERİDE YAZICI / AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ*

Vakıf Arapça va-ka-fe geçmiş zaman kipinden mastardır. Durma, durak, duruş gibi anlamları vardır. Terim anlamı ise: İnsanın sahip olduğu arazi, bina, para, mal gibi bir değeri maddi karşılık beklemeksizin, mülkiyetini Allah' a havâle edip yani insanların tasarrufundan çıkarıp, ondan elde edilecek gelir veya faydayı hukuki işlem sonucunda varlıkların faydasına sunmaktır¹.

İslam hukukunda vakıf, bir malın sürekli olarak bir gayeye tahsisidir ve bu özelliği vakfı Medeni Hukuktaki vakıf (tesis) anlayışından ayıran önemli bir özelliktir. Vakıf müessesesi, Türk-İslam kültür unsurlarından birini bu topluma mensup bir kişiyi harekete geçirecek onun şahsi mallarından bir kısmını kamu hizmeti görecektir kuruluşlara dönüştürmesi eylemidir². Yalın anlamıyla vakıf, hayır amacı ile belirgin bir varlığın diğer kişilere geçirilmesinin ya da kendince geri alınmasının durdurulması ve yasaklanması olarak tanımlanabilir. Vakfedilen varlık, artık Allah'a ait olmaktadır, el konulamaz, geri alınamaz, başkasına devredilemez, satılamaz, mirasa konu olamaz, yararı Allah'ın yarattıkları için kullanılacaktır, tek kişi için kullanılamaz³.

Yapılan tanımlara göre özetle vakıf: Bireyin taşınır, taşınmaz mallarını kendi irade ve istekleriyle mülklerinden çıkarıp yine kendileri tarafından belirlenen şartlara göre idare edilen kurumdur. Vakfın gelirlerinin nerelere harcanacağı yine vakfeden tarafından belirlenirdi⁴. Temel olarak insanlara faydalı olmayı hedefleyen vakıflar, zaman geçtikçe birçok kurum gibi müesseseleşmeye giderek temel ihtiyaçlarının yanında kültürel faaliyetlerde de bulunmaya başlamışlardır. Buna göre; Vakıf yapan kişiye vâkıf, bizzat kendisinden yararlanmak üzere bina ve müesseselere hayrât, bu müesseselerin ebedi olarak yaşaması ve topluma hizmet sunabilmesi için vakfedilen gelir kaynaklarına ise akarât denilmektedir⁵. Vakfın doğuşu hakkında farklı yaklaşımlar bulunmasına rağmen, insanlar arasında var olan yardımlaşma düşüncesiyle ortaya çıkmış olduğu ileri sürülmektedir⁶.

İslam dinini kabul etmelerinden sonra Türklerin ekonomik ve sosyal hayatlarında etkili bir rol oynamış bulunan vakıflar, sadece fakir ve

yoksullara yardım etmekle kalmamış, aynı zamanda fikir, kültür, irfan, uygarlık, estetik, sanat ve eğitim-öğretim boyutunun yanı sıra; mimarlık, bayındırlık ve şehircilik anlayışı üzerinde de derin izler bırakmıştır⁷. Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan devletin yıkılışına kadar vakıf kurumuna ziyadesiyle önem göstermiştir. Nitekim medreseler ve kütüphaneler gibi eğitim müesseseleri; hastaneler, kervansaraylar, hanlar, hamamlar gibi sağlık ve sosyal yardım müesseseleri; cami, mescit, tekke ve zaviye gibi dini yapılar hep vakıflar aracılığıyla ortaya çıkarılmıştır⁸. Osmanlı Devleti'nde tamamen hayrî amaçlı birçok vakfın kurulmasında şüphesiz başka etkenler de vardı. Bu etkenlerin başında, nihai hedeflere ulaşmada, toplumla devlet arasında hiçbir ayrılığın olmaması geliyordu. Her iki kesim de bu dünyada var olma çabasını, İslam'ı daha çok insana ulaştırma ve onun daha çok insan tarafından kabul edilmesinin sağlanmasında, dünyanın şekillendirilmesi ve canlandırılmasında görüyordu⁹. İslam dininin hakim olduğu Anadolu coğrafyasında vakıfların kurulması ve yaşatılması ilerleyen zamanlarda adeta zorunlu bir ihtiyaç gibi görülmeye başlanmıştır. Devlet vakıfların kurulması için bazen maddî destek sağladığı gibi onların hukuki işlemlerinin görülmesine de yardımcı olarak bu kuruma verdiği değeri bizlere göstermektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan 19358 numaralı Evkaf Defteri, Karahisâr-ı Şarkî Sancağı'nın H.1282/ 1866 yılları vakıf muhasebe kayıtlarını ihtiva etmektedir. Bu doğrultuda araştırmamız ancak adı geçen belgelerin incelemesi ile sınırlandırılmıştır.

Giresun Şebinkarahisar: Osmanlı Devleti padişahı Sultan II. Mehmed'in, Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirmesinden sonra bölgenin iskâna açılmasında vakıfların oldukça önemli bir rolü vardır¹⁰. Doğu Karadeniz'deki vakıfların ekseriyeti Fatih Sultan Mehmed Han'ın Trabzon'u fethinden sonraki (1461) dönemlerde üst düzey idareciler ve bölgenin önde gelen isimleri tarafından kurulmuştur. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî ve iktisadî gelişmişlikle paralellik göstermektedir. Bölgede idarecileri tarafından kurulan vakıfların çoğunluğu devlet mülkünden tahsis

* SBE, Yüksek Lisans Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

¹ Mustafa Güler, "Osmanlı Devletinde Vakıflar ve Vakıf Müessesesi" Osmanlı Teşkilatı Tarihi El Kitabı, (Ed.: Tufan Gündüz), Baskı 2, Grafiker Yayınları, Ankara 2003, s. 317.

² Bahaeddin Yediyıldız, "Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri", Vakıflar Dergisi, C.XX, Ankara 1988, s. 404.

³ Ahmet Hayri Durmuş, Vakıflar Muhasebesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 4.

⁴ Ersin Şahin, "Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Vakıfların Yönetişim Perspektifinden Değerlendirilmesi", Vakıflar Dergisi, S. 39, Haziran 2013, s. 10.

⁵ Yediyıldız, a. g. m., s. 404.

⁶ Erol Akı- Sevdâ Demirbilek, Sosyal ve Kültürel Hayatımızda Vakıflar ve İlgili Mevzuat, Beta Basım Yayın, İstanbul 1996, s. 1.

⁷ Ziya Kazıcı, İslami ve Sosyal Açısından Vakıflar, Marifet Yayınları, İstanbul, s. 8.

⁸ Akı - Demirbilek, a. g. e., s. 1.

⁹ Nazif Öztürk, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 20-21.

¹⁰ Mehmet Fatsa, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Vakıf Yoluyla İskân Metoduna Bir Örnek: Alucra'da Çağırğan Zâviyeleri", Vakıflar Dergisi, S. 36, Aralık 2011, s. 87.

edilerek inşa edilen (vakf-ı irsâdî) vakıflardır¹¹. Doğu Karadeniz’de yer alan ve asıl konumuz olan Şebinkarahisar, 19358 numaralı vakıf muhasebe defterinde Karahisâr-ı Şarkî Sancağı adıyla anılmaktadır. Bölge günümüzde Giresun’un bir ilçesidir ve 1933 yılında Giresun vilayetine bağlanmıştır. Bölgede kurulan vakıflar hakkında XIX. ve XX. yüzyıl öncesine ait arşiv kayıtlarından bilgi edine bilmemiz mümkün olmakla birlikte kurulmuş olan vakıfların bütününe ulaşmamız maalesef mümkün değildir. Bu nedenle incelememizde konu bütünlüğü açısından sadece belgede adı geçen sancağa bağlı kazalar ve vakıf eserleri, gelir ve gider kaynakları incelenebilmiştir. Belgelerde Karahisâr-ı Şarkî Sancağı’na bağlı Akşehir-abâd, Alucra, Gevezid, İskefsir, Koyulhisâr, Milas, Mindeval, Naiblü ve Suşehri kazaları yer almaktadır. Bu kazaları belirttikten sonra vakıf hizmetlerine göre çeşitlerini, gelir ve giderlerini aktarmaya geçebiliriz.

19358 Numaralı Vakıf Defterinin İçeriği: Vakıf gelirlerinin çoğunluğunu vakıf köy, mezra ve çiftlikler oluşturmaktadır. Vakıfların gider kalemleri ise eğitim, cami görevlileri, vakıfların bakımı ve onarımı, mütevellilerin ücreti, köprü inşa ve onarımı, zaviye şeyhi ve yemek masrafları gibi hususlardan oluşmaktadır. 19358 numaralı defterin içeriğinde Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti’ne bağlı olan Amasya ve Sivas’taki tekke, zâviye ve diğer vakıfların geçmiş senelerin bekâyasıyla 81 senesine mahsûben söz konusu sancağın evkâf müdürü ve mahkeme aracılığıyla müteveli, zâviyedâr ve mutasarrıfları ellerinde bulunan vakfiye ve berâtlarında yazılı bulunduğu şekilde muhâsabeleri görülmüş toplamında 16.978,5 guruşun 8660 guruşu düşürüldükten sonra geri kalan 8318 guruş evkâf müdürü aracılığıyla hazineye teslim olunacağına dair mart ve mayıs aylarının 1866 tarihinde mazbataası düzenlenerek takdim edilmiştir¹².

Karahisâr-ı Şarkî Vakıfları

Cami Vakıfları

19358 numaralı vakıf muhasebe defterine göre Karahisâr-ı Şarkî Sancağı’na bağlı kazalarında üç adet cami vakfı bulunmaktadır.

Arikmusa Karyesi Camii Vakfı: Milas Kazası’na bağlı Arikmusa Karyesi’nde bulunmaktadır. Belgede caminin tamir ve onarımı için Aşodi Karyesi Mâlikânesi’nden elde ettiği geliri ve Aşodi Karyesi Mâlikânesi Vakfı’nın mutasarrıfının 81 senesinin mart ayından şubat ayına kadar bir senelik muhasebesi görülmüştür. Buna göre vakfın Aşodi Karyesi’nden yarı hisse karşılığında elde ettiği gelir 450 guruştur. Bununla 100 guruşunu tamire, 70 guruşunu maaşa, 20 guruşunu diğer harcamalara ayrılarak toplamda 190 guruş gider masraflarına ayrılmıştır. Kalan 260 guruş ise vakıf mütevellilerine bırakılmıştır¹³.

Enalan Karyesi Camii Vakfı: Milas Kazası’na bağlı Enalan Karyesi’nde bulunmaktadır. Vakıf imamet ve hitabet vazifesi için Ahmed Efendi’ye 81 senesinde verilen para miktarının muhasebe kaydı tutulmuştur. Buna göre; Enalan Karyesi’nden dörtte bir hisse ile elde edilen 212,5 guruşun tamamı imam ve hitabet vazifesi olarak adı geçen kişiye verilmiştir¹⁴.

İspanapa Karyesi Camii Vakfı: Milas Kazası’na bağlı İspanapa Karyesi’nde bulunmaktadır. Vakıf imamlık vazifesi için Ahmed Efendi’ye 81 senesi martından diğer senenin şubatına kadar bir senelik verilen para miktarının muhasebe kaydı tutulmuştur. Vakıf, Çakmak Karyesi’nden elde ettiği 1200 guruşun tamamını imamlık vazifesi bedeli olarak ödemiştir¹⁵.

Zâviye Vakıfları

19358 numaralı vakıf muhasebe defterine göre Karahisâr-ı Şarkî Sancağı’na bağlı kazalarda on dokuz adet zâviye vakfı bulunmaktadır.

Buğra Baba Zâviyesi Vakfı: Gevezid Kazası’na bağlı Kızılcaviran Karyesi’nde bulunmaktadır. Vakfın mütevellisi Seyyid İbrahim’dir. Belgede vakfın mütevellisine ait birden fazla seneye ait muhasebe kaydı tutulmuştur. Buna göre; Buğra Baba Zâviyesi’nin 77 senesinde Kızılcaviran Karyesi’ne bağlı Duman mezrasından elde ettiği 300 guruş, gider masrafı 187,5 guruştur, kalan 187,5 guruş vakıf mütevellisine bırakılmıştır. Vakfın 78, 79, 80 ve 81 senelerindeki toplam gelir ve giderleri 77 senesi ile aynıdır. Kalan para ise müteveliye bırakılmıştır. Ayrıca bahsi geçen yılların toplam geliri 1500 guruş olduğu gider masraflarının 562,5 guruş ile kalan miktarın 972,5 guruş olduğu bununda vakıf kurucusunun oğullarına bırakılacağı belirtilmiştir¹⁶.

Çağırğan Baba Zâviyesi Vakfı: Alucra Kazası’na bağlı Feykas Karyesi’nde bulunmaktadır. Vakfın mütevellisi Mustafa ve İbrahim’dir. Belgede vakfın mütevellisine ait birden fazla yıllarda ki muhasebe kayıtları tutulmuştur. Buna göre; Çağırğan Baba Zâviyesi’nin 79 senesinin mart ayından şubat ayına kadar bir yıllık muhasebe kaydındaki geliri 2650 guruş, gider masrafı 1150 guruş, kalan 1500 guruş ise vakıf mütevellisine bırakılmıştır. Vakfın 80 senesindeki geliri 79 senesi ile aynıdır. Vakfın 81 senesindeki geliri ise 4100 guruş, gider masrafı ise 1250 guruş, kalan 2850 guruş müteveliye bırakılmıştır. Gider masrafı olarak geçen para miktarları vakıf mütevellisine bırakıldığı için kalan para miktarı sıfırdır¹⁷.

Çoban Ümmi Zâviyesi Vakfı: Suşehri Kazası’na bağlı Çobanlı Karyesi’nde bulunmaktadır. Belgede vakıf mütevellisi olan İbrahim’in 81 senesindeki muhasebe kaydı tutulmuştur. Buna göre;

¹¹ Necmettin Aygün, “Dinî Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler, Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S.22, Güz 2007, s. 67.

¹² BOA, EV.D., nr.19358, s.7-8.

¹³ BOA, EV.D., nr.19358, s.3.

¹⁴ BOA, EV.D., nr.19358, s.3.

¹⁵ BOA, EV.D., nr.19358, s.4.

¹⁶ BOA, EV.D., nr.19358, s.5.

¹⁷ BOA, EV.D., nr.19358, s.4.

vakfın toplam geliri 1600 guruş, gider masrafı 475 guruş, kalan 1125 guruş ise mütevelliyeye bırakılmıştır¹⁸.

Demirci Zâviyesi Vakfı: Alucra Kazası'na bağlıdır. Belgede vakfın 80 ve 81 senesi mütevellisi Mustafa ve Süleyman'ın muhasebe kaydı tutulmuştur. Vakıf gelirini Havarna Karyesi'nden elde etmektedir. Buna göre; 80 senesindeki toplam geliri 750 guruş, gider masrafı 285 guruş, kalan 465 guruş vakıf mütevellilerine bırakılmıştır. 81 senesinde ise toplam geliri 1550 guruş, gider masrafı 515 guruş, kalan 1035 guruş vakıf mütevellilerine bırakılmıştır¹⁹.

Demircili Zâviyesi Vakfı: İskefsir Kazası'na bağlıdır. Belgede Demircili Zâviyesi Vakfının muhasebe kaydı Kürtlos ve Edrin Zâviyeleri ile birlikte tutulmuştur. Vakfın mütevellileri İsmail, Halil ve Abdurrahman'ın 81 senesinde dörtte bir hisse itibarıyla toplam geliri 694 guruş, gider masrafı 244 guruş, kalan 450 guruş vakıf mütevellilerine bırakılmıştır²⁰.

Edrin Zâviyesi Vakfı: İskefsir Kazası'na bağlıdır. Belgede Edrin Zâviyesi Vakfının muhasebe kaydı Kürtlos ve Demircili Zâviyeleri ile birlikte tutulmuştur. Vakfın mütevellileri İsmail, Halil ve Abdurrahman'ın 81 senesinde dörtte bir hisse itibarıyla toplam geliri 694 guruş, gider masrafı 244 guruş, kalan 450 guruş vakıf mütevellilerine bırakılmıştır²¹.

Hacı Ali Bey Zâviyesi: Koyulhisar Kazası'na bağlı Kal'a-i Zîr (Aşağı Kale) Karyesi'nde bulunmaktadır. Belgede Hacı Ali Bey Zâviyesi Vakfı, Şeyh Hasan Abdal Zâviyesi Vakfı, Hacı Murad Zâviyesi Vakfı'nın mütevellileri için ortak muhasebe kayıtları tutulmuştur. 81 senesinin mütevellisi olan Yahya Efendi'nin mart ayından şubat ayına kadar ki muhasebesine göre vakfın toplam geliri 1487 guruş, gider masrafı 549,5 guruş, kalan 937,5 vakıf mütevellilerine bırakılmıştır. 81 senesinde vakfın mütevellisi olan Şeyh Mehmed ve Abdurrahman için tutulan muhasebe kaydına göre; vakfın toplam geliri 5091 guruş, gider masrafı 2091 guruş, kalan 3000 guruş ise vakıf mütevellilerine bırakılmıştır. Belgede ayrıca bütün senenin toplam geliri hesaplanarak toplamda 6578 guruş olduğu bununda 2640,5 guruşu giderlere ayrıldığı belirtilmiştir. Kalan 3937,5 guruş vakıf kurucusunun oğullarına bırakılmıştır²².

Hacı Murad Zâviyesi: Koyulhisar Kazası'na bağlı Kal'a-i Zîr (Aşağı Kale) Karyesi'nde bulunmaktadır. Belgede Hacı Murad Zâviyesi Vakfı, Şeyh Hasan Abdal Zâviyesi Vakfı, Hacı Ali Bey Zâviyesi Vakfı'nın mütevellileri için ortak muhasebe kayıtları tutulmuştur. 81 senesinin mütevellisi olan Yahya Efendi'nin mart ayından şubat ayına kadar ki muhasebesine göre vakfın toplam geliri 1487 guruş, gider masrafı 549,5 guruş, kalan 937,5 vakıf mütevellilerine bırakılmıştır. 81 senesinde vakfın mütevellisi olan Şeyh Mehmed ve Abdurrahman

için tutulan muhasebe kaydına göre; vakfın toplam geliri 5091 guruş, gider masrafı 2091 guruş, kalan 3000 guruş ise vakıf mütevellilerine bırakılmıştır. Belgede ayrıca bütün senenin toplam geliri hesaplanarak toplamda 6578 guruş olduğu bununda 2640,5 guruşu giderlere ayrıldığı belirtilmiştir. Kalan 3937,5 guruş vakıf kurucusunun oğullarına bırakılmıştır²³.

Koyun Baba Zâviyesi Vakfı: Alucra Kazası'nda bulunmaktadır. Vakfın mütevellileri Şeyh Yakub ve Şeyh Mustafa'dır. Belgede Şeyh Yakub ve Şeyh Mustafa'ya 81 senesinde verilen para miktarının muhasebe kaydı tutulmuştur. Buna göre vakfın toplam geliri 1250 guruş, gider masrafı 500 guruştur. Kalan 750 guruş vakıf mütevellilerine bırakılmıştır²⁴.

Kürtlos Zâviyesi Vakfı: İskefsir Kazası'na bağlıdır. Belgede Kürtlos Zâviyesi Vakfının muhasebe kaydı Demircili ve Edrin Zâviyeleri ile birlikte tutulmuştur. Vakfın mütevellileri İsmail, Halil ve Abdurrahman'ın 81 senesinde dörtte bir hisse itibarıyla toplam geliri 694 guruş, gider masrafı 244 guruş, kalan 450 guruş vakıf mütevellilerine bırakılmıştır²⁵.

Mehmed Abdal Zâviyesi Vakfı: Akşehir-abâd Kazası'na bağlı Hordek Karyesi'nde bulunmaktadır. Vakfın vaaz ve nasihat vazifesi için Mehmed Sadık Efendi'ye ait 80 senesinde tutulan muhasebe kaydına göre; vakfın toplam geliri 2250 guruş, gider masrafı Mehmed Sadık Efendi'nin hizmet etmesine karşılık 2250 guruş, geriye kalan para miktarı sıfır guruştur²⁶.

Molla Hamid Zâviyesi Vakfı: Karahisâr-ı Şarki'ye bağlı kasabada bulunmaktadır. Belgede Şeyh Yusuf Zâviyesi ile Molla Hamid Zâviyesi Vakfı'nın mütevellisi olan Şeyh Ali'nin 81 senesinin mart ayından şubata kadar bir yıllık muhasebesi ortak tutulmuştur. Vakıf gelirini birden fazla yerden tahsis etmektedir. Buna göre; dörtte bir hisse ile Yusuf Şeyh Karyesi'nden 131 guruş, dörtte bir hisse ile Muhlis Karyesi'nden 131 guruş, dörtte bir hisse ile Karaağaç Karyesi'nden 175 guruş, dörtte bir hisse ile Karaağaç Karyesi'nden 687 guruşla toplamda elde ettiği gelir 1124 guruştur. Gider masrafından 124 guruşu yemeğe, 200 guruşu maaşa, 50 diğer harcamalara ayrılarak toplamda ise 374 guruş harcanmıştır. Tüm harcamalardan geriye kalan 750 guruş ise vakıf mütevellisine bırakıldığı kaydedilmiştir²⁷.

Molla Himmeh Zâviyesi Vakfı: Karahisâr-ı Şarki'ye bağlı kasabada bulunmaktadır. Belgede Molla Hamid Zâviyesi Vakfı ile Şeyh Yusuf Zâviyesi Vakfı'nın mütevellisinin ortak muhasebe kaydı tutulmuştur. Vakfın 76, 77, 78, 79, 80 ve 81 senelerine ait farklı muhasebe kayıtları bulunmaktadır. Buna göre; 76 senesinde Bitrakıl (?) Çiftliği, bağı ve bahçesinden elde edilen 523 guruşun vakfın mütevellisi Mehmed'e

¹⁸ BOA, EV.D., nr.19358, s.6.

¹⁹ BOA, EV.D., nr.19358, s.4.

²⁰ BOA, EV.D., nr.19358, s.4.

²¹ BOA, EV.D., nr.19358, s.4.

²² BOA, EV.D., nr.19358, s.7.

²³ BOA, EV.D., nr.19358, s.7.

²⁴ BOA, EV.D., nr.19358, s.4.

²⁵ BOA, EV.D., nr.19358, s.4.

²⁶ BOA, EV.D., nr.19358, s.6.

²⁷ BOA, EV.D., nr.19358, s.2.

dua gyluk vazifesi için tamamı ödenmiştir. 77, 78, 79, 80 ve 81 senelerinin gelir ve giderleri birbirleriyle aynıdır. Bahsi geçen her bir senenin toplam geliri 500 guruştur ve gider masrafı olarak vakıf mütevellisi Mehmed'e du-gyluk vazifesi 500 guruş harcanmıřtır²⁸.

Salur Dede Zâviyesi: Suşehri Kazası'na bağlı Hn Karyesi'nde bulunmaktadır. Belgede vakfın mütevellisi olan Ebubekir'in 81 senesi martından şubat ayına kadar bir senelik muhasebe kaydı tutulmuştur. Buna göre vakfın toplam geliri 1850 guruş, gider masrafı 537,5 guruştur. Kalan 1313 guruş ise vakıf mütevellisine bırakılmıřtır²⁹.

şeyh Behll Hazretleri Zâviyesi Vakfı: Suşehri Kazası'na bağlı Baru Karyesi'nde bulunmaktadır. Belgede vakfın mütevellisi olan şeyh Halil'in seksen senesine ait muhasebe kaydı tutulmuştur. Buna göre; şeyh Behll Hazretleri Zâviyesi Vakfı Ağvanis Karyesi'nden 3100 guruş, Gmştiyet (?) Karyesi'nden 250 guruş, Barular Karyesi'nden 700 guruş, Mğrm Karyesi'nden 300 guruş, Sarı Yusuf Karyesi'nden 500 guruş ile toplamda 11150 guruş, gelir masrafı ise 5450 guruştur. Kalan 5700 guruş vakıf mütevellisine bırakılmıřtır³⁰.

şeyh Hasan Abdal Zâviyesi Vakfı: Koyulhisar Kazası'na bağlı Kal'a-i Zr (Aşağı Kale) Karyesi'nde bulunmaktadır. Belgede şeyh Hasan Abdal Zâviyesi Vakfı, Hacı Ali Bey Zâviyesi Vakfı, Hacı Murad Zâviyesi Vakfı'nın mütevellileri için ortak muhasebe kayıtları tutulmuştur. 81 senesinin mütevellisi olan Yahya Efendi'nin mart ayından şubat ayına kadar ki muhasebesine göre vakfın toplam geliri 1487 guruş, gider masrafı 549,5 guruş, kalan 937,5 vakıf mütevellilerine bırakılmıştır. 81 seneside vakfın mütevellisi olan şeyh Mehmed ve Abdurrahman için tutulan muhasebe kaydına göre; vakfın toplam geliri 5091 guruş, gider masrafı 2091 guruş, kalan 3000 guruş ise vakıf mütevellilerine bırakılmıştır. Belgede ayrıca bütün senenin toplam geliri hesaplanarak toplamda 6578 guruş olduğu bununda 2640,5 guruşu giderlere ayrıldığı belirtilmiştir. Kalan 3937,5 guruş vakıf kurucusunun oğullarına bırakılmıřtır³¹.

şeyh Yusuf Zâviyesi Vakfı: Karahisâr-ı şarkı'ye bağlı kasabada bulunmaktadır. Belgede şeyh Yusuf Zâviyesi Vakfı ile Molla Hamid Zâviyesi Vakfı'nın mütevellisinin ortak muhasebe kaydı tutulmuştur. Vakfın 76, 77, 78, 79, 80 ve 81 senelerine ait farklı muhasebe kayıtları bulunmaktadır. Buna göre; 76 senesinde Bitrakıl (?) iftliği, bağı ve bahçesinden elde edilen 523 guruşun vakfın mütevellisi Mehmed'e dua gyluk vazifesi için tamamı ödenmiştir. 77, 78, 79, 80 ve 81 senelerinin gelir ve giderleri birbirleriyle aynıdır. Bahsi geçen her bir senenin toplam geliri 500 guruştur ve gider masrafı olarak vakıf mütevellisi Mehmed'e du-gyluk vazifesi 500 guruş harcanmıřtır³².

şeyh Zâviyesi Vakfı: Mindeval Kazası'nda bulunmaktadır. Vakıf Fol ve Karayol karyelerinden gelirlerini elde etmektedir aynı zamanda vakfın mütevellileri Mustafa, Süleyman, Ali ve Osman'a ait çeşitli yıllardaki muhasebe kayıtları tutulmuştur. Buna göre; şeyh Zâviyesi Vakfı'nın 78 senesindeki toplam geliri 650 guruş, gider masrafı 232 guruş, kalan 412 guruş vakıf mütevellilerine bırakılmıştır. 79 senesindeki toplam geliri 682,5 guruş, gider masrafı 240 guruş, kalan 442,5 guruş vakıf mütevellisine bırakılmıştır. Vakfın 80 senesindeki toplam geliri 716,5 guruş, gider masrafı 199 guruş, kalan 517,5 guruş vakıf mütevellisine bırakılmıştır. Vakfın 81 senesindeki toplam geliri 800 guruş, gider masrafı 300 guruş, kalan 500 guruş vakıf mütevellisine bırakılmıştır. Bütün senelerin toplam geliri ise 2848 guruş, gider masrafı 974 guruş, kalan ise 1874 guruştur. Kalan paranın tamamı ise vakıf kurucusunun oğullarına bırakıldığı belirtilmiřtir³³.

Taşgun Abdal Zâviyesi Vakfı: Naıbl Kazası'na bağlı andır Karyesi'nde bulunmaktadır. Belgede vakfın mütevellisi olan Seyyid Mehmed'e ait iki yıllık muhasebe kaydı tutulmuştur. Buna göre; Taşgun Abdal Zâviyesi Vakfı'nın 80 senesinde yarı hisse karşılığında andır ve Lkn karyelerinden toplamda 700 guruş elde etmiş bunun 325 guruşunu gider masraflarına harcayarak geriye kalan 375 guruşu vakfın mütevellisine bırakılmıştır. Vakfın 81 senesindeki toplam gelir, gider ve mütevellisine ayrılan para 80 senesi ile aynıdır³⁴.

MÂLİKÂNE VAKIFLARI

19358 numaralı vakıf muhasebesi defterine göre Karahisâr-ı şarkı Sancağı'na bağlı kazalarında yedi adet mâlikâne vakfı bulunmaktadır.

Aşodi Karyesi Mâlikânesi Vakfı: Milas Kazası'na bağlı Arıkmusa Karyesi'nde bulunmaktadır. Belgede Aşodi Karyesi Mâlikânesi Aşodi Karyesi'nde bulunan caminin tamiri, onarımı ve vakfın mutasarrıfı Sahih'e harcanan paranın muhasebesi tutulmuştur. Buna göre vakfın; 81 senesinin mart ayından şubat ayına kadar bir senelik muhasebesi grlmştir. Vakfın Aşodi Karyesi'nden yarı hisse karşılığında elde ettiği gelir 450 guruştur. Bununda 100 guruşunu tamire, 70 guruşunu maaşa, 20 guruşunu diğer harcamalardır böylelikle toplamda 190 guruşu gider masraflarına ayrılmıştır. Kalan 260 guruş ise Aşodi Karyesi Mâlikânesi Vakfının mütevellisine bırakılmıřtır³⁵.

orak Mâlikânesi Vakfı: Gevezid Kazası'nda bulunmaktadır. Vakfın mütevellisi Ali'nin 81 senesinin mart ayından şubat ayına kadar bir senelik muhasebesi tutulmuştur. Buna göre; dörtte bir hisse karşılığında orak Karyesi'nden 350 guruş elde ettiğini ve bunun 125 guruşunu gider masraflarına, kalan 225 guruşunu vakıf mütevellisine bırakıldığı belirtilmiřtir³⁶.

Hamzalu Karyesi Mâlikânesi Vakfı: Milas Kazası'na bağlı Hamzalu Karyesi'nde bulunmaktadır. Vakfın mütevellisi

²⁸ BOA, EV.D., nr.19358, s.2.

²⁹ BOA, EV.D., nr.19358, s.6.

³⁰ BOA, EV.D., nr.19358, s.7.

³¹ BOA, EV.D., nr.19358, s.7.

³² BOA, EV.D., nr.19358, s.2.

³³ BOA, EV.D., nr.19358, s.5.

³⁴ BOA, EV.D., nr.19358, s.6.

³⁵ BOA, EV.D., nr.19358, s.3.

³⁶ BOA, EV.D., nr.19358, s.3.

Abdülvahid'e ait 80 ve 81 senesinin muhasebe kaydı tutulmuştur. Buna göre; 80 senesinin martından şubat ayına kadar bir senelik kaydında dörtte bir hisse karşılığında Hamzalı Karyesi'nden 175 guruş gelir elde edildiğini bunun 85 guruşunun gider masraflarına, kalan 90 guruşun vakıf mütevellisine bırakıldığını belirtmiştir. 81 senesi kaydında ise yarı hisse karşılığında Aşodi Karyesi'nden 450 guruş elde edildiğini bunun 190 guruşunun gider masraflarına, kalan 260 guruşun vakıf mütevellisine bırakıldığını kaydedilmiştir³⁷.

Hatun Mâlikânesi Vakfı: İskefsir Kazası'na bağlı Termise Karyesi'nde bulunmaktadır. Vakfın eczahân vazifesi ile Süleyman, Receb, Şaban, Ali, Abdülfettah adlı kişilerine ait iki senelik muhasebe kaydı tutulmuştur. Buna göre; 80 ve 81 senesinde elde edilen gelir ve giderler aynı olmakla birlikte beşte bir hisse ile Termise Karyesinden 210 guruş elde edildiğini bunun tamamının adı geçen kişilere bırakıldığını kaydedilmiştir³⁸.

Karataş Mâlikânesi Vakfı: İskefsir Kazası'nda bulunmaktadır. Vakfın mütevellisi Ali ve Haşim'e ait 80 ve 81 senesine ait muhasebe kaydı tutulmuştur. Buna göre; 80 senesinde Karataş Karyesi'nden elde ettiği 200 guruşun tamamını vakıf mütevellilerine harcanmıştır. 81 senesinde de Karataş Karyesi'nden elde edilen 200 guruşun tamamı vakıf mütevellilerine harcanmıştır³⁹.

Kızılcaviran Mâlikânesi Vakfı: Milas Kazası'na bağlı Kızılcaviran Karyesi'nde bulunmaktadır. Belgede vakfın mutasarrıfı ve mütevellisi olan Hüseyin'in 81 senesi martından şubat ayına kadar bir senelik muhasebe kaydı tutulmuştur. Buna göre; vakıf yarı hisse karşılığında Kızılcaviran Karyesi'nden 440 guruş elde etmektedir. Gider masrafı 140 guruş, kalan 200 guruş ise vakıf mütevellilerine bırakılmıştır⁴⁰.

Mihmân Kâtibi Mâlikânesi Vakfı: Akşehir-abâd Kazası'na bağlı Ahurcuk Karyesi'nde bulunmaktadır. Vakfın mütevellisi Hasan, Muharrem ve Mahmud'a ait 80 ve 81 senesinin muhasebe kayıtları tutulmuştur. Buna göre; 80 senesinde Ahurcuk Karyesi'nden 1155 guruş gelir elde ederek, gelir masrafının 405 guruş, kalan 750 guruşun vakıf mütevellilerine bırakıldığını kaydedilmiştir. 81 senesinin muhasebe kaydı 80 senesi ile aynıdır⁴¹.

Sonuç: Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan 19358 numaralı Evkaf Defterinden, Karahisâr-ı Şarkî vakıflarının incelemesini yaptığımızda, XIX. yüzyılın ikinci yarısında H.1282/1866 yılına ait vakıf muhasebe kayıtlarından Karahisâr-ı Şarkî Sancağına bağlı; Akşehir-abâd, Alucra, Gevezid, İskefsir, Koyulhisâr, Milas, Mindeval, Naiblü ve Suşehri kazalarını tespit edebiliyoruz.

Bu kazalarda; Arıkmusa Karyesi Camii Vakfı, Enalan Karyesi Camii Vakfı, İspanapa Karyesi Camii Vakfı, Buğrâ Baba Zâviyesi Vakfı, Çağırğan Baba Zâviyesi Vakfı, Çoban Ümmi Zâviyesi Vakfı, Demirci Zâviyesi Vakfı, Demircili Zâviyesi Vakfı, Edrin Zâviyesi Vakfı, Hacı Ali Bey Zâviyesi Vakfı, Hacı Murad Zâviyesi Vakfı, Koyun Baba Zâviyesi Vakfı, Kürtlos Zâviyesi Vakfı, Mehmed Abdal Zâviyesi Vakfı, Molla Hamid Zâviyesi Vakfı, Molla Himmeh Zâviyesi Vakfı, Salur Dede Zâviyesi Vakfı, Şeyh Behlül Hazretleri Zâviyesi Vakfı, Şeyh Hasan Abdal Zâviyesi Vakfı, Şeyh Yusuf Zâviyesi Vakfı, Şeyh Zâviyesi Vakfı, Taşgun Abdal Zâviyesi Vakfı, Aşodi Karyesi Mâlikânesi Vakfı, Çorak Karyesi Mâlikânesi Vakfı, Hamzalı Karyesi Mâlikânesi, Hatun Mâlikânesi Vakfı, Karataş Mâlikânesi Vakfı, Kızılcaviran Karyesi Mâlikânesi Vakfı, Mihmân Kâtibi Mâlikânesi Vakfı tespit edilmiştir.

Vakıfların çoğunluğu zâviye ve cami vakfı olmakla birlikte mâlikâne vakıfları ve yemek verilmesine yönelik vakıflar da bulunmaktadır. Vakıf gelirlerinin çoğunluğunu vakıf köy, mezra ve çiftlikler oluşturmaktadır. Vakıfların gider kalemleri ise eğitim, cami görevlileri, vakıfların bakımı ve onarımı, mütevellilerin ücreti, köprü inşa ve onarımı, zaviye şeyhi ve yemek masrafları gibi hususlardan oluşmaktadır.

Karahisâr-ı Şarkî'de cami vakfının giderleri toplamı, camide vaizlik, imam ve hatiplik, cüzhanlık, Yasin Hanlık vazifeleriyle sorumlu olan kişilere verilen para miktarları, caminin bakım ve onarımı gibi gider muhasebeleri tutulmuştur. Vakıflar içerisinde zâviye vakıflarının çokluğu dikkatimizi çekmektedir. Ayrıca belgede adı geçen zaviyelerin toplam gelir ve giderlerinin neler olduğu, ihtiyaç sahiplerine barınma ve yedirme gibi hizmetlere ne kadar miktar harcadığı da belirtilmiştir. Mâlikâne vakfı içinde toplam gelir ve gider hesaplamaları, sorumlularının kimler olduğu belirtilmiştir.

³⁷ BOA, EV.D., nr.19358, s.3.

³⁸ BOA, EV.D., nr.19358, s.4.

³⁹ BOA, EV.D., nr.19358, s.4.

⁴⁰ BOA, EV.D., nr.19358, s.3.

⁴¹ BOA, EV.D., nr.19358, s.6.

Avrupa Emperyalizminin Aşamaları: Osmanlı Akdenizi'nde Avrupa Ticareti

NECMETTİN AYGÜN / AKSARAY ÜNİVERSİTESİ*

Osmanlı Devleti, coğrafi konumunun uygunluğu nedeniyle uluslararası ticaret ile daima iç içe olmuştur. İhtiyaç duyulan ancak ülke içinde bulunmayan maddelerin dışarıdan temin edilmek istenmesi ve siyasî fayda elde etme amacıyla uluslararası politikada yer edinme düşüncesinin yanı sıra gümrüklerden hazineye önemli miktarlarda gelir gelmesi uluslararası ticaretin devamlılığını gerektirmiştir. Zira devletin coğrafyası üç eski kıtayı birbirine bağlar konumdadır. Tarihi kervan yolları ve bunlar ile irtibatlı limanlar Osmanlı coğrafyasında veya bu coğrafya çevresindeydi. Piyasada mal arzının mümkün olduğunca bol, kaliteli ve ucuz olması ekonomide takip edilen ana iktisadi ilke olduğundan, devlet kuruluşundan 1838'e kadarki süreçte ithal gümrük oranlarını düşük seviyede tutarak iç piyasayı rahatlatmayı hedeflemiştir.

Akdeniz'de insan yaşamı genelde zeytin, üzüm ve buğday'a bağımlıydı. Bilhassa ekmeğin ana maddesi olması buğdayın önemini artırmaktaydı. Sıklıkla görülen kuraklık ve salgın hastalıklar buğdayı önemli bir siyasî ve ekonomik meta haline getirmektedir¹. Bunun bilincinde olan Osmanlı, Akdeniz ve Karadeniz'de önemli buğday üretim sahalarını ele geçirmiş ve yönetmiştir. 1830'lara kadar bu trafiğin Osmanlı'nın denetiminde olduğunu söylemek mümkündür. XVIII. yüzyıla kadar dünya ekonomisinin ağırlık merkezi Akdeniz'di ve Doğu Akdeniz coğrafyasının hâkimi de Osmanlı Devletiydi. Geniş bir coğrafyaya sahip olmanın getirdiği önemli bir hammadde zenginliği söz konusuydu. Bu zenginlik iç ve dış ticareti, mübadeleyi gerektirmişti. "Arzı kıt talebi bol" veya "ucuz, zengin hammadde kaynağı" görüntüsü veren Osmanlı ekonomisinin bu yönü yabancı devletlerin dikkatlerini her daim Osmanlı coğrafyasına yönlendirmiştir.

1486'da Ümit Burnunun keşfi ile uluslararası ticaret yolları yer değiştirmeye başlayınca Osmanlı Devleti ticaretten elde ettiği vergi gelirlerini kaybetmemek ve bir önlem olarak Batılı devletleri Akdeniz ticaretine çekmek için yeni stratejiler geliştirmiş, 1535'ten itibaren Avrupa devletlerine verilmeye başlanan kapitülasyonlar bu bakımdan araç olarak kullanılmıştır. XVII. yüzyıla kadar Akdeniz taşımacılığında/ticaretinde Venedik ve bir

ölçüde Fransa'nın üstünlüğü söz konusuydu. Uzakdoğu malları genelde Osmanlı topraklarından geçerek Venedik'te birleşir ve buradan Avrupa'ya dağıtırdı. XVIII ve XIX. yüzyıllarda sanayiye dönük hammadde üretimi ve bu üretime dayalı ihracatta önceki dönemlere oranla önemli artışlar görülmesine rağmen², Coğrafi Keşiflerin Avrupa devletlerini açık deniz ticaretine sevk etmesi, Avrupa ile Osmanlı limanları arasında gerçekleşen taşımacılığın Dünya geneline göre önem kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. 1600-1750 arasında Dünya ticaretinde fiziksel genişleme söz konusuydu ve bazı bölgelerde ticarî işlem hacmi büyümekte iken bazılarında durgunluk veya gerileme yaşanabiliyordu. Bu münasebetle, XVIII. yüzyılda İngiltere'nin sömürgeleriyle yapmış olduğu ticaret, toplam dış ticaretinin üçte birine ulaşmıştı³. İngiltere, Fransa ve Hollanda açısından Akdeniz ticareti XVII. yüzyılda işlem hacmi olarak gittikçe büyümekle birlikte, Dünya ticaretine göre küçülmekteydi. XVI. yüzyılın sonunda veya XVII. yüzyıl başlarında Doğu Akdeniz ticareti Fransa'nın toplam dış ticaretinin %50'sini oluşturuyor iken, bu durum 1789'da %5'e gerilemişti. İngiltere için düşüş daha keskindi. XVII. yüzyılın ortasında %10'dan XVIII. yüzyılın sonunda %1'e. Böylece XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Fransa ve İngiltere'nin Doğu Akdeniz ile olan ticareti, ilgili devletlerin toplam dış ticaretinde %10'un altına düşmüş durumdaydı. Meselâ, 1710-1790 yılları arasında Marsilya limanına giren gemi sayısında Atlantik'ten gelen gemiler ile Akdeniz'den gelen gemiler, yüzyılın ilk yarısında başa baş iken, yüzyıl ortalarından itibaren ve bilhassa 1770'lerden sonra Atlantik'ten gelen gemiler ezici oranda farkı açarak, sayıca üstün konuma gelmişti⁴. Yani yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte okyanus ticareti, dünya ticaret ve taşımacılık ilişkilerinin merkezine yerleşmeye başlamıştır. Bu durum ilgili devletler ve bilhassa İngiltere açısından bir gerilemenin değil; ekonomik ilişkiler ağının okyanuslara doğru yer değiştirmesinin işaretidir. Bu bağlamda 1782-1796 süresinde İspanya'dan, İspanya'nın Amerika kıtasındaki sömürgelerine gerçekleşen ihracat dört kat; kolonilerden İspanya'ya olan ithalat ise %1000 oranında, olağanüstü derecede artmıştı⁵. Ticaret ve taşımacılık ilişkilerinde ortaya çıkan bu esaslı gelişme, Avrupa'da bir dizi sektörde mamul mal üretiminin fabrikalaşma sürecine girmesi

* Prof. Dr. Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Fernand Braudel Yönetiminde Akdeniz, (Çev: N. Erkut-A. Derman), İstanbul 2015, s.31.

² Genç, Devlet ve Ekonomi, s.99-152.

³ Hobsbawm, Sanayi ve İmparatorluk, s.49, 135.

⁴ Eldem, French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century, p.21.

⁵ Pearce, "British Trade with the Spanish Colonies, 1788-1795", p.233.

sonucu seri üretimin artmasıyla daha fazla ham maddeye ihtiyaç duyulması ile ilişkilidir. Benzer gelişmeler neticesinde XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devletinin Avrupa ile olan iktisadî ilişkilerinde ciddi bir canlanma yaşanmıştı. Bununla birlikte, en azından yüzyıl sonuna kadar olan süreçte Osmanlı Devletinin Avrupa ile olan ticaret ve taşımacılık ilişkileri yerine, kendi limanları arasındaki bağlantıların daha yoğun olması söz konusudur. Osmanlı limanları İskenderiye, İzmir, Selanik ve İstanbul arasındaki taşımacılık aynı limanlardan Avrupa'ya yapılan taşımacılığa göre daha önemli hâle gelmişti: 1785'te İskenderiye'ye ulaşan veya buradan ayrılan 552 Avrupa gemisinin sadece 67 tanesi (%12,1) Avrupa ile ticaret yapmakta iken, geriye kalan 485'i (%87,9'u) Osmanlı limanları arasında ticaret ve taşımacılık yapılmaktaydı⁶. Yani XVIII. yüzyıl ortaları ile birlikte Osmanlı'nın kendi iç arz ve talebi önemli bir ekonomik pasta oluşturmaktaydı. XVIII. yüzyıl başlarından yüzyıl sonuna kadar Akdeniz ve onunla irtibatlı limanların ticaret hacimlerinde büyüme gerçekleşmiştir. Bu bağlamda İskenderiye, İzmir, Selanik ve İstanbul limanları üzerinden Avrupa ve Rusya ile ekonomik faaliyetler önemli seviyelerde devam etmiştir. 1774 sonrasında Karadeniz ulaşımının ilkin Rus daha sonra da Avrupalılara açılması, yabancıların Doğu'ya yönelmeleri için yeni iktisadî fırsatlar sağlamıştı. Bu sayede Avrupa sermayesi yeni bir yayılma sahası daha bulmuş oluyordu. Napolyon Savaşlarına kadar Avrupa ile gerçekleşen deniz taşımacılığı genelde Avrupalı girişimciler tarafından yürütülmüştür. XVIII. yüzyılın sonunda İskenderiye ile İzmir arasındaki ticaret ve taşımacılığın %78'i yabancıların elindeydi⁷. Kısacası XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı merkezli uluslararası ticaret ilişkilerinin yapısı, Klasik Dönem ile benzerlik göstermeyecek derecede farklılaşmış durumdaydı. Bu dönüşümü kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür.

XV. yüzyıl ve öncesindeki zayıf merkezî devlet örgütlerinin aksine XVI. yüzyıl başlarından itibaren İngiltere, Fransa ve İspanya'da iç barışın sağlanarak güçlü merkezî krallıkların kurulması, bu devletleri Avrupa'da ve Avrupa dışında yayılma siyaseti uygulamaya yöneltmişti. Denizaşırı keşifleri de kapsayan bu gelişme Avrupa'nın coğrafi olarak genişlemesine yol açmıştı. Habsburglar ile gerçekleşen savaşlar ile belirlenen siyasî ve askerî konjonktür Osmanlı Devletinin ilk önce Fransa (1835), sonra da İngiltere'ye (1580) kapitülasyon vermesine yol açmıştır. Kapitülasyonlar ile birçok siyasî ve iktisadî imtiyaz elde eden batılı devletler ve onların bayrağı altında ticaret yapan diğer Avrupalı küçük devletler, Osmanlı egemenliğindeki alanlara

girerek Osmanlı ekonomik yapısının değişmesine yol açmışlardır. Gelişmeler aynı zamanda Akdeniz'in kadim tüccar devletlerinin; İtalyanların aleyhine olmuştur. Geç Ortaçağ'da dünya ticaretinin merkezi olan Akdeniz, XVI ve XVII. yüzyıllarda Portekiz ve Hollanda'nın öncülüğünde gelişen okyanus ticareti nedeniyle önem kaybetmeye başlamıştı. XVII. yüzyılın genelinde Osmanlılar ile savaş halinde olmasından dolayı Venedik'in Doğu Akdeniz'deki ticareti gerilemişti. İngiltere ve Fransa'nın kendi tekstil endüstrilerini geliştirmeleri İtalyan devletlerinin bu pazarları kaybetmelerine ve pazarın Kuzey İtalya ve Güney Almanya ile sınırlanmasına yol açmıştı. Hollanda, Amsterdam'ı baharat antreposu ve diğer malların piyasası haline getirmişti. Bu durum en çok Almanya'ya kadar satış yaparak Akdeniz'de baharat ticaretini elinde tutan Venedik'i etkilemişti. 1628'e gelindiğinde doğudan baharatın tedariki ve Avrupa'ya dağıtımı İngiliz ve Hollandalılar tarafından gerçekleştirilir olmuştu⁸. Girit Savaşı (1645-1669) nedeniyle bozulan ilişkiler karşısında Venedik, kısmen kendi gemilerini kısmen de İngiliz, Fransız ve Hollanda gemilerini kullanarak Akdeniz ticaretinde yer alma gayretinde olmuştur.

Hollanda, ilk kez Temmuz 1612'de Osmanlı Devletinden ticarî imtiyaz elde edebilmiş olmakla birlikte, XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ve bilhassa 1590'larda Hollandalı tüccarlar Kıbrıs, Kahire, Suriye limanları, Halep ve İstanbul, (1650'lerde ise İzmir) ile ticaret yapmaktaydılar. Osmanlı coğrafyasından pamuk, pamuk ipliği, tiftik, sof, yün, ipek, baharat, kahve, deri ve halı alınmakta, karşılığında Londra ve Flemenk çukası gibi kaliteli yünlüler ile şeker ve kahve gibi koloni ürünleri getirilmekteydi. XVII. yüzyılın ortalarında ise mübadeleye konu olan malların kompozisyonu çoğunlukla tekstillere dayalı olacak şekilde sınırlanmaya başlamıştı. Yüzyılın ortalarında Lieden ve Haarlem'deki lüks Hollanda yünlü dokumalarında kullanılan tiftik için Anadolu en önemli tedarik sahası olmuştu. Yüzyılın ikinci yarısında yünlü dokuma sanayileri için gerekli olan yün, İspanya ve bilhassa Batı Anadolu'dan sağlanmaktaydı. 1670'lerde Hollanda, Anadolu yününün önemli bir ithalatçısıydı ve İngiliz rekabetine rağmen Hollanda, Osmanlı dokuma ham maddelerini Batı Avrupa'ya aktaran ana ithalatçı olmuştu. XVII. yüzyılın ortalarına veya 1670'lere kadar Hollanda'nın Doğu Akdeniz ile olan ticareti İngiltere ile başa baş veya bazen önde olacak şekilde devam etmekte iken, aynı yüzyılın son çeyreğinde İngiltere piyasaya hâkim olmuştu⁹. 1680'lere kadar İngiliz ve Hollandalılar Doğu Akdeniz'de Venedik ve Fransız ticaretinin büyük bir bölümünü ele geçirmişlerdi. Bu yıllarda İngiliz ve Hollanda çukaları Fransa çukalarından daha kaliteliydi.

⁶ Panzac, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18th Century", p.197, 202.

⁷ Panzac, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire", p.202.

⁸ Venedik menşeli 1628 tarihli rapor için bkz. İnalçık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış", s.31.

⁹ Ayrıntısı için bkz. Bulut, "The Role of the Ottomans and Dutch in the Commercial Integration Between the Levant and Atlantic in the Seventeenth Century", p.201-216.

Akdeniz ticaretine, daha ziyade korsan olarak giren İngiliz ve Hollandalılar, Okyanus ticaretinden edindikleri deneyimler ve hükümetlerinden aldıkları destekler ile Akdeniz'deki Fransız ticaret üstünlüğünü kırmayı başarmışlar, 1636'dan sonra ise bas-kın olmaya başlamışlardı. İngilizler, bu tarihten sonra Osmanlı Devletiyle olan ticarete diğer Avrupalı rakiplerine göre üstün hâle gelmişlerdi. Ancak, Ortadoğu'yu kargaşaya sürükleyen Canbuladoğlu isyanı¹⁰ gibi Celalî isyanları Osmanlı coğrafyasındaki ekonomik istikrarı engellediği gibi ticarete maliyetlerin artmasına ve vergi memurlarından kaynaklanan yolsuzluklara yol açmıştı. Benzeri etkenler neticesinde İngiltere, alternatif yollara (Rusya'ya) yönelmiş; Fransız ve Venediklilerin ticarî hâkimiyetinde olan Halep gibi merkezler yerine İzmir gibi yeni tanınan merkezlerde tutunmayı tercih etmişti¹¹. İngiliz yerli dokumacılığının, yün hariç, bütünüyle ham madde ithalatına bağlı olması örneğinde, gelişmekte olan Avrupa sanayileri ham madde aramak için Osmanlı limanlarına dolmuşlardı. XVII. Yüzyılda bilhassa İngiltere, ülkenin kuzeybatısında yer alan Lancaster'de gelişmekte olan pamuklu dokuma sanayisini beslemek için Batı Anadolu'dan yoğun şekilde pamuk ve pamuk ip-liği satın almaktaydı. Ham yün, tiftik, ipek, balmumu, sıgır derisi ve sahtiyan Avrupa'ya ihraç edilen diğer ürünler arasındaydı. Karşılığında genelde kaliteli ve ucuz yünlü dokumalar (çuhalı: Londra yünlüleri, Nimes şayakları, Languedoc'un mahut çuhası), kurşun, kalay, demir, kâğıt, cam ürünleri ve Doğu Hindistan Kumpanyasının Asya'dan getirdiği şeker ve baharat gibi eşya ithal edilmekteydi. Venedik dokumalarının, bilhassa yünlü kumaşların pahalılığı karşısında nispeten daha ucuz ve kaliteli, aynı zamanda renk çeşitliliğine sahip olan İngiliz ve Fransız dokumaları, 1640'larda ve bilhassa XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı piyasasını ele geçirmişlerdi. XVII. yüzyılda İngiltere, Doğu Akdeniz'de Venedik'in etkinliğini devre dışı bırakmayı başarabilmişti. Hollandalılar ise İngilizlere rakip olacak etkinliğe ulaşamamışlardı.

Fransa, Doğu Akdeniz'de İngiltere ve Hollanda ile rekabet eden tek devletti. Bununla birlikte, Fransa'nın doğu iskelelerindeki ticaret hacmi ancak 1680'lerden sonra ilerleme imkânı bulabilmiştir. 1670 yılında Levant Kumpanyası'nın, 1685 yılında ise Akdeniz Ticaret Kumpanyası'nın kurulması bu ilerlemede etkiliydi. Bu tarihten 1789 Fransız İhtilaline kadar Doğu Akdeniz ticaretinde hâkim devlet Fransa olmuştur. 1683 Viyana Kuşatması ve sonrasında on altı yıl devam eden savaş, Fransa'nın yararına olmuştu. Mısır ile İstanbul arasında ticareti ve taşımacı-

lığı yapılan hububat, pirinç ve kahve Venedik gemileri ile taşınmakta iken, Venedik'in Osmanlı ile savaşa girişmesi neticesinde bu kârlı ticaret Fransa'ya kalmıştı. Doğu Akdeniz'de Fransa'nın etkinliği artarken İngiltere'nin etkinliği ise gerilemekteydi. 1680'de 27771 top olan kumaş ihracatı 1683-88 yılları arasında ortalama 14950 top seviyesine gerilemişti. 1689'da İngiltere ile Fransa arasında başlayan savaş İngiltere ticaretini iyice sıkıntıya sokmuştu. XVII. yüzyıl sonlarına doğru korsanlık hareketleri bağlamında Akdeniz'de İngiliz ve Fransız gemileri arasındaki rekabet şiddetlenmişti. 1693'te Doğu Akdeniz'e gitmekte olan ve 80 gemiden oluşan İngiliz konvoyu Fransızlar tarafından ele geçirilmiş ve gemilerin bir kısmı batırılmıştı. Fransız donanması Manş ve Akdeniz'e hâkim duruma gelmişti. Yüzyıl sonuna kadar tüm denizlerde 1400 kadar İngiliz gemisi batırılmıştı. Bu gelişme yanında Osmanlı idarecilerinin Fransa çıkarlarını koruması Doğu Akdeniz'deki İngiliz etkisini azaltan başka bir durumdu. Benzer şekilde Hollanda gemileri de Fransız gemilerinin saldırılarına maruz kaldıkları gibi, doğuya gönderdikleri yünlüler artık daha kaliteli üretilen Fransız yünlüleri karşısında pazar bulmakta zorlanmaktaydı. Neticede XVII. yüzyıl sona ererken Venedik ticaretinde kesin düşüş, İngiliz ve Hollanda ticaret hacminde de ciddi azalma yaşanmıştır. 1695'ten sonra İstanbul başta olmak üzere İngiliz tüccarlar bir müddet daha Osmanlı limanlarında etkin olmaya devam etmişlerdir. Fransa'nın İspanya Veraset Savaşlarının ikinci devresine (1702-1714) katılması Fransız ticareti üzerinde olumsuz etki yaratmış ve bu durum İngiliz ticaretinin XVIII. yüzyılın ilk 15 yılına kadar etkili şekilde devam etmesini mümkün kılmıştır¹². İngiltere'nin 1699 Karlofça Antlaşması'nda arabuluculukta bulunması, Bâb-ı Âli üzerindeki itibarını artırmış ve bu durum onların Doğu Akdeniz'deki ticaretlerine de olumlu yansımıştı. 1714 Rastatt Barışı'ndan sonra Fransız ticareti tekrar yükselmeye başlamış; kısa bir süre sonra Doğu Akdeniz'in Batı ile olan ticaretinde üstünlük Fransa'ya geçmişti¹³. Ancak Dünya genelinde ekonomik avantaj İngiltere'den yanaydı. 1688'de Fransa'nın Hollanda'ya savaş açması, 1689'da İngiltere ile Fransa savaşına dönüşmüştü. Fransa, coğrafi büyüklüğü ve artan üretim hacmi ile hem ekonomik olarak ve hem de askerî donanım olarak bu yıllarda İngiltere'den üstün olmasına rağmen birleşik Hollanda-İngiltere deniz gücü karşısında, 1694 Barfleur Savaşı'nda yenilmiştir. Bu savaş denizlerde İngiliz askerî hâkimiyetinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Karada Fransa, denizlerde ise İngiltere güçlüydü. Koloni ticaretinde üstünlük kurma işin diğer bir rekabet sahasıydı. Sonunda İngiltere ve Fransa ile bunların taraftarı olan devletler Yedi Yıl Savaşları'nda (1756-63) bir

¹⁰ Griswold, Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611, İstanbul 2000.

¹¹ İngiliz tüccarının Halep'te karşılaştıkları piyasa şartları, çekirge saldırıları ve salgın hastalıklar gibi gelişmeler hakkında bkz. Ambrose, "English Traders at Aleppo (1658-1756)", pp.246-267.

¹² Bu bağlamda 1740' kadar İngiltere, Levant limanlarından (İzmir, İskenderun, Kıbrıs, Adalar Denizi vb) önemli miktarlarda ipek almaya devam etmiştir, bkz. Ülker, İzmir Şehri Tarihi I, s.48-56.

¹³ Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I, I. Bölüm; Goffman, İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650 ve Mantran, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, C.II, s.111-173.

kez daha karşı karşıya gelmişlerdi. Bu savaş kolonilerde ve Kara Avrupa'sında gerçekleşmişti. Neticede İngilizlerin Okyanus ticaretlerindeki hâkimiyeti pekişmiş ve bu durum ilerleyen dönemlerde bu şekilde kalmıştı. Dolayısıyla Fransa için Kara Avrupa'sı ve Akdeniz ile olan ticaret ilişkileri XVIII. yüzyılda daha da önem kazanmıştı.

Yüzyıl başlarında İngiltere, Osmanlı Devletine gönderilen ince ve kaliteli yünlülerde pazarı elinde tutmakta iken, değersiz kumaşlarda veya ikinci kalitede yünlülerde piyasa Fransa'nın elindeydi. Fransız üreticiler De La Motraye'ye göre, Tournefort'un aşağıdaki gözlemlerinde de görüldüğü gibi, Midilli Adası ile diğer adalar ve sahil boylarından topladıkları kötü kalitede ancak sudan ucuz Osmanlı yünlülerini satın almakta; Fransa'nın kendi yünü ile karıştırarak elde ettikleri yünden imal ettikleri kumaşları muazzam miktarlarda Türkiye'ye satmaktaydılar¹⁴. 1701'de Avrupalılar İzmir gibi Anadolu limanlarından İran ipeklileri, Ankara ve Beypazarı keçisi kılı (tiftik) iplikleri, pamuk ipliği, ham pamuk, ince yünler, kırma yünler ve Midilli yünleri, afyon, arapzamlı, kitre, kırmızıböceği, çivit, kırmızı boya odunu, bakam ve bakır pası almaktaydılar. Ege Adalarından Girit'ten ise zeytinyağı (1699'da adadaki zeytinyağının üçte ikisini sabun yapmak amacıyla Fransa satın almıştı), yün (ada yünü sadece kaba dokumalarda kullanılmaya uygundu), ipek, şarap, bal, balmumu, peynir ve laden zamlı; Naksos'tan zımpara; Amargos'tan zeytinyağı, şarap ve tahıl; Skinos'tan buğday (1700'de ada buğdayı Fransa tarafından ithal edilmişti); Santorini'den şarap ve pamuklu bez; Mikonos'tan şarap, tahıl, ipek, pamuk; Kitnos'tan ipek; Keos'tan kumaş ve meşe palamudu; Andros ve Tinos'tan ipek (1700'de Tinos ipeğinin tamamına yakını Fransa satın almıştı); Sakız'dan ipek, sakız, bal ve balmumu; Samos'tan meşe palamudu ve buğday ithal etmekteydiler. Karşılığında mesela Fransa'dan Languedoc kumaşları, Beauvais ince şayakları, Nimes şayakları, Pinchina gibi kaliteli/ince dokuma yünlüler ile Floransa satenleri (pamukluları), kâğıt, ince kalay ve kaliteli çelik gibi eşya gelmekteydi¹⁵.

1720'lerden sonra esasen tekstile (yünlü dokumalara) dayalı olan ticarî üstünlük Fransa'ya geçmiştir. 1720'lerden 1760'lara kadar Fransa'nın Doğu Akdeniz'e olan kumaş teslimatı dört katına çıkarken İngiltere'nin kumaş teslimatı yarı yarıya inmişti. Nitekim İngiltere 1720'lerde İstanbul'a 1000 balya, 1750'de ise 400 balya kumaş gönderebilmişti. Benzer şekilde, bir tahmine göre İstanbul'da Hollanda'nın kumaş satışı, 1720'lerde 100

balya iken, 1740'larda 50 balyaya düşmüştü¹⁶. Yüzyılın ikinci yarısında İzmir limanına gelen gemilerin yarısından fazlası Fransız bandıralıydı. Fransızları İngiliz, Hollanda ve Dubrovnikli tüccarlar izlemekteydi. 1770'lerde İstanbul'un Batı ile olan ticareti çoğunlukla Fransız tüccarlar tarafından yürütülmekteydi: %44,1'i Fransa, %24,4'ü İngiltere, %14,1'i Hollanda, %9,4'ü Venedik, %3,5'i Rusya ve %2,9'u Trieste¹⁷. Yüzyıl sonlarında Fransızların İskenderiye'de 4, Selanik'te 9, İstanbul'da 11, İzmir'de ise 29 ticarethaneleri bulunmaktaydı. 1776-78'de Fransızlar İstanbul'un toplam ticaretinin %44,1'ini, İzmir'in %49,9'unu ve Selanik'in %59,4'ünü ellerinde tutmaktaydılar. Fransa'yı İngiltere takip etmekteydi¹⁸. 1780'lerde Fransa, Osmanlı dış ticaretinin %50-60'ını karşılamaktaydı. 1750-1790 tarihleri arasında Osmanlı Devletinin Fransa ile olan ihracat ve ithalatının %30 civarındaki kısmı İzmir Limanıyla gerçekleşmekteydi¹⁹. 1726 ile 1789 arasında Fransa (Marsilya) ile Levant arasındaki ticaret hacmi yıllık ortalama 22,5 milyon livre olmasına rağmen, savaş dönemleri hariç, yüzyıl boyunca sürekli bir büyüme söz konusuydu. 1720'lerde 20 milyon, yüzyıl sona ererken 50-60 milyon livre. Osmanlı limanlarından Fransa yönüne olan mal ihracatı 1730'larda 16 milyondan 1788'de 36,4 milyon livreye çıkmıştı.

Yüzyıl sonuna gelindiğinde İngiltere ve Fransa'da gelişmekte olan pamuk sanayilerinin taleplerine bağlı olarak, mesela 1785'te, Levant'tan Fransa'ya götürülen malların yarısı işlenmiş pamuktan oluşmaktaydı²⁰. XIX. yüzyıl başlarına kadar İzmir limanından ihraç edilen en önemli ürün pamuktu. İzmir Limanı daha ziyade Marsilya ile karşılıklı ticarete bulunmaktaydı. 1750'lerde her yıl ortalama olarak 8270 balya pamuk ihraç edilmiş iken, 1788'de 26402 balya ihraç edilmişti. İzmir'den İhracat 1788-1820 yılları aralığında yıllık ortalama 70000 balyaya yaklaşmıştı. Ham pamuk, tütün, yün, iplik, tiftik, kökboyası, keten tohumu, meşe palamudu, gül yağı, afyon²¹, meyan kökü, mazi, şimşir ağacı, şap, balmumu, incir, üzüm, deri, ipek iplikleri, kuru meyve ve hububat Avrupa'ya ihraç edilen Osmanlı ürünleri arasında başı çekmekteydi. Aydın ve çevresinde üretilen pamuk Adana ve Suriye pamuğuna nispetle daha kaliteli kabul edilmekteydi²². XVIII. yüzyılda tekstil sanayisinin ipek yerine pamuk ve pamuklu ürünlere kaymasının yanı sıra Fransa'da üretilen ipekli dokuma sanayinin gelişmesi ve Avrupa'nın ipek ihtiyacını İtalya'nın kaliteli ipeği ile karşılaması Avrupa yönüne gerçekleşen Levant ipek ticaretinin gittikçe gerilemesine yol açmıştır.

¹⁴ Zinkeisen, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C.V, s.239.

¹⁵ Tournefort Seyahatnamesi 2008, Birinci Kısım, s.61-275, İkinci Kısım, s.248.

¹⁶ Eldem, French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century, p.42.

¹⁷ Eldem, French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century, p.28.

¹⁸ Panzac, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire", p.192.

¹⁹ Martal, İzmir'de Sanayileşme, s.72.

²⁰ Davis, "English Imports from the Middle East, 1580-1780", pp.203-204.

²¹ Afyon ve Uşak taraflarında yetişen afyon, İzmir limanı vasıtasıyla Amerikan ve İngilizler tarafından Çin ve Hindistan'a satılmak üzere ithal edilmekteydi, bkz. Cunningham, "A Report on the Levant Trade in 1812", p.51.

²² Bununla birlikte en iyi ham pamuğun Güney Amerika Kıtasının kuzeydoğusunda yer alan ve bir zamanlar Fransa ve Hollanda sömürgeleri olan Cayenne (Guyana), Surinam, İssequibo, Demerara ve Karayip Denizinde yer alan Santo Domingo ve civar adalarda yetiştiği kabul edilmektedir. Avrupa Anadolu ve Makedonya pamuğunu ise daha çok kaba pamuklu dokumalar ile kumaşların atkı kısmı için tercih edilirdi, bkz. Dumbell, "Early Liverpool Cotton Imports and the Organisation of the Cotton Market in the Eighteenth Century", p.370.

Fransız İhtilâli'nden kısa bir süre önce, 1786-87'de, Akdeniz ticareti ve taşımacılığında Fransa 5268 gemi ve 729.340 ton taşıma kapasitesi ile ilk sırada yer almaktaydı. Ancak gemilerin az bir kısmı Doğu Akdeniz, çoğunluğu ise Atlantik ve Kuzey Avrupa ticaretine katılmaktaydı. Fransa'yı 2350 gemi ile beş İtalyan şehir devleti takip etmekteydi. Üçüncü sırada 1202 gemi ile İspanya yer almaktaydı. Ancak İspanya Sicilya ve Malta'nın ötesine; Doğu Akdeniz ticaretine nadiren katılmaktaydı. Dördüncü güç Adriyatik'te Trieste merkezli Habsburglar'dı ve 1780 sonlarında 1142 gemiye sahiptiler. Gemileri İtalyan gemileri kadar büyük olmayıp ortalama 74 ton hacimliydi. Genelde Adriyatik ile İtalya Yarımadası'ndaki limanlar arasında iş yapmaktaydılar. Bunları Raguzalılar ve Osmanlılar takip etmekteydi. Raguzalılar 163 gemi ile Selanik ile İzmir arasında taşımacılık yapmakla birlikte, yoğunlukla İskenderiye ile Livorno arasında yük taşımaktaydılar. Aynı dönemde Osmanlı bayrağı taşıyan, bilhassa Rumların idaresindeki önemli sayıdaki gemi Akdeniz'deki uluslararası ticarete katılmaktaydı²³. Neticede, Fransız İhtilâli ve sonrasındaki savaş dönemi dışarıda tutulduğunda, XVIII. yüzyıl genelinde Osmanlı Devletinin Avrupa ile olan ticaretlerinde ana ortak Fransa idi.

Doğu Akdeniz taşımacılığında Avrupalı devletler içerisinde en etkili olan Fransa'nın 1789 Devrimi sonrasında yayılcı nitelikli savaşlara girmesi²⁴, ülkenin dış ilişkilerinde düzelmesi zaman alacak kayıplara yol açmıştı²⁵. İngiliz donanmasının limanları ablukaya alması Doğu Akdeniz coğrafyasıyla en sıkı iktisadi ilişkiler ağına sahip olan Marsilya'nın D. Akdeniz ile arasındaki bağları koparmıştı. 1793 öncesinde yılda 700 gemi Marsilya ile D. Akdeniz arasında işlemekte iken, 1793'te bu sayı 30'a düşmüştü. 1802'de barış sağlandığında, Fransa'nın Akdeniz'deki ayrıcalıklı ve özel konumu sona eriyor; Marsilya, D. Akdeniz ticaretini daha güçlü aktörler ile paylaşmak durumunda kalıyordu²⁶. Napolyon Savaşları bütünüyle sona erdiğinde (1815) ise Fransa'nın Osmanlı pazarlarındaki etkinliği gerilemiş; Livorno, Trieste ve Cenova limanları Marsilya limanının rolünü üstlenmişlerdi²⁷. Avrupa'nın savaşlar ve kamplaşmalar ile meşgul olduğu bu dönemde, Osmanlı azınlıkları Rumlar ile

Avusturya ve Rusya, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Os-

İzmir'den tahıl ve incir ihracatı,
13 Haziran 1913 (A. İŞİK Arşivi)

manlı pazarlarında öne çıkmaya başlamışlardı. Ambargo altındaki Fransız ve İtalyan limanlarına hububat ve daha başka yiyecek eşyası taşıyan Rumlar önemli servetler elde ettikleri gibi, bunlardan bir kısmı uluslararası ticaretin nimetlerinden daha fazla yararlanmak için yabancı ülke korumasına girmeye başlamışlardı. Bu bağlamda Fransız Devrimi ve devamındaki Napolyon Savaşları öncesinde Ege ve Akdeniz ile Avrupa limanları arasında Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere çeşitli Avrupa bayrakları altında taşımacılık yapan Rum gemi sayılarına bakıldığında, 1783-1787 yılları arasındaki beş yılda, yıllık ortalama olarak 166 geminin varlığı söz konusuydu. Gemilerden 73'ü Malta, 40'ı Trieste ve 30'u Livorno limanını kullanmıştı. Yedi Yıl Savaşları (1756-63) ile Avrupa devletleri arasında yaşanan savaş ve çatışma ortamı, ticaret ve taşımacılık ilişkilerini Malta örneğinde Avrupa'nın daha güneyine kaydırmıştı. Napolyon Savaşları esnasında ise aynı güzergâhta iş yapan Rum gemilerinin sayısında önemli artışlar yaşanmıştır. Bu bağlamda 1798-

²³ Harlaftis-Laiou 2008, p.3.

²⁴ Yeliseyeva, Yakın Çağlar Tarihi, s.49-104.

²⁵ 1792-1795 süresinde Atlantik'teki İngilizlere ait olmayan koloniler ile Birleşik Devletlerden Batı Hint Adalarının İngiliz denetiminde olan (Jamaika, Dominika, Bahama vb) kısımlarına yapılan ithalatta Fransız savaşının olumsuz etkileri görülmektedir. İngiliz Batı Hint Adalarına gerçekleşen taşımacılık %64,9 İspanya ve %24,4 Hollanda kolonilerinden gerçekleşirken, Fransa kolonilerinin payı

%7,0'dır. Bu ticarete sığır, at ve katır gibi çiftlik hayvanları ile deriler; baharat ve boyar maddeler ağırlıktadır, ters yönde ise köle ticareti önemlidir, bkz. Pearce, "British Trade with the Spanish Colonies", pp.242-258.

²⁶ Eldem, French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century, p.16.

²⁷ Syrett, "Greek Mercantile Activities in the Eastern Mediterranean, 1780-1820", p.76.

1802 yılları arasındaki beş yıllık dönemin yıllık ortalaması alındığında toplam 290 Rum gemisi bahsi geçen Avrupa limanları ile iş yapmıştı. Bu tarihte Ceneviz'e 110, Livorno'ya 71 ve Malta'ya 63 gemi gitmiş iken Trieste'ye sadece 3 gemi uğramıştı. Bu sebeple Malta'nın bu yıllarda, Kara Avrupa'sında yaşanan savaşırdan uzak kalan bir konumda olması nedeniyle uluslararası ticaret ve bilhassa İngiliz sömürge mallarına ulaşmak için önemli bir durak ve transfer noktası olarak iş gördüğü söylenebilir. Benzer bir sonuç, Patras körfezinde yer alan Messolonghi'nin Rum gemicileri için de geçerlidir. 1765'te limandan ayrılan 45 geminin 41'i Malta'nın limanı olan Valetta'ya sefer yapmıştı. 1786'da ise 81 geminin 52'si Livorno (%64) ve 25'i Valetta'ya (%30) varmıştı²⁸. İngilizlerin yoğun şekilde kullandığı Livorno limanının 1796'da Fransız işgaline girmesi, İngiliz müteşebbisini Sicilya'da yer alan Messina ve Palermo ile Malta'da yer alan Valetta limanlarını kullanmaya yöneltmişti.

Savaşların yeniden başladığı bir dönemde, 1803-1807 yılları arasında yıllık ortalama gemi sayısı 349'a yükselmişti. Bu gemilerin 147'si Malta, 91'i Livorno, 35'i Malaga, 17'si Venedik ve 13'ü Ceneviz limanı ile iş yapmıştı. Aynı süreçte Trieste'ye ise sadece 1 gemi uğramış; bir önceki beş yıllık süreçte yılda ortalama 110 Rum gemisinin uğradığı Cenova'ya ise sadece 13 gemi uğramıştı²⁹. Fransa'ya yakın konumda olan İtalyan şehri Cenova ile Avusturya'ya yakın konumda olan Trieste limanlarına uğrayan Rum gemi sayılarında yaşanan bu keskin artış veya azalışların iktisadî sebeplerden neşet etmedikleri ortadadır. Dalgalanmaların XVIII. yüzyılın ortalarından beri Avrupa'nın aralıklarında savaşta olması ve savaşların başta Marsilya limanı olmak üzere Akdeniz'deki ticarî trafiğe zarar vermesinin yanında savaşların önemli bir kısmının Kuzey İtalya ve Avusturya coğrafyasında yaşanmakta olması ile bağlantısı bulunmaktadır. Napolyon, Ocak 1797'de İtalya'daki Avusturya askerî varlığını püskürterek I. Koalisyon Güçleriyle 17 Ekim 1797 tarihinde Campo Formio Antlaşmasını imzalamıştı. Antlaşma ile Fransa, Kuzey İtalya ile Venedik kontrolündeki Ege Adaları ve Venedik'in yarısına sahip olmuştu. Venedik'in diğer yarısı ise Avusturya'da kalmış ve böylece Venedik Cumhuriyeti tarihe karışmıştı. Bu antlaşma ile Trieste Limanı Avusturya'da kalmaya devam etmişti. 9 Kasım 1799 tarihinde Napolyon, Kuzey İtalya'daki Fransız varlığını tehdit eden Avusturya ve Rus ordularına karşı harekâta geçmiş ve Haziran 1800'de Avusturya'yı yenmişti. 9 Şubat 1801 tarihinde imzalanan Luneville Barışıyla Avusturya, İtalya, Hollanda ve İsveç, Fransız hegemonyasını kabul etmişlerdi. V. Koalisyon savaşları sonucunda, Ekim

1809'da Avusturya ile imzalanan antlaşmaya göre ise Trieste Fransa'ya geçmişti. Böylelikle 1800 ila 1808 arasında tüm İtalya doğrudan Fransa'nın kontrolüne girmiş durumdaydı³⁰. Napolyon Savaşları, Osmanlı limanları ile iş yapan müteşebbisin Adriyatik'te yer alan Venedik ve Trieste limanları ile olan ilişkilerinin zayıflamasına; buna mukabil Malta, Livorno ve Cenova limanlarıyla olan ilişkilerinin ise artış göstermesine yol açmıştır³¹. Bu savaşlarda Trieste 1797, 1805 ve 1809'da Fransa Cumhuriyetinin işgaline uğramış ve şehir serbest liman olma özelliğini kaybetmişti. Buna karşın Fransa Toulon'dan Trieste'ye kadar olan Akdeniz coğrafyasını 1808'de işgal veya bloke etmiş durumdaydı. Bu süreçte İngiltere, elinde bulundurduğu Malta'dan Trieste'ye bir iletişim kanalı açmanın peşindeydi. Zira Trieste bu yıllarda Almanya'nın en önemli tedarik limanlarından biri olmuştu.

Gelişmeler Malta adasını Levant'ta önemli bir liman olarak öne çıkarmıştı. 1794'te Korsika, bir müddet Akdeniz'deki İngiliz varlığının üssü hâline gelmiş; ticarete Livorno'ya rakip olmuştu. Ancak Fransa'nın baskısıyla İngilizler buradan ayrılmışlardı. Malta, 1798'de Fransız, 1800'den sonra ise İngiliz egemenliğine girmişti. Malta ile birlikte Korfu ve Sicilya Napolyon Savaşları sonlarına doğru İngiltere'nin eline geçmişti. Bu tarihten sonra Malta, bilhassa 1803-1814 yılları arasında İngiliz mallarının İtalya ve Akdeniz'e dağıtıldığı bir antrepoya dönüşmüştü. Napolyon 1806'da Avrupa limanlarını İngiliz mallarına kapattığını ilan ettiğinde, İngiltere buna misilleme olarak Fransız veya Fransız kontrolünde olan ülke mallarına bloke uyguladığını ilan etmişti. Ayrıca İngiltere, Napolyon savaşlarında tarafsız kalan Osmanlı Devletine tâbi olan gemicileri kullanarak Akdeniz'de ticarî faaliyetlerini devam ettirmeye çalışmıştı³². Avrupa'da Napolyon'un ablukası kısmen sonuç verirken, denizlerde Malta bu ablukayı kıran ve hızlıca gelişen bir İngiliz adası oluvermişti. Livorno ve Sicilya'ya ait arşiv kayıtlarına göre 1809'da 330 İngiliz gemisi limana giriş yapmıştı³³. İzmir'de bulunan İngiliz konsolosunun 1809 tarihli raporuna göre ise, Malta'nın Osmanlı Devleti ile olan ticarî bağları genelde Osmanlı tüccar ve gemi sahipleri tarafından yürütülmekteydi. Şüphesiz çoğunluğu Osmanlı Rumlarından oluşan bu kimseler, İngiliz Levant Kumpanyası'nın daha önceleri Akdeniz'de tesis etmiş olduğu iktisadî ağları/ilişkileri İngiltere adına kullanarak Akdeniz ticareti ve taşımacılığında öne çıkma fırsatı yakalamışlardı³⁴. Böylece İngiliz ticareti genelde Osmanlı azınlıkları vasıtasıyla Akdeniz'de var olmaya devam etmiştir. Napolyon Savaşları'nın bitişiyle (1815) de İngiliz taşımacılığı hem D. Akdeniz ve

²⁸ Papakonstantinou, "The Port of the Messolonghi: Spatial Allocation and Maritime Expansion in the Eighteenth Century", p.289.

²⁹ Harlaftis-Laiou 2008, p.5.

³⁰ 1815 Viyana Kongresi ile Trieste tekrar Avusturya'ya geçmiş görünmektedir, bkz. Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.82-133.

³¹ Harlaftis-Laiou 2008, pp.5-9.

³² Syrett, "Market Networks and Ottoman-European Commerce, C.1700-1825", p.121.

³³ Galani, "The Napoleonic Wars and the Disruption of Mediterranean Shipping and Trade: British, Greek and American Merchants in Livorno", p.195.

³⁴ Syrett, "Market Networks", p.121.

hem de Karadeniz'de yoğunlaşmaya başlamıştır. Ancak Fransız ticareti için benzer bir geriye dönüş söz konusu olmamıştır. Syrett, Napolyon Savaşları nedeniyle D. Akdeniz ticaretinde ortaya çıkan boşluğu 1790-1820 yılları arasında İngiltere'nin doldurmuş olduğunu ve bu süreçte Osmanlı Devletinin esas ticarî ortağının İngiltere olduğunu ifade etmektedir³⁵. Bu ifade, İngiliz mallarının sürümü açısından ele alındığında doğru olabilir. 1812'deki bir gözleme göre, İzmir Limanının Rusya, Almanya ve Fransa ile olan deniz ulaşımı ve ticareti kesintiye uğramış iken, İngiliz mallarının İzmir'e gelişi devam etmekteydi³⁶. Ancak, İngiliz vatandaşlarının gemi taşımacılığına katılımları açısından değerlendirildiğinde ise bu ifadenin eksik bir çıkarım olduğu söylenebilir. Zira 1790 ila 1800 arasında İzmir Limanına gelebilen İngiliz gemi sayısı oldukça sınırlı kalmıştı: 1790'da 20, 1795'te 4 ve 1798'de 1 gemi. Düzelme 1805'te başlamış, 1820'ye doğru artış göstermiştir: 1805'te 6, 1814'te 18 ve 1820'de ise 50 İngiliz gemisi İzmir Limanına giriş yapmıştı. Benzer şekilde 1812'de Selanik limanına giriş yapan bir adet gemi, son dokuz yılda limanda görülen ilk İngiliz gemisiydi. İskenderiye'deki İngiliz konsolosu, son 20 yıldır ilk kez İngiltere'den bir İngiliz gemisinin doğrudan limana geldiğini 1817'de rapor etmekteydi. Bununla birlikte kısa sürede İngiltere'nin Levant ile olan bağları güçlenmeye başlamış, mesela 1822'de 20 gemi İngiliz mallarıyla dolu olarak Beyrut'a gelmişti³⁷. Bu bağlamda Fransız konsoloslarının vermiş oldukları bilgilere göre, 1780'lerde Osmanlı Rumlarına ait 300-400 kadar gemi İskenderiye limanına varmıştı. Bu sayı, aynı yıllarda İskenderiye limanına varan tüm gemilerin ortalama olarak %50'sine karşılık gelmekteydi. Fransız İhtilali'nin başlaması bu ulaşımı birden kesmiş ve yeni başlangıç ancak 1810'da tüm gemilerin %70'ine karşılık gelen 300 kadar geminin İskenderiye'ye varmasıyla mümkün olmuştu³⁸. Bu artış şüphesiz burarlarda İhtilal öncesinde baskın olan Fransız gemicilerin İhtilal ve Napolyon Savaşları sürecinde bu limanı yeterince kullanamamaları nedeniyle ortaya çıkan boşluğun Osmanlı Rumlarınınca doldurulmasıyla ilişkilidir. Rus hububatı bu taşımacılığın ana emtiasıydı.

Neticede, Devrim ve Napolyon Savaşları esnasında Rum gemicilerin Avrupa ticaretine katılımı birkaç kat olacak şekilde artış göstermiştir. Dolayısıyla Avrupa'daki savaşlar XIX. yüzyılın ortalarına doğru zirve yapacak olan Rum burjuvazisinin gelişmesine önemli oranda katkı sağlamış görünmektedir. Bu bağlamda

Osmanlı Devletinin Napolyon savaşları esnasında-Napolyon'un 1798'de Mısır'ın işgali dışarıda tutulursa-tarafsız kalması Osmanlı bayrağı altında taşımacılık yapan Rum gemicilerin etkinliklerinin daha da artmasına yardımcı olmuştur. Meselâ 1796'da Livorno limanı ile iş yapan Rum gemi sahiplerinin baskın bir kısmı Avrupalı devletlerin bayrağı altında olan Rumlardan değil, Osmanlı bayrağı altında iş yapan Rumlardan oluşmaktaydı. Rumlara ait 500 Osmanlı gemisi İtalya ve Fransa'daki limanlara giriş yapmıştı. Benzer şekilde 1790'lara kadar Marsilya limanına D. Akdeniz ve Berberi coğrafyasından giriş yapan tüm gemiler içerisinde sahipleri Rum olan gemilerin oranı %1'ler seviyesinde iken, 1796'da oran %94'e çıkmıştı. Bu oran 1798'de %28 ile olağan seviyeye gerilemişti. Dolayısıyla Napolyon Savaşlarında tarafsız kalan Osmanlı Devleti sayesinde Osmanlı Rumları ticaretlerini Doğu Akdeniz'den Orta ve Batı Avrupa limanlarına doğru genişletme fırsatı yakalamışlardı. Napolyon Savaşları sürecinde Avrupa devletlerinin Rus hububatına olan taleplerinde artış yaşanmıştı. Savaşların kendisi bizzat savaşan askerin beslenmesi için yoğun hububat ihtiyacını doğurmaktaydı. Ayrıca, Napolyon Savaşları esnasında, 1802'de Batı Avrupa'nın Akdeniz kıyılarında ortaya çıkan ve 1805'e kadar devam eden tahıl kıtlığının yanı sıra, Napolyon'un 1806'da Kıta Avrupa'sına abluka uygulaması, denizler üzerinden gerçekleşen taşımacılığa olan ihtiyacı artırmış; gelişmeler Karadeniz üzerinden gerçekleşen hububat ticaretini daha da önemli hâle getirmişti³⁹.

1897 tarihli bir kartpostala göre İzmir Limanı (Bir Zamanlar İzmir, s.80 ve A. IŞIK Arşivi)

³⁵ Syrett, "Market Networks", p.120.

³⁶ Cunningham, "A Report on the Levant Trade in 1812", pp.44, 62. Bu seferlerin İngiltere-Malta arasındaki İngiliz; Malta-İzmir arasındaki ise Osmanlı azınlıklarına ait gemiler tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

³⁷ Cunningham, "A Report on the Levant Trade in 1812", p.19.

³⁸ Harlaftis-Laiou 2008, p.9.

³⁹ Kardasis, Diaspora Merchants in the Black Sea, p.111.

Rus Emperyalizmi: Osmanlı Rumlarının Rusya'ya Göçürülmesi

EYYUB ŞİMŞEK / AKSARAY ÜNİVERSİTESİ*

19. yüzyıl Osmanlı tarihi açısından bir göç asrıdır dense pek de yanlış olmaz. Bir taraftan Balkanlar ve Kafkasya'da kaybedilen her savaş sonrasında yüz binlerce Müslüman Anadolu'yu yeni yurtları olarak görerek Osmanlı İmparatorluğu'na doğru akın ederken; diğer taraftan yine kaybedilen her savaş Balkanlar ve Anadolu'dan gayrimüslimlerin yeni yurtları olarak gördükleri başka ülkelere göç etmesiyle sonuçlanmaktaydı. Böylece Balkanlar, Kafkaslar ve Anadolu'nun Osmanlı hâkimiyetinden beri şekillenmiş olan etno-demografik yapısı değişmeye yüz tutmuştu.

Osmanlı dönemi göç çalışmalarına bakıldığında; genel itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'na Balkan ve Kafkasya coğrafyalarından gelen nüfus, muhaceret bağlamında ele alınmıştır.¹ Kemal Karpat'a göre 19. yüzyılın ikinci yarısında (1854-1908) 500.000-800.000 kadar gayrimüslim ve Arap, Rusya ve Amerika gibi ülkelere göç etmiştir.² Bu çarpıcı sayıya rağmen Osmanlı topraklarından dış ülkelere yapılan göçler ise genelde Ermeni Sorunu bağlamında ele alınmıştır.³ Oysa 19. yüzyılda Anadolu'dan Ermeniler kadar Bulgarlar⁴ ve Rumlar da göç etmiş ve bütün bu toplulukların en önemli varış noktaları Rusya olmuştur. Bu makale, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan 19. Yüzyılın başına kadar olan dönemde Osmanlı Rumlarının Rus topraklarına göçünü incelemeyi ve bu alanda yapılan çalışmalara katkı yapmayı amaçlamaktadır.

Rumların Anadolu'dan ayrılış serüvenleri nev-i şahsına münhasır özellikler taşır. Rumların 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde başlayan Rusya serüveninin 1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığına kavuşması ile düşük yoğunluklu olarak devam etmesi beklenirken, tam tersine bu dönemden sonra yoğunluğun arttığı görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile 19. yüzyılda yaptığı her büyük savaş, büyük Rum kitlelerinin Rusya'ya göçü ile sonuçlanmıştır.

Diğer bir açıdan bakıldığında 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonuna kadar olan yaklaşık bir buçuk asırlık süreçte gerçekleşen Rusya'ya yapılan Rum göçleri iki aşamalı olarak değerlendirilebilir. İlk aşama Rusya'nın Karadeniz'in kuzeyine ve Kırım coğrafyasına doğru yayılmaya başladığı dönemdir. 1768-1774 Savaşı ve sonrasında ele geçirilen topraklar Osmanlı vatandaşı Rumların iskân ettirildikleri bölge olmuştur. İkinci aşama ise 1828-1829 Savaşını müteakip dönemdir ki bu, Rusların Kafkasya'da ilerlediği yıllara denk gelir ve bu tarihten sonra gelen Rum göçmenler Gürcistan üzerinden Kafkasya'nın içlerine doğru yerleştirilmişlerdir. Bu çalışma,

Rumların Rusya serüveninin başlangıcı olan 1768-1774 Savaşı ve sonrasındaki çeyrek asırlık dönem yani ilk aşama üzerinde durmayı amaçlamaktadır. 18. yüzyılda Osmanlı topraklarından Rusya'ya yapılan göçlere geçmeden önce göçmenlerin sayısına değinmek gerekmektedir. Rum göçleri imparatorluğun sonuna kadar devam etse de, 19. yüzyılda göçün en yoğun olduğu dönem 1828-1882 tarihleri arasında kapsamaktadır. Bu dönemde Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerinden Rus topraklarına göç eden Rumların sayısı hakkında 100.000⁵ ile 350.000^{6-400.000}⁷ arasında sayılar telaffuz edilmektedir. Yunanlı tarihçi Karpozilos'un ifade ettiği gibi 350.000 gibi bir sayı üzerinde durmak gerçekle uyuşmamaktadır.⁸ Yunanistan'ın bağımsızlığından itibaren büyük çoğunluğu Anadolu'dan olmak üzere Rusya'ya göç eden Rumların sayısı üzerine kesin bir sayı vermek mümkün görünmese de çeşitli araştırmacıların aktardıkları verilerden hareketle yirminci yüzyılın başına kadar 95.000 civarında Rum'un Anadolu'dan göç ettiği varsayılabilir.⁹

Tablo: 1828-1882 Yılları Arasında Anadolu'dan Rusya'ya Göç Eden Rumların Sayısı¹⁰

Dönem	Göç Eden Rum Sayısı
1828-1829	42.000
1856-1878	36.000
1878-1882	17.100
Toplam	95.100

Yrd. Doç. Dr. Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Bu konuda yapılmış çalışmalara örnek olarak şunlar verilebilir: Saydam 2010; Erkan 1996; Bice 1991; Habiçoğlu 1993; Hacısalihoğlu (Ed.) 2014; Devlet Arşivleri 2012; Yılmaz 1996.

² Karpat 2010, 50.

³ Anadolu'dan yabancı ülkelere yapılan göçlerle ilgili olarak az sayıda çalışma mevcuttur. Mesela bkz. Beydilli 1988; Özcan 2011; İpek 1995; Özkan 2014; Açıkşes-Güher 2014.

⁴ Gülsoy 1993; Baş 2015.

⁵ Bruneau 1994, 207.

⁶ Papoulidis 1991, 237.

⁷ Petsalis-Diomidis 1972, 222.

⁸ Karpozilos 1999, 138.

⁹ Xanthopoulou-Kyriakou 1993, 130. Bu sayı, Pratsinakis tarafından yüz kişi eksikle 95.000 olarak verilir: 1828-1829: 42.000; 1856-1882: 53.000. Bkz. Pratsinakis 2013, 46.

¹⁰ Xanthopoulou-Kyriakou 1993, 130.

Yukarıdaki tablo Xanthopoulou-Kyriakou'nun Rus ve Yunan arşiv belgeleri ve konsolosluk raporlarına dayalı olarak verdiği sayıları ihtiva eder. Bazı araştırmacılar da bu dönemlere ilişkin olarak çeşitli sayılar üzerinde durmuşlardır ve genel itibarıyla Xanthopoulou-Kyriakou'nun sayısal verileri ile uyuşan bir tablo ortaya çıkmaktadır. 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Erzurum ve civarından 42.000 Rum Rusya'ya göç ettirilmiştir.¹¹ Rus komutan General Paskeviç, Erzurum ve Gümüşhane'den çekilirken kendisine katılan Rumları Rusya'ya, Tiflis'in doğusuna yerleştirmişti.¹² Bir diğer önemli göç dalgası ise Kafkas ve Anadolu hatta Ortadoğu'nun demografik yapısını günümüze kadar etkileyecek şekilde değiştiren Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasındadır. Rusya Kafkasya'da bir taraftan Müslümanları Osmanlı topraklarına göçe zorlarken, diğer taraftan da Osmanlı ülkesindeki gayrimüslimleri kendi tarafına çekerek bölgenin etnik ve dinsel yapısını değiştirme amacını gütmektedir.¹³ Kırım Savaşı sonrası 50.000'in üzerinde Rum, Anadolu'dan Rusya'ya doğru göç etmiştir.¹⁴ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını müteakip beş yıllık süre zarfında ise 17.000 kadar Rum, Rusya'nın yolunu tutmuştur.¹⁵

Rusya'nın İskân Politikaları

Rusya, izlediği yayılcı politikalara uygun olarak 18. yüzyılın başlarından itibaren bir nüfus ve iskân politikası belirlemişti. Rusya'nın ele geçirdiği uçsuz bucaksız bozkırları mevcut nüfusu ile doldurması ve elinde tutması pek mümkün görünmüyordu. I. Petro (1682-1725) ile birlikte Rus Çarlığı, özellikle Volga Nehri kenarında bulunan verimli arazilerden yararlanabilme ve ülke içerisinde zirai atılım yapabilme adına bir göç politikasına ihtiyaç duymaktaydı. Rusya'nın dış göçe bel bağlaması kendi sisteminin çıkmazlarının bir sonucuuydu. Rusya'da toprağa bağlı köleliğin şartları iç göçe müsaade etmemektedir ve yatay hareketlilik son derece kısıtlıydı.¹⁶ Petro dönemi politikaları yasal düzenlemelerle bir sisteme bağlanamadığından Rusya, kitlesel göçlerle ancak ilerleyen dönemlerde tanışmak zorunda kaldı. Rusya'nın politikasındaki ilk büyük nüfus çekme gayreti, Petro'nun düşüncesinin aksine ekonomik olmaktan ziyade askeri nedenlerden kaynaklandı. Karadeniz'in kuzeyi ya da Rusya'nın güneyi, Rusya ve Osmanlı'nın bölgeye hâkim olma mücadelesi verdiği dönemlerde bu ülkelerin stratejik çıkarları doğrultusunda demografik bir gelişime sahne oldu. Osmanlı İmparatorluğu bölgenin insansızlığını Karadeniz'in hâkimiyeti ve İstanbul'un güvenliği açısından oldukça önemsemektedir. Bölgedeki Kırım Türkleri ve Nogaylar, bozkır steplerinin kuzeydeki ülkelere karşı savunulması adına önemli bir işlevi yerine getirmektedirler. Rusya için ise; Kırım Türkleri ve Nogaylar güney sınırlarını sürekli tehdit eden unsurlardı. Ayrıca Karadeniz'e ulaşma adına bu steplerin elde edilmesi şarttı.¹⁷ Bu stratejiden ötürü İmparatoriçe Elizabeth (1741-1762) 1751'de Sırları Rusya'nın güney sınır bölgesine yerleştirdi.¹⁸ Rusya'nın bu yaklaşımından, ilk etapta bölgeye tamamen yerleşmekten ziyade, Osmanlı İmparatorluğu ile yaşanan savaşlarda toprakların sürekli el değiştirmesi nedeniyle tampon bir bölge kurma amacıyla olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan

Avrupa sömürgeciliğinin gelişimiyle doğru orantılı bir şekilde ülkenin nüfusunu arttırmak bir zorunluluk haline gelmişti. Avrupalı devletler, yeni yerler keşfedip, işgal ettikçe ele geçirdikleri bölgelerin insan ihtiyacını karşılama adına iskân programları belirlemeye başlamışlardı. Özellikle de Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) sonrasında başta İngiltere ve Fransa olmak üzere dışarıdan göç yoluyla yeni ele geçirilen yerlerin şenlendirilmesi Avrupa'da yaygınlaşmıştı.¹⁹ Rusya da bu demografik akıma kendisini kısa sürede kaptırdı. Büyük Petro, çarlığın idari yapılanmasını guberniya (губерния) adı verilen bir tür vilayet sistemi tesis ederek oluşturmuştu. Onun ölümünden sonra, çarlık topraklarının genişlemesi ile yeni bir döneme girildi. Rusya'nın göç politikasının belirleyici hatta kurucu ismi II. Katerina (1762-1796) oldu. Fransız rasyonalizminin etkisiyle Rusya'yı bir kanun devleti olarak inşa etme emelindeki Katerina'nın düzenlemeye gittiği hususlardan biri de ülkeye yapılacak olan göçlerdi. Evvela 1763 senesinde bir "Göç Merkezi" teşkil eden Katerina,²⁰ yine aynı yıl yayımladığı bir fermanla Rus topraklarına dışarıdan gelecek olan bütün Hıristiyanlar için inanç özgürlüğünü garanti ediyordu. Ferman, otuz yıl boyunca zorunlu kamu hizmetleri ve vergilerden muafiyet dışında, göçmenlerin kendi evlerini inşa etmeleri ve hayvancılık için on yıl sonrasında ödenebilecek şekilde borçlanma yapılandırılması gibi cazip şartlar sunmaktaydı.²¹ Bu ferman Avrupa'nın önde gelen ülkelerinde de yayımlandı.²² Böylece Rusya, Avrupalılar için bir çekim merkezi haline gelmeye başladı. Fermanın yayımlanmasından kısa bir müddet sonra ilk olarak Almanlar, Rusya'ya doğru akın etmeye başladılar. Alman göç-

¹¹ Bu savaşta ayrıca çoğunluğu Kars ve Bayezid'den olmak üzere 90.000 kadar Ermeni de Ruslar tarafından Nahcivan'a göç ettirilmiştir. Özcan, 2014; Beydilli 1988, 365-434.

¹² Bu göçmenler bölgede 43 yeni köy meydana getirdiler. Zeynalova 2010, 104; Karpozilos 1999, 137-138. Tiflis'in doğusunda bulunan Tsalka ya da Parmaksız'a yerleşen Rumların Türkçe konuşan Ortodokslar olduğunu belirtmek gerekir. Bkz. Kalaycı 2008, 93-106; Manuylov 2015, 48; Sherry 2007, 32.

¹³ Zeynalova 2010, 106-107.

¹⁴ Karpozilos, Kırım Savaşı'nı müteakip, 60.000 kadar Rum'un patrikliğin engelleme çabasına rağmen bölgeyi terk ettiğini savunur. Trabzon ve Erzurum civarından Kuban ve Stavropol'a yoğun bir Rum nüfus göç etmiş ve bu göçmenler Soğucak'tan Krosnodar'a kadar olan bölgeye giderek Kapartinka, Gelincik, Anapa, Metzhan gibi bölgelere yerleşmişlerdi. Bkz. Karpozilos 1999, 138.

¹⁵ Neal Ascherson, Doksan Üç Harbinden sonra Rusya'ya gidenlerin 50.000 olduğunu iddia etse de bu iddiasını destekleyecek kanıt sunmaz. Bkz. Ascherson, 2001, 236.

¹⁶ Ivakhnyuk, 2009, 3.

¹⁷ King 2015, 187-188.

¹⁸ Baş 2105, 33-34; Dyck, 1981, 1-2.

¹⁹ Bartlett 1974, 1-2.

²⁰ Ivakhnyuk 2009, 3.

²¹ Zeynalova 2010, 35; Duran 1969, 26.

²² Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde bu belgenin yayımlanması söz konusu olmamış; fakat gizli bir şekilde Rus ajanları tarafından Hristiyan halk arasında yayılmasına çabalanmıştı. Baş 2105, 35-26; Bartlett 1979, 57.

menler, önce Volga Nehri kenarındaki Saratov bölgesine yerleştirildiler. Kırım'ın 1783'teki ilhakı akabinde de Kırım'ın kuzeyine, Yeni Rusya'ya iskân ettirildiler.²³ II. Katerina bu yasal düzenlemelerden hemen sonra, 1764 yılında Osmanlı İmparatorluğu, Ukrayna Kazakları ve Kırım Hanlığı'ndan aldığı topraklardan Kırım'ın kuzeyinde yeni bir guberniya teşkil etti. Yarı askeri nitelik taşıyan bu guberniyaya, Novorossia/Yeni Rusya (Новоро́ссия) adı verildi. 1769'da Azak ve Taganrog, 1773'te ise Kerç ve Yenikale Rusların eline geçince bu bölgeler Yeni Rusya guberniyasına dâhil edildi. 1775'te Azak bölgesi ayrı bir guberniya olsa da Özi Nehri'nden Aksu Nehri'ne kadar olan bütün Karadeniz sahili²⁴ Yeni Rusya olarak adlandırılmaktaydı.²⁵ Çarlığın kolonizasyon siyaseti doğrultusunda yeni toprakların nüfusu ilk çeyrek asırlık dönemde tarihindeki en büyük nüfus artışına şahitlik etti. 1763'te 65.000 kadar nüfusa sahip bölge on yılda uygulanan politikalar sayesinde 100.000 kişilik yeni bir nüfusa da ev sahipliği yaptı ve böylece Yeni Rusya'nın nüfusu 160.000'i aşmış oldu.²⁶

II. Katerina, 1767-1768 yıllarında çıkardığı bir dizi fermanla özel mülkiyeti kısıtlayan kanunları gevşetti. Çünkü onun nazarında ticaret ve zanaat erbabı kadar ziraatla uğraşan çiftçiler de ülkenin refahına önemli katkılarda bulunabilirlerdi ve kısıtlı haklarla bunu yapabilmeleri mümkün değildi. Ülke toprakları genişledikçe, daha fazla nüfus ortaya çıkacaktı ve bunların daha ekonomik biçimde beslenmesi ancak toprağın verimli işlenmesi ile gerçekleşebilecekti.²⁷ Böylece Rusya'ya yerleşecek olan göçmenlerin geniş bozkırları işlemelerinin önü açılmış oldu. Rusya'ya yapılan ilk büyük göçler, devlet mekanizmasının yenilenmesi zorunluluğunu da beraberinde getirmekteydi. Bunun üzerine 1775'te büyük bir sosyal reformu başlatacak olan Eyalet Yönetim Mevzuatı (губернская реформа-Gubernskaya Reforma) yürürlüğe sokuldu. Bu mevzuat ile idari yönetim yeniden organize edilerek, her biri on ayrı idari yapılanmaya bölünen elli eyalet teşekkül etti. Başında bir valinin bulunduğu eyaletlerde meclisler kurulduğu gibi, mahkemeler de yeniden düzenlendi. On yıl sonra ise, Asalet Beratı Kanunu (Жалованная грамота дворянству-Jalovanaya Gramota Dvoryanstvu) yürürlüğe sokuldu. Ashında bu kanun soyluların pozisyonunu güçlendirirken; serfliğin Rusya'da daha da yaygınlaşmasının önünü açmıştı. Özellikle Ukrayna'da serflerin, mülk sahibinin yani soyluların izni olmaksızın o mülklerden ayrılmasının yasaklanmış olması ve bunun zamanla Rusya'nın diğer bölgelerine yayılmasıyla Çarlık Rusya'sı içerisinde yatay hareketliliğin önü iyice kapanmış oldu. Katerina'nın kiliseye ait malların devlet hazinesine aktarılmasını amaçladığı bu kanun, nüfusunun büyük çoğunluğu göç etmeleri kısıtlanmış serf ve

köylülerden oluşan bir Rusya tablosunu da ortaya çıkardı. Artık Rusya için tek çıkar yol yabancı koloniler oluşturmaktı.²⁸

Rusya ve Grek Projesi

Rusların Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Rumlara kucak açması için oldukça önemli nedenleri vardı: İki tarafın da aynı dini inanca sahip olması, Grek kültürünün Rus kültürü üzerindeki önemli etkisi, Moskova Çarlığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki yakın ilişkiler ve tabii ki "Üçüncü Roma" meselesi.²⁹ Daha on yedinci yüzyılda Nezhin Bölgesi Rumların göç ettirildikleri bir merkez idi. Sayısal olarak fazla olmasalar da bu göçmenlere önemli ayrıcalıklar tanınmıştı.³⁰ 1710 yılında I. Petro, Rumların imtiyazlarını bütün ülke sathına yaymıştı.³¹ I. Petro'nun 1696'da Azak Kale ve Limanı'nı almasından itibaren Ruslar büyük bir imparatorluk olma hayalindeydiler. Petro'nun Hariciye Nazırı Kont Andrey İvanoviç Ostermann, onun hayallerini daha da ileri götürerek; Türkleri Avrupa'dan atma adına projeler üretmeye ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanarak yerine Bizans İmparatorluğu'nun dirtiltilmesini Rus dış politikasının önemli bir sacayağı yapmıştı.³² II. Katerina ile birlikte bu plan daha da gelişkin bir hal aldı. Katerina'nın gözdeleleri Kont Alexander Andreyevich Bezborodko ve Potemkin'in yeniden şekil verdiği plan, çariçenin Avusturya İmparatoru II. Joseph ile 1780'deki buluşmasından sonra etkin bir biçimde uygulanmaya çalışıldı. Planın odak

²³ Brandes 1991, 32. 1772'ye kadar Saratov'da 104 koloni kuran Alman göçmenlerin sayısı 30.000 kadardı. Gredinger 2010, 13. Alman göçmenlerin iskân edildikleri bir diğer bölge Karadeniz'in kuzeyi, bugünkü Ukrayna sınırları olmuştur. 1789-1856 yılları arasında Batı Prusya, Baden Württemberg ve Alsace bölgelerinden 118.000 Alman, Karadeniz bölgesine göç etti. Son olarak Kiev'in batısında Polonya sınırında yer alan Volhynia'ya 1831-1880 yılları arasında hem Almanya hem de Polonya'daki 170.000 Alman göç ederek yerleşti. Göç edenler arasında sadece ziraatla uğraşan köylüler bulunmamaktaydı. Bilim adamları, askerler ya da politikacılar da Rusya'nın yolunu tutanların arasında yer almaktaydılar. 19. yüzyılın sonlarında Alman göçmenlerinin miktarı iki milyona ulaşmıştı. Pohl 2009, 268-269; Ivakhnyuk 2009, 3; Yaskorski 2001, 134.

²⁴ Bugünkü Dinyeper nehri ile Bug Nehri arasındaki bölge.

²⁵ Polons'ka-Vasylenko 1955, 187; Kurat 2010, 285.

²⁶ Kardasis 2001, 11; Bartlett 1979, 115.

²⁷ Duran 1969, 24-25.

²⁸ Riasanovsky-Steinberg 2014, 273-274; Kardasis 2001, 12; Genel olarak Rusya'da serfliğin oluşumu, sosyal hareketliliğin engellenmesi ve bahsi geçen kanunun serfliğin oluşumundaki etkisi için bkz. Acar 2009, 127-128; 198. Gubernia İdaresi hakkında Kanun ve diğer idari düzenlemeler için ise yine bkz. Acar 2009, 185-186.

²⁹ Moskova'nın İstanbul'un fethinden sonra Bizans prensesleri vasıtasıyla Roma'nın varisi olma yolundaki çaba ve iddiaları için bkz. Ortaylı 1997, 185-192; Bu konu için ayrıca bkz. Acar, Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya, I. Baskı, s. 83.

³⁰ Arsh 1969, 85.

³¹ Sifneos-Harlaftis 2012, 168.

³² Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayarak ya da ortadan kaldırarak İstanbul'da Bizans İmparatorluğunu yeniden tesis etme çabalarını Avrupa'nın büyük güçleri ile zaman zaman pazarlık vasıtası olarak kullandığı gibi, bu devletler de ilerleyen dönemlerde bu seçeneği kendi politikaları açısından değerlendirmeye almışlardı. Mesela 1853-1856 Kırım Savaşından hemen önce de Osmanlı İmparatorluğu'nun ikiye ayrılarak Konya merkezli bir Osmanlı İmparatorluğu ile İstanbul merkezli bir Bizans İmparatorluğu'nun varlığı Fransızlar tarafından ele alınmış; fakat yeni kurulacak olan Bizans'ın Rusya'nın uydusu olmaktan öte gidemeyeceği sonucuna varılarak bu proje rafa kaldırıldığı gibi Rusya karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun desteklenmesi kararlaştırılmıştı. Bkz. Şimşek 2013, 146-149.

noktası Balkanların yeni bir tasarım ile şekillendirilmesi ve nihayetinde Bizans İmparatorluğu'nun canlandırılması idi. Plan üç aşama üzerine kurulmuştu: Rusya'nın Karadeniz Sahili ile Özi ve Aksu arasındaki bölgeyi alması ve Avusturya'nın da Sırbistan, Bosna ve Belgrad'a hâkim olması ilk aşama olarak kabul edilmişti. İkinci aşama: Memleketeyn'in, yani Eflak-Boğdan'ın bağımsızlığı idi. Son aşama da Katerina'nın torunu Constantin'in³³ başında bulunacağı bir Bizans İmparatorluğu'nun inşası idi.³⁴ Gerçi bu plan Katerina'dan sonra uygulanmasa da Rusya'nın Özi ve Aksu arasındaki bölgeyi 1768-1792 yılları arasında ele geçirdiği hatta Kırım'ı da topraklarına kattığı düşünülürse Karadeniz ve Kırım'a hâkim olma emeli bir projeden öte Rusya için reel politik olmuştur.³⁵

1768-1774 Savaşı Sonrası Rusya'ya Rum Göçleri

Osmanlı döneminde Rumların Anadolu'dan büyük bir kitle halinde ilk ayrılışları 1700'lü yılların ikinci yarısına rastlar. Bu göç, Rusya'ya değil de Kafkasya'ya doğru olsa da yarım asır sonra bölgenin Rus Çarlığı'nın hâkimiyetine girmesi hadiseyi önemli kılmaktadır. Gürcistan Kralı II. İrakli (Heraklius) (1744-1762), İran'ın Güney Kafkasya'ya olan yoğun baskıları ile uğraştığı bir dönemde, ülkesini güçlü kılabilmek adına askeri, mali ve hukuki birtakım reformları hayata geçirmekteydi. Bu doğrultuda endüstriyel atılım yapma adına komşu ülkelerin zanaatkarlarını ve tüccarını önemli imtiyazlar ile kendi ülkesine çekmeye çalışıyordu.³⁶ Bu sebeple Gürcü Kralı II. İrakli 1763'te Trabzon'da Gümüşhane madenlerinde çalışan Erzurum ve Karşlı Rum maden ustalarını Alaverdi (Messana) Madeni'ni işletmek üzere bölgeye davet etti. Bölgeye ulaşan Rumlar 800 aile olarak kaydedilmişti. Bu göç, modern dönemde Kafkasya'daki ilk Rum yerleşimi olması açısından da ayrıca önemli idi.³⁷

Osmanlı Rumlarının Rusya'ya ilk göçü ise 1768-1774 Savaşı esnasında gerçekleşti. Ruslar, Akdeniz'de operasyonlarına başladıkları zaman, donanma komutanı Aleksey Grigoryeviç Orlov, Rumları kışkırtarak, Türklere karşı isyana teşvik etti. Orlov, bir yandan Rumlara Rusların yardım edeceği sözünü verirken; diğer yandan, Çariçe II. Katerina'ya mektuplar yazarak, ondan Rusların isyan durumunda Rumların arkasında olacağını gösteren bir taahhütname aldı. Ruslar, Rumlara birkaç ay içinde Ege Denizi'ni Türklere temizleyip, bölgeyi onların ellerine teslim etme sözü verdiler;³⁸ 1769'da General Orlov ise, Rumlara bir manifesto yayınladı ve Rusların hizmetine girecek bütün Rumların çeşitli imtiyazlarla ödüllendirileceğini vadetti. Bundan bir süre önce de Rum isyancılarının önderleri, daha askeri harekâtın başında

Rus devlet adamı Nikita Ivanoviç Panin'e Rus donanmasına katılma isteklerini belirtmişlerdi.³⁹

Rumlar savaşta Ruslara karşı sadakatlerini göstermek için ellerinden geleni yaptılar. Denizde, karada, neredeyse tüm harekâta Türklere karşı Rus ordusunda hizmet ettiler. Özellikle Mora Yarımadası ve Girit Adasında yaşayan Rumlar, Ruslara büyük destek verdiler. 1770'te Ruslar Mora önlerine geldiklerinde 7 kaptan ve 1.200 denizci Rum, Yüzbaşı Borkov komutasındaki filoya katıldı.⁴⁰ Savaş esnasında Rus ordusuna yardım eden Rumlar adalarda yaşayıp, korsanlık yapan denizcilerdi. Bu korsan Rumlara Venedik kontrolü altındaki adalarda yaşayan soydaşları da yardım etmekteydi.⁴¹ Kendilerini Hıristiyan Kardeşler olarak ilan eden korsanlar, onar yirmişer kişilik çeteler halinde hareket ediyorlar ve sadece Türkleri öldürme amaç ediniyorlardı. Türklere çaldıklarını kiliselerin ihtiyacı ve askeri mühimmat için harcıyorlardı. Ayrıca Ruslar için casusluk faaliyetlerinde bulunuyorlardı.⁴² Bu korsanlar bir taraftan yağma yapıyorlarken diğer taraftan Adalarda yaşayan Rumları galeyana getirip, Rum halkının Rus donanmasının icraatlarına destek verileri; ama özellikle de isyan etmeleri için çabalıyorlardı.⁴³ Korsanların kışkırtmaları ile isyan eden ada halkları da bu karışıklıklardan istifade ederek Rus gemilerine silah ve erzak temin etmekteydiler. Mesela 1770'te Girit'e bağlı İsfakiye Nahiyesi Rumları, di-

³³ Katerina, torununa Constantin ismini koymamanın dışında antik Yunanlılara o kadar düşkün bir karaktere sahipti ki bunu bilen Potemkin, sonraları Balıklava'da kurulan Rum askeri birliğinin olduğu bölgeden seçilen 100 Rum kadını Amazon kıyafetleri giydirecek onun huzuruna çıkartmıştı. Proskurina 2011, 34-35; Alexander 1989, 260; Schönle 2001, 22. İmparatoriçenin maiyetinde bulunan Avusturya Prensi Joseph, o günü şöyle tasvir eder: "Burada Balıklava'da yerleşmiş Rum-Arnavut kolonisindeki kadınlar dışında hiçbir yerde yüzü açık kadın görmedim. İki yüz güzel kadın ve kız, tamamen silahlarla, süngülerle kuşanmış bir halde bizi karşıladılar ve onurlandırdılar." Safonov 1844, 214.

³⁴ Ragsdale 1988, 93-94; de Madariaga 1959, 115-116; Véronique 2010, 244; ayrıca bkz. Acar, 195-196.

³⁵ Katerina'nın bu tarz yaklaşımı iç politika açısından da önemli bir koz olarak görülmekteydi. Fransız tarihçi Albert Sorel, Katerina'nın bu politikasını şu şekilde özetler: "Asilzâdegâmi itâ'at ettirmek, Katerina için kolay oldu. Fakat ahâliyi kazanmak, o kadar kolay değildi. Onu keşfetti. O hissetti ki henüz teşekkül eden bu kabataslak millette ihtirâsât-ı dîniyye sâir her şeyi bel' etmekte her şeye hükmeylemektedir. Vatanperverlik, Ortodokslukla memzûcdur. Halk, bu iki fikri yekdiğerinden tefrik etmiyordu. Neşr-i dîn ve tevsî-i hükûmet! Katerina kalben ve Voltaire fikirli olmakla berâber kendisini en a'lâ bir Ortodoks hükümdârı yaptı. Elinde Yunan salibi olduğu halde bu halkı selefleri tarafından hâzırlanan ve ikmâlî Katerina nazârında çarların bir vazife-i târîhiyyesi hükümünde bulunan iki büyük teşebbüse davet etti ki bunlardan biri şehrhâh-i medeniyet-i Avrûpâyıyyeyi küşâd edecek olan Lehistan'ın fethi, diğeri Bizans İmparatorluğu'nun yolunu açacak olan Karadeniz limanlarının zabtıdır. Bu ikincisine ya'nî Bizans İmparatorluğu'nun tecdîd-i azîmetine hurâfât-ı ahâli ile menâfi-i siyâsiyye, mukaddes Rusya'yı davet ediyordu." Sorel 1911, 19-20.

³⁶ Suny 1994, 56.

³⁷ Zeynalova 2010, 103-104; Karpozilos 1999, 137; Manuylov 2015, 47-48. Alaverdi'ye 1801'de 50 kadar daha aile giderken 1813-1814'te 95 aile göç etmiştir. Xanthopoulou-Kyriakou 1993, 96-97. 1810 yılında Tiflis'te Osmanlı topraklarından Kafkasya'ya göç eden Rum ve Ermeniler için doğrudan Anadolu'daki papazlarla koordineli şekilde çalışan bir komite teşkil edildi "Committee for the Resettlement of Christians from Asiatic Turkey to Military Governor of Tiflis". Temel amacı, Anadolu'dan Kafkasya'ya kontrollü bir göç planlaması yapmak olan bu komite vasıtasıyla 1813 yılında ziraatla uğraşan Rumlar, Gürcistan'daki Tsintskaro bölgesine göç ederek yerleştiler. Manuylov 2015, 48.

³⁸ Tarle 1956, 42-43.

³⁹ Safonov 1844, 205-206.

⁴⁰ Şirokorad 2009, 177.

⁴¹ BOA.HAT 267-15525 (29 Z 1204/7 Eylül 1790).

⁴² Filevskiy 1898; Safonov 1844, 205.

⁴³ Safonov, 1844, 205-206.

ger adalardan gelenlerle beraber, kendi kayıklarıyla Ruslara silah ve barut gibi harp mühimmatı ve zahire taşımakta idiler.⁴⁴ Savaş esnasında Balkanlar ve Adalardan Rus ordusunda asker ve subay olmak için katılan gönüllülerden sekiz tabur oluşturulmuştu.⁴⁵ Savaş bittikten sonra bu gönüllü askerler, Rusların teşvikleri ve Osmanlı korkusuyla memleketlerine dönmeyip, donanma gemileriyle birlikte Rusya'ya gittiler. Böylece birkaç bin Rum Rusya'ya göç etmiş oldu.⁴⁶ Rus donanması ile götürülenler arasında ayrıca elli Rum genci de bulunmaktaydı. Rusya, korsanlık yapmamış olan bu gençleri garnizonlara asker olarak değil; kendisine subay yetiştirmek amacıyla ülkesine getirdi. Rus Çarlığı, Balkan coğrafyasındaki nüfuz politikasında bölgede yaşayan gençleri eğitim amaçlı Rusya'ya götürmeyi önemsiyordu. Bu gençler doğrudan 1774'te Rum Askeri Okulu'nun açıldığı St. Petersburg'a götürüldüler. Rumların Rus ordusunun hizmetine girişinin yolunu açan okul, 1775'te yeniden organize edildi ve okulun statüsü sadece Rumlar değil; bütün Balkan halklarını kapsayacak şekilde genişletildi.⁴⁷ Diğer taraftan Küçük Kaynarca Anlaşmasının 17'nci maddesi, Adalarda yaşayan Rumlara bir yıl içerisinde ülkelerini, yani Osmanlı topraklarını, terk etme hakkını vermektedir.⁴⁸ Katerina için Rum nüfus çok önemliydi; bu nedenle bu maddeye rağmen, Rumları resmen çağırmaya devam etti ve 1775'te, bir önceki yıl sona eren savaşta Rus orduları tarafından yer alan denizcileri aileleri ile birlikte Rusya'ya davet etti.⁴⁹ Böylece savaşta sonra birçok Rum, Rus topraklarına gelmeye başladı. Rumlar, Rus ticaret gemileriyle gizlice göç etmeye çalışıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu bu durumu fark ederek, kontrol altına almak amacıyla zaman zaman Rus ticaret gemilerinde denetimler yapmaktaydı. Mesela bunlardan bir tanesinde ihbar alınan bir Rus gemisi Gelibolu yakınlarında durdurularak teftiş edilmiş ve geminin ticari meta değil de göçmen taşıdığı tespit edilince gemi, mürettebatı ile beraber Kale-i Sultani ve Kiledü'l-bahir dizdarlarına teslim edilmişti.⁵⁰ İlk Rum göçmenlerinin yaşam koşullarını iyileştirme, müreffeh bir hayat sürme gibi sosyal ve ekonomik koşullardan ziyade siyasi nedenlerle göç etmiş olmaları önemli bir noktadır. Göçmenlerin dini baskılardan kurtulma gibi bir nedenleri de söz konusu değildi. Siyasi olarak bakıldığında Rumlar için Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'nın politikalarına karşılık vererek, kendilerine baskı yapacağından çekinmeleri⁵¹ ve bağımsız bir Yunanistan kurabilme adına Ruslar ile olan ilişkilerini geliştirme amacı ön planda idi.⁵²

Rusya'daki Rum Kolonileri

Rus Çarlığı Osmanlı Rumlarını kendi topraklarına çekmeye başladıktan sonra kısa bir süre içerisinde altı önemli yerleşim birimi meydana getirerek göçmenleri burada oluşturulan kolonilere yerleştirdi. Göçmenlerin yerleşim özellikleri askeri ve stratejik bir yaklaşımla ele alındı. Kırım'ın işgalini planlayan Katerina, Yarımada'nın Azak Denizi ile olan bağlantısını sağlayan ve yeni ele geçirilen Kerç Kalesi'ni Rum göçmenlere açtı (1774-1775). Akabinde Azak Denizi'nin Osmanlı saldırılarına karşı güvence altına alınması için Kerç'in kuzeyine Taganrog'a yeni bir Rum kolonisi tahsis edildi (1776). Bir taraftan Kırım'ı çembere alma adına, diğer taraftan Karadeniz'deki ticari varlığını da hissettirme adına Ruslar tarafından Rum kolonileri genişletildi ve

Kerson (1778) ile Mariupol'da (1779) yeni yerleşim yerleri oluşturuldu. Kırım'ın ilhaki gerçekleşikten sonra da yine askeri ve ticari kaygılarla Balıklava (1783) ve Odessa (1795) yeni Rum kolonilerine ev sahipliği yaptı.

Kerç ve Taganrog Rum Kolonileri: I. Petro'nun kurmuş olduğu donanma hâlâ olgunlaşma çağındaydı. Karadeniz'de bulunacak ve Akdeniz'e açılacak olan filonun gemi sayısı yeterli olmadığı gibi, bu gemiler için mürettebat ve kaptan bulmak da sorundu.⁵³ Bu çıkmaz içindeki Rusya için Osmanlı Rumları tam da biçilmiş bir kaftandı. Bu soruna çözüm arayan Katerina'nın savaştan hemen sonra General Orlov'a gönderdiği mektubunda Rusya'ya yerleşmek isteyen Rumlar için Kerç ve Yenikale'nin tahsis edileceğini ilan etmesiyle göç hareketi ivme kazandı.⁵⁴ Böylece Rus gemileri ile birlikte yeni göçmenler Rusya'ya doğru yelken açtı. Zaten savaştan sonra ada sakinleri, Akdeniz'de Rus gemilerinde işçi olarak çalışmaya başlamışlar ve birçoğu işçi olarak başladıkları bu maceradan geri dönmemişlerdi.⁵⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıldaki ekonomik ve sosyal yapısı gayrimüslimlerin dış ülkelere göç etmesini tetikleyici bir unsurdu. Gayrimüslimlerin Osmanlı devlet mekanizmasının askeri ya da siyasi kurumlarında görev alamamaları, taşımacılık ve ticarete Müslümanların ön planda olmaları gibi sebepler Rumları geleneksel denizcilik faaliyetlerini korumalarına ve bu alandaki deneyimleri ve becerilerini fırsata çevirmelerine teşvik etmekteydi. Rusya'nın Osmanlı tebaası Rumlara hamilik etmeye başlamasıyla birlikte Rumlar, Karadeniz'deki Rus ticaretinin dümenine geçtiler.⁵⁶ Akdeniz'deki bazı adalarda ve sahil kesimlerinde yaşayan Rumlar, Ermeni ve Yahudilerle birlikte müstemem⁵⁷ ticaret gemilerinde mellah (ge-

⁴⁴ BOA.C.AS. 35-1597 (29 Z 1183/25 Nisan 1770).

⁴⁵ Savaş esnasında Rus ordusuna katılanların sayısı hakkında sıhhatli bir bilgi bulunmasa da, bazı adalarda bu katılımın ciddi oranda olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Girid'e bağlı İsfakiye'de Rus ordusuna katılan Rumların sayısı o kadar fazlaydı ki nahiyede sadece 80 kişi kalmıştı ve vergi tahsil mümkün olamamıştı. BOA.C.DH. 301-15015 (18 N 1187/3 Aralık 1783).

⁴⁶ Tişkov 1994, 135.

⁴⁷ Bu okul, 1796'ya kadar faaliyet gösterdi. Mikaberidze 2005, XXV.

⁴⁸ Köse 2006, 116.

⁴⁹ Sifneos-Harlaftis, 2012, 165.

⁵⁰ BOA.C.DH. 118-5865 (15 Ş 1189/11 Ekim 1775).

⁵¹ Karpozilos 1999, 137-138; *Petsalis-Diomidis* 1972, 221.

⁵² Safonov 1844, 211-213.

⁵³ Bilici 1992, 108-109; Derviş-Devrisheva 2015, 354.

⁵⁴ Filevskiy 1898, 94.

⁵⁵ Arsh 1969, 85.

⁵⁶ Aygün 2016, 57-58.

⁵⁷ Dârülişlâm yani İslâm Devleti topraklarına emân/amân olarak giren Dârülharb (yabancı) gayrimüslimlerine verilen ad.

mici) olarak yazılmaktaydılar. Bu sayı o kadar artmıştı ki; Osmanlı sularında dolaşan yabancı gemilerin topçu, yelkenci ve kaptanlarının ekserisi Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerinden oluşmaktaydı. Rumlar ve diğer gayrimüslim tebaa bu mesleklerle girebilme adına tarlalarını, evlerini dolayısıyla memleketlerini terk etmekteydiler. İş gücünün kaybı kadar cizye ve diğer vergiler bakımından da zarara uğrayan Osmanlı İmparatorluğu, gayrimüslim tebaasından birisinin bu şekilde yabancı gemilerde çalıştığına ortaya çıkması durumunda emlak ve eşyasına el koyulacağını ilan ederek bunun önüne geçmeye çalışmışsa da olumlu bir sonuç alamamıştır.⁵⁸ Rusya 1768-1774 Savaşında Osmanlılara karşı kendi yanında yer alan Eflak-Boğdanlı, Bulgar, Arnavut, Leh ve Rumları, yeni aldığı ve savaş esnasında çeşitli nedenlerden dolayı boşalan arazilerde iskân ederek ödüllendirme amacındaydı. Lakin Rusya'nın tek hedefi kendisine sadık halkların güvenini tazelemek değildi. Rusya, yeni yerleşimcileri, yeni bölgelerin eski sahiplerine karşı bir denge ve güvenlik vasıtası olarak görmekteydi.⁵⁹ İlk göçmenlerin Azak Nehri ağzındaki Kerç Adası'na yerleştirilmeleri askeri ve stratejik amaçlı idi. Bu amaçlardan ilki Osmanlıların kendilerine karşı girişebileceği harekâtlara karşı Rusya'nın dirençli bir kordon oluşturma isteği idi. Küçük Kaynarca ile ele geçirilen bölge ve bu bölgenin Yeni Rusya'ya dâhil edilmesinden sonra Ruslar, Kuzey Kafkasya ve Astrahan Hanlığı'nı bir arada düşünerek hem ekonomik hem de askeri bakımından bir kordona ihtiyaç duymaktaydı. Kırım'ın Osmanlı egemenliğinde bulunması nedeniyle Rumlar ve onlarla beraber gelen Arnavutlar, General Orlov'un önerisiyle yarımada'nın dışına bu kordonu oluşturma amacıyla iskân ettirildiler.⁶⁰ Katerina'nın Grek Projesi'nin mimarlarından olan Potemkin de 1775'te Bölge Genel Valisi olarak atandı.⁶¹ Bu dönemde Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksların kendi ülkesine göç etmesi için yoğun bir çaba harcayan Katerina bölgedeki Rumların kolonilerini inşa etmeleri için 50.000 ruble başı yaptı.⁶² Rusya'nın ikinci amacı, Ukrayna Kazaklarından alınan bölgelerin güvenliğinin sağlanması adına yeni ve düzenli askeri yerleşim birimleri oluşturmaktır. Çünkü hem burada hem de Don Kazaklarının yaşadığı coğrafyada oluşturulan başıbozuk birlikler zaman zaman Rusya'ya karşı isyan etmekte ve Rusya'nın merkezi politikalarına darbe indirebilmekteydiler. Yeni topraklarında kalıcı olmak isteyen Rusya, düzenli birliklere geçmeye karar verdi ve bunu da kendisine sadakatini ispatlamış olan halklardan oluşturdu.⁶³ Askeri kaygıların yanında bölge, üzüm bağları, ipek, pamuk ve meyve tarlaları oluşturulması açısından müsait bir iklime sahipti ve göçebe nüfusun yoğun olduğu bölgede hayvancılık ve at yetiştiriciliği gibi faaliyetler yapılabilirdi. Bu ekonomik ve ticari nedenlerle de bölgenin iskânına hız verildi.⁶⁴ Adalardan gelen ilk Rumların bir kısmı Kerç bölgesini benimseyemedi ve bölgeye de sığmadı. Bunun üzerine, General Potemkin, 2 Ağustos 1776'da Kerç'teki bir kısım Rum'un Taganrog Liman'ı bölgesine iskân ettirilmeleri emrini verdi.⁶⁵ Potemkin'in emrinden hemen sonra yeni imtiyazlar vaadedilen göçmenler

Don Nehri sahilinde bulunan Taganrog'a doğru karadan ve denizden göç etmeye başladılar. Taganrog'a ilk gelen Rumların sayısı 200 kadardı.⁶⁶ Burada çoğunluğu Rumlardan oluşan bir Arnavut Birliği kuruldu. Böylece Osmanlı topraklarından gelen Rum göçmenler, Rusya tarafından Osmanlı'ya karşı oluşturulan güvenlik kordonunun sorumluları haline gelmiş oldular.⁶⁷ Ruslar, ilk göçmenlere ciddi miktarda maddi yardımlarda bulundu. 1776'da II. Katerina onların yaşamlarını daha da iyileştirme adına Kerç, Yenikale ve Taganrog'dakiler için 72.000 ruble harcama yaptı.⁶⁸ Genel Vali Potemkin, Rumlardan Azak Denizi'nin doğusunda Mius'da bir askeri birlik daha oluşturdu. Göçmenler evler, kiliselerin yanında votka, mum ve makarna fabrikaları inşa etmişler ve zengin Rumların isimleri, Azak Denizi sahilinde bulunan bölgelerde yer adı olarak verilmiştir: Alferaki, Holara, Aslan, Karayani, Gerodomatas, Palama, Poganat, Staşa, Fumli, Stratti, Fluki.⁶⁹ 1776 yılı sonu itibarıyla Kerç ve Yenikale'de 1.236, Taganrog da ise 545 Rum yaşamaktaydı.⁷⁰ İlk etapta askeri amaçlı kurulan bu kolonideki Rumların rolleri tarihsel bir öneme sahiptir. Günümüze kadar gelen süreçte Kırım'ın Türk-İslam kimliğinden arındırılıp Hıristiyanlaştırılması politikası, bu koloninin kurulması ile başlamış ve Rumlar bölgenin Hıristiyanlaştırılmasına büyük oranda etki etmişlerdir.⁷¹

Kerson Rum Kolonisi: Rusya'nın güneye doğru ve Karadeniz'in doğu kıyıları boyunca yayılması, Avrupa'nın diğer büyük güçleriyle olan emperyalist mücadeleden başka

⁵⁸ BOA.AE.SABH.I. 70-4863 (15 C 1190/1 Ağustos 1776); C.DH. 96-4757 (29 R 1190/17 Haziran 1776).

⁵⁹ Bartlett 1979, 124.

⁶⁰ Şrapo 1965, 23.

⁶¹ Potemkin özellikle Transkafkasya Bölgesinde Rusya denetiminde otonom bir Ermeni bölgesini kendi çıkarları adına kullanmayı da düşünüyordu. Bartlett 1979, 118-119. Potemkin, ayrıca Kırım'ı aldıktan hemen sonra buranın yeniden tanzimi doğrultusunda İslâm ülkelerinde yaşayan ve kumaş dokuma işlerinde hünnerli Ermeniler'i Kırım'a doğru çekme düşüncesi içerisindeydi. BOA.C.MTZ. 6-287 (11 N 1198/29 Temmuz 1784).

⁶² Karpozilos 1999, 137-138; *Petsalis-Diomidis 1972*, 221. Filevskiy 1898, 97.

⁶³ Bartlett 1979, 124.

⁶⁴ Bartlett 1979, 118-119.

⁶⁵ *Petsalis-Diomidis 1972*, 121; Arsh, 1969, 87.

⁶⁶ Filevskiy 1898, 98.

⁶⁷ Bartlett 1979, 124.

⁶⁸ Arsh 1969, 87; Bartlett 1979, 130.

⁶⁹ Arsh 1969, 87; Bartlett 1979, 130; Filevskiy, a.g.e., s.99

⁷⁰ Bartlett 1979, 130.

⁷¹ Şrapo 1965, 23. 1775'teki fermanın sonrasına Rum Adalarının sakinleri, Akdeniz'de Rus gemilerinde işçi olarak çalışmaya başlayanların birçoğu Rusya macerasından asla geri dönmüyorlardı. Savaş döneminde gelen göçmen aileler parçalanmış haldeydiler. Yakınlarını Rusya'ya getirmek için Rus diplomatların yardımına başvurmaktaydılar. Mesela bu tarz bir olayda, 1770'lerdeki meşhur Mora İsyanı üyelerinden olup, Rusya'ya kaçmış bulunan bir ailenin üyesi olan Stefan Mavromihalis, İstanbul'daki Rus elçisi V. P. Koçubey'e ailesini Osmanlı'dan Rusya'ya çıkarması için talepte bulunmuş ve Stefan Mavromihalis'in yakınları olan on bir kişiden oluşan Morei ailesini gizlice sınırdan çıkarmıştır. Arsh 1969, 85.

bir şey değildi. Bu mücadele için yeni bir politik-ekonomi yaklaşımı geliştiren Rusya, hububat ihracatının Karadeniz ticareti vasıtasıyla arttırılmasını benimsemişti. Bu açıdan bakıldığında Rusya bölgede yayılırken, özellikle yeni liman şehirleri kurmayı hem önemli bir kolonizasyon politikası olarak, hem de yeni ekonomik anlayışının bir karakteri olarak görmekteydi.⁷² Bu politikayı gerçekleştirebilmenin yolu ise Karadeniz'i iyi bilen, maharetli ve tecrübeli denizcilere ve tüccarlara sahip olmaktı. Fakat Rus Çarlığı böyle bir gruba sahip değildi. Bu nedenle Rusya için en iyi çözüm Rum gemicilere kucak açmaktı. Yeni şehir ve limanlara Osmanlı ve Venedik topraklarında yaşayan Rum denizci ve tüccarlarını iskân etmek artık bir devlet politikası haline geldi.⁷³ Osmanlı filosunu Çeşme'de yakan Katerina, bir donanma meydana getirerek Karadeniz'in yeni gücü olmak istiyordu. Katerina ve Potemkin aynı fikirleri paylaşmaktaydı ve bu ikili nazarında Karadeniz'de Türk varlığına ve hâkimiyetine son verebilecek tek unsur, hamileri olduklarını düşündükleri Rumlardı. Rumları bölgeye davet eden Katerina, Eylül 1775'te Eugenius Voulgaris'i Aksu ve Özi Nehri arasındaki yeni alınan toprakların Başpiskoposu olarak atadı. Aslında Voulgaris, asker kökenliydi ama tam bir Türk düşmanıydı ve onun varlığı, gönüllü Rumların bölgeye akmasını teşvik edecekti. Katerina bununla yetinmeyerek, 1778'de Potemkin'e yeni ele geçirilen bölgede askeri üsler kurmasını emretti. 1775'te Ukrayna Kazaklarından alınan bölge, kolonizasyon yolunu açmıştı. Kırım'ın statü belirsizliği de güney steplerinin hızla ele geçirilmesi için önemli bir fırsat doğurmuştu. Evvel emirde askeri nedenler ön planda olduğundan nehirlerin bulunduğu stratejik bölgelere kaleler inşa edilmeye başlandı.⁷⁴ Bunun üzerine Potemkin, 1778'de hem tüccar ve armatürleri bölgeye çekerek Karadeniz ticaretinin gelişimini,⁷⁵ hem de güvenlik kordonunun genişletilmesini sağlamak amacıyla Özi Nehrinin ağzında yeni bir şehir kurdu.⁷⁶ Kale, Aksu ile Özi Nehri arasındaki deltada bir liman kalesi olarak inşa edildi; ama bir hisar olmanın ötesinde burası, nöbetçi, gözcü ve tersane olma özelliklerini de haiz bir kaleydi.⁷⁷ Sonradan güneyin St. Petersburg'u olarak anılacak olan bu şehre Sivastopol yakınlarındaki antik Yunan şehri Chersonesus'tan ilham alınarak Kerson adı verildi. Kerson'un kurulması Grek Projesini gerçekleştirme adına atılan önemli bir adımdı⁷⁸ ve bundan sonra da ele geçirilen yeni bölgelere antik Yunan şehirlerinin isimlerinin verilmesi politik bir hareket olarak algılanmaya başlandı.⁷⁹

Mariupol Rum Kolonisi: II. Katerina Kırım'ın Osmanlı elinden çıkmasının akabinde bölgede yaşayan Rumların Rus topraklarına göç edebilmeleri için vergi ve askerlik muafiyeti gibi imtiyazlarla dolu fermanlar yayımladı ve bunun neticesinde 32.000 Hıristiyan Kırım'dan Yeni Rusya Bölgesine doğru göç etti.⁸⁰ Kırım'daki Rumlar ise 21 Mayıs 1779'daki fermanın on yıl süreyle vergiden ve yüz yıl boyunca da askerlikten muafiyet gibi imtiyazlar içermesi üzerine Ukrayna içlerine doğru göç etmeye karar verdiler. Sayıları 18.000 civarında olan Rumlar, Adalardan gelen soydaşları ile beraber bugün Ukrayna sınırlarında yer alan Kalmius Nehri civarına,

Kalka'ya ve Kalçık'a yerleştiler.⁸¹ 1780'de buraya, yine antik Yunan şehir isimlerinden etkilenilerek Mariupol adı verildi. Rum göçmenler, bölgede yirmi adet yeni köy kurdular. Rus yönetimi daha sonra bölgeye yerleşen göçmen Rumların kendi okul ve kiliselerini kurmalarına da izin verdi. Rusya, Kafkasya'da Hıristiyanların sayısı arttıkça Müslümanların nüfusunda azalma sağlanabileceği için bu göçlere önem vermekteydi.⁸² 1783'ten sonra Kırım'daki Ermeni ve Rumlar Kuban ve Kuzey Kafkasya'ya yerleştirilmeye başladılar.⁸³ 1793 yılında bölgeyi incelemek amacıyla Mariupol'da yirmi köyü gezen Rus P.S. Pallas, burada 2.792 hane olmak üzere 6.456 erkek, 5.652 kadın toplam 13.879 Rum'un yaşadığını kaydeder.⁸⁴ Kırım'ı aldıktan sonra Karadeniz'in kuzeyine hâkim olan Rusya için bir sonraki hedef, bölgenin doğu ve batı kesimleri, yani Balkanlar ve Kafkasya olmuştur. Kafkasya'ya gözünü diken II. Katerina, 1783'te burayı himaye ettiğini belirten bir ferman yayımladı. Bu arada İran baskısına karşı Osmanlı İmparatorluğu'ndan beklediği desteği bulamayan ve daha fazla dayanamayan Gürcü Kralı, 1801 tarihinde Gürcistan Krallığını Rus Çarlığı'nın yönetimi altına soktuğunu resmen ilan etti. Bu hadise, Rusya'nın Kafkasya'da yayılmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten sonra Rusya, bölgede kalıcı olma adına Osmanlı İmparatorluğu, İran ve İngiltere ile amansız bir mücadeleye girecektir.⁸⁵ 1783'te Kırım'ın ilhakından sonra Sinop ve Trabzon'dan Rumlar, Kırım'a doğru göç etmeye başlarken,⁸⁶ Adalardaki soydaşları da Rusya'ya doğru yola koyuldular.⁸⁷

⁷² Hububat ticareti Rumların bölgede kalmasının belki de en önemli ekonomik nedeni olarak gösterilmektedir. Bkz. Kardasis 2008, 161-162.

⁷³ Sifneos-Harlaftis 2012, 159-160.

⁷⁴ Alexander 1989, 237.

⁷⁵ Reyhman, 1966, 235; Alexander 1989, 238.

⁷⁶ Herlihy 1991, 5; Unbegaun 1936, 215-219.

⁷⁷ Alexander 1989, 238.

⁷⁸ Halm, 1961, 11.

⁷⁹ Herlihy 1991, 5; Unbegaun 1936, 215-219; Katerina, 1778-1779'da bölgede yaşayanlar için Rumca eğitim veren bir okul yaptırdı. Fisher 1970, 13.

⁸⁰ Kaurinkoski 2003, 126; Duran 1969, 30.

⁸¹ Auerbach 1965, 82.

⁸² Karpozilos 1999, 138; Kaurinkoski 2003, 126; Kardasis 2001, 19; Arsh 1969, 87; Unbegaun 1936, 220; Manuylov 2015, 44; Schönle 2001, 6. Roger Bartlett, bu sayıyı 31.000 olarak verir. Bkz. Bartlett 1974, 13.

⁸³ Anadolu'dan Kafkasya'ya doğru göçlerde kitlesel olarak ilk harekete geçen Ermenilerdir. II. Katerina'dan sonra Rus tahtına geçen I. Paul 1799'da bir fermanla Ermenilere Stavropol'da tarımsal faaliyetlerde bulunmaları için toprak ve yerleşmeleri için de arazi tahsis etmişti. Bu ferman zamanla Ermenilerin bölgeye yerleşmelerinin önünü açtı. Belozarov vd. 1998, 110.

⁸⁴ Pallas 1812, 513.

⁸⁵ Luxembourg 1998, 29; Yüksel 2014, 203-204; Çapraz 2006, 68; Hosking, 2011, 329.

⁸⁶ Kardasis 2001, 19.

⁸⁷ BOA.HAT. 13-462 (27 Ca 1198/18 Nisan 1784).

Balıklava ve Odessa Rum Kolonileri: Kırım'ın ilhaki sonrası kordon görevini genişletme adına Taganrog, Kerç ve Yenikale'deki Rum göçmenlerden bir kısmı Balıklava'ya gönderildi.⁸⁸ Burada çoğunluğu Rumlardan oluşan bir tabur teşkil edildi. Bu tabur, Kırım'ın Rusya'ya katılmasında ve kalıcı olarak Rus toprağı olmasında tıpkı Kerç ve Taganrog'daki koloniler gibi tarihi bir rol üstlendi. Kırım'da Müslüman Türk nüfus arasında Rusya'ya karşı beslenen düşmanca tutumu dağıtma ve Sivas-topol'den Kefe'ye kadar kıyıların devriyesini yapma, bu taburun en önemli görevleriydi. Rumlara Balıklava kenti ve yöresinde Kamara, Kadıköy, Karam gibi köylerin civarlarında topraklar tahsis edildi. Balıklava tamamen Rumların idaresine bırakıldı ve Katerina, Balıklava Taburuna mensup olmayanların toprak, mülk sahibi olamayacaklarını; Potemkin de Rumların bütün vergilerden muaf olduklarını ilan ettiler. 1797 tarihi itibarıyla taburdaki asker sayısı 396 idi.⁸⁹ 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda, II. Katerina'nın hâkimiyeti döneminde bir başka büyük Rum göçü dalgası meydana geldi; fakat 1768-1774 Savaşı kadar yoğun olmadı. Bu savaşta bir öncekine göre göçlerin azalmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun almış olduğu tedbirler etkili oldu.

Akdeniz'deki adalarda yaşayan Rumların Rus gemilerine binerek firar etmelerini önlemek amacıyla Rum Patriği devreye sokuldu. Rum Patriği göreve geldikten sonra Adalardaki metropolitlere ve kocabaşlara mektuplar yoluyla uyarı ve tembihlerde bulunmuştu. Rumların Rus gemilerine binerek göç etmemeleri ve Ruslarla işbirliği içerisine girmemeleri için metropolitler ile kocabaşlar ayinlerde nasihatte bulunmaktaydılar. Bu öğütlere, daha doğrusu emirlere uymayanlar derhal kolluk güçlerine teslim edilecekti.⁹⁰ 1792 tarihli Yaş Antlaşması'ndan sonra Rusya'nın güney bölgelerine Akdeniz'de Ruslar için mücadele eden gönüllü birkaç bin Arnavut ve Rum göç ettirildi. 1794'te Yeni Rusya Bölgesinin Generali ve Karadeniz Donanmasının Başamirali Platon Aleksandrovičius Zubov, tıpkı bir önceki savaşın sonunda olduğu gibi göçmenlere kucak açılabilmesi için Çariçe Katerina'ya yeni toprakların tanzimini önerdi. Evvela Hacıbey'in yeni bir isimle askeri ve ticari bir liman merkezi haline getirilmesine karar verildi.⁹¹ Burada da yine diğer kolonilerde olduğu gibi Antik Yunan şehir isimlerinden faydalanma yoluna gidildi. Tabii ki Katerina'nın amacı sadece Rumları ödüllendirmek değildi. Asıl amaç, yeni yerleşim yerlerine Antik Yunan isminin çekiciliğiyle, Karadeniz ticaretinin en önemli aktörleri olan Rum tüccar ve denizcilerinin bölgeye yerleşmelerini sağlamaktı. Böylece Osmanlı döneminin Hacıbey'i, daha önce bölge yakınında bulunmuş olan Yunan ticari kolonisi Odessos'tan etkilenilerek, Odessa halini almış oldu⁹² ve bu limanın alınması esnasında Rusya'ya büyük bir yararlılık sağlayan Arnavut ve Rumların buraya yerleştirilmelerine karar verildi. Göçmenlerin denizcilik marifetlerinden faydalanılması gerektiğinde ısrar eden Zubov, Çariçe Katerina'ya 300 kişilik Arnavut-Rum birliği kurmayı teklif ediyordu. II. Katerina Genel Vali Zubov'un önerisini kabul etti ve 19 Nisan 1795'te yeni bir birlik kurulduğu gibi Adalardan tekrar göç alabilme adına bir ferman yayımladı. Bunun üzerine bölgeye gelen Rumlar, Lambros Katsonis'in 1790'daki isyanında yer alanlardı.⁹³ 1795'te Köseoğlu'nun komutanlığında bir tabur teşkil edildi.⁹⁴ Yeni Rusya'nın merkezi konumundaki Odessa, Rusya'nın Karadeniz'e açılan kapısı olarak düşünüldüğü gibi Grek Projesi'nden İstanbul'a giden bir

adımdı. Kırım'ın işgalinden hemen sonra Sivas-topol'ün 1783'te kurulmasıyla Karadeniz Filosunun oluşturulması amaçlanmıştı; Odessa ile de özellikle Avrupa ticaretinin Karadeniz'deki ticari üssü olma amaçlanmıştı.⁹⁵ 1795'te Polonya'nın paylaşılmasından sonra Kerson'un askeri ve ticari misyonu Odessa'ya devredildi. Çünkü Rusya'nın Karadeniz'in en batısında yer alan liman bölgesi burasıydı ve Polonya'dan yeni alınmış Braslaw, Podolya, Volhynia gibi toprakların zirai ve ticari ürünleri en iyi şekilde Odessa'dan Avrupa'ya ihraç edilebilirdi.⁹⁶

Sonuç: 18. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan Rusya topraklarına göç eden Rumlar sayıca kalabalık olmasalar da, vasıflı iş gücü açısından tam da Rusların aradıkları özelliklere sahiptiler. Bunlar, hazır gemileri, ticari kapasite ve zekâları, Karadeniz ve Akdeniz'deki denizcilik tecrübeleri ve bahriye kuvveti olarak kullanılabilme kapasiteleriydi. Rumların bölgeye olan göçleri sonrasında Rusya, güney sınırlarını güvence altına aldığı gibi Karadeniz'in yeni gücü olmaya da başladı. Bölgenin demografik yapısının değişimiyle de siyasi ve ekonomik olarak elde edebilecek avantajlar Rusya tarafından tecrübe edilmiş ve bölgede genişlemenin yolunu açmıştır. Rumlar açısından bakıldığında ise; yeni kurulan koloniler zamanla Rusya'daki diasporanın başlangıcını teşkil etmiştir. Ayrıca göçmenlerin Odessa'da 1814'te Filiki Eteryay Cemiyeti'ni kurmaları⁹⁷ Yunanlıların bağımsızlık hareketinin merkezini yeni Rum topraklarına yani Rusya'ya kaydırmıştır. Rusya'nın 19. yüzyılın başında Gürcistan'ı ele geçirdikten sonra Kafkasya'da yayılmaya başlaması ile Rum göçmenlerin kaderi de değişmeye başlamış ve yeni göçmenler Gürcistan üzerinden Kafkasya'ya yerleştirilmeye başlanmıştır.

⁸⁸ Bartlett 1979, 130.

⁸⁹ Safonov 1844, 210-214.

⁹⁰ BOA.HAT 267-15525 (29 Z 1204/7 Eylül 1790).

⁹¹ Kardasis 2001, 19; Arsh 1969, 87; Bartlett 1979, 135.

⁹² Herlihy 1991, 7.

⁹³ Kardasis 2001, 19; Arsh 1969, 87; Bartlett 1979, 135.

⁹⁴ Bu tabur daha sonra, 1810 yılında Balıklava'daki tabur ile birleştirildi. Bartlett 1979, 136-137.

⁹⁵ Ghervas 2008, 109.

⁹⁶ de Hell 1843, 37-38.

⁹⁷ Frangos 1973, 87.

Anadolu'da Süryaniler Ve Süryani Ayaklanmaları

ELİF KARPUZ / ERCİYES ÜNİVERSİTESİ*

Bildiğimiz üzere Süryanilik, Hristiyanlığın hem Katolik hem Ortodoks mezhepleri içerisinde yer almaktadır. Süryaniliğin kökenleri ise Hristiyanlık ve İsa'dan çok daha öncelere, Aramilere kadar gitmektedir. Aramiler; Kutsal Kitap ve antik metinlerde de bahsedilen, başlarda göçebe bir toplumken daha sonra Suriye'nin kuzey tarafları ve Mezopotamya'da yerleşerek büyük imparatorluklar kurmuş, gerek çevresindeki ve gerekse akabindeki devletleri her yönüyle etkileyerek tarihte derin izler bırakmış bir millettir. Aramice ise dönemin diğer toplumlarının da benimsediği, konuştuğu ve yararlandığı bir dil olmuştur. Öyle ki, kaynaklar bize İsa'nın, annesi Meryem'in ve havarilerin, kısacası o dönemde o çevrenin Aramice konuştuğunu göstermektedir. Süryanice ise Aramice'nin doğu lehçesidir. İlk Hristiyan kilisesi olan Antakya(Antiocheia) Kilisesi'ni, Hristiyanlığı kabul eden Aramiler kurmuş ve hâlâ putperestliğe devam eden diğer Aramilerden ayrılmak için kendilerine "Süryani" demişlerdir. "Süryani" kelimesinin kökenine dair ise çeşitli görüşler ileri sürülmüş olmakla birlikte bunların bazıları şu şekildedir:

- Pers kralı Sirus/Seyrus (Keyhusrev)'un adından geldiği,
- Antakya'da hüküm sürmüş kral Kilikos'un kardeşi Sirus'un bölgeyi ele geçirmesiyle bölgenin adının "Suriye" olması ve Süryani kelimesinin de Suriye'den geldiği,
- Lübnan'ın Sur şehrinden Suriye kelimesi, bu kelimedenden de orada yaşayan tüm topluluklar için Yunanlıların kullanmış olduğu "Süryani" kelimesinden geldiği,
- Asurluların ülkesine Yunanlılar tarafından "Asurya" denmiş ve zamanla 'a' harfinin düşmesiyle Surya olması ve Süryani adının da buradan geldiği,
- Hz. İbrahim'in soyundan gelen Asurin'den vb. geldiği gibi.

Araplar ve Türkler tarafından "Süryani", Kürtler tarafından bazen "gayrimüslim" anlamına gelen "Filla" veya bazen de "Sıryan" olarak adlandırılan bu topluluk kendilerini "Süryāyē" Suryoyo (Suroye, Suryoye, Suryaya, Suraya, Surayı, Sutrayı) olarak adlandırmaktadır. İngilizce literatüründe ise Syrian, Sryiacs olarak geçmektedir.

Süryani halkının menşei hakkında, özet olarak, üç görüş ortaya çıkmıştır; Aramilerden geldiği (eski oluşum), Asurlulardan geldiği (yeni oluşum) ve tüm etnik grupların karışımından, birleşiminden oluştuğunu ileri süren sentezci düşünce. Esas itibarıyla, öne sürülen bu düşünceler, günümüzde de hâlâ ideolojik tartışmalara sebebiyet vermesiyle birlikte, Süryaniler arasında da çatışmalara ve ayrışmalara neden olmaktadır. Ama Süryaniler arasında genel olarak kabul gören görüş, menşelerinin Aramilere dayandırılmasıdır ki, bu görüş daha çok da kilise çevresinde Aramice-Süryanice arasındaki bağdan ötürü taraftar bulmaktadır. Irak ve İran'dakilerin aksine, Suriye ve Türkiye'deki hem halk hem din adamları daha çok

bu görüşü benimsemişlerdir. Birçok Yunan ve Süryani edebî eserlerinde ve kaynaklarında da, Süryanilerin Arami olduklarının üzerinde durulmakta olduğunu görürüz.

Tarihsel süreç içerisinde Süryaniler, etnik bir köken üzerine kurulmuş politik ve sosyal bir örgütlenme eğilim ve becerisini göstermemişler, dinî motifli tanımlama ile yetinmişlerdir. Bu dinî motifle yetinmelerinde hiç şüphesiz kendilerini "Tanrıdan en çok korkan millet" olarak tanımlamalarının etkisi büyüktür. Çünkü bu bize, onların kendilerini, bir inancın savunucuları olarak gördüklerini göstermektedir ve işte bu nedenle de birkaç küçük prenslik dışında ciddi bir siyasî bir yapılanmaya gitmemişlerdir. Etnik temeller üzerinde yapılanmalarının bir diğer önemli nedeni, buldukları coğrafyalarda nüfus bakımından yeterli olmayışlarıdır. Netice olarak diyebiliriz ki, Süryanilerin kökeninin Aramilere dayandırılması daha çok "dinî" nitelik ihtiva ederken, Asurlulara dayandırılmasının "etnik" nitelikte olması; misyonerlik faaliyetleri neticesinde bir "Asurî milliyetçiliği" yaratma amacına yönelik masum olmayan bir düşüncenin ürünüdür.

Süryani Dili ve Alfabeti: Süryani diline kısaca değinecek olursak; Sami dil grubunun Batı grubu kuzey kolunda Kenanca ile birlikte yer alan Aramice; bugünkü Süryanice'nin kaynağını teşkil etmektedir. Süryanice Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmıştır. Bu ayrılmanın temel nedeni mezhep çatışmalarına bağlı bölünmelerdir. Emevi egemenliğinden sonra Süryanice baskın dil olmaktan çıkmış, yerini Arapça ve dönemin diğer baskın kültürlerinin dilleri almıştır. Bu noktadan sonra, Süryanice

* Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü IV. Sınıf Öğrencisi. Bu bildiri 3-4 Mayıs 2017'de Aksaray'da düzenlenen IV. Genç Tarihçiler Öğrenci Çalıştayı'nda sunulmuştur.

yavaş yavaş kiliseye hapsolmaya başlamıştır. Süryanicenin Doğu lehçesi bugün ağırlıklı olarak Irak ve İran'da Doğu Kilisesi ve Katolik Keldani Kilisesi tarafından kullanılmakta, Batı lehçesi ise Suriye Türkiye ve Lübnan'da Ortadoks, Katolik ve Maruni Katolik Kilisesi'nde kullanılmaktadır. Günümüzde konuşulan Süryanice halk dili ise başlıca dört lehçeye ayrılmaktadır: 1.Turabdin Lehçesi, 2.Asurî Lehçesi, 3.Mahlula Lehçesi, 4.Mlahto Lehçesi. Bu noktada, Süryani alfabesine geçmeden önce, Süryanice ile ilgili bazı kavramları belirtmekte fayda vardır;

~Troyo: Mardin'in Turabdin bölgesindeki halk Süryanicesi,

~Ktobonoyo: Daha çok eski Urfa'daki klasik yazı ve konuşma dili,

~Gerşunice: Süryani aydınlarının başka dilleri Süryani alfabesiyle yazmaları.

Günümüz Süryani okullarında Süryanice öğrenimine büyük önem verilmekte olup, Türkçe karşılıklarıyla birlikte eski Süryanice metinleri okuma serileri yapılmaktadır. Süryanice okuma ve yazma, öğrenciler okulu bitirene dek öğretilmektedir. Süryani alfabesi İsa'dan Önce 1. yy'dan itibaren yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Arami alfabesinin el yazısında kullanılan biçimlerinden birine dayanır. Hepsisi sessiz yirmi iki harften oluşur ve sağdan sola yazılır, bazen yukarıdan aşağıya yazıldığı da görülmüştür. Alfabedeki altı harf yumuşak ve sert olmak üzere çift telâffuza sahiptir ve bunlar özel işaretlerle vurgulanır. Süryanice yazı dili çok zengin ve ifade kolaylığı sağlayan bir dildir. Urfa Yazısı olarak da isimlendirilen Est-rangelo yazı şekli Süryani alfabesinin en eskisi ve en güzeli olarak kabul edilmektedir.

Yaşadıkları Yerler ve Süryani Nüfusu: Anadolu'da Süryanilerin en yoğun olduğu yer; bilindiği üzere Mardin il merkezi ve başta Midyat olmak üzere Mardin'in diğer ilçeleri ve köyleridir. Ayrıca İstanbul, Mersin, Diyarbakır, Adıyaman, Malatya, İzmir, Ankara, Antakya, Gaziantep ve Adana da yoğun Süryani nüfusu olan diğer illerimizdir. Bununla birlikte çeşitli nedenlerle yaşanan Süryani göçleriyle bugün, Irak, Ürdün, Hindistan, Suriye, İsrail, Lübnan vb. Orta Doğu ülkeleri olduğu gibi; Amerika, İsviçre, Hollanda, Fransa ve Brezilya'da da Süryanilerin varlığı bilinmektedir. Günümüzde Anadolu'da toplam nüfusları 25 ile 30 bin arasında, dünyada ise toplam nüfusları 5 milyonu bulmaktadır.

Süryanilerin Genel Toplum Yapısı: Kadim Süryani toplumu dil, kültür ve toplum yapısı açısından homojen değildir. Bunda hiç şüphesiz en önemli etken tarihsel süreç içerisinde çeşitli nedenlerden dolayı dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış olmalarıdır. Genel hatlarıyla ele almadan önce, Süryanilerin kültürlerinin baskın olduğu dönemlerden bahsetmek gerekir: Coğrafi sebeplerden dolayı, İslamiyet'in ilk dönemlerinde Süryaniler çoğu yerde Hristiyanlığın tek temsilcisi durumundaydılar. İslamiyet'in yayılması ile birlikte, Süryani-Müslüman ilişkisi, özellikle Bizans yönetiminden gördükleri kötü muamelelerden dolayı, sürekli düzgün bir seyir izlemiş olmakla birlikte, özellikle ilişkiler Hz. Ömer döneminde daha da iyiye gitmiştir. Bu dönem Hz. Ömer'e "kurtarıcı" demek olan Furoko yani Faruk sıfatını da, zulümden kurtarması hasebiyle Süryaniler layık görmüştür. Süryanilere Müslümanlarca gösterilen hoşgörü ve iyi niyet, o dönemlerin hem Müslüman hem de Süryani müelliflerinin üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Süryanilerin İslam egemenliğindeki en parlak dönemi ise Abbasiler zamanındadır. Bu dönemde 215 tabip,63 çevirmen, 40 filozof, 15 astronomi ve matematik bilgini,1 soy bilimi bilgini, 1 laborant, 1 teleskopçu olmak üzere toplam 363 Süryani bilim ve kültür adamının isimleri Süryani kaynaklarında geçmektedir. Tüm bunla-

rın yanı sıra Süryanilerde çeviri, kütüphanecilik ve en önemlisi tarih yazıcılığı da, Süryani kültüründe çok önemli bir yere sahiptir. Aynı dönemde Arapça'nın önem kazanmasına kadar, Süryanice de önemini korumuştur.

Bu noktada Süryani toplumu için diğer Hristiyanlardan daha çok ehemmiyet verilen dinî hayat ve bu çerçevede, kilise ve medreselerden ve ibadet ve inanç esaslarından bahsetmek yerinde olacaktır. Kudüs çevresi dışında Hristiyanlığı ilk benimseyen topluluk olan Süryaniler, Tanrı'daki üç sıfatı yani Ataallah, Kelamallah ve Ruhallah sıfatlarını bir cevherde toplamış olduğunu, bir birlik oluşturduğunu kabul ederler. Bu doğrultuda en basit açıklama ile Hz. İsa hem tanrı hem insandır. Tüm Süryani kiliseleri için geçerli olan kutsal kitap formu "Peşitto" olarak bilinen Süryanice çeviridir. Eski ahit bölümü esas metin İbraniceden çevrilmiş, yeni ahit bölümü ise doğrudan Yunanca'dan çevrilmiştir. Süryani inancına göre kâinata görünen ve görünmeyen varlıklar vardır. Melek ve şeytan inancı vardır. Ölüm ve kıyamete, cennet ve cehenneme, şeytanın insanın düşmanı olduğuna ve irade hürriyetine inanç vardır. Süryani din adamlarından, her şeyden kendini tecrit eden kısım rahiplerdir. Bu durumun aksine papazlar evlenebilir, normal hayat yaşayabilirler. Süryani kiliselerinin fonksiyonu ise ibadet mekânı olarak camiyle benzer özellikler göstermektedir. Süryanilerin namazları da Müslümanlarınkine çok benzer; kıyam, kıraat, rükû ve secde vardır. Daha önce yedi olan namaz vakti, önce dörde daha sonra da günümüzdeki gibi üç vakte indirilmiştir. Süryani kilise müziği, ibadetlerde kullanılan dua, ilahi ve İncil-Tevrat metinlerinin makamlı okunma zorunluluğundan dolayı çok gelişmiştir. Süryanilerde dinî mekânlar eğitim-öğretim ihtiyacını da karşılayacak şekilde inşa edilmiştir. Bu günümüzde de devam ettirilmektedir. Örneğin Kırklar Kilisesi'nde bugün 15, daha büyük olan Deyru'lumur ve Deyru'l-zarafan gibi manastır-

larda kalan öğrenci sayısı biraz daha fazla olmakla birlikte 25 civarındır. Yatılı öğrencilerin günlük yemek ihtiyaçları, günde üç öğün olmak üzere manastır yemekhanesinden karşılanır. Her cuma öğrenciler için banyo günüdür.

Selçuklular Döneminde Süryaniler: Süryaniler gerek Büyük Selçuklu gerekse Anadolu Selçuklu beyleriyle iyi ilişkiler içinde yaşamışlardır. Selçuklular Bağdat, Musul, Erbil ve Kuzey Mezopotamya'da Süryanilerden birçok kişiyi devlet hizmetinde kullanmış, mimarı eserlerin inşasında Ermenilerin yanı sıra Süryani inşaat ustalarından yararlanmışlardır. Bu noktada, Anadolu Türk tarihinin ilk dönemine ait en önemli kaynaklarından olan Süryani Mihael'in Vakayinâmesi'nden kısaca bahsetmek gerekir. 1899 yılında, Katolik bir rahip olan Jean Baptiste Chabot isimli bir Fransız tarafından bulunan vakayinâme, Malatya Süryani Patriği Süryani Mihael (1126-1199) tarafından kaleme alınmıştır. 1166'da patrikliğe seçilmiş olan Mihael, patrikliği boyunca Kudüs kralı IV. Baldwin ve Anadolu Selçuklu Hükümdarı II. Kılıçarslan ile iyi ilişkiler içinde olmuştur. 9 Temmuz 1182'de de sultanın daveti üzerine onunla bir araya gelmiştir. Mihael bu olayı "onurlu bir olay" olarak adanmıştır. Bu vakayinâme, yaradılıştan milâdi 1195'e kadar olan dönemi ele almıştır, aynı zamanda jeolojik ve meteorolojik olayları da aktarmıştır. Üç ciltten oluşan eserde, Türklerden 3. ciltte bahsedilmekte olup, özellikle Danişmend ve Selçukluların hâkimiyet mücadelelerine geniş yer vermiştir. Selçuklular döneminde Süryanilerin rahatlığı Moğol istilâlarına kadar sürmüştür. Moğollar Süryanilere de büyük kıyım ve katliamlar yapmışlardır. Bu Moğol zulmü Doğu Süryanilerinin dağlara kaçmasına neden olmuştur. Asıl büyük katliama maruz kalan Batı Süryanileri olmuştur. Tüm Süryaniler bir yüzyıl boyunca bu acılarla yaşamak zorunda kalmış ve bu durum Osmanlı hâkimiyetine dek devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nden Günümüze Süryaniler: Osmanlı'da Millet Sistemi: Arapça kökenli olan "millet" kelimesi, Osmanlı'da bildiğimiz üzere, dinî nitelikli olup bir topluluğu karşılayan bir terim olup, kimi zaman belirli bir dilde konuşan bir grubu, kimi zaman bir ibadethanede ibadet eden aynı inançtaki insanları ifade etmekteydi. Bu çerçevede Osmanlı hâkimiyetinde bulunan toplulukların din ya da mezhep esaslarına göre örgütlenip yönetilmesine "millet sistemi" denilmekte idi.

Osmanlılar, diğer tüm gayrimüslim unsurlara tanıdığı inanç özgürlüğünü, millet sistemi çerçevesinde, Süryanilere de uygulamıştır. Fakat Süryaniler bu bağlamda ayrı bir cemaat olarak görülmemiş, zaman zaman Ortadoks Rum Patrikhanesi, zaman zaman da Ermeni Gregoryan Kilisesi içinde ele alınmışlardır. Bu durum herhangi bir sorun teşkil etmezken, Osmanlı'nın son dönemlerinde Süryaniler kendi kiliseleri vasıtasıyla temsil edilme çabası içine girmişlerdir. Osmanlı Salnâmelerinde Süryanilerden 1890'lı yıllarda Ermeni Patrikhanesi Defteri'nden ayrı olarak zikredilmeye başladığı görülür. 1895 sonrasında patriklere verilen fermanlarda Kadim Süryani Patrikliğinin Deyru'l-zarafan merkezli Osmanlı Süryani Kadim Kilisesi olarak bağımsız patriklik hâline geldiği belirtilmektedir. Millet sistemi içerisinde yetkilerini kullanmada herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Fakat diğer yandan Süryanilere bir "millet statüsü" verildiği konusunda net bir bilgi yoktur. Aynı şekilde Süryanilerin "azınlık olma durumu" da hâlâ tartışılan konulardan biridir. Süryanilerin devletle olan iyi ilişkileri, Osmanlı Devleti, Millî Mücadele ve Lozan'daki tutumu, uysal ve uzlaşmacı yaklaşımı onları diğer milletlerden ayıran en temel etkenlerdir. Buna en güzel örnek, Lozan Anlaşması görüşmelerinde patriklik (dönemin patriği III. İlyas Şakir Efendi), azınlık hakkı talep etmemiştir. Resmîyette azınlık olmamalarının nedeni de budur. Diğer azınlıkların aksine,

özellikle patrikliğinin, işgalci devletlere karşı duruşu ve halkını da devletin yanında olmaya çağırması, onların farkını ortaya koyan en güzel örneklerdendir. Aynı şekilde, patrik III. İlyas Şakir'in Süryani erkeklerinin Millî Mücadele'ye katılmasını emretmesi bir diğer önemli örnektir. Askerlerin ailelerinden gelen 70-75 kişilik bir grup da Diyarbakır'da bir dikimevi açarak orduya katkıda bulunmuşlardır. Aynı dönem aşiret reisleri ile Keldani ve Süryani rahiplerinin toplanarak Osmanlı'ya bağlılık yemini etmişler ve Meclisi Mebusan'a çektikleri telgrafla bölgedeki bölücü faaliyetleri protesto ettiklerini açıklamışlardır.

Tüm bunların yanı sıra Süryaniler, cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan devrimlerde de öncü olmuş, devrimleri ilk benimseyen ve uygulayan topluluk olmuşlardır. Bu bağlamda, bu denli sadık ve devletle uyum içinde olan bir millet olan Süryanileri isyana sevk eden, devletin yanındaki tutumunu ayrışmacı tutuma döndüren en önemli unsur Ermenilerin tahrik ve teşvikleri ve hiç şüphesiz 19. yüzyılda ayyuka çıkan misyonerlik faaliyetleridir. Günümüzde de Süryaniler üzerinde misyonerlik faaliyetlerine devam edilmekte olduğu bilinen bir gerçektir. Misyonerlerin Süryaniler üzerindeki en büyük oyunu, daha önce de değindiğimiz gibi, millî bir kimlik kazandırma gayretiyle Asurî kimliği altında Süryanileri örgütlemeye yönelik çalışmalarıdır. Patrik Efram Barsavm gibi bazı din adamları, karşı çıkarak bunun bir İngiliz oyunu olduğunu ve Süryanilere dinlerini de kaybettireceğini öne sürmüşlerdir. Protestan misyonerlerin faaliyetleri neticesinde ise kendilerine has bazı dinî ritüellerde değişimlere gitmişler, bazı farklılıklar getirmişlerdir. Misyonerlerin Süryaniler üzerindeki ilk faaliyetleri Katolik misyonerler tarafından, 18. yy ortalarından itibaren Halep ve Musul'da başlatılmıştır. Ülkemizde yaşayan Süryanilerin tespit edilen yasadışı faaliyetleri bulunmamasıyla birlikte, özellikle Avrupa'da yaşayan Süryaniler tarafından kurulmuş ve Türkiye'yi hedef alan illegal birçok terör

yapılanmaları bulunmaktadır. Bunlardan en çok öne çıkanlar Beth Nahrin Yurtsever Devrimci Örgütü (BYDÖ, kuruluş yılı 2000) ve Asuristan Kuruluş Partisi (Gabo D'Furqono D'Othur-GFA, kuruluş yılı 1995)'dir. Bu örgütler terör örgütü PKK ile sıkı ilişkiler içinde bulunmuş, hatta zaman zaman eş zamanlı eylemler yapmışlardır.

Süryani Ayaklanmaları: Birinci Dünya Savaşı'na dek, Süryanilerin devlete yönelik herhangi bir karşı tutum sergilemediğini ve yasa dışı herhangi bir hareketi bulunmadığını daha önce de belirtmiştik. 1915 yılına gelindiğinde ise uzun zamandır ülkenin içinde bulunduğu kaos ve kargaşa durumu, işgalci devletlere Osmanlı ülkesindeki milletlerin ayrılıkçı hareketlerini destekleme fırsatını daha da artırmıştır. Bu dönemdeki ayaklanmalardan en kanlısı, en ses getireni ve dış devletler tarafından en yoğun desteği gören Ermeni ayaklanmaları olmuş ve Ermeniler Türk yerleşim merkezlerine karşı giriştikleri saldırılarda savunmasız insanları acımasızca katletmişlerdir. Bu nedenle de Bab-ı Âli bu sorunu çözmek için bölgedeki Ermeni halkı, geri dönmek üzere, göç ettirme kararı almıştır. Bu tehcir kararı Nasturileri Anadolu ve Irak'ta ayaklanmaya sevk etmiştir. Eylül 1915'de Nasturilerin bu ayaklanması büyük ölçüde bastırılırken, Başkomutanlık Vekâletine yeni bir ayaklanma haberi gelmiştir; Diyarbakır, Cizre ve Midyat'taki Süryaniler isyan etmiş ve civarlarındaki halkı katletmeye başlamışlardır. İran Müretteb Müfrezesi Komutanı Ömer Naci Bey bu isyanı bastırmakla görevlendirilmiştir. Alınan ilk bilgilere göre isyancıların silah sayısı 4-5 bin kadardır. Ömer Naci Bey bu rakamın abartı olduğunu düşünse de 650 kişilik müfrezesine destek istemiştir. Bu esnada Cizre'nin 50 km yakınındaki Harar köyünde de Ermeniler, Cizre-Diyarbakır telgraf hattını kesmiş, halkı hunharca katle başlamış, Müslüman köyleri acımasızca yakıp yıkmaya başlamışlardır. Bu noktadan sonra, başta ayrı olan bu iki zümre yani Süryani ve Ermeni, zamanla ortak hareket etmeye başlamışlardır. Enver Paşa'nın 28 Ekim 1915 tarihli emrine göre, silâh bırakan isyancılar affedilecek ve böylece tekrar devletin yanına çekilecekti. Fakat bu, isyancılar tarafından rağbet görmedi ve isyancı Süryaniler red cevabı verdi. Ömer Naci Bey ile isyancı kuvvetler arasında büyük bir ölçsüzlük söz konusu idi. Ömer Naci Bey'in müfrezesi yetersiz kalmış, toplar istenilen etkiyi yaratamamıştı. Ve Türk kuvvetleri bu ilk çatışmada ikisi subay olmak üzere 38 yaralı ve üç şehit vermişlerdir. Tüm bu yaşananlara rağmen hükümet barışçıl yollarda ısrar ederek çözüm üretmeye çalışıyordu. Bunun nedeni ise bölgedeki diğer Hristiyan unsurların da etkilenerek ayaklanmaya katılmalarından çekinilmesidir. Kasım ayına gelindiğinde henüz netice alınamamış, Ömer Naci Bey aldığı emir üzerine Hezak ve civarındaki Süryanilerin teslim olmasını istemiş ve nihayet isyancılar bunu kabul ederek taraflar arasında ilk anlaşmaya varılmıştır. Hezak köyündeki asiler silahlarını teslim etmişlerdir. Ömer Naci Bey buradan sonra Musul'a hareket etmiş ve buradaki isyanı da bastırmış bir şekilde asilerden silahları teslim almaya başlamıştır. İsyan bu şekilde çok daha fazla uzamadan kontrol altına alınmıştır. Tıpkı Ermeniler örneğinde olduğu gibi isyancı zümrenin göç ettirilmesi konusu, 3.Ordu Kumandanı Kâmil Paşa tarafından dile getirilse de, Süryanilerin yeniden devletin yanına çekilmesi için ve de tekrar isyana kalkışmalarından çekinildiği için hükümetçe kabul görmemiştir. O bölgelerde yaşayan diğer Hristiyan halkı karşısına almamak için de

kuvvet kullanmaktan kaçınmıştır Osmanlı Devleti ve bu tarihten sonra, yine eskisi gibi devlet Süryanilere karşı çok hoşgörülü davranmıştır. Devlet Süryanileri kendi yanına çekmek için ayaklanmaya katılanlara hiçbir ceza vermemiş, bu hoşgörü karşılıklı olmuş, Süryaniler de tekrar böyle bir ayaklanmaya kalkışmamışlardır. Aksine, daha önce de bahsettiğimiz gibi Millî Mücadele'de aktif şekilde faaliyet göstererek, işgalcilerin karşısında ve devletin yanında olduklarını göstermişlerdir.

Sonuç: Yaklaşık 5500 yıllık bir geçmişe sahip, egemenliğinde bulunduğu hiçbir devletle arasını bozmayarak, günümüze dek varlıklarını sürdüregelen Süryaniler, Türkiye'de özellikle Mardin başta olmak üzere İstanbul, Ankara, Diyarbakır, Şanlıurfa, Adıyaman, Gaziantep gibi çeşitli illerimizde yaşamaktadırlar. Kökenleri konusunda çeşitli birkaç varsayım olmakla birlikte kabul gören görüş, kökenleri Aramilere kadar dayandırılmakta ve Kudüs dışında Hristiyanlığı ilk kabul eden topluluk olmuşlardır. Süryaniler, zengin kültürel özelliklerini ikinci plâna atacak denli uzlaşmacı duruşları ile gerek Selçuklu gerekse de Osmanlı Devleti içerisindeki diğer azınlıklar arasında her daim ayrı bir önemi haiz olmuşlardır.

BİR SEMPOZYUMUN ARDINDAN

Öğr. Gör.
ŞERİFE
ŞİMŞEK

Aksaray Üniversitesi geçtiğimiz günlerde uluslararası bir sempozyuma ikinci kez ev sahipliği yaptı (26-28 Ekim 2017). Sempozyum sosyal bilimlerin çeşitli dallarından araştırmacılarla birlikte, tarih, edebiyat, ilahiyat vs. disiplinlerden bir çok araştırmacı ve akademisyeni bir araya getiren bir etkinlik olması bakımından entellektüel bir kaynaşmaya fırsat verdi. İtiraf etmek gerekir ki şunun şurasında on yaşını henüz devirmiş bir kurum olarak ergenlik evresinde sayılabilecek olan Aksaray Üniversitesi'nin bu tür organizasyonlar konusundaki cüretkar girişimlerini değerlendirirken, ardındaki rüşt ispatını barındıran dip metni gözden kaçırmamak gerekir. Öyleki bu tür etkinliklerin hem koordinasyon ve yönetiminde belli bir yetkinlik; hem de içeriği, katılımcısı ve sunumlarıyla doyurucu bir akademik yoğunluk öncelikli arananlardandır. Anılan bu birkaç kriterden yola çıkılırsa -yapılacak pek çok eleştiri ve konulacak şerh kaydı saklı kalmak koşuluyla- yükselen bir gelişme eğrisinden söz etmek sitayişkar bir yaklaşım olmayacaktır.

Üniversitelerin son zamanlarda artık gittikçe çoğalan paydaşları, etkinlik sahası ve buna bağlı faaliyet yelpazesinin zenginleşen yeni yüzleri dikkate alınır, sempozyumlar da üniversite ile mülki idare birimleri, yerel yönetimler ve sivil kuruluşlar gibi her birinin kendi amaç ve varlık nedenini gözettiği unsurların ortaklığıyla gerçekleşmekte. Aslında sempozyum fikrinin çıkışından itibaren işin merkezinde yer alan

Üniversite, süreç içinde vilayetten ve şehrin mahalli idaresinden finansal, fikri ve insan kaynağı açısından yararlanarak müzakere süreçlerini işletmeyi bilmıştır.

Burada Üniversite adına sempozyumu düzenleyen Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Merkezinin adı muhakkak zikredilmelidir ki, kurumsal tekamülü en çok da içinde bulunduğu işlerin öğreticiliğiyle kaim bilen bir kadroyu bünyesinde barındırmaktadır. Sözü edilen etkinlik kaynağını ve açıklamasını öncelikle üniversitenin varlık beyanından almaktadır. İnsanlığın bilgiye olan ilgi ve sevgisinin tarihsel bir sonucu sayılabilecek üniversitelerin ve meşgalelerini buralarda sürdüren ilim erbabının evvelimde bilginin entellektüel biçimde ve en üst zihinsel süreçler içinde işlenmesi gibi zor bir görevin talipleri olduğu kabul edilir. Bilginin son derece kısıtlı, ona muttali olabilenlerin son derece seçkin, kaynaklarına erişiminin öncelikle fiziksel ve maddi zorlukları göze almayı gerektirdiği eski dönemlerden bugüne insanlığın geçtiği her bir eşikte, bilgiyle ilgili paradigmlar yerini kendinden sonrakine bıraktı. Havasını soluduğumuz son dönemecin geçer akçesi diğer ucunda istisnası olmayan külli gerçekliklere dayalı değerlendirmelerin durduğu noktadan adeta tam karşıt kutbu. Artık her bir insan tekinin deneyiminin görünürlük yüklü ve yaşama dair mikro resimleri; mutlak gerçeklik yerine istisnaların geçtiği öznelliklerin belirleyici olduğu modern ötesi zamanlar bilgiyle ilgili kabulleri de sarsmış durumda.

Zamanın dışında kalmayan üniversitelerin buna muvazi biçimde ilmî tekellikle ilgili iddialara pirim vermeden farklı takdim ve içerikleriyle çoğulcu yaklaşımlar için münbit bir yaşam alanı hazırlaması beklenmektedir. İnsanın anlam ihtiyacının artık çoğunlukla yepyeni kanallardan ve sıra dışı formlarla, akışkan mecralardan temin edildiği dikkate alınmaksızın girişilecek her türlü akademik eylem bir biçimde zamanın ruhunu ıskalayacaktır. Bu açıdan sempozyumun olduğu kadar üniversitenin -hatta ülkenin akademik evreninin- genel bir otokritiği yapmak mümkün. Bu zaviyeden bakan bir gözlemci belki bir çok problemden söz edebilir. Ancak sempozyum komitesine dahil yani "içerden biri" olarak diyebilirim ki birbirini tamamlayan fikirler gibi birbiriyle mütenakız fikirlerin karşılaştığı bir platform oluşturmak öncelikli hedeflerden birisiydi. Sempozyumun dumanı üstünde sunumlarını hatırlayan takipçileri bunu teyid edeceklerdir.

Sempozyum deyince resmi hatta soğuk bir atmosferden ya da salt akademik bir metnin insan ruhuna inemeyen mesafesinden söz ediyor değilim elbette. İnsanın kütüphane raflarında rastlayamayacağı türden bir yüzüzelik taşıyor öncelikle bu tür bir karşılaşma, ilgi duyduğunuz alanla ilgili kimi detaylara erişmenize fırsata vermiyor sadece. Dinlediğiniz bir bildirinin ardından haşır neşir olmadığımız bir disiplinin ilgilerinize hitap eden yanlarını keşfedebiliyorsunuz. İlmi sohbetlerin kendi içinde nasıl bir muhabbete dönüşebileceğine şahitlik ediyorsunuz zaman zaman. Bu bağlamda her bir bildiride o konudaki bir çok kitap ya da eserin adeta sizin için birileri tarafından okunduğu izlenimine kapılabiliyorsunuz. Öyleki rafine bilgiye intikal etmeniz için sadece dikkatli bir dinleyici rolünü üstlenmeniz yeterli oluyor.

Bunun anılan sempozyum bağlamındaki örneklerinden biri olarak açılış oturumundan bahsedilebilir. Mihriban Özbaşaran Hoca'nın sunumunun bir dinleyicisiyseniz duyduklarınız ve yerleşim olgusunu henüz keşfetmiş bir grup insandan bugüne kalan bakiyelere dair heyecanınız, Aşıklıhöyüğü sizin gözünüzde bir kalıntı köyünün ötesine taşıyabilir ve onun bilgi mirasının dilini öğrenmeye sevk edebilir. Aliye Öztan Hoca'nın sunumundan sonra ise, bizden en az 3500 yıllık mesafesiyle nispeten daha genç sayılan bir kasabanın yakını uzak civarıyla yazıya dökülmüş iletişim biçimi ve bu insan topluluğunun fiziksel çevreyi keşfinin göstergesi gündelik yaşam kalıntılarına dair gördüklerinizin sizi sıkı bir arkeoloji okuyucusuna dönüştürmesi içten bile olmayabilir. Ahmet Nedim Serinsu Hocanın odaklandığı konu, tasavvuf büyüklüklerinin; Somuncu Baba ve Yusuf Hakiki Baba'nın sadece sufi değil, Anadolu'nun ve Aksaray'ın ruh evrenine çalınmış mayasının kök değerleri olduğu bilgisinin kolektif bir şuur olmaksızın hakkının verilemeyeceğini hatırlatmaktaydı.

Günün ve programın ilk oturumunun moderatörü de olan Kenan Gürsoy ise sadece sözleriyle değil sahip olduğu tavır ve bununla beraber tam bir nezakete timsal konuşmasıyla muhatabına kaybettiğini bulana has bir neşe lütfetmekteydi adeta. Kendi anlatımıyla Aksaraylı bir ailenin geleneksel bağları kıskançlıkla koruyan bir ferdi olan Kenan Hoca'nın Aksaray'a yönelik ilgisinin ailevi nedenleri aşan boyutlarına bakınca, Hoca şehre gelen bir misafirden çok ev sahibi mesuliyeti taşıyor gibiydi. Aileden tevarüs eden ilim, irfanla iç içe hikayesi; doğu ve batının bilgisine değil bakış açısına da sahip kişiliğiyle muhatabının gözünde derin izler bırakan bir fikir ve gönül adamının heykeli dikiyordu.

Aslında sempozyumda yer bulan her bir bildirinin kendi içinde öğretici olduğu muhakkak. Ele alınan başlıklar örneğin, ister edebiyat ve sufi geleneğin metinlerine dayansın, ister halk diline ve kültür izlerine dair olsun esasen şehrin karakterini veren ve şehrin tarihi mirasının farklı yapılarını ele alan çalışmalar olarak görülebilir. Yerel yönetim, kent kimliği, turizm vs. ile ilgili olan güncel problemlerin bile belli bir tarihi birikimi dikkate alınmaksızın değerlendirilmesi muhaldir. Bu bakımdan ilk gün olduğu gibi ikinci günün çağrılı konuşmacılarının da tarihi perspektife yaslanan konuşmaları ufuk açıydı. Bu oturumun ve günün açılış konuşmacısı Necmettin Aygün Hoca'nın bildirisi gelenekselle modern arasındaki köprülerin sülale ve yer isimleri yoluyla yaşayan işaretlerine dikkati çeken bir çalışmaydı. Aynı konuşmada vurgulanan tecrübî bilginin beşeriyetin gelişmesi açısından durduğu merkezî konumu, aslında tarihin bilgisinin ikame edilemezliğini ima etmekteydi. Caner Arabacı Hoca'nın Anadolu'nun vatanlaşma sürecinde Aksaray faktörünün önemini anlatan konuşması bu sürecin hayatî yapıtaşlarından biri olarak Haşim Şahin Hoca'nın Somuncu Baba'nın tarihi ve tasavvufi kişiliğinin anlatıldığı sunumuyla eklemelenmekteydi.

Hulasa ile söylemek gerekirse, sempozyum, daha bir çok katkısının yanı sıra bu ülkenin ve bu şehrin tarihsel bakiyesine ve güncel akışına intikal etme, onu anlama ve anlamlandırmada belli bir verin envanterinin yanında entelektüel kültürün yaşatılmasındaki yeri açısından önemli bir faaliyet olarak değerlendirilmelidir.

